

Robert J. Donia
Sarajevo: biografija grada

HISTORIJSKE MONOGRAFIJE

Knjiga 3

Izdavač:

Institut za istoriju, Sarajevo

Za izdavača:

Dr. Husnija Kamberović

Glavni i odgovorni urednik:

Dr. Husnija Kamberović

Prijevod s engleskog:

Mr. Daniela Valenta

Lektor i korektor:

Mr. Halima Sofradžija

Recenzenti:

Akademik Dževad Juzbašić

Prof. dr. Mustafa Imamović

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

908(497.6 Sarajevo)

DONIA, Robert J.

Sarajevo: biografija grada / Robert J. Donia;
[prijevod s engleskog Daniela Valenta]. – Sarajevo
: Institut za istoriju, 2006. – 462 str. : ilustr.
; 24 cm. – (Historijske monografije / Institut za
istoriju ; knj. 3)

Prijevod djela: Sarajevo. – Bibliografija: str.
438-450 i uz tekst

ISBN 9958-9642-8-7

COBISS.BH-ID 15374854

Robert J. Donia

Sarajevo:
biografija grada

INSTITUT ZA ISTORIJU
Sarajevo, 2006.

First published in the United Kingdom by C. Hurst & Co (Publishers) Ltd, 41 Great Russell Street, London WC1B 3PL. All rights reserved.

Prvo izdanje ove knjige pod nazivom *Sarajevo: A Biography* objavljeno je 2006. u Londonu u izdanju C. Hurst & Co (Publishers) Ltd. Pravo prijevoda na bosanski jezik posjeduje Institut za istoriju u Sarajevu.

Prevođenje i štampanje prijevoda na bosanski jezik pomogao je Grad Sarajevo.

*Mom ocu Robertu A. Doniji
i ljudima Sarajeva*

SADRŽAJ

<i>Predgovor i izrazi zahvalnosti</i>	11
<i>Uvod</i>	23
1. Osnivači Sarajeva	30
<i>Položaj i prilike</i>	30
<i>Sarajevo i osmanski ideal urbanizacije</i>	33
<i>Osnivači</i>	39
<i>Osnivačke institucije</i>	43
<i>Preokret u osmanskim osvajanjima i spaljivanje Sarajeva</i>	45
<i>Pokret za bosansku autonomiju</i>	50
<i>Represija i transformacija sarajevske muslimanske elite</i>	54
<i>Novi poduzetnici</i>	55
<i>Ekonomski razvoj i upravne reforme</i>	57
<i>Novi izvori nemira</i>	58
2. Sarajevski ustanak i dolazak habsburške vlasti	60
<i>Istočna kriza</i>	60
<i>Nezadovoljstvo i intrige u predvečerje okupacije</i>	62
<i>Narodni odbor</i>	64
<i>Ustanak</i>	67
<i>Revolucija</i>	70
<i>Otpor</i>	72
<i>Bitka za Sarajevo</i>	76
<i>Uloga Salih Vilajetovića</i>	77
<i>Austrougarska odmazda</i>	79
<i>Novo razmatranje pokreta iz 1878.</i>	80
3. Sarajevo, Fin de Siècle	83
<i>Austrougarski pristup Sarajevu</i>	83
<i>Carska vizija</i>	85
<i>Izvori demografskog rasta</i>	86
<i>Industrijalizacija i infrastruktura</i>	88
<i>Novo lice</i>	91
<i>Primat glavnog grada</i>	96

<i>Gradska vlada</i>	97
<i>Vjerske zajednice</i>	100
<i>Privatne zabave i javne priredbe</i>	103
<i>Sredstva političke kontrole</i>	106
<i>Oblikovanje nove inteligencije: sarajevske škole</i>	108
<i>Stvaranje historije: Zemaljski muzej</i>	112
<i>Habsburško nasljeđe Sarajeva</i>	116
4. Novi nacionalizam, atentat i rat	117
<i>Novi nacionalizam u južnoslavenskim zemljama</i>	117
<i>Srpski i muslimanski pokreti za autonomiju</i>	119
<i>Liberalizacija i organizacije od zemaljskog značaja</i>	125
<i>Sarajevo i aneksija Bosne i Hercegovine</i>	130
<i>Ustavnost i novi nacionalizam u Sarajevu</i>	133
<i>Mlada Bosna i atentat u junu 1914. godine</i>	136
<i>Protesti hrvatskih učenika</i>	138
<i>Tajne srpske omladinske organizacije</i>	142
<i>Atentat</i>	144
<i>Posljedice atentata</i>	148
<i>Sarajevo u ratu</i>	151
5. Zaboravljeni grad Kraljevine Jugoslavije	155
<i>Sarajevo u okviru Kraljevine Jugoslavije</i>	155
<i>Nove stranke i neuspjeh političkog jugoslavenstva u Sarajevu</i>	158
<i>Socijaldemokrati i komunističke alternative</i>	162
<i>Prelazno vijeće grada Sarajeva, 1919–1920</i>	167
<i>Represija i konsolidacija autokratije</i>	173
<i>Autokratija i demokratija u Gradskom vijeću 1920–1929.</i>	175
<i>Autokratski centralizam, 1929–1939.</i>	177
<i>Memorijalna kultura</i>	180
<i>Društvena evolucija i ekonomska stagnacija</i>	184
<i>Sarajevo i sporazum Cvetković–Maček (1939–1941)</i>	191
6. Okupacija i urbani otpor u Drugom svjetskom ratu	194
<i>Njemačko osvajanje i okupacija</i>	194
<i>Ideologija i politika ustaškog režima</i>	197
<i>Holokaust</i>	202
<i>Porijeklo četničkog i partizanskog pokreta</i>	206
<i>Neuspjeh četnika u Sarajevu</i>	210

<i>Različite uloge sarajevskih muslimana</i>	211
<i>Sarajevski komunisti i partizanska urbano-ruralna žila kucavica</i>	215
<i>Tok partizanskog i partijskog otpora</i>	218
<i>Okupacija i teror</i>	223
<i>Oslobađanje Sarajeva</i>	224
<i>Ratni gubici</i>	227
7. Sarajevo u socijalizmu	230
<i>Temelji novog poretka</i>	230
<i>Pragmatično rješavanje problema u Gradskom vijeću</i>	236
<i>Društvena transformacija</i>	241
<i>Put ka socijalističkoj ekonomiji</i>	250
<i>Razlaz Tita i Staljina i socijalizam u Sarajevu</i>	252
<i>Fizička transformacija gradskog pejzaža</i>	256
<i>Decentralizacija i lokalna uprava</i>	261
<i>Poslijeratna partizanska memorijalna kultura</i>	265
<i>Početak nazadovanja</i>	268
<i>Olimpijski krešendo</i>	273
8. Propast socijalizma i nacionalna podjela Sarajeva	276
<i>Slabljenje organa vlasti i gubitak autoriteta</i>	276
<i>Počeci političkog pluralizma</i>	281
<i>Pobjeda nacionalista</i>	289
<i>SDS-ov politički обруч oko Sarajeva</i>	292
<i>Vojne pripreme</i>	301
<i>Referendum za nezavisnost i postavljanje barikada</i>	305
<i>Mjesec Valtera</i>	307
<i>Međunarodno priznanje i druga smrt Valtera</i>	310
9. Smrt i život u opkoljenom Sarajevu	315
<i>Planiranje davljenja</i>	316
<i>Put ka ratovanju pod opsadom, april–juni 1992.</i>	320
<i>Međunarodni predstavnici: Politika UN-a prema Sarajevu</i>	328
<i>Stezanje obruča</i>	337
<i>Napredovanje Armije Republike BiH u zapadnom dijelu Sarajeva</i>	341
<i>Pokušaj uništavanja suživota u Sarajevu</i>	343
<i>Svakodnevní život u opkoljenom Sarajevu</i>	347

<i>Nacionalni faktor</i>	351
<i>Srpsko Sarajevo</i>	353
<i>Pokušaji ublažavanja opsade</i>	356
<i>Kraj opsade</i>	360
10. Sarajevo u mračnoj sjenci rata	366
<i>Daytonski okvir</i>	367
<i>Predaja teritorije Federaciji</i>	368
<i>Nastavak ljudskih gubitaka</i>	371
<i>Politička obnova grada Sarajeva</i>	372
<i>Obnova i problem ekonomske stagnacije</i>	374
<i>Povratak izbjeglica i raseljenih osoba</i>	377
<i>Institucije i udruženja: Koliko je život zaista zajednički?</i>	380
Zaključak	384
Bilješke	389
Bibliografija	438
Indeks geografskih pojmova	451
Indeks ličnih imena	456

PREDGOVOR I IZRAZI ZAHVALNOSTI

O n što slijedi je po mnogo čemu intimna historija. Takav pristup priliči gradu koji je kompaktno, prepuno i intimno mjesto. Na spektru između iskustva i mašte koji je razradio Benedict Anderson¹, Sarajevo je više iskustvena nego zamišljena zajednica. Stiješnjen između brda sa sjevera i juga u uzanu dolinu koja se pruža od istoka ka zapadu, grad se može pohvaliti javnim životom koji se uglavnom odvija na samo kilometar dugom potezu s obje strane rijeke Miljacke. Ljudi se poznaju, pozdravljaju na ulici i zajedno izlaze na korzo u srcu starog grada.

Ova historija Sarajeva je intimna i zbog mog oslanjanja na lična iskustva i komunikaciju, kao i akademsko istraživanje u pripremi knjige. Tokom prethodne tri decenije radio sam istraživanja u arhivima i bibliotekama u gradu i tu proveo, sve skupa, neke tri godine. Prvi put sam Sarajevo kratko posjetio kao student postdiplomskog studija 1965. godine, a tokom 1974-1975. sam živio u gradu dok sam u gradskim arhivima i bibliotekama provodio istraživanje za doktorsku disertaciju o bosanskoj historiji. Nakon odsustvovanja od skoro jedne decenije, od 1994. sam dolazio svake godine više puta radi istraživanja, šetnje ulicama grada, posjete starim prijateljima i zbog sklapanja novih poznanstava. Uživao sam u gostoprimstvu građana Sarajeva i više se ne osjećam kao stranac. U tom smislu sam se oslanjao na svoja iskustva i opservacije tokom brojnih posjeta i na informacije i objašnjenja koja sam dobio od prijatelja, poznanika i kolega tokom svog boravka u gradu.

Moja iskustva vezana za svjedočenje u svojstvu vještaka pred Haškim tribunalom su takođe uticala na dijelove knjige. Poglavlja VIII i IX mnogo duguju mojim istraživanjima kompleksnih događaja pred početak opsade 1992-1995. u pripremi za svjedočenje i sastavljanje pismenih podnesaka sudu. U knjizi se citiraju brojni dokumenti koji su prihvaćeni kao dokaz tokom mog svjedočenja 2002. godine.

Ova knjiga predstavlja političku historiju koju nazivam biografijom. Ona predstavlja kumulativnu biografiju onih koji su izvršili najveći uticaj na Sarajevo. U bilo kojem trenutku, grad je skup pojedinaca koji u njemu žive, utiču na njegov razvoj i za sobom ostavljaju svoja dostignuća, kako materijalna tako i ona neopipljiva. Na narednim stranicama identificiram glavne aktere koji su utjecali na Sarajevo i opisujem njihova dostignuća i zavještanje. Moj odabir vodećih ljudi u gradu ne uključuje mnoge koji zaslužuju da budu pomenuti. No, obim knjige i konzistentnost su me natjerali na ovu tešku selekciju.

Historija grada je u knjizi prikazana hronološki, kao i u pojedinačnim poglavljima. Veći dio knjige je posvećen kraju devetnaestog i dvadesetom stoljeću, kada dinamika promjena ubrzava a dvostruka tragedija fašističke okupacije 1940-tih i opsade 1990-tih gradu nanosi najveću štetu. Ja sam se fokusirao na periode tranzicije kada su oštre ivice historijskih promjena često dozvoljavale lokalnim liderima da vrše značajnu kontrolu nad sudbinom grada prije nego što bi ih moćnije sile prisilile na priklanjanje širim trendovima.

Usprkos svom ograničavanju na grad Sarajevo, ova knjiga je zamišljena kao doprinos historiji Bosne i Hercegovine. Zaključio sam da nije praktično niti mudro iskustva Sarajlija potpuno razdvajati od historije zemlje. Ekstrakcija "nacionalnog" urbanog života bi značila zanemarivanje vodeće uloge koju su Sarajlije imale u uobličavanju karaktera Bosne i Hercegovine i riskiranje predstavljanja historije grada kao skupine događaja koji odražavaju lokalni patriotizam. Sarajlije su najčešće bile na čelu pokreta i trendova u svojoj domovini, a njihova liderska uloga baca posebno svjetlo na gradsku historiju.

Zbir mog historijskog istraživanja i ličnog iskustva me je doveo do jednog neizbježnog zaključka: mnogo toga ostaje neizrečeno a još više neotkriveno u informacionim katakombama prošlosti grada. Sarajevo svoje tajne odaje rijetko, a i tada sporo i nevoljko (za razliku od mitova koji se mogu čuti posvuda i koji se neselektivno propagiraju među domaćim stanovnicima ali i među posjetiteljima). Onaj koji zaključuje da je spoznao sve o nekom historijskom pitanju u Sarajevu će gotovo sigurno otkriti novi materijal koji izaziva sumnju i tjera na dalje istraživanje.

Izrazi zahvalnosti

Na mom putu otkrivanja pomogle su mi stotine građana Sarajeva i prijatelja grada koje nažalost ne mogu ovdje sve pomenuti. Prvo bih se želio zahvaliti dobrom prijatelju i kolegi Husniji Kamberoviću, direktoru Instituta za istoriju u Sarajevu, te saradnicima Instituta Seki Brkljači, Veri Katz i Seniji Milišić. Tokom 1970-tih, kada sam po prvi put zaronio u historiju Bosne i Hercegovine, saradnici Instituta Dževad Juzbašić i Nusret Šehić su mi veoma pomogli. Tokom mnogih promjena u našim životima u protekle tri decenije, oni su ostali bliski prijatelji i kolege i želim im zahvaliti što su obogatili moje znanje. Za pomoć u istraživanju Sarajeva i za mnoge druge stvari zahvalan sam Kemalu Bakaršiću, profesoru bibliotekarstva na Univerzitetu u Sarajevu i neumornom pokloniku novih i zanimljivih otkrića.

Zahvaljujem se mom dugogodišnjem prijatelju i kolegi Mustafi Imaoviću i njegovoj supruzi Senadi za mnoga pronicljiva zapažanja o historiji Sarajeva, kako u pisanim radovima tako i u ličnim razgovorima.

Ovoj studiji su na razne važne načine pomogli četvorica bivših direktora Instituta za istoriju u Sarajevu: Ibrahim Karabegović, Tomislav Išek, pokojni Boris Nilević i Enver Redžić. Tomi Kraljačiću i Ibrahimu Tepiću, koji više nisu sa nama, kao i Iljasu Hadžibegoviću ostajem vječni dužnik zbog svega što sam od njih čuo tokom dugih sati uz kafu 1970-tih kada smo svi radili na istraživanju za doktorske disertacije, a Iljasu se posebno zahvaljujem za njegovu nepokolebljivu podršku i pomoć tokom protekle decenije. Veoma cijenim prijateljstvo i pomoć u razumijevanju mnogih pitanja koja mi je tokom posljednjih nekoliko godina pružio Mirko Pejanović. Na otvorenosti i spremnosti da pomognu zahvaljujem direktorima i osoblju Arhiva Bosne i Hercegovine, Istorijskog arhiva Sarajeva, Historijskog muzeja Bosne i Hercegovine, Soroš media centra i Nacionalne i univerzitetske biblioteke. Zahvaljujem se Sulji Džamalija i Mahiru Esadu iz Geodetskog zavoda Bosne i Hercegovine za pomoć u prikupljanju informacija za karte. A porodici Hondo se zahvaljujem što su učinili da i u Sarajevu imam dom.

Takođe bih želio odati priznanje nekolicini suistraživača grada koji su postavljali provokativna pitanja i pridružili mi se u traganju za odgovorima. Prvi među njima su John Fine, neumorni historičar i dugogodišnji prijatelj i njegova supruga Gena. Takođe se zahvaljujem Victoru Jackovichu, prvom ambasadoru Sjedinjenih Država u Bosni i Hercegovini i prijatelju Sarajeva

od 1970-tih, te Sinanu Aliću, Tuzlaku i strastvenom novinaru, i njegovoj supruzi Sonji, koji su mi pomogli da razumijem sve što je bosansko. Zahvaljujem Mary Murrel za urednički pregled rukopisa i Chrisu Brestu za pripremu karata. Svako od njih me zadužio svojom profesionalnošću, strpljenjem, provokativnim pitanjima i pažnjom koju su posvećivali detaljima u svom poslu. Duboko sam zahvalan Husniji Kamberoviću i njegovim kolegama iz Instituta za istoriju zato što su omogućili izdavanje ovog djela na jeziku Sarajeva. Posebno se želim zahvaliti Danieli Valenta na odličnom prevodu knjige sa engleskog jezika.

Ovi vjerni prijatelji i kolege ne snose nikakvu odgovornost za bilo kakve greške ili propuste na slijedećim stranicama.

Dijelovi poglavlja II i III su ranije objavljeni u Robert J. Donia, "Fin-de-Siècle Sarajevo: The Habsburg Transformation of an Ottoman Town", *Austrian History Yearbook*, 32 (2002.), str. 43-76, i iskorišteni su uz dozvolu Centra za austrijske studije Univerziteta u Minesoti.

R. J. D
La Jolla, Kalifornija
Septembar 2005.

Fotografije

CRNO-BIJELE

- Malene, natrpane prodavnice na sarajevskoj čaršiji, 1914. (Iz zbirke Historijskog muzeja u Sarajevu) 36
- Par sefardskih Jevreja u tradicionalnoj nošnji, 1900. (Iz zbirke Historijskog arhiva Sarajevo) 38
- Careva džamija, izgrađena 1566. godine na mjestu džamije istog naziva koja je bila podignuta prije 1462. (Razglednica iz zbirke Historijskog muzeja u Sarajevu) 40
- Gazi Husrev-begova džamija, 1530. (Razglednica, 1900. godine, iz zbirke Historijskog muzeja u Sarajevu) 41
- Gazi Husrev-begova džamija, 1530, unutrašnje dvorište. (Razglednica, 1900. godine, iz zbirke Historijskog muzeja u Sarajevu) 42
- Mustajbeg Fadilpašić (Fotografija, 1885, iz djela Vladislava Skarića, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije*, Sarajevo: Opština grada Sarajeva, 1937, str. 263) 66
- Feldmaršal Josip Filipović, koji je predvodio habsburšku vojsku koja je izvršila invaziju na Bosnu i Hercegovinu 1878. (Fotografija, 1880, iz zbirke Historijskog arhiva, Sarajevo) 73
- Žene rade u fabrici tekstila u Sarajevu, 1910. (Iz zbirke Historijskog muzeja u Sarajevu) 90
- Josip Vancaš, glavni arhitekt Sarajeva tokom austrougarske vladavine. (Fotografija, 1900, iz zbirke Historijskog muzeja u Sarajevu) 93
- Vijećnica, završena 1894. godine, unutrašnje stepenište (Iz časopisa *Nada*, Sarajevo, 1. decembra 1897.) 95
- Nova sinagoga aškenaskih Jevreja, završena 1902. godine, i obala Miljacke (Razglednica, 1914, iz zbirke Historijskog muzeja u Sarajevu) 96

- Panorama rijeke Miljacke i njene obale, sa završenim podzidima, nizom građevina izgrađenih u stilu historicizma, i tramvajском prugom (Fotografija, 1914, iz zbirke Historijskog muzeja u Sarajevu) 99
- Iznad: Vozilo u kojem se obalom Miljacke vozio nadvojvoda Franz Ferdinand sa suprugom Sofijom, nekoliko trenutaka prije atentata, 28. juni 1914. 146
- Ispod: Policija u Sarajevu hapsi Gavrila Principa neposredno nakon što je izvršio atentat na nadvojvodu i njegovu suprugu. (Obje fotografije su iz zbirke Historijskog muzeja u Sarajevu) 146
- Iznad: Josip Vancaš se obraća anti-srpskim demonstrantima prije njihovog divljačkog pohoda, 29. juni 1914. (Iz zbirke Historijskog muzeja u Sarajevu) 149
- Ispod: Ostaci razbacane i uništene imovine na ulicama nakon nemira i napada na sarajevske Srbe do kojih je došlo nakon atentata, 29. juni 1914. (Iz zbirke Historijskog arhiva Sarajevo) 149
- Kočija jugoslavenskog regenta Aleksandra ispred Vijećnice tokom posjete Sarajevu, 21. septembar 1920. (Iz djela *Milan Srškić* (1890-1937), Sarajevo, 1938, naspram stranice 64) 171
- Različite aktivnosti na Baščaršiji, trgovačkom središtu i mjestu društvenog okupljanja koje je privlačilo muškarce i žene svih vjeroispovijesti. 187
- (Fotografije iz *Sarajevo na Baščaršiji i po čaršijskim ulicama, 1920-40*, iz zbirke Historijskog arhiva Sarajevo) 188
- Njemački vojnici sa svastikom na zastavi na Baščaršiji (Iz zbirke Historijskog muzeja u Sarajevu) 196
- Jerusalemki muftija El-Huseini i Mile Budak, ministar religije i obrazovanja Nezavisne Države Hrvatske, u Sarajevu 1943. godine (Iz zbirke Historijskog muzeja u Sarajevu) 215
- Partizani se trijumfalno vraćaju u Sarajevo nakon oslobođanja grada od njemačke okupacije, april 1945. (Iz zbirke Historijskog muzeja u Sarajevu) 232
- Građani Sarajeva slave pobjedu saveznika nad Njemačkom, 8. maj 1945. (Iz zbirke Historijskog muzeja u Sarajevu) 234
- Okupljenim Sarajlijama se obraća jugoslavenski predsjednik Josip Broz Tito, novembar 1945. (Iz zbirke Historijskog muzeja u Sarajevu) 236

- Omladinske brigade grade stadion Koševo, 1947.
(Iz zbirke Historijskog muzeja u Sarajevu) 243
- Skup muslimanki, dio kampanje ohrabriranja žena da prestanu
nositi zar, 1947. (Iz zbirke Historijskog muzeja u Sarajevu) 245
- Članica AFŽ-a demonstrativno skida zar na skupu muslimanki da
bi ohrabrila druge da slijede njen primjer, 1947. (Iz zbirke
Historijskog muzeja u Sarajevu) 245
- “Procjep smrti”, prostor koji je štitio samo transporter UN-a i gdje su
srpski snajperisti redovno gađali pješake i vozila u prolazu.
Oštećena zgrada bosanskohercegovačke skupštine je desno.
(Autorova fotografija, januar 1995.) 336

KOLORI:

(IZMEĐU STR. 224 i 225)

- Konak, izgrađen kao sjedište osmanske vlasti 1869. godine, sa carskim habsbur-
škim vojnikom na straži. (Razglednica, 1900. godine, iz zbirke Historijskog
arhiva Sarajevo)
- Nova srpska pravoslavna crkva, posvećena 1872. (Razglednica, 1900. godine, iz
zbirke Historijskog arhiva Sarajevo)
- Katolička katedrala, završena 1889. (Razglednica, 1900. godine, iz zbirke Histo-
rijskog muzeja u Sarajevu)
- Vijećnica, završena 1894. godine, pročelje promatrano s druge obale Miljacke.
(Razglednica, 1910. godine, iz zbirke Historijskog arhiva Sarajevo)
- Palača pravde (1914.), sada sjedište Pravnog fakulteta i Rektorata Univerziteta u
Sarajevu, na sjevernoj obali rijeke Miljacke (Autorova fotografija, 2000.)
- Evangelistička crkva (1899.), sada sjedište Akademije likovnih umjetnosti, na ju-
žnoj obali rijeke Miljacke (Autorova fotografija, 1985.)
- Zemaljski muzej, završen 1910. (Razglednica, 1914. godine, iz zbirke Historij-
skog muzeja u Sarajevu)
- Multireligijski centar Sarajeva, sa aškenaskom sinagogom (1902.), novom sr-
pskom pravoslavnom crkvom (1872.), katoličkom katedralom (1889.) i muna-
rama nekoliko džamija (u pozadini). (Autorova fotografija, 1994.)

Iznad: Panorama grada s juga (Razglednica, 1910. godine, iz zbirke Historijskog arhiva Sarajevo)

Lijevo: Baščaršijska džamija sa munarom na istočnom kraju grada. Desno se vidi toranj katoličke crkve. (Autorova fotografija, 1975.)

Unutrašnjost nove sefardske sinagoge koja je završena 1929. a uništena 1941. (Razglednica, 1929. godine, iz zbirke Historijskog arhiva Sarajevo)

Hotel Holiday Inn, izgrađen za Zimske olimpijske igre 1984. (Autorova fotografija, 1985.)

Iznad lijevo: Ostaci čitaonice u Nacionalnoj i univerzitetskoj biblioteci (Vijećnica) koju su uništile srpske zapaljive granate u avgustu 1992.

Iznad desno: U ratu devastirani mauzolej na Jevrejskom groblju, ključna odbrambena pozicija Armije BiH tokom bosanskohercegovačkog rata. Pogled s mosta na rijeci Miljacki.

Ispod: Oštećenje nižih spratova UNIS-ovih tornjeva u Sarajevu. (Sve fotografije je snimio autor, 1992-6.)

Lijevo: Cvijeće u podnožju jedine preostale statue Josipa Broza Tita u Sarajevu, unutar kruga Kasarne Maršal Tito (Autorova fotografija, maj 2004.)

Ispod: Zgradu glavne pošte, koju je u stilu secesije projektovao Josip Vancaš 1913. godine, iznutra su minirali srpski diverzanti 1992. godine, a prijašnji izgled joj je vraćen obnovom 2000. godine. (Autorova fotografija, 2000.)

Karte

1.1. Sarajevo i planine u okolici.	31
1.2. Sarajevo u Osmanskom carstvu, 1512	34
1.3. Urbanistički razvoj Sarajeva, 1600.	39
3.1 Ključne građevine u Sarajevu	91
5.1 Formiranje jugoslavenske kraljevine, 1918.	156
6.1 Podjela i okupacija Bosne i Hercegovine u Drugom svjetskom ratu, 1941-45.	198
7.1 Republike i autonomne pokrajine socijalističke Jugoslavije, 1945-92.	231
7.2 Deset sarajevskih općina, 1990.	264
9.1 Prve linije opsade Sarajeva, juni 1992.	338
10.1 Grad i kanton Sarajevo, 2000.	373

Tabele

Tabela 3.1. Porast broja stanovnika u gradovima Bosne i Hercegovine 1879 - 1910.	87
Tabela 3.2. Stanovništvo Sarajeva prema vjerskoj pripadnosti 1879 - 1910. Izvor: <i>Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 10. Oktober 1910</i> , Sarajevo: Landesdruckerei, 1912.	88
Tabela 8.1. Stanovništvo Sarajeva po općinama i nacionalnosti, 1991. Izvor: Stanovništvo Bosne i Hercegovine: Narodni sastav po naseljima, Zagreb: Državni zavod za statistiku, 1995, str. 15.	293

Spisak skraćenica

ABH	<i>Arhiv Bosne i Hercegovine</i>
ARBiH	<i>Armija Republike Bosne i Hercegovine</i>
AVNOJ	<i>Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije</i>
BHS	Bosanski-Hrvatski-Srpski (na engleskom “BCS”)
BiH	Bosna i Hercegovina
ERN	Evidence Reference Number (referentni broj dokaza)
GFM	<i>Gemeinsam Finanzministeriums</i> (Zajedničko ministarstvo financija)
HDZ	<i>Hrvatska demokratska zajednica</i>
HHSa	<i>Haus, Hof und Staatsarchiv</i> (Dvorski i državni arhiv), Beč.
HSS	<i>Hrvatska seljačka stranka</i>
IAS	<i>Istorijski arhiv Sarajevo</i>
ICTY	International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia (Međunarodni krivični sud za zločine počinjene u bivšoj Jugoslaviji)
IFOR	Snage za implementaciju (pod vodstvom NATO-a, 1996–7.)
JMO	<i>Jugoslovenska muslimanska organizacija</i>
JNA	<i>Jugoslovenska narodna armija</i>
KP	<i>Komunistička partija</i>
LR	<i>Landesregierung</i> (Zemaljska vlada)
MUP	<i>Ministarstvo unutrašnjih poslova</i>
NDH	<i>Nezavisna Država Hrvatska</i>
OMRI	Open Media Research Institute
PrBH	<i>Präsidial Register</i> (u Arhivu Bosne i Hercegovine)
PRO	Public Records Office (Ured za javne dokumente), London
SDA	<i>Stranka demokratske akcije</i>
SDS	<i>Srpska demokratska stranka</i>
SDP	<i>Socijaldemokratska partija</i>
SGV	<i>Sarajevsko gradsko vijeće</i>
SK	<i>Savez komunista</i>

SUR	Publikacija <i>Sarajevo u revoluciji</i>
SUSJ	Publikacija <i>Sarajevo u socijalističkoj Jugoslaviji</i>
UNPROFOR	United Nations Protection Force (Zaštitne snage UN-a)
VRS	<i>Vojska Republike Srpske</i>
ZAVNOBiH	<i>Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine</i>
ZNOR	<i>Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda</i>

UVOD

U devedesetim godinama XX stoljeća, Sarajevo je postalo sinonim za ljudsku agoniju. Milioni televizijskih gledalaca širom svijeta su svakodnevno bili svjedoci smrti, ranjavanja i oskudice kojoj su Sarajlije bile izložene zbog dugotrajne opsade. Ove slike su posebno teško bile razumljive onima koji su grad upoznali kao idilično mjesto održavanja Zimskih olimpijskih igara 1984. godine. Druge je pak opsada podsjetila da je grad bio zloglasno mjesto atentata na habsburškog nadvojvodu Franza Ferdinanda 1914. godine, koji je pokrenuo lanac događaja koji su kulminirali izbijanjem Prvog svjetskog rata. Neki promatrači su brzo Sarajevo proglasili metaforom jednog vremena, tumačeći atentat iz 1914. i opsadu 1990-tih kao dva karakteristična događaja koja simbolički i hronološki zaokružuju nasilno dvadeseto stoljeće u Evropi.

Šetnja gradskim ulicama ostavlja dojam koji protivrječi ovim popularnim medijskim prikazima spektakularnog nasilja. Tokom kratke šetnje od istoka ka zapadu (nekih pola sata od istočnog gradskog ruba do trga na Marindvoru), moguće je u neposrednoj uzajamnoj blizini vidjeti hramove različitih religija, Sarajlije koji se uzajamno pozdravljaju na ulici i ljude kako opušteno sjede u kafićima. Bogata šarolikost arhitektonskih stilova iz nekoliko različitih epoha svjedoči o poštovanju koje su vizionari svakog novog režima imali za dostignuća svojih prethodnika. Na istočnom kraju grada, monumentalne građevine islamske kulture i obnovljene zanatske radnje svjedoče o preko četiri stotine godina osmanske vladavine. Pored njih, područje sa objektima građenim u stilu historicizma i secesije stoji u spomen periodu habsburške uprave koji je usprkos kratkoći trajanja bio ispunjen snažnim razvojem. A zapadno od Marindvora, visoke i moderne javne građevine iz doba socijalizma se prostiru dužinom od nekoliko kilometara do zapadnog predgrađa Ilidže. Građevine iz različitih perioda stoje jedne pored drugih, a kratki prolaz

gradskom jezgrom otkriva lice grada koje je puno intimne raznolikosti i žive ljudske aktivnosti.

Izgled grada odražava njegovo historijsko iskustvo. U proteklih šest stoljeća, šest različitih vladajućih režima je upravljalo gradom, od kojih čak pet u dvadesetom stoljeću. Današnje Sarajevo je uglavnom izgrađeno tokom tri glavne ere ekspanzije: prvih 140 godina osmanske vlasti (do 1600. godine), u mirnim godinama austrougarske vladavine (od 1883. do 1914.), i u formativnom razdoblju socijalističke vlasti (od 1945. do Olimpijskih igara 1984. godine). Tri od šest vladajućih sistema u Sarajevu su bili usredsređeni na izgradnju grada sa jasnom vizijom koja je organizirala ili reorganizirala društvo u urbanom kontekstu. U svakoj eri, novi upravljači su imali jedinstvenu viziju urbanog života koja je odražavala njihove vrijednosti i ciljeve, i oni su tu viziju primjenjivali i u razvoju. Izuzev eliminacije zakletih neprijatelja, ove tri vlade su sponzorirale razvoj Sarajeva i olakšavale učešće različitih grupa u oblikovanju urbane sredine grada.

Šarolikost stanovništva je bila zaštitni znak Sarajeva od njegovog osnivanja u petnaestom stoljeću. Promatrači su se uvijek čudili sarajevskoj mješavini religija, naroda, i uticaja, i dijelili su sa njegovim stanovnicima određenu nevjericu prema ideji da bi iko želio uništiti takav grad. Relativna brojnost najvećih grupa u gradu se mnogo puta mijenjala tokom historije, kao i njihovi nazivi. U prvim stoljećima razlike među grupama su bile primarno vjerske, ali u dvadesetom stoljeću razlike su se uglavnom bazirale na nacionalnosti.

Savremeno Sarajevo i Bosna i Hercegovina su pretežno nastanjeni pripadnicima tri najveće nacionalne skupine: Bošnjacima, Hrvatima i Srbima. Pripadnici svake pojedine grupe čuvaju sekularni identitet koji se razvijao vremenom, ali se pozivaju i na specifičnu vjersku tradiciju iz ranijih vremena. Bosanski Hrvati osjećaju svoje katoličko nasljeđe; bosanski Srbi se pozivaju na svoje pravoslavno porijeklo; a Bošnjaci islam i muslimansku kulturu vide kao svoje najznačajnije uticaje. Današnji Srbi su se ranije nazivali pravoslavicima, srpskim pravoslavicima, pa čak i grčkim pravoslavicima; Hrvati su nazivani katolicima, ili, rjeđe, Latinima; a Bošnjaci su do pred kraj dvadesetog stoljeća bili poznati kao bosanski muslimani, ili prosto muslimani. Pored njih, Jevreji su od svog dolaska u šesnaestom stoljeću postali značajna grupa. Tragedija njihovog gotovo potpunog uništenja u Drugom svjetskom ratu je značila da se uloga Jevreja smanjila, mada oni i dalje igraju značajnu ulogu u bosanskohercegovačkom javnom životu.

Pitanje identiteta nikada nije jednostavno, a malo gdje je ono toliko kompleksno kao u Bosni i Hercegovini. Neki građani Sarajeva, ne osjećajući primarnu lojalnost ni prema jednoj od navedenih grupa, su se izjašnjavali kao Jugoslaveni, naročito tokom ere socijalizma. Oko pet posto Bošnjaka se na popisu stanovništva 1991. godine izjasnilo kao Jugoslaveni, ali u Sarajevu i nekoliko drugih gradova čak oko deset odsto je odabralo tu vrstu identiteta. Ova grupa je uključivala mnogo djece iz miješanih brakova i drugih koji su u tome pronašli utočište od svih nacionalnih identiteta, kao i onih koji su sebe smatrali prvenstveno građanima Jugoslavije. Neki zagovornici su vjerovali da bi se različite nacije u Jugoslaviji mogle stopiti u nadnacionalni jugoslavenski identitet, ali je ta ideja naglo izgubila na privlačnosti kada se kolo sreće socijalističke Jugoslavije počelo okretati osamdesetih godina XX stoljeća. Jugoslavenski identitet je postao pribježište onih koji su u toj kategoriji popisa stanovništva vidjeli alternativu glavnim nacionalnim identitetima dvadesetog stoljeća.

Ironično je da grupni identiteti postaju kompleksniji što se promatra- nje vrši pod većom lupom a jedinice historijske analize postaju manje, što je evidentno kada se ispituje period između dva svjetska rata. Tokom tog perioda, rukovodstvo novouspostavljene jugoslavenske kraljevine je priznalo samo tri "imenovana plemena" jugoslavenske nacije: Srbe, Hrvate i Slovence. Ali na narednom nižem nivou političke organizacije, odluke koje su se donosile u Bosni i Hercegovini su pored Srba i Hrvata u obzir uzimale još jednu grupu, bosanske muslimane. U gradu Sarajevu, s druge strane, priznavale su se obično *četiri* grupe kolektivnih aktera: katolici (Hrvati), pravoslavci (Srbi), muslimani (Bošnjaci) i Jevreji. Da bi se uspostavio njihov paritet u javnom životu, ove četiri grupe su obično identificirane kao vjerske zajednice, iako su Hrvati i Srbi polagali pravo na nacionalni identitet a kraljevska vlada im je priznavala status naroda. Dakle, ako se ovo pitanje pažljivije razmotri, broj aktera je rastao dok se uloga ideologije srazmjerno smanjivala kao kriterij za priznavanje grupa aktera.

Ali koliko su zapravo ove grupe bile "odvojene" u Sarajevu i kako su se slagale? Opsada i rat 1990-tih je potaknuo žestoke polemike o tim pitanjima. Nasuprot onima koji su promovirali stanovište da su Sarajlije stoljećima učestvovala u međusobnom nasilju, Vijeće sigurnosti Ujedinjenih naroda je u Rezoluciji 824 iz maja 1993. godine pozdravilo "jedinstveni karakter grada Sarajeva kao multikulturnog, multietničkog i višereligijskog centra" i objavilo da se grad (pored još pet drugih u Bosni i Hercegovini) treba tre-

tirati kao “zaštićena zona”¹. Moja teza je ne samo da je karakterizacija Vijeća sigurnosti bila bliža istini nego tvrdnje onih koji su vidjeli samo neprestano ponavljanje divljaštva, već i da je relativna demografska i društvena pozicija svake grupe značajno varirala sa historijskim promjenama tokom vijekova.

Do početka devedesetih godina, Sarajlije u opisu svoga grada nisu koristile niti jedan termin sa prefiksom “multi” iz Rezolucije 824, već su govorili o *zajedničkom životu*. Oni su svoj etnički raznolik grad posmatrali kroz prizmu *komšiluka*, o pripadnicima drugih etnonacionalnih grupa su govorili kao o *komšijama*, a svoje odnose sa njima nazivali dobrim *komšijskim odnosima*.² Ovi izrazi bolje odražavaju jedinstvenost Sarajeva i odlike koje same Sarajlije cijene u historiji svoga grada. Prefiks “multi”, koji znači “sastavljen od više dijelova”, afirmira postojanje različitih kulturnih, etničkih i vjerskih zajednica među kojima ne mora biti preklapanja niti miješanja. Zajednički život, s druge strane, pretpostavlja toleranciju, koja se definira kao “pravičan i popustljiv odnos prema ljudima čija se rasa, vjeroispovijest, nacionalnost i slično razlikuju od sopstvene”³. Poput tolerancije, zajednički život počiva na pretpostavci da ljudi pripadaju različitim grupama za koje je malo vjerovatno da će se asimilirati u jednu nediferenciranu, homogenu cjelinu. Da bi izrazili svoje poštovanje za ljude različite vjere i nacionalnosti. Sarajlije već dugo koriste koncept komšiluka, koji se ogleda u praksi uzajamnog posjećivanja i čestitanja praznika, kao i u svakodnevnim srdačnim odnosima. Zajednički život je komšiluk u najširem smislu. On otjelotvoruje upravo one vrijednosti, iskustva i aspiracije, koje su *zajedničke* Sarajlijama različitog identiteta i koje većina Sarajlija njeguje od osnutka grada.

Zajednički život nije bio isti u svim historijskim epohama, a građen je i održavan s naporom. Odnosi među grupama u gradu nikada nisu bili statični, a promjene u odnosima među pripadnicima različitih grupa su bile daleko od linearnih. Različiti režimi – osmanski, habsburški i socijalistički, su njegovali zajednički život koristeći veoma različite politike i načine. Ali u drugim vremenima, oni koji su vjerovali u zajednički život su ga pred udarom sopstvene vlasti morali braniti svim raspoloživim sredstvima. Do krvavog nasilja među grupama je došlo u nekoliko navrata u XX stoljeću, i zajednički život je bio ozbiljno ugrožen u mračnim danima Drugog svjetskog rata i opsade početkom devedesetih. U trenutku pisanja ove knjige, opstanak zajedničkog života ni u kom slučaju nije osiguran. No, ipak je većina Sarajlija u većini epoha i u veoma različitim okolnostima njegovala svoju tradiciju i praksu zajedničkog života.

Da li je Sarajevo jedinstveno u svom preživljavanju promjena sastava stanovništva tokom vremena? I drugi veliki gradovi su bili dom šarolikim populacijama i većina je tokom vremena doživjela promjene. Ali u velikim gradovima Evrope i Mediterana, pluralizam zasnovan na vjerskom identitetu nije dobro prihvaćen u modernim nacijama-državama. U novijoj studiji Soluna, historičar Mark Mazower pokazuje kako je taj grad, koji je tokom osmanske vlasti bio veoma šarolik, postao gotovo isključivo grčki grad zahvaljujući međunarodno odobrenom protjerivanju njegovih muslimanskih stanovnika (1923-1924.), istrebljenju njegovih Jevreja (1943.) i grčkoj nacionalističkoj kulturnoj kampanji.⁴ Stanovnici Istanbula i Jerusalima su takođe doživjeli političke podjele, pomjeranja stanovništva i etnonacionalni sukob koji je proizašao iz nezaustavive navale modernog nacionalizma i aspiracija nacije-države.⁵ Historiju zapadnoevropskih prijestonica takođe krasi raznolikost stanovništva, i u dvadesetom stoljeću su mnoge prijestonice nekadašnjih kolonijalnih imperija, poput Londona, Amsterdama, Pariza i Beča, postale dom stotinama hiljada emigranata iz bivših kolonija. No, i njih je duboko izmijenio pritisak nacionalizma. U onim gradovima (poput Sarajeva) koji su prošli kroz nacističku okupaciju u Drugom svjetskom ratu, holokaust je donio nezapamćenu katastrofu za njihove jevrejske stanovnike i tragičnu promjenu za same gradove koja je zauvijek izmijenila sastav njihovog stanovništva i način života.

Iako Sarajevo nije jedino proživjelo raznolikost i velike historijske promjene, historijski razvoj grada je ipak bio jedinstven. Sarajevo je do 1941. uglavnom imalo koristi od života u okrilju relativno benignih multinacionalnih imperija. Što je najvažnije, Sarajevo je doživjelo habsburški interregnum (1878-1918.) između četiri stoljeća osmanske uprave i priključenja jugoslavenskoj kraljevini. Tokom tih četrdeset godina, građani Sarajeva su postali Evropljani, i grad je apsorbirao zapadne uticaje koji su se miješali i stapali sa osmanskim nasljeđem. Inspirirani željom da smire Bosance i impresioniraju Evropljane svojim sposobnostima upravljanja, habsburški namjesnici su u Sarajevu provodili evropsku viziju ekspanzivne gradnje bez premještanja naroda i njihovih najznačajnijih spomenika. Habsburški vladari i njihova mnogo kritikovana birokratija su u malo priznatom uspjehu zaštitili Sarajevo (i Bosnu i Hercegovinu) od oštrih vjetrova nacionalističkog gnjeva krajem XIX i početkom XX stoljeća. Sarajevo je tako ostalo pošteđeno katastrofalnog protjerivanja naroda i uništavanja islamskih građevina osmanskog doba koje je uveliko pratilo zauzimanje drugih gradova

od strane nacija-država. Raznolikost Sarajeva je takođe opstala tokom vladavine jugoslavenske kraljevine (1918-1941.), usprkos naginjanju režima ka srpskim nacionalnim aspiracijama i njegovog malignog zanemarivanja privrednog razvoja grada.

U dvadesetom stoljeću raznolikost Sarajeva i tradicija tolerancije su stradali u dvije velike provale nasilja: okupaciji tokom Drugog svjetskog rata (1941-1945.) i opsadi tokom rata u Bosni i Hercegovini (1992-1995.). U oba slučaja, mnogi građani Sarajeva su pružili otpor, ustajući u odbranu grada i svojih komšija od ekstremnog nacionalizma čiji je cilj bio iskorijeniti, potpuno ili djelomično, određene grupe u gradu. Historija grada u ove dvije epohe otkriva da je štetu raznolikosti i pluralizmu nanio savez susjednih nacionalističkih vlada i lokalnih nacionalističkih političkih formacija. U odsustvu jake suverene države u Bosni i Hercegovini, nacionalne političke stranke su zadobile određene odlike i vršile određene funkcije suverene države. Nadalje, tokom nekoliko svojih inkarnacija u dvadesetom stoljeću, nacionalne srpske i hrvatske stranke su postajale sve uže i uže vezane za susjedne zemlje, da bi 1992. došle pod utjecaj i kontrolu Srbije i Hrvatske. Pluralizam u Sarajevu nije gotovo zbrisala domaća nacija-država već političke stranke koje su djelovale kao surogati za interese susjednih država.

Ova studija predstavlja ispitivanje kako su velike historijske promjene koje su pratile smjenu režima oblikovale razvoj grada. Moja središnja teza je da su grad i njegovi stanovnici postajali bogatijima, raznolikijima i tolerantnijima u epohama u kojima je vladala jedinstvena inkluzivna vizija, bez obzira na posebnosti političkog sistema koji je sponzorirao ili nadgledao realizaciju tih aspiracija. S druge strane, prosperitet i raznolikost grada su opadali u vrijeme sektaške vlasti, produženog sporenja i ekskluzivnih koncepcija urbanog života. Kratko rečeno, rukovodstvo je igralo značajnu ulogu. Oni rukovodioci koji su zastupali snažnu inkluzivnu viziju i aktivno uključivali veliki dio stanovništva u njenu realizaciju su grad činili boljim mjestom i osiguravali njegovim stanovnicima bolji život. Rukovodioci čija je vizija isključivala pripadnike najvećih grupa su polarizirali stanovništvo i u završnici pogoršavali poziciju čak i onih u čije ime su tvrdili da djeluju.

Postoji čitav niz drugih studija koje u detalje istražuju različite režime koji su upravljali regionom, ali ova djela se rijetko fokusiraju na ulogu jedne zajednice u mutirajućoj političkoj sredini. Historija grada pruža mogućnost da se izvrši uvid u ljudsko iskustvo na lokalnom nivou na način koji nije moguć kada se promatra historija većih prostora. Ispitivati historiju

jednog grada znači promatrati život izbliza. Posebno je izrazitije od općeg, pojedinci i događaji su od ogromnog značaja, a činjenice tvrdoglavo sprečavaju uopćavanja. Iskazano riječima engleske historičarke Jay Winter u njenom nedavnom izrazu podrške proučavanju glavnih gradova u vrijeme rata, "Najbolji način da se prodre kroz veo iluzija unitarnog 'nacionalnog iskustva' jeste da se opiše karakter života zajednice."⁶

Nema grupe ljudi koja je intenzivnije iskusila ponore i vrhunce nedavnih historijskih promjena od Sarajlija, niti historije nekog grada koja bolje odražava dalekosežne promjene koje su obuhvatile region. Zahvaljujući svojim aspiracijama, dostignućima, ustrajnosti i opstanku, Sarajlije su tokom stoljeća postale primjerom nesalomivosti ljudskog duha. Ono što slijedi je priča o njima.

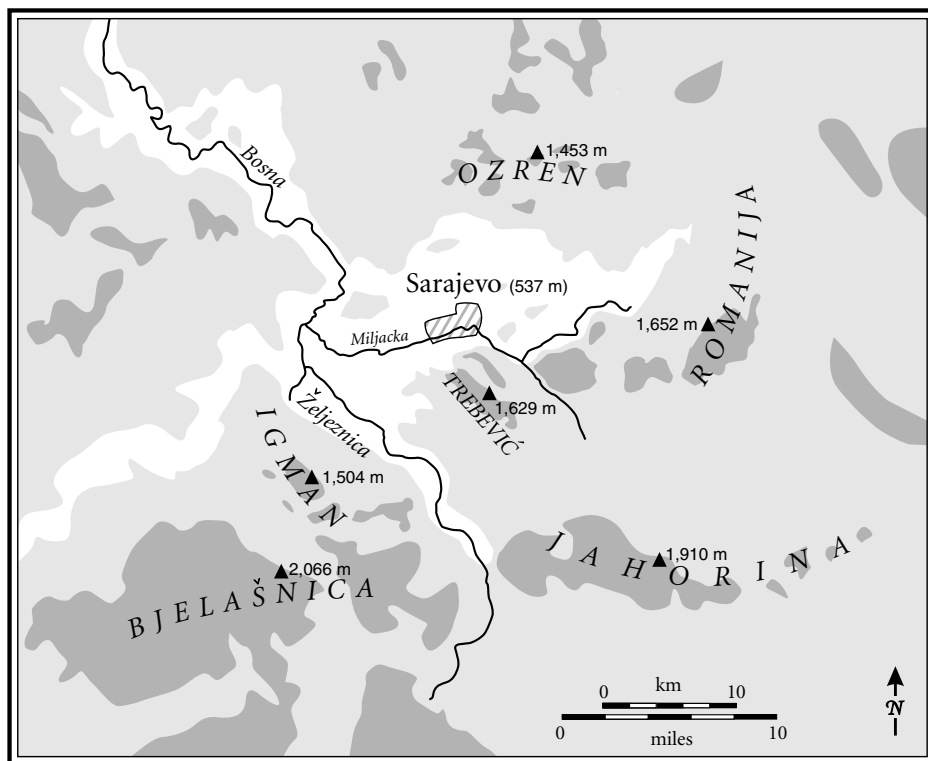
1.

OSNIVAČI SARAJEVA

Osmanska vlast je Sarajevo osnovala kao novi grad sredinom XV stoljeća s namjerom da ga učini odrazom islamske osmanske civilizacije.¹ Prve veće građevine u gradu su nikle s ciljem unapređenja strateških interesa carstva i promoviranja njegove filozofije vladanja, a mnogi su tadašnji stanovnici za život zarađivali učešćem u osmanskim pohodima na Evropu. Iako su Osmanlije Sarajevo zamislile kao “grad u službi islamske ideologije,”² njihovi su planovi ostavljali mjesta za četvrti i bogomolje katoličkih, pravoslavnih i (od sredine XVI stoljeća) jevrejskih stanovnika. Nastanak Sarajeva u vrijeme osmanske imperijalne ekspanzije je grad obavilo istočnjačkom austom, koja doprinosi njegovoj jedinstvenosti među regionalnim centrima.

Položaj i prilike

Sarajevo se počelo uzdizati na istočnom kraju ravne aluvijalne doline uz tok rijeke Miljacke. Planine na sjeveru i jugu uokviruju dolinu kao kaskadne tribine amfiteatra, dok se kamenita brda i stijene na istočnom kraju razdvajaju tek toliko da rijeka može uteći u dolinu. U okolici su šumovita brda istočne i srednje Bosne, i četiri veće planine: Romanija, Bjelašnica, Igman i Trebević. S izuzetkom Trebevića, ove planine su zaobljene, bez oštih vrhova, ali surove i kroz historiju su predstavljale ozbiljan izazov svima koji bi ih pokušali preći. No, okolne planine predstavljaju izvor prirodne ljepote koja ih je učinila privlačnim izletištima i dijelom klasičnog imidža Sarajeva kao živog urbanog centra koji se ugnijezdio između netaknutih planina. S druge strane, međutim, položaj Sarajeva je grad učinio praktično neodbranljivim od napada sa okolnih brda.

Karta 1.1. Sarajevo i planine u okolici.

Sarajevo je dobilo ime od slavizirane skraćenice turskih riječi *saraj* (dvor) i *ovasi* (polje), pri čemu se misli na široka polja zapadno od upravnih zgrada koje su podignute za smještaj oblasne uprave. Ime grada je postojalo u više varijanti, pogotovo kada su ga upotrebljavali stranci, uključujući i Bosna Serai (bosanski dvor) i Serai Bosna, ali su sastavni dijelovi imena bili uvijek lako prepoznatljivi. Prvi dokument u kojem se spominje naziv 'Sarajevo' datira iz 1455. godine, što znači da je do tog vremena vrlo vjerovatno već postojao dvor ili zgrada uprave.³ Historičari su dugo godina smatrali da je Sarajevo izgrađeno na mjestu ranijeg naselja pod nazivom Vrhbosna, koje se često javlja na prvim savremenim evropskim kartama. No, nakon ispitivanja osmanskih popisa stanovništva, sarajevski historičar Hazim Šabanović je 1960. godine zaključio da je Vrhbosna bio naziv administrativne oblasti, a ne grada, i da se utvrđeni grad Hodidjed, jedino značajnije naselje u blizini Sarajeva, nalazio dalje na istok, uzvodno od rijeke Miljacke.⁴

Putujući trgovci iz Dubrovnika su koristili ime Vrhbosna za pijacu sela Trgovište (ili Stara Varoš), koje je bilo smješteno na maloj pritoci Miljacke, oko kilometar na zapad od istočnog kraja doline. Trgovci su ime Vrhbosne pronijeli Evropom, stvarajući tako dojam da je u predosmanskom periodu tu živjela brojna zajednica, dok je Trgovište, ustvari, 1455. godine bilo selo sa samo pedeset devet domaćinstava, ili oko tri stotine stanovnika.⁵

Šabanovićeви nalazi idu u prilog široko prihvaćenom savremenom gledištu da je Sarajevo bilo primarno osmanska tvorevina a ne adaptacija postojećeg srednjovjekovnog naselja. Namjera osnivača da novi osmanski grad odvoje od postojećih naselja se dalje ogleda u njihovoj odluci da premjeste srednjovjekovno selo Brodac, koje je bilo smješteno na okuci toka rijeke Miljacke, u području sadašnje Bendbaše, da bi oslobodili zemljište za nove građevine.⁶ Brodac vjerovatno vuče ime od brodica kojima su seljani prevozili putnike i robu preko rijeke. Prema osmanskom popisu stanovništva iz 1455. godine, još nekoliko manjih sela je postojalo u blizini lokacije na kojoj je osnovano Sarajevo.

Sarajevska dolina je naseljena mnogo prije dolaska Osmanlija. Arheološke iskopine ukazuju na postojanje ljudskih naselja još u vrijeme neolita. Veliki podni mozaik i brojni kameni ostaci stubova svjedoče o velikom rimskom naselju na Ilidži, na zapadnom kraju doline. Naučnici vjeruju da se rimski put protezao duž doline prema brdima na istoku. U periodu između 540. godine i 800. godine, došlo je do velike migracije Slavena iz njihove postojbine na teritoriji današnje Ukrajine i Poljske, u pravcu jugoistočne Evrope, kao i na zapad i istok. Prilikom dolaska u jugoistočnu Evropu, južni Slaveni su bili uglavnom nepismeni pagani, animističkih vjerovanja. U svojoj postojbini su živjeli u plemenima i većina naučnika vjeruje da su se plemenske strukture održale tokom migracije.

Bosna leži u središtu velikog područja na Balkanskom poluostrvu na kojem su se naselili Južni Slaveni. U stoljećima nakon njihovog dolaska, Južnim Slavenima u području Sarajeva je vladao niz država i imperija.⁷ Misionari iz Rima na zapadu i iz Konstantinopolja na istoku su postepeno Južne Slavene preveli na kršćanstvo. Još od vremena ovih preobraćenja, Bosna je dom suprotstavljenim varijantama kršćanstva.

Srednjovjekovna bosanska država je nastala krajem XII stoljeća duž krivudave riječne doline na potezu od juga ka sjeveru, na području današnjih gradova Sarajevo, Visoko i Zenica. Njeni vladari su priznavali vrhovnu

vlast Ugarskog kraljevstva tokom srednjeg vijeka, ali su nakon 1180. godine stekli de facto nezavisnost. Srednjovjekovna Bosna je bila feudalna država potresana oružanim sukobima između vodećih plemićkih obitelji, naročito u kasnijim godinama. U XV stoljeću, osmanska je vojska porazila srednjovjekovno bosansko kraljevstvo u nizu bitaka i zadobila kontrolu nad većim dijelom Bosne, okončavši tako dugogodišnju kaotičnu borbu za prevlast među plemstvom.

U vrijeme osmanskog osvajanja oko 1430. godine, oblast Sarajeva su naseljavali katolici lojalni rimskom papi. U toj oblasti je tokom stoljeća prije osvajanja vladalo znatno rivalstvo između različitih kršćanskih crkava, a prelazak s jedne vjere na drugu nije bio neuobičajen. Pripadnici druge dvije kršćanske crkve, neovisne bosanske crkve i srpske pravoslavne crkve, su živjeli u obližnjim zemljama. Većina seljana u području Sarajeva se nalazila pod feudalnim patronatom srpske pravoslavne porodice Pavlović. Mnogi Slaveni su svoju kršćansku vjeru miješali sa preživjelim paganskim običajima, a crkva je vjerovatno bila slabo upućena u doktrinu. Odsustvo dobro organizirane crkvene strukture je značilo da su slavenski kršćani imali slabu institucionalnu podršku za svoja vjerska ubjeđenja i obrede. Okruženje ispunjeno religijskim krivovjermem i sinkretizmom je mnoge Južne Slavene učinilo prijemčivim za islam nakon osmanskog osvajanja u XV stoljeću.

Sarajevo i osmanski ideal urbanizacije

Osmanska vlast je urbanizaciju smatrala sastavnim dijelom imperijalne misije islamizacije i civiliziranja osvojenih zemalja. Zbog nedostatka dokumentacije i jedinstvenih osmanskih metoda prikupljanja podataka, mnoga pitanja ostaju bez odgovora, kako u pogledu teorije, tako i u pogledu prakse osmanske urbanizacije,⁸ mada su osnovne razlike kod prostornog uređenja i njegove primjene na Sarajevo dovoljno jasne. Osmanska vizija urbanog prostora je centralno mjesto predviđala za islamske vjerske, kulturne, obrazovne i upravne institucije, ali je takođe ostavljala dosta prostora i za nemuslimane, njihove bogomolje i institucije putem kojih su zarađivali za život. Osmanski pristup uređenju urbanog života je uključivao veliki broj pravila i propisa kojima su se stanovnici urbanih područja razlikovali po pripadnosti, klasi i spolu. Pravne razlike su nestale tek sredinom XIX stoljeća, u eri reformi; njihov nestanak je popraćen otporom i nezadovoljstvom koncer-

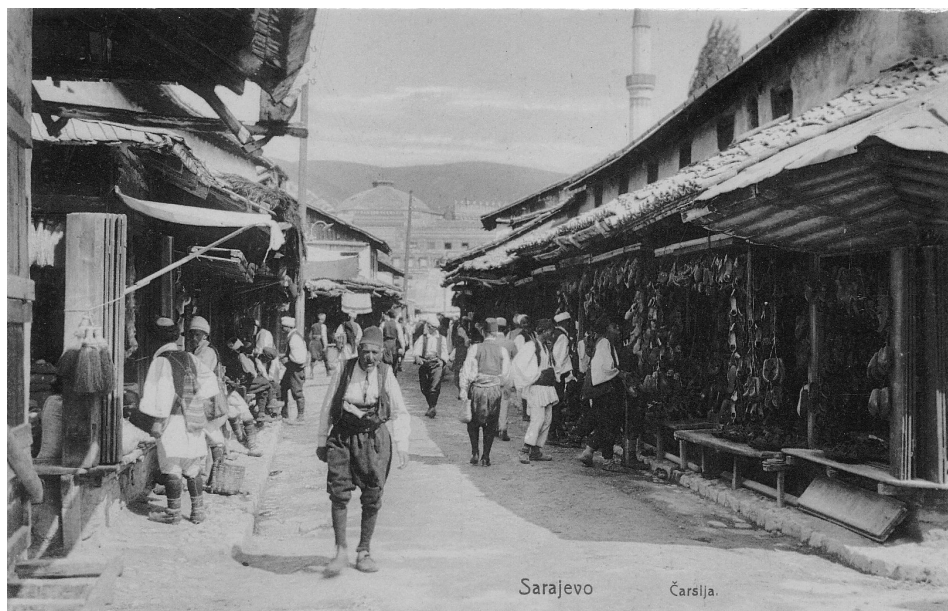
Karta 1.2. Sarajevo u Osmanskom carstvu, 1512.

vativnih bosanskih muslimana koji su smatrali da im takve reforme ukidaju tradicionalne privilegije.

Osmanlije su razliku između gradova i naselja zasnivale na njihovoj veličini i funkciji. U osmanskim dokumentima manji gradovi se obično nazivaju kasabama, što su bila neutvrđena naselja veća od sela ali bez veličine, izgleda i unutarne diferencijacije jednog grada.⁹ Sarajevo je osnovano kao kasaba oko 1462. godine, a osmanske vlasti su ga priznale kao grad (šeher) početkom XVI stoljeća. U skladu sa ustaljenim osmanskim praksama, Sarajevo sve do početka XVIII stoljeća nije bilo utvrđeno (izuzev tvrđave na brdu iznad grada). Takođe u skladu sa osmanskim konceptom urbanog prostora, institucije od carskog značaja su grupirane u centru grada, prostorno i funkcionalno odvojene od rezidencijalnih četvrti. Najviše građevine su bile munare džamija koje su nosile imena sultana, generala i upravitelja koji su ih dali izgraditi. Druge građevine, poput obrazovnih institucija, tekija derviškog reda, upravnih zgrada, prenoćišta i dućana, građene su u sjeni munara. Različite građevine u centru grada su predstavljale vezu između islamske vjere, osvajanja, uprave i prosperiteta koji su definirali osmanski ideal teokratske države.

Središnji dio grada Sarajeva je stoljećima poznat kao *Baščaršija*, ili glavna tržnica, ali ekonomske aktivnosti su se odvijale na mnogo širem području zvanom čaršija (tržnica), duž obje obale rijeke Miljacke. Nemuslimani i muslimani su većinu svojih ekonomskih aktivnosti obavljali u čaršiji. Mnogobrojne građevine u kojima su se obavljale ekonomske aktivnosti su bile izgrađene od drveta ili drugih manje trajnih i jeftinijih materijala. Čaršija je takođe postala društveni centar, središnja tačka zajedničkog života u osmanskom periodu, stjecište ljudi različitih vjera i klasa koji su se miješali pred dućanima i na ulicama. Ni same aktivnosti koje su obavljane u čaršiji, a ni izgled malih dućana stiješnjenih jedni uz druge, se nisu mnogo izmijenili od osnivanja grada do iza drugog svjetskog rata.

Kao i većina osmanskih gradova, Sarajevo je bilo podijeljeno u stambene četvrti, ili mahale. Svaka mahala je obično bila dom pripadnicima isključivo jedne vjerske zajednice, i u centru svake se nalazila bogomolja, što je značilo da su, uz neke izuzetke, stambene četvrti bile segregirane prema vjeri. Mahale su dobijale naziv po osobi koja je dala izgraditi vjersku građevinu. U muslimanskim mahalama, vjerske građevine su bile džamija ili mesdžid. (Mesdžid je muslimanska bogomolja manja od džamije, bez munara, gdje se molitve mogu obavljati svakodnevno izuzev petkom i na

Malene, natrpane prodavnice na sarajevskoj čaršiji, 1914.
(Iz zbirke Historijskog muzeja u Sarajevu)

određene praznike.)¹⁰ Broj mahala je kontinuirano rastao i krajem XVI stoljeća prešao stotinu. Sve sarajevske mahale, osim tri ili četiri, su bile muslimanske, pa je grad bio prošaran džamijama. Monumentalne džamije su građene u čaršiji, dok su manje džamije građene u stambenim četvrtima.

Posjetitelji iz inostranstva su često komentirali izuzetnu ljepotu i bogatu vegetaciju sarajevskih mahala. Evlija Čelebi, koji je 1660. godine posjetio Sarajevo, nazvao je grad “naprednim, lijepim i živahnim”, i napisao da u njemu “teku bezgranične i bezbrojne žive vode, a sa svih strana ukrašen je mnogobrojnim baščama koje izgledaju kao ružičnjaci ili ograđene rajске bašče”¹¹. Većina privatnih kuća je ulazom bila okrenuta prema unutra, sa velikom vanjskom kapijom koja je vodila do unutrašnjeg dvorišta koje je često uključivalo središnju česmu, voćnjak i povrtanjak. Voće, povrće i cvijeće je raslo u širokom prostoru između kuća. Vode je bilo svuda i mogla se donijeti kako sa jedne od preko dvije stotine javnih česmi, ili sa neke od brojnih česmi pred lokalnim džamijama i stambenim kućama.¹² Stambene kuće su građene tako da omoguću segregaciju spolova.

U najvećoj nemuslimanskoj mahali su živjeli uglavnom katolici iz Dubrovnika, koji su bili zanatlije građevinskog zanata ili zastupnici dubro-

vačkih trgovačkih interesa. Latinska četvrt sa malom katoličkom crkvom je sredinom XVI stoljeća imala 66 kuća. Do kraja stoljeća tu mahalalu su nastanili i neki rođeni sarajevski katolici i predstavnici drugih trgovačkih gradova. Pravoslavna mahala, osnovana oko sto metara od istočnog ruba grada, je u središtu imala srpsku pravoslavnu crkvu izgrađenu u periodu između 1520. i 1539. godine.¹³ Ta crkva, sa značajnim izmjenama kojima je tokom vremena povećana, postoji i danas.

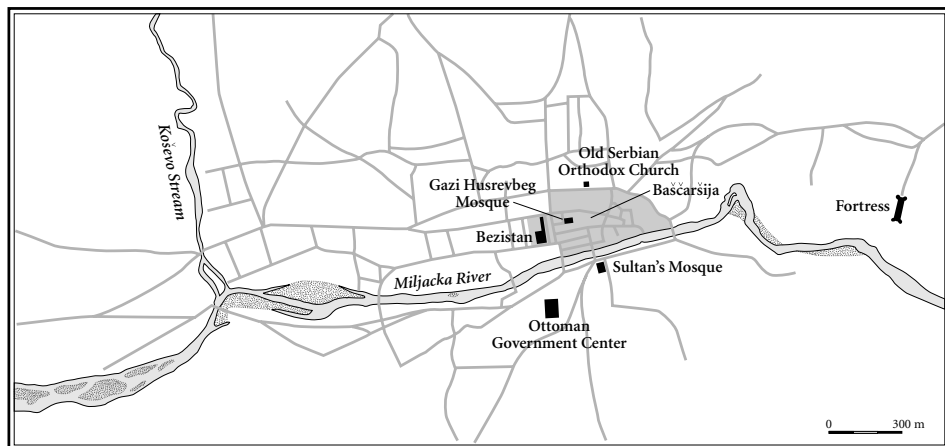
Jevreji su 1565. godine već živjeli u Sarajevu, čime je šarolikoj gradskoj populaciji muslimana, pravoslavaca i katolika dodata još jedna vjerska skupina.¹⁴ Nakon što ih je 1492. godine iz Španije protjerao vjerski netolerantan kraljevski par Ferdinand i Isabella, mnogi su se Sefardi uputili u gostoljubivije Osmansko carstvo i nastanili u njegovim gradovima.¹⁵ Sefardi, koji su govorili ladino, jezik blizak španjolskom, ustanovili su jevrejsku mahalalu sa malom sinagogom oko 1580-81. godine.¹⁶ Ali za razliku od katolika i pravoslavaca, Sefardi su živjeli i van jevrejske mahale. Prvi Aškenazi su stigli iz Budima više od stoljeća kasnije, nakon što su Osmanlije izgubile veći dio mađarske teritorije. Većina Aškenaza je kao maternji govorila njemački ili mađarski jezik. Nakon dolaska u Sarajevo, Sefardi i Aškenazi su živjeli u odvojenim zajednicama, svaka sa svojom sinagogom i jezikom. Broj Aškenaza je ostao mali sve do početka austrougarske uprave 1878. godine.

Osmansko carstvo je toleriralo, pa čak i pomagalo pripadnicima drugih monoteističkih religija, ali su nemuslimani bili podvrgnuti diskriminacijskim propisima. Njima je bilo zabranjeno da nose odjeću živih boja (iako je taj propis uglavnom ignoriran u Sarajevu), da jašu konja ili da se bave određenim zanimanjima bez prelaska na islam. Iako je život nemuslimana bio ograničen propisima, kršćani u gradovima su uživali prednosti koje nisu postojale na selu. Poput svojih muslimanskih komšija, urbani nemuslimani su bili izuzeti od različitih poreza koji su nametani seljacima. U početku je nemuslimanima bilo zabranjeno da se bave zanatima, ali je taj propis tokom vremena ublažen. Nekoliko zanata je postalo multikonfesionalno, a nekolicinom su dominirali Jevreji i pravoslavci. Muslimanskim ženama, koje su se suočavale sa najvećim ograničenjima od svih društvenih grupa u gradu, je dozvoljavano da izlaze u javnost isključivo pokriveno. One su većinu svog života provodile u porodičnoj kući, promatrajući život vani iz odaja na koje su bile ograničene.

Par sefardskih Jevreja u tradicionalnoj nošnji,
1900. (Iz zbirke Historijskog arhiva Sarajeva)

Položaj i veličina različitih bogomolja u Sarajevu otkriva mnogo o međuvjerskim odnosima. Nemuslimanske bogomolje nisu smjele biti više od najviše džamije u gradu i mogle su se graditi samo uz odobrenje vlasti. Kršćanske crkve nisu smjele imati zvona. Prve katoličke, pravoslavne i jevrejske građevine u Sarajevu su bile minijature u poređenju sa visokim munarama i monumentalnim džamijama u centru grada. Ali one ni u kom slučaju nisu bile neprimjetne, a svaka je bila veličine džamija i mesdžida u muslimanskim mahalama. Evlija Čelebi je na slijedeći način opisao ono što je vidio na svom proputovanju 1660. godine: “Sve su crkve malene, nema crkve sa zvonom. Crkve srpskih i latinskih hrišćana su u dobrom stanju. Evropejci, Frenci i Grci (Rūm) takođe vrše svoje vjerske obrede u ovim crkvama. Ima i jedna jevrejska sinagoga.”¹⁷ Nemuslimanske bogomolje i

Karta 1.3. Urbanistički razvoj Sarajeva, 1600.

mahale su bile smještene na periferiji centralne tržnice, u blizini najvećih džamija i institucija islamske kulture u gradu. Njihova lokacija i veličina svjedoče o kompleksnoj kombinaciji tolerancije i diskriminacije koja je obilježila prvih nekoliko stoljeća osmanske vladavine.

Osnivači

Isa-beg Ishaković je opće prihvaćen kao osnivač Sarajeva.¹⁸ Poput svoga oca, i on je bio i osvajač i upravitelj. Ishaković je služio Osmanskom carstvu kao guverner skopske oblasti, koja je uključivala novoosvojenu bosansku teritoriju, da bi oko 1460. godine postao upravitelj Bosne.¹⁹ Malo prije 1462. godine, Ishaković je dao sredstva za izgradnju prvih velikih zgrada na obalama rijeke Miljacke, na mjestu gdje ona iz brdovitog područja na istoku utječe u dolinu. Među prvim građevinama na južnoj obali rijeke je izgrađen dvor (saraj), koji je služio kao sjedište uprave. Na sjevernoj obali rijeke Ishaković je dao izgraditi tekiju za derviški red, nekoliko vodenica, javno kupatilo, trgovačke objekte i džamiju. On je takođe izgradio mostove preko rijeke. Po naređenju sultana on je 1457. godine izgradio džamiju na južnoj obali Miljacke, ispred upravnog dvora. Nazvana Careva džamija, ona je u narednih nekoliko stoljeća služila kao glavno mjesto za vjerska i politička okupljanja.

Sarajevski historičari smatraju XVI stoljeće zlatnim dobom grada. Gazi Husrev-beg, još jedan u nizu osmanskih velikodostojnika koji su karijeru

Careva džamija, izgrađena 1566. godine na mjestu džamije istog naziva koja je bila podignuta prije 1462. (Razglednica iz zbirke Historijskog muzeja u Sarajevu)

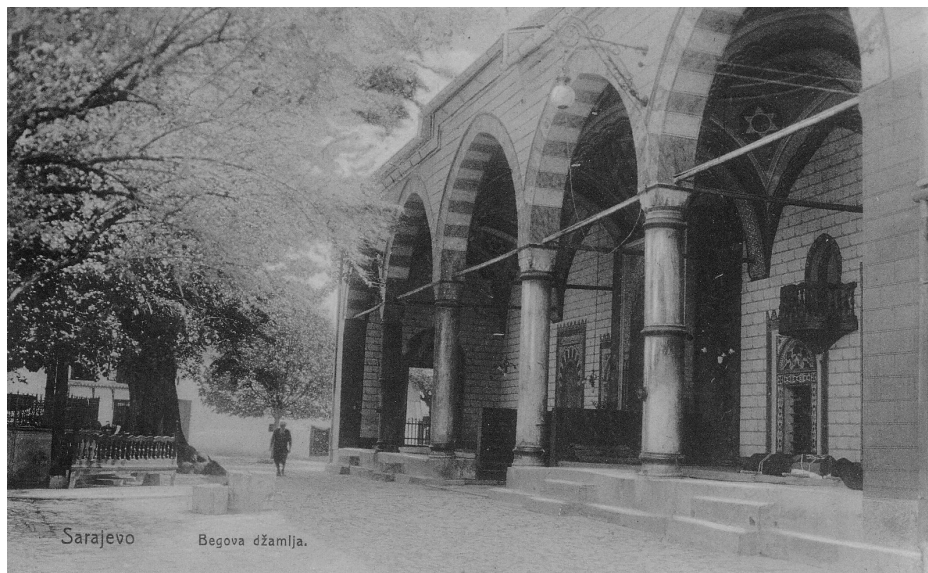
vojskovođe osvajača upotpunili karijerom upravitelja, je bio glavni dobročinitelj grada u prvim decenijama XVI stoljeća. Gazi Husrev-beg je rođen u Serezu (današnja Grčka) oko 1480. godine. Otac mu je bio porijeklom iz

okoline Trebinja (u Hercegovini) i prešavši na islam dobio je ime Ferhad, a majka mu je bila sultanija, kćerka Bajezida II. Smatra se da je zajedno sa samim sultanom zaslužan za pobjedu nad udruženim kršćanskim snagama u Mohačkoj bici 1526. godine, što je osmanskim snagama omogućilo opsadu Beča 1529. godine. Stekao je veliko bogatstvo u osvajanju dijelova Ugarske, Hrvatske i Slavonije. Kao guverner Bosne služio je u periodu od 1521. do 1541. godine, uz tri prekida zbog potrebe vođenja vojnih pohoda.

Zapamćen je uglavnom kao osnivač tri građevine koje nose njegovo ime: džamije, biblioteke i medrese, više islamske škole. Gazi Husrev-begova džamija, monumentalno ali elegantno i jednostavno ostvarenje osmanske arhitekture XVI stoljeća, je i danas najveća bogomolja u centru grada. Poput svog prethodnika Ishakovića, Husrev-beg je donirao sredstva za uspostavljanje gradskih ekonomskih aktivnosti, uključujući prenočište za putujuće trgovce i prostorije za stotine zanatskih i trgovačkih radnji. Pod njegovim se patronatom Sarajevo nastavilo širiti i tokom njegove uprave

Gazi Husrev-begova džamija, 1530. (Razglednica, 1900. godine, iz zbirke Historijskog muzeja u Sarajevu)

Sarajevo Begova džamija.

Gazi Husrev-begova džamija, 1530, unutrašnje dvorište.
(Razglednica, 1900. godine, iz zbirke Historijskog muzeja u Sarajevu)

ispunilo kriterije da bude nazvano gradom (šeherom). Kada je Husrev-beg umro 1541. godine, ukopan je u velikom turbetu u dvorištu džamije koju je izgradio.²⁰

Ishaković i Husrev-beg su ratom stekli slavu i bogatstvo. Njihove karijere svjedoče o uskoj vezi između osmanskih osvajanja i ranog prosperiteta Sarajeva. Uvijek blizu često pomjeranih granica carstva sa Mlecima i Habsburškom monarhijom, Sarajevo je postalo polazište velikih osmanskih ofanziva u pravcu sjevera i zapada i centar iz kojeg se vršilo snabdijevanje osmanskih vojnih snaga koje su ratovala u regionu.

Od pet-šest raštrkanih sela sredinom XV stoljeća, stanovništvo Sarajeva je do 1600. godine naraslo na oko 23500, što je Sarajevo učinilo trećim gradom po veličini u evropskim zemljama Osmanskog carstva, odmah iza Soluna i Edirne.²¹ Rast grada je uglavnom bio rezultat doseljavanja Južnih Slavena iz okolnih sela i drugih dijelova Bosne; osmanski popisi stanovništva ukazuju na to da je malo Sarajlija došlo iz drugih dijelova Osmanskog carstva. Lokalni zvaničnici su kontrolirali migracije u grad. Iako je turski bio službeni jezik u prvim stoljećima od nastanka grada, gotovo svi stanovnici su kao maternji govorili slavenski jezik. Turski, arapski i perzijski su bili jezici za službene prilike i književnost.

Vjerska pripadnost je predstavljala najvažniju odrednicu mjesta stanovanja, društvenog položaja i političkog statusa u početku postojanja grada. Većina stanovnika u to vrijeme su bili Slaveni koji su prešli na islam ili ranije ili neposredno nakon dolaska u grad. Nemuslimanima monoteističkih vjerovanja su vrata takođe bila otvorena, i neki su postali neophodni za razvoj grada. Iako podvrgnuti određenim ograničenjima u pogledu ponašanja i odijevanja, ove prakse izgleda nisu rezultirale većom netrpeljivošću između muslimana i nemuslimana u gradu pod osmanskim upravom. (Ima dokaza da neki od zakona o izgledu i ponašanju nisu bili poštovani u Sarajevu, ali gradski historičari nisu nikada sistematski ispitali opseg tog nepoštivanja.) Tvrdnja da su nemuslimani bili žrtve surovog ugnjetavanja pod osmanskim jarmom, ideja koju su slobodno propagirali srpski i hrvatski nacionalisti u XIX i XX stoljeću, nema potpore u historijskim opisima života u gradu pod osmanskim vlašću.

Većina naučnika se slaže da je islamizacija Bosne bila postepena i općenito dobrovoljna. Zahvaljujući preobraćenju lokalnog slavenskog stanovništva na islam, urbana populacija Sarajeva se od 73 % kršćana i 27 % muslimana 1485. godine pretvorila u populaciju sa 97 % muslimana 1530. godine.²² Popisi stanovništva ukazuju na to da je prelazak na islam tekao istom dinamikom i u okolnim ruralnim predjelima.

Poput zapadnoevropskih gradova, i u Sarajevu je urbano društvo predstavljalo hijerarhiju u kojoj je nečiji status određivala kombinacija bogatstva, ranga, privilegija i vjere. U početku osmanske države, feudalni ratnici su bili na vrhu sarajevske društvene hijerarhije. Najprominentiji među njima su bili spahije, konjanici koji su kao plaću za svoju vojnu službu primali prihod od određenih posjeda. Većina pripadnika konjice su bili muslimani, mada vjera nije predstavljala prepreku za takvu vrstu službe; bilo je i kršćanskih konjanika. Pripadnici janjičarskog odreda, elitne pogranične jedinice koja je takođe služila kao sultanova garda, su uživali status sličan spahijskom. Vjerski islamski službenici i zvaničnici uprave su takođe u tom ranom periodu spadali u istaknute Sarajlije.

Osnivačke institucije

Središnja finansijska institucija tokom dinamičnog širenja grada pod osmanskim upravom je bio *vakuf* (od arapskog *wakf*), odnosno dobrotvorna zadužbina. Vakuf je osiguravao sredstva za djelovanje i održavanje vjerskih,

kulturnih i ekonomskih institucija. Obično bi bogati pojedinac donirao sredstva za novu građevinu. On (ili veoma rijetko ona) bi odredio određenu imovinu koja donosi prihod, obično poljoprivredna dobra ili gradske dućane, za kontinuirano djelovanje i održavanje te građevine. Svaki vakuf je osnivan putem osnivačke povelje ili vakufname, u kojoj se definirala institucija koja je obuhvaćena zadužbinom i dobra koja su određena za njeno izdržavanje. Većina ranih dobročinitelja su bili uspješni vojni zapovjednici koji su u svojim pohodima stekli veliko bogatstvo koje su zatim posvetili – očigledno po odobrenju ili savjetu centralnih vlasti – izgradnji ključnih institucija carstva. Grad je 1604. godine imao već preko stotinu vakufa i značajan dio ekonomskog života grada se vrtio oko održavanja i uzdržavanja njegovih vjerskih i obrazovnih struktura. Najveći vakufi su održavali kako najveće gradske institucije tako i manje džamije i škole u mahalama.

Kontinuirana osmanska osvajanja na zapadu i sjeveru su poticala gradsku privredu. Osmanske snage su bile stacionirane u području Sarajeva gdje su se pripremale za dugotrajne ratne pohode kojima je bilo ispunjeno XVI stoljeće. Rani dobročinitelji su donacijama osigurali izgradnju infrastrukture za zanatsku proizvodnju i trgovačku razmjenu u Sarajevu da bi osigurali dobru opremljenost osmanske konjice za rat. Većina radionica i manjih dućana je bila koncentrirana na Baščaršiji, među monumentalnim džamijama gradskog centra. Ishaković i Husrev-beg su osnovali po jedan dugi, uzani natkriveni trgovački centar – *bezistan*, u kojem su se nizali dućani sa obje strane ravnog prolaza. U dućanima u ovim bezistanima se uglavnom prodavala roba uvezena iz drugih dijelova carstva.

I Ishaković i Husrev-beg su podigli prenočišta – *karavan-saraje* ili *hanove* – koji su pružali smještaj trgovcima i karavanima. Takva prenočišta su postojala širom Osmanskog carstva, i većina ih je bila funkcionalno slična. Na prizemlju su oko centralnog dvorišta bile staje za konje i skladišta. Na spratu su bile odaje za smještaj putnika. Ishakovićev han je imao četrdeset soba, a u stajama se moglo smjestiti trideset pet konja.²³ Putujući trgovci su u ovim prenočištima imali pravo na tri dana besplatnog noćenja i hrane. Takva gostoljubivost je privlačila posjetitelje dok ih je u isto vrijeme spriječavala da zloupotrijebe velikodušnost domaćina.

Zanatske radionice su organizirane prema vrsti proizvoda. Dućani koji su prodavali određene proizvode su se nalazili u istoj ulici koja se zvala po vrsti proizvoda. Zanatlije su se organizirale u cehovska udruženja – *esnafa* – kao što je bio običaj u srednjovjekovnim evropskim gradovima. Običaj u

osmanskim gradovima je bio da se esnafima daje široka autonomija. Mnogi zanatski dućani su uspostavljali odnos sa pojedinim konjanikom, koji je postajao pokroviteljom i zaštitnikom dućana. Ove prvobitno uspostavljene veze između vojnih časnika i esnafa su pomogle da se sudbina zanatlija veže za privilegiranu feudalnu vojnu klasu. Na prvi znak protesta, trgovci i zanatlije u Sarajevu, kao i drugim gradovima, bi istovremeno zamandalili svoje radnje na Baščaršiji i povukli se u kafane gdje bi gundali o svojim pritužbama.

Osmanski zvaničnici su Sarajevo osnovali kao sjedište regionalne vlade, i ono je uglavnom tokom osmanske vladavine služilo kao regionalna prijestolnica.²⁴ Čak i kada su vlasti preselile guvernerovu rezidenciju u Banja Luku (1553–1639) ili Travnik (1699–1850), novoimenovani bosanski upravitelji priznavali su primat Sarajeva ceremonijalnim traženjem dozvole da uđu u grad. Njegova uloga regionalnog političkog centra ne samo da je gradu donijela ekonomske povlastice, već je i podigla važnost odnosa između guvernera i gradske elite. Ovi odnosi, koji su bili harmonični tokom zlatnog doba Sarajeva, su postali sporni nakon prvih znakova osmanskog slabljenja na ratištu nakon 1600. godine.

Prosperitet Sarajeva je počivao na pripremanju muškaraca za rat, ali sam opstanak grada, koji nije bio utvrđen, ovisio je od održanja mira. Grad je cvjetao i rastao sve dok se Osmansko carstvo širilo. Ali kada je širenje polako zaustavljeno, a carstvo je počelo gubiti teritorije, položaj Sarajeva i njegovi ekonomski temelji su ga učinili lakom metom za osvajače koji bi stigli na brda iznad grada. Sa prvim znakovima prestanka osmanskih osvajanja grad je ušao u period kontinuiranog propadanja koji je trajao do sredine XIX stoljeća.

Preokret u osmanskim osvajanjima i spaljivanje Sarajeva

Osmansko carstvo je dostiglo vrhunac svojih osvajanja i unutarnje vitalnosti krajem XVI stoljeća. Veliki porazi koje je imperija pretrpjela u pomorskoj bici kod Lepanta (1571.) i u kopненоj bici za Sisak (1593.) označili su kraj teritorijalne ekspanzije u Evropi. Engleski historičar Noel Malcolm je sugerirao da su dva događaja – početak kovanja srebrenjaka koji su sadržavali manju količinu srebra (1585.) i pobuna janjičara koji su plaćani ovim srebrenjacima (1589.), označila početak dugog pada Osmanskog carstva.²⁵ Negdje u isto vrijeme, pripadnici feudalne vojne elite počeli su svoje steče-

ne posjede, koji su im mogli biti oduzeti, pretvarati u nasljedne. Po riječima sarajevskog historičara Ahmeda Aličića, sarajevska (i bosanska) muslimanska elita je postala “trajno, brojem ograničeno, domaće vojno plemstvo, koje zbog uslova nasljeđivanja vremenom dobija oblik krvnog plemstva.”²⁶

Tokom niza godina, vojni gubici i unutrašnje slabosti carstva su pothranjivali jedni druge. Centralna vlast se uzaludno trudila da poveća prihode od poreza, ostavljajući vojnike bez plate i bez dovoljno opreme. Dijelovi vojno-feudalne elite su dizali bune protiv centralne vlasti, koja im nije bila u stanju platiti niti garantirati privilegije. Po regijama su se javljali buntovnici koji su zbog svojih interesa ustajali protiv postavljenih carskih zvaničnika. Ove promjene su se dešavale sporo i energično, centralno vodstvo ih je u nekoliko navrata uspjelo zaustaviti i vratiti stvari na staro, ali dva dominantna trenda u carstvu od 1600. godine do prve polovine XIX stoljeća bili su vojni neuspjesi i unutrašnje propadanje.

Teritorijalni gubici i unutrašnja kriza imperije su predstavljali kobne znakove za Sarajevo. Upadljivo ranjiv položaj je grad učinio primarnom metom austrijske vojske kojoj je cilj bio osveta stanovnicima osmanskih zemalja. Princ Eugen Savojski, general osvajač u službi Austrijskog carstva, vodio je vojsku koja je Osmanlijama otela teritorije u Dalmaciji, Slavoniji i Ugarskoj nakon slamanja opsade Beča 1683. godine. Nakon što je njegova ofanziva u sjeverozapadnoj Bosni izgubila na zamahu u ljeto 1697. godine, on je svoje trupe poveo preko rijeke Save kod Broda u sjevernu Bosnu i dalje na jug, duž toka rijeke Bosne do Sarajeva.

Ulogoren na rubu grada, princ Eugen se zarekao da će “uništiti sve mačem i ognjem” ukoliko se grad ne preda. Gradsko vodstvo je nastavilo prkositi i Eugen je uskoro ispunio svoje obećanje. Habsburška vojska je ušla u Sarajevo i u noći između 23. i 24. oktobra 1697. godine spalila veći dio grada.²⁷ Većina drvenih građevina je uništena, i neke od kamenih džamija u gradu i drugih vjerskih institucija su oštećene. Jedan anonimni sarajevski pisac je sugerirao da je skrnavljenje islamskih institucija i običaja predstavljalo smišljeni dio uništenja:

Austrijski nevjernici došli su s vojskom, popalili knjige i džamije, srušili mihrabe i s kraja na kraj lijepo šehar Sarajevo. Kao ovce potjerali ljude, iz očiju krvave suze prolili, mnoge zarobili i upropastili, viđene su i djevojke kao rajske ljepotice čije lice ni sunce ni mjesec nije vidjalo, bose i

gologlave su tjerane i iz svoje sreće oborene, otišle na dar kralju, došao nevjernik i grabi im imetak i hranu, deset hiljada ljudi zarobljeni su i plaću.²⁸

Većina džamija je popravljena i u roku nekoliko godina ponovo korištena za molitvu, a na kraju je obnovljena i većina drvenih građevina. No, Sarajevo se u smislu broja stanovnika i prosperiteta nije vratilo na nivo prije spaljivanja sve do početka XX stoljeća, i to pod upravom, koje li ironije, one iste Habsburške monarhije koja ga je gotovo uništila 1697. godine. Nakon spaljivanja, grad je izgubio status sjedišta bosanske vlade, koje je 1699. godine preneseno u obližnji Travnik, gdje je i ostalo do 1850. godine. Osmanski zvaničnici su ovu promjenu uveli u nadi da se tako upravitelj neće morati stalno suočavati sa opstrukcijom sarajevskih muslimana. Sarajevo je usprkos tome ostalo politički najaktivniji grad u Bosni, a njegova ratnička elita je ostala najutjecajniji politički element u zemlji.

Propadanje grada nakon zlatnog doba je imalo dublje i značajnije povode nego što je to bila jedna habsburška kaznena ekspedicija. Općenito govoreći, blagostanje Sarajeva je propadalo sa porazima osmanske vojske isto kao što se razvijalo sa njihovim pobjedama. Naizgled nepresušne potrebe vojnika su se umanjile, i zanatska proizvodnja i trgovina su u XVII stoljeću počeli opadati. Još značajnija je bila postepena promjena u društvenoj strukturi i političkom ponašanju sarajevskih muslimana, proces koji je trajao oko 200 godina (od oko 1600. do 1800. godine). Vladajuća vojna klasa je i dalje vojno služila centralnoj osmanskoj vlasti, ali su njeni pripadnici pružali otpor upraviteljima koji su iz Istanbula dolazili da vladaju Bosnom. Vodeći sarajevski muslimani su koristili prava na autonomiju koja su gradu data u ranim danima osmanske vladavine, odbijajući da priznaju vlast pojedinih zvaničnika iz Istanbula. Muslimani Sarajeva i Banje Luke su 1603. godine po prvi put digli vojnu pobunu protiv novoimenovanog upravitelja.²⁹

Pripadnici janjičarskog odreda su tvorili prethodnicu otpora sarajevskih muslimana centralnoj osmanskoj vlasti. Osnovani kao elitna granična jedinica i lična sultanova garda, janjičari su u imperiji imali povlašten položaj. Janjičari su se u XVII i XVIII stoljeću okupljali u gradovima i zagovarali svoje političke zahtjeve pod krinkom urbane autonomije. U Sarajevu su janjičari postali dio domaće nasljedne muslimanske elite. Mnogi su postali zaštitnicima pojedinačnih zanatskih radnji ili su i sami radili kao zanatlije,

pa je janjičarski odred postao poput esnafskih udruženja u gradu.³⁰ Sa svojim privilegiranim statusom i uskim savezništvom sa esnafima, janjičari su do kraja XVIII stoljeća postali dominantna politička snaga u gradu.

Kako su sarajevski muslimani postajali sve manje važni u svojim ekonomskim i društvenim ulogama, oni su isticali zahtjeve za ponovnim uspostavljanjem tradicionalnih običaja i privilegija za koje su tvrdili da ih je uzurpirala centralna vlast. Oni su se suprotstavljali reformama koje su zagovarali različiti veliki veziri u smislu recentralizacije države, racionaliziranja poreske strukture i moderniziranja vojnih snaga carstva. Iako se njihovi zahtjevi za autonomijom nisu formalno iskristalizirali u politički program sve do 1830-tih godina, sarajevska elita je tražila sve više lokalne autonomije za grad i Bosnu u cjelini.

Tokom više od dva stoljeća, centralne osmanske vlasti i vodeći muslimani u Sarajevu su redovito bili na suprotstavljenim stranama, a ponekad i u oružanom sukobu. Sa slanjem svakog novog upravitelja u Bosnu počinjao je niz sve gorih događaja. Prilikom svakog imenovanja novog upravitelja, veliki vezir bi obično poslao kaznenu ekspediciju čiji je zadatak bio namegnuti novopostavljenog upravitelja nepokornim Sarajlijama. Vojnom silom bi se pokorili pobunjenici, a nekolicina sarajevskih vođa bi bila neutralizirana izgnanstvom ili pogubljenjem. Ali finansijskim problemima pritisnuta osmanska centralna vlast bi onda povukla svoje kaznene snage, prepuštajući lokalne muslimane sebi samima. Čitav ciklus bi se ponovio kada bi lokalni muslimani obnovili svoj otpor prema vlasti upravitelja, koji bi zatim ili bio prihvaćen od strane gradskih muslimana, uklonjen putem direktive centralne vlasti, ili prisiljen da pobjegne suočen sa nepopustljivom opozicijom. Ovaj slijed događaja, koji se mnogo puta ponovio tokom XVII i XVIII stoljeća, dodatno je oslabio grad i pogoršao unutarne gloženje među vodećim sarajevskim muslimanima.

Počevši 1729. godine, Sarajlije su na rastuću nesigurnost odgovorili građenjem kompleksa zidova, kula i kapija. Ova utvrda se sastojala od oko tri stotine metara zidova i četiri kule.³¹ Dvije kapije i dio zida postoje i danas. Pošto bi nastupajući osvajači mogli koristiti okolna brda da sa viših tačaka napadnu grad, utvrđenje je imalo ograničen vojni značaj, ali su kapije omogućile gradskim zvaničnicima da regulišu rutinske ulaske u grad, a zidovi su sprečavali dosta nedozvoljenih ekonomskih aktivnosti.

Iako su se redovno suprotstavljali autoritetu imenovanih namjesnika, sarajevski muslimani nikada nisu digli bunu protiv samog sultana. Gradske

institucije su ostale osmanske po svom karakteru, a grad je administrativno uvijek bio dio imperije.³² Gradski muslimani su se vjerno borili u carskoj vojsci, i mnogi su poginuli za sultana na ratištima širom imperije. Sarajevski muslimani su se odazvali osmanskom pozivu na okupljanje snaga za rat protiv Perzijskog carstva 1727. godine.³³ Od 5200 oficira i vojnika koji su iz Bosne otišli u taj rat, vratilo ih se samo 500. Kontingent od 10 000 Bosanaca je 1737. godine otišao kao dio osmanskih snaga koje su se borile protiv Ruskog carstva, od čega se samo nekolicina vratila u raštrkanim grupicama, u jesen i zimu 1737. godine.

Pored služenja na udaljenim ratištima, snage bosanskih muslimana su povremeno angažirane za držanje obližnjih teritorija pod sultanovom vlašću. Bosanske snage su se 1712. godine borile sa crnogorskim plemenima koja su povremeno upadala u Hercegovinu. Iako su Crnogorci natjerani na povlačenje, mnogi muslimani iz ponovno zauzetih dijelova su odlučili otići sa bosanskim snagama. Muslimani iz spornih područja su tako napustili svoje domove i postali izbjeglice u Sarajevu.

Bosanski muslimani su činili veći dio sultanovih snaga u stalnim ratovima sa Habsburškom monarhijom duž sjevernih i zapadnih granica Bosne. Pripadnici ratničke klase bosanskih muslimana su činili najveći dio snaga koje su uspješno odbranile Banja Luku u velikoj bici 1738. godine, što je neke historičare navelo da tu bitku smatraju ključnim događajem u razvoju specifičnog muslimanskog i bošnjačkog identiteta po kojem se razlikuju od drugih muslimana u osmanskome carstvu.³⁴ Nedavno je američki historičar Michael Hickok zaključio da Bosanci nisu bili samodovoljni i okarakterizirao je tu bitku kao efikasan zajednički pothvat osmanskog namjesnika u Bosni i bosanskih ratnika.³⁵ Iako se nastavlja spor oko razloga pobjede u banjalučkoj bici, nema sumnje da je sposobnost Osmanlija da zadrže Bosnu do 1878. godine dugovala mnogo vojničkoj neustrašivosti bosanske muslimanske ratničke elite čiji je primarni centar bilo Sarajevo.

Veliki vezir je bosanske muslimanske ratnike pozvao da uguše srpski ustanak 1804. godine u području Beograda. Tokom narednih nekoliko godina, Bosanci su tvorili veći dio snaga koje su se borile protiv srpskog nacionalnog ustanka u zametku, koji je imao podršku ruskog cara i dobroteljaca panslavenskog pokreta u Rusiji. Do 1830. godine, kombinacija međunarodnih pregovora i osmanskih gubitaka dovela je do općenito povoljnog ishoda za Srbe.

Mnogi sarajevski muslimani ratnici su se protivili reformama iz straha da ne izgube prava, koja su dobili od države, na prikupljanje određenih nameta od seljaka. Sve veće slabljenje osmanske vlasti omogućilo im je da slobodno prikupljaju te namete u gotovini i naturi, a mnogi zemljoposjednici su većinu ili sve prikupljeno zadržavali za sebe. Kako se pritisak nameta povećavao, seljaci su postajali sve nepokorniji. Pod nametima su trpili kako kršćanski tako i muslimanski seljaci, ali je patnja kršćanskih seljaka postala međunarodno pitanje kada su se Francuska, Rusija i Velika Britanija postavile kao zaštitnice kršćana u carstvu. Nepopustljivi protivnici reformi u sarajevskoj muslimanskoj eliti su osmanski pokret za reforme počeli smatrati odgovorom na neželjeno i neosnovano miješanje stranih nevjerničkih sila u unutrašnje stvari carstva koje je štetilo njihovim tradicionalnim prerogativima. Po oba ova pitanja, muslimani u Sarajevu i u drugim bosanskim gradovima su se borili i protiv centralne osmanske vlasti i protiv glavnih neprijatelja carstva među evropskim silama.

Pokret za bosansku autonomiju

Nakon napoleonskih ratova, vladari Osmanskog carstva su obnovili svoju kampanju s ciljem reforme vlade i vojske. Djelovali su pod znatnim međunarodnim pritiskom, ali su shvaćali da opstanak carstva ovisi od zaustavljanja i promjene trenda vojnih poraza i unutrašnjeg slabljenja. U maju 1826. godine, sultan je raspustio janjičare, a mjesec dana nakon toga naredio je raspuštanje derviškog reda Bektashi.³⁶ Osmanske trupe su napale utvrdu i poubijale i zatvorile hiljade janjičara u Istanbulu, čime je došao kraj pobuni protiv centralne vlasti u prijestolnici. Pokazalo se, međutim, da je njihov utjecaj u provincijama daleko teže slomiti.

U Bosni je sultanova naredba o raspuštanju janjičara prvi put objavljena na javnom čitanju u Travniku, 12. jula 1826. godine.³⁷ Travnički su janjičari bez prigovora prihvatili naredbu. Sarajevski janjičari su pak bez razmišljanja odbili naređenje kada je tri dana kasnije pročitano i u Sarajevu. Čaršija je zatvorena, a oni koji su donijeli proglas su protjerani iz Sarajeva. Sarajevski janjičari su organizirali delegaciju koja je otišla u Travnik i ubijedila tamošnje janjičare da povuku svoju odluku o prihvatanju naređenja. Odašlali su delegaciju u Istanbul da protestira protiv sultanove odluke. Sarajevska grupa je u početku zadobila široku podršku drugih bosanskih muslimana u svom protivljenju naredbi, ali su simpatije drugih gradova

brzo isparile kada su Sarajlije u januaru 1827. godine na brutalan način ubile lokalnog muslimana koji je bio na strani sultana. Kada su centralne vlasti poslale kaznenu ekspediciju i novog guvernera da savladaju Sarajlije, muslimanske vođe u većini drugih gradova su svoje snage zadržali kod kuće. Kaznena ekspedicija je brzo dovela do poraza Sarajlija i ponovnog uspostavljanja reda, ali je malo janjičara napustilo grad. Zahvaljujući tome što su mnogi od njih bili dobro integrirani u cehovska udruženja, uspjeli su ostati i pridružiti se ostalima unutar sarajevske muslimanske elite koja se protivila centralnoj osmanskoj vlasti.

Kratko nakon svladavanja janjičara, događaji na međunarodnoj sceni su ponovno sarajevsku muslimansku elitu pokrenuli na akciju. Vršeci pripreme za rat Osmanskog carstva sa Rusijom 1827. godine, bosanski guverner je pozvao sarajevske muslimane da obezbijede trupe. Sarajlije i ostali bosanski muslimani su ispoštovali poziv ali je ishod rata bio nepovoljan za Osmansko carstvo. Osmanske vlasti su u sklopu mirovnog sporazuma pristale da šest provincija (*nahija*) koje su historijski pripadale Bosni prepuste susjednoj Srbiji. Ovo je naročito vrijeđalo ratnike među bosanskim muslimanima, koji su se u prethodnih dvadeset pet godina borili u više navrata protiv pobuna u Srbiji. Razjareni sarajevski muslimani su ponovo spremili otpor narednjima centralne vlasti. Ovoga puta su se našli pod vodstvom Husein-kapetana Gradašćevića, sposobnog vojnog zapovjednika i civilnog upravitelja iz Gradačca na sjeveru Bosne.

Husein-kapetan je jednoglasnom podrškom došao na čelo pokreta 1831-2. godine. U posljednjih nekoliko decenija, Bosanci ga otvoreno slave kao Zmaja od Bosne. On je bio i ostaje zagonetan lik, oko čije uloge historičari vode debate već decenijama.³⁸ Evidentno je da on nije podržavao Sarajlije koji su se opirali raspuštanju janjičara 1826-7. godine. On je barem dva puta putovao u Sarajevo na molbu upravitelja da bi pomogao u mobilizaciji snaga za rat sa Rusijom, što ukazuje na to da je bio spreman pomoći osmanskim vlastodršcima. No, ipak je u decembru 1830. godine pozvao muslimanske vođe iz cijele Bosne na svoje imanje kod Gradačca da bi skovali urotu o otporu osmanskoj centralnoj vlasti.

Nakon okupljanja, prvo u Tuzli pa u Travniku početkom 1831. godine, Husein-kapetan je poveo više od dvadeset hiljada ljudi na dvosedmični marš ka Kosovu. Tamo su se njegove snage sukobile sa redovnim osmanskim snagama koje je veliki vezir poslao da uguše istovremene ustanke muslimana na Kosovu i u Bosni.³⁹ Snage Husein-kapetana su do nogu potukle

carske trupe, ali Gradašćević nije iskoristio tu pobjedu, povukavši umjesto toga svoje snage natrag u Bosnu. Muslimani iz Sarajeva i drugih bosanskih gradova su 12. septembra 1831. godine Husein-kapetana proglasili guvernerom Bosne na ceremoniji u Carevoj džamiji u Sarajevu. On je svoje sjedište premjestio u Travnik, odakle je i vladao. U Istanbul je odaslao poslanike nadajući se da će sultan priznati njegov izbor.

Sultan, koji je bio pod pritiskom različitih separatističkih pokreta koji su postupno raščlanjivali carstvo, odbio je priznati Husein-kapetana kao guvernera Bosne. Umjesto toga, sam veliki vezir je poveo kaznenu ekspediciju na pobunjene Bosance. Trupe je poslao u dvije grupe, jednu s južne strane a drugu sa sjeverne, koje su se trebale sastati kod Sarajeva. Nakon početnih čarki, odlučujuća bitka za Bosnu je vođena 4. juna 1832. godine na Stupu, nekoliko kilometara zapadno od centra Sarajeva, u blizini današnjeg aerodroma. Nadmoćne osmanske snage i udruženi muslimanski odredi iz Hercegovine su razbili snage Husein-kapetana, koji je pobjegao na habsburšku teritoriju. Na koncu mu je dozvoljeno da se vrati, ali samo na istočne teritorije carstva, pod uvjetom da nikada više ne kroči u evropske zemlje Osmanskog carstva. Umro je u Istanbulu 1834. godine, u 32. godini života.

Pokret 1831-32. godine je pod jedinstvenim karizmatičnim vođom udružio različite regionalne, klasne i vjerske struje. Većina sarajevskih muslimana je imala zajedničke ciljeve sa onima iz drugih gradova, i zajedno su vođe pokreta po prvi put u formalnom političkom programu artikulirale prethodno neosmišljene težnje za autonomijom Bosne. Njihovo nezadovoljstvo je potpireno spremnošću osmanske vlasti da prepusti tradicionalno bosanske teritorije Srbiji. Vođe pokreta su vjerovala da bi autonomija povratila privilegije koje su ranije pripadale ili se vjerovalo da pripadaju gradskoj eliti. Međutim, i neki su se bosanski kršćani pridružili vojnim snagama, boreći se u pratnji zemljoposjednika kojima su plaćali namete. Pokret tako nije predstavljao isključivo revolt reakcionarnih muslimana, mada je islamski vjerski konzervativizam bez sumnje motivirao mnoge učesnike.

Poraz Gradašćevićevog pokreta nije uspio okončati dugotrajnu borbu između osmanske centralne vlasti i nepokorne sarajevske muslimanske elite. Samo godinu dana nakon stupske bitke, 1833. godine vodeći sarajevski muslimani odbili su naredbu da se pridruže reorganiziranoj osmanskoj vojsci, u kojoj su morali nositi nove uniforme i fes.⁴⁰ (Fes, koji je kasnije postao sinonim konzervativnog islama na Balkanu, izazvao je ogorčeni

otpor konzervativnih muslimana tog vremena, koji su tradicionalno nosili turbane). Osmanski upravitelj je bombardovao grad, a sarajevski muslimani su odglumili pristanak na službu u novoj vojsci. Začarani krug sarajevskog otpora i osmanske represije se nastavio.

Usprkos otporu mnogih konzervativnih muslimana, pokret za osmansku reformu je 1830-tih godina dobio na snazi i zamahu. Neposredno nakon dolaska na prijestolje 1839. godine, sultan Abdul Medžid je proglasio prve sveobuhvatne reforme za cijelo carstvo, pod nazivom *Tanzimat*. Ovaj revolucionarni dekret je sve stanovnike carstva proglasio jednakim podanicima sultana, bez obzira na vjeru i klasnu pripadnost. Uveo je poreski sistem koji je bio zasnovan na količini bogatstva a ne na privilegijama i za cilj je imao modernizaciju vojske putem direktnih nameta i obaveznih modernih uniformi.⁴¹

Većina sarajevskih muslimana je dekret smatrala dodatnim razlogom za otpor centralnoj vlasti. Naročito su se protivili odredbama koje su se ticale vojne reforme. Sarajevski musliman Ahmet Munib Glodo je 1840. godine poveo oružani ustanak protiv mobilizacije u moderniziranu osmansku vojsku.⁴² Njegove snage, koje su se procjenjivale na oko dvadeset hiljada ljudi, poražene su od strane snaga lojalnih sultanu. Nakon pobjede, snage osmanskog upravitelja su ušle u Sarajevo, uhapsile četrdeset jednog vođu pokreta i prognale ih u Istanbul.

Iako se mnogo Sarajlija borilo sa Glodom protiv centralne vlasti, proglašavanje Tanzimata je zadobilo podršku nekolicine istaknutih sarajevskih muslimana koji su bili spremni pomiriti se sa promjenama koje su zahvatale cijelo carstvo. Među snagama koje su porazile Glodin pokret je bio i odred pod komandom Sarajlije Fazli-paše Šerifovića.⁴³ Pomaganjem da se poraze sugrađani, Šerifović je postao pionir strategije oprezne saradnje sa centralnom vlasti uz istovremeno održavanje veza sa antireformskim snagama. Kao nagradu za pomoć koju je pružio u gušenju Glodinog ustanka, Šerifovića su osmanske vlasti imenovala voditeljem lokalne uprave u oblasti Sarajeva. Usprkos višegodišnjem progonstvu iz Sarajeva tokom 1850-tih godina, Šerifović je stalno tražio zajednički jezik sa osmanskim centralnim vlastima. On je pažljivo balansirao odanost osmanskim režimu uz zadovoljavanje potreba svojih muslimanskih sugrađana u Sarajevu. On je na ovoj poziciji proračunate dvosmislenosti ostao sve do okončanja osmanske vladavine 1878. godine, nakon čega su njegova dva sina, Mustajbeg i Mahmudbeg Fadilpašić, usvojila sličan stav prema novim austrougarskim vladarima.⁴⁴

Otac i dva sina su postala i ostala najutjecajnijim Sarajlijama do kraja XIX stoljeća, premošćavajući prelaz sa osmanske na habsburšku vlast.

Represivne mjere osmanske vlade su se suočavale sa neprekidnim otporom. Krajem 1840-tih izbili su novi ustanci. Buntovni muslimani u sjeverozapadnoj Bosni su osujetili napore energičnog bosanskog upravitelja na provođenju reformi koje su proglašene deceniju ranije. Nestrpljivi sultan je 1849. godine imenovao Omer-pašu Latasa specijalnim izaslanikom sultana sa zadatkom da u Bosni provede reforme. Latasov mandat je bio da neposlušne Saralije dovede čvrsto pod osmansku kontrolu.

Represija i transformacija sarajevske muslimanske elite

Latas je upotrijebio oštre mjere da bi okončao oružani otpor osmanskim reformama. Većina pripadnika sarajevske muslimanske elite je uklonjena pogubljenjem, zatvaranjem i progonstvom. Čak je i glavni saveznik režima, Fazli-paša Šerifović, prognan u Istanbul. U najkrupnijem potezu provođenja ekonomskih reformi i ukidanja utočišta koje su koristili buntovni bivši janjičari, Latas je 1851. godine ukinuo moćna cehovska udruženja. Provođenje reformi je otuđilo ne samo muslimane, već i kršćanske seljake koji su se našli pod teretom dodatnih nameta u sklopu novog poreskog sistema. Pored gušenja muslimanskog ustanka, Latas je bio prisiljen ugušiti pobunu kršćanskih seljaka, uglavnom srpskih pravoslavaca.

Oštra represija je efikasno okončala sporadične oružane pobune sarajevskih muslimana. Postupno je stasala nova generacija muslimanskih vođa, načelno iz istih porodica koje su imale istaknuto mjesto i prije represije. Fazli-paša Šerifović je otjelotvoravao ponovno uspostavljenu sarajevsku muslimansku elitu. Sa ogromnim imanjinama u Posavini na sjeveru Bosne, i dobrim odnosom sa osmanskim zvaničnicima, on je preživio i na kraju postao veoma uspješan u relativno mirnom Sarajevu 1860-tih i ranih 1870-tih godina. Duh konzervativnog islamskog otpora reformama je nastavio da živi ali je sve više bio limitiran na niže muslimanske slojeve. Sa Latasovim čistkama onih koji su bili spremni oružjem se suprostaviti osmanskim reformama, sarajevski muslimani su od razvlaštenih ratnika postali zemljoposjednici koji su živjeli od plodova seljačkog truda u relativnom luksuzu urbanog Sarajeva.

Nakon toga, osmanski upravitelji su se dodvoravali novom sloju muslimanskih zemljoposjednika lojalnih vlastima. Do sredine 1870-tih godina,

najbogatiji i najmoćniji muslimanski zemljoposjednici su postali neraskidivo povezani sa osmanskom upravom. Austrougarski konzul je 1875. godine pripremio spisak najistaknutijih i najutjecajnijih muslimana. Tom prilikom je napisao: "Nije potrebno razdvajati muslimanske zvaničnike od zemljoposjednika jer svi istaknuti zemljoposjednici služe u nekoj upravnoj grani bez naknade."⁴⁵

Usprkos promjenama u sastavu i političkoj orijentaciji muslimanske elite, Sarajevo je krajem osmanske vladavine nastavilo sa postupnim ekonomskim i demografskim propadanjem. Grad je sa neke 24.000 stanovnika početkom XVII stoljeća pao na oko 20.000, pa i manje, 1860-tih godina. Izuzev održavanja i popravaka, gradski pejzaž se malo promijenio od 1697. godine kada su snage Eugena Savojskog poharale grad. Po prvi put se 1860-tih godina javljaju naznake šire obnove.

Novi poduzetnici

Dvije velike promjene u trećem kvartalu XIX stoljeća su dovele do novog rasporeda stanovništva i političkih snaga u gradu. Prvo, ekspanzija srpske trgovačke klase, koju je omogućio poboljšani status nemuslimanskih stanovnika carstva, je u gradu povećala demografsku raznolikost. Drugo, muslimanska elita u gradu je smanjila svoju nepopustljivost i sklonost oružanoj pobuni nakon pobjede Omer-paše Latasa i represije koju je proveo 1850-tih godina. Ove promjene će postati glavnim faktorima u razvoju događaja tokom posljednjih dana osmanske vladavine 1878. godine.

Muslimanska elita, opsjednuta otporom reformama i korištenjem političkog utjecaja je postupno gubila monopol u važnim zanatskim granama i trgovini. S promjenama vojnih metoda i tehnologije, pješadija je zamijenila tradicionalno privilegiranu konjicu, a moćne artiljerijske baterije su zamijenile koplja i puške. Neki zanati su se suočili sa izumiranjem kako je tržište za njihove tradicionalne proizvode slabilo pa čak i potpuno nestajalo. Pored toga, osmanske reforme iz 1850-tih godina su širom otvorile vrata za nemuslimanske poduzetnike zahvaljujući povlačenju diskriminacijskih propisa i otvaranju mogućnosti da steknu imovinu u urbanim sredinama.⁴⁶ Osmanski reformatori su ukinuli esnafe 1851. godine, ostavljajući muslimanske zanatlije bez utjecajnih organizacija koje su pomogle osigurati njihovu ekonomsku nadmoć. Srpski i jevrejski poduzetnici su bili u uskoj vezi sa poduzetnicima svoje vjere i nacije u susjednim zemljama i uspješno su

razvijali uvoz jeftinih proizvoda iz inostranstva koji su ugrožavali skuplje lokalno proizvedene zanatske proizvode. Bosanski historičar Iljas Hadžibegović je na slijedeći način opisao taj proces: "Već u drugoj polovini 18. vijeka mnoge srpske zanatlije prerasle su u trgovce i zajedno sa jevrejskim preuzeli gotovo čitavu vanjsku trgovinu u svoje ruke, dok su muslimani zadržali dominantnu ulogu u zanatstvu i unutrašnjoj trgovini na malo."⁴⁷

Sve brojniji i sve bogatiji, Srbi su organizirali srpske pravoslavne općine u većim bosanskim gradovima da bi dali podršku svojoj crkvi i promovirali obrazovanje srpske omladine. Djelujući djelomično putem općine, srpski trgovci su finansijski pomogli osnivanje prve stalne srpske škole u Sarajevu, 1850-51. godine.⁴⁸ Svakom općinom je upravljalo vijeće istaknutih srpskih građana. Srpske pravoslavne općine su gradile i subvencionirale škole za Srbe tokom osmanske vladavine kada nije postojao sistem javnog obrazovanja, i one su predstavljale centre sve većeg opismenjavanja i sticanja praktičnih vještina neophodnih za poslovanje i trgovinu. Na užasavanje kako osmanskih zvaničnika tako i habsburških vlasti koje su ih naslijedile, općine su takođe okupljale nacionalno osvještene Srbe koji su promovirali svoj identitet i uske veze sa susjednom Srbijom.

Najtrajnije zavještanje srpske pravoslavne općine iz Sarajeva je monumentalna Saborna crkva rođenja presvete Bogorodice, koja se počela graditi 1863. godine a posvećena je 1872. godine.⁴⁹ U lokalnom žargonu poznata kao nova srpska pravoslavna crkva, da bi se razlikovala od crkve iz XVI stoljeća koja se nalazi nekoliko stotina metara istočno, bila je to prva zgrada koja je razbila muslimanski monopol na gradnju monumentalnih građevina u centru Sarajeva. Sagrađena uz odobrenje osmanskih zvaničnika, svečano je otvorena pod zaštitom osmanskih trupa. Finansiranje i gradnja crkve je bio uspjeh na međureligijskom i međunarodnom nivou svog vremena. Najveći dio od 36.000 dukata, koliko je koštala izgradnja, su donirali sarajevski trgovci Srbi pod vodstvom Manojla Jeftanovića koji je dao 2.000 dukata. U simboličnom činu izražavanja jednakosti, osmanski sultan i srbijanski princ su donirali po 500 dukata. Ruski car Aleksandar II je poslao stručnjake da izrade ikonostas. Crkva je do današnjeg dana ostala najistaknutija građevina iz perioda osmanske reforme.

No, crkveni toranj se uzdizao iznad mnogih džamija u gradu, vrijeđajući konzervativne muslimane koji su željeli da se ispoštuju tradicionalna ograničenja. Ista grupa je prigovorila i na malo zvono koje je otprilike u isto vrijeme postavljeno na staru srpsku pravoslavnu crkvu. U maju 1871.

godine, grupa od oko četrdeset muslimana iz nižih klasa pod vodstvom sarajevskog imama Saliha Vilajetovića, pokušala je spriječiti otvorenje crkve. Vilajetović je bio čovjek krupne građe i velike snage, na što asocira i njegov pseudonim Hadži Lojo. On je još prije 1871. godine otišao na hadž u Meku, nakon čega je postao imam u maloj džamiji i vjeroučitelj u trgovačkoj školi.⁵⁰ Hadži Lojo je bio konzervativni musliman iz poznate sarajevske porodice koji se protivio osmanskim reformama i smatrao vrijeme prije ukidanja janjičara 1829. godine izgubljenim zlatnim dobom.

Osmanski upravitelj, koji je saznao za planiranu akciju, je naložio policiji da uhapsi Vilajetovića i njegove sljedbenike. Šest ih je uhapšeno a ostali su se razbježali po dolasku policije. Pod vodstvom Jeftanovića, pripadnici srpske pravoslavne općine u Sarajevu su uložili protest kod ruskog konzula, nakon čega su ruski diplomati protestirali kod osmanskog sultana. Ceremonija je odložena za godinu dana, ali su u ljeto 1872. godine osmanski zvaničnici poslali novog vojnog zapovjednika sa 1200 ljudi da osigura posvećenje crkve. Muslimanski lojalisti iz Sarajeva pod vodstvom Fazli-paše Šerifovića su podržali osmanskog upravitelja i ogradili se od vandalskog napada na crkvu. "Uvijek smo mi živili u najboljoj slogi sa Srbima i pazili se," rekao je Šerifović tom prilikom upravitelju, "ali mi nemamo snage protiv Hadži Loje i njegovih beskućnika."⁵¹ Nakon toga je osmanski zapovjednik, da bi pokazao silu, postavio top za bombardovanje grada i razmjestio trupe koje su osiguravale ceremoniju. Svečano otvorenje kojem su prisustvovali visoki osmanski zvaničnici i mladi austrougarski veleposlanik u Beogradu, Benjamin von Kállay, je proteklo bez izgreda. Vilajetović je na kraju pobjegao iz grada i nije se vratio sve do 1878. godine pred austrougarsku okupaciju. Ovi događaji su pokazali da su pripadnici reorganizirane sarajevske muslimanske elite dijelili sa srpskim trgovcima i osmanskim zvaničnicima interes za olakšavanje vjerske koegzistencije u gradu.

Ekonomski razvoj i upravne reforme

Topal Šerif Osman-paša, koji je Bosnom upravljao od 1861. do 1869. godine, je uveo velike promjene u područja transporta, komunikacija, industrije i upravljanja.⁵² On je nadgledao osnivanje sarajevske pivare 1864. godine, i izgradnju telegrafske veze između Sarajeva i Istanbula. Njegova uprava je razradila ambiciozan plan izgradnje željeznice kojom bi se Sarajevo povezalo sa Bosanskim Novim na sjeverozapadu i Mitrovićom

(na današnjem Kosovu) na jugoistoku, ali je samo mali dio projektovane željeznice izgrađen pod osmanskom vlašću. U Sarajevu je 1866. godine ustanovljena prva štamparija u kojoj se štampao *Bosanski Vjestnik* i *Bosna*, zvanična publikacija bosanske regionalne vlade, i na turskom jeziku i na domaćoj ćirilici.⁵³ Osmanski zvaničnici su 1869. godine završili građevinu u evropskom stilu pod nazivom Konak i u njoj smjestili sjedište svoje vlasti u Bosni. Iako su ove inovacije kasnije zasjenjene procvatom građevinskih poduhvata i ekonomskom ekspanzijom u doba Austrougarske, ovakve su se promjene po prvi put pojavile krajem osmanske vladavine tokom Topalpašinog upraviteljskog mandata.

U velikoj upravnoj reformi koja je poduzeta 1865. godine, Osmansko carstvo je na svim nivoima vlasti uvelo vijeća. Mandati su dodjeljivani na osnovu vjerske pripadnosti. U Općem vilajetskom vijeću za Bosnu (na turskom: *Medžlisi umumii vilayet*), svaki od sedam okruga je imao pravo na četiri mandata, dva za muslimane i dva za nemuslimane.⁵⁴ Vijećnici su birani kompleksnim procesom u kojem je izborna komisija koju je imenovala vlada igrala dominantnu ulogu. Mnogi nemuslimanski poslanici su bili vjerski službenici, dok su muslimanski poslanici bili i vjerski službenici i bogati zemljoposjednici. U Sarajevu je Opće vilajetsko vijeće preuzelo dužnosti nižih nivoa vlasti 1872. godine, tako da je jedinstveno vijeće služilo i gradu i ostatku Bosne (uključujući i Hercegovinu, koja je bila jedan od sedam okruga). Do 1878. godine, bogati sarajevski zemljoposjednici su utvrdili svoju dominaciju u Općem vilajetskom vijeću. Vijeće je u osmansku vlast donijelo određenu količinu popularnih stavova, ali je ipak bilo daleko od demokratski izabranog predstavničkog tijela. Veoma je značajno da su novonastala osmanska predstavnička tijela iz 1860-tih godina usvojila vjerski ključ u raspodjeli mandata. Ova praksa se zadržala, uz brojne varijacije, u gradskim vladama svih kasnijih režima.

Novi izvori nemira

Latas je iskorijenio glavne protivnike reformi ali nije u potpunosti implementirao nekoliko ključnih reformskih mjera. Bosna je bila jedna od provincija u kojima je uspostavljanje modernizirane profesionalne vojske odgođeno. Umjesto toga je uspostavljena armija dobrovoljaca pod nazivom *bašibozuci*, koja se upustila u isto nepropisno ponašanje i korupciju kojom se odlikovala zastarjela bosanska vojska prije vojnih reformi. Pripadnici

tradicionalne muslimanske elite su nastavili prikupljati većinu poreza, pa je i poreski sistem ostao podložan zloupotrebama koje su bile uobičajene prije reformi.

Nezadovoljstvo seljaka je kulminiralo 1875. godine. U nemirnom regionu istočne Hercegovine, seljaci u području Nevesinja su se u proljeće 1875. godine digli na bunu. Buna se brzo proširila na region Krajine u sjeverozapadnoj Bosni i na druge dijelove Bosne i Hercegovine. Nevesinjska buna je brzo prerasla u opći seljački ustanak čiji su učesnici okuraženi rivalstvom velikih sila, panslavenskim agitatorima iz Rusije, tajnom pomoći koja je pobunjenicima stizala iz Srbije i Crne Gore, i implicitnom podrškom austrijskog cara Franza Josepha koji je 1875. godine posjetio Dalmaciju. Višedecenijski neuspjesi osmanske države u olakšavanju seljačkih nameta su usmjerili socijalne zahtjeve pobunjenika i ustanak učinili pitanjem od međunarodnog značaja.

U sklopu podrške srpskim pravoslavnim pobunjenicima, Srbija je 1876. godine objavila rat Osmanskom carstvu. Osmanske snage su porazile Srbe na bojnom polju, ali je njihova pobjeda navela Rusko carstvo da, u sklopu podrške Srbima, objavi rat Osmanlijama, koje su porazili na ruskom frontu. Ubrzo su ruske trupe došle u neposrednu blizinu Istanbula. Osmanlije su zamolile za mir, i u pregovorima koji su održani u predgrađu Istanbula San Stefano, u martu 1878. godine, Osmanlije su pristale na ruske uvjete mira. No, druge su velike sile ustuknule pred neumjerenim prednostima koje su Rusi za sebe prigrabili u sporazumu iz San Stefana. Pod predsjedateljstvom njemačkog kancelara Bismarcka, evropske sile su se sastale u Berlinu u junu 1878. godine, da bi revidirale sporazum iz San Stefana i da bi ponovno iscrtale kartu jugoistočne Evrope. Njihovo zasjedanje je dovelo do okončanja osmanske vlasti u Bosni i do početka ogromnih promjena u demografskom sastavu i fizičkom izgledu Sarajeva.

2.

SARAJEVSKI USTANAK I DOLAZAK HABSBURŠKE VLASTI

Habsburška monarhija je u ljeto 1878. godine naslijedila Osmansko carstvo kao vladar Sarajeva i Bosne i Hercegovine.¹ Neke Sarajlije su prihvatile pa čak i pozdravile predstojeću promjenu vlasti, no mnogim drugima je pomisao na vladavinu Austrougarske bila izrazito mrska jer su monarhiju smatrali bastionom katoličanstva i stoljetnim neprijateljem Osmanskog carstva. Protivnici monarhije su organizirali pokret otpora koji je uspio na nekoliko mjeseci odložiti potpuno zauzimanje pokrajine. No, prije nego što su protivnici organizirali otpor habsburškim snagama, napravili su akciju uklanjanja nekolicine rudimentarnih institucija osmanske vlasti. Zahvaljujući tome, još mnogo prije oružanih sukoba između Bosanaca i habsburških trupa, Sarajevo je prošlo kroz period agitiranja, nasilja, revolucije i vojne mobilizacije.² Tokom ovih burnih događaja, Sarajlije su se pokazale spremnim i sposobnim za oružani sukob sa protivničkim trupama, ali nisu pokazali volju za unutrašnje sukobe između pripadnika različitih vjeroispovijesti.

Istočna kriza

Istočna kriza je počela 1875. godine, kada su se pod teretom nameta muslimanskih zemljoposjednika na ustanak digli kršćanski seljaci u Hercegovini.³ Kada se buna proširila i na druge ruralne oblasti Bosne i Hercegovine, a osmanske vlasti su pokušale ugušiti ustanak, Srbija i Crna Gora su objavile rat Osmanskom carstvu u znak podrške svojim kršćanskim susjedima. No, osmanske snage su porazile udružene južnoslavenske države, što je dovelo do reakcije Rusije, koja je Južnim Slavenima na Balkanu pritekla u pomoć napadom na Osmansko carstvo. Zajedničkim snagama, trupe Rusije

i Crne Gore su do nogu potukle Osmanlije u ratu 1877-78. godine. Nakon crnogorskog zauzimanja Nikšića, koji je bio pod osmanskom vlašću, tri hiljade muslimana iz Nikšića je izbjeglo, uglavnom prema Sarajevu.

U proljeće 1878. godine, ruske snage su uznapredovale do predgrađa Istanbula San Stefana, gdje su ruske diplomate 3. marta 1878. godine nametnule mirovni sporazum poniženom Osmanskom carstvu. Između ostalog, sporazum je predviđao da Bosna i Hercegovina postane autonomna pokrajina u okviru Osmanskog carstva. Sporazum iz San Stefana je uznemirio Britance i Francuze, koji su se plašili širenja ruske hegemonije na Balkanu. Da bi spriječio dalje oružane sukobe, njemački kancelar Otto von Bismarck je velike evropske sile (Francusku, Veliku Britaniju, Rusiju, Austro-Ugarsku, Njemačku i Italiju) okupio na Berlinskom kongresu, koji je održan od 13. juna do 13. jula 1878. godine. Nakon mjesec dana razgovora, potpisan je Berlinski sporazum koji je poništio mnogo toga što su Rusi izvojevali ratom i ponovo iscrtao kartu jugoistočne Evrope. Članom 25 Berlinskog sporazuma Austrougarska je dobila pravo da "okupira i upravlja" Bosnom i Hercegovinom, ali ne i da izvrši njeno pripajanje monarhiji.⁴ Berlinski sporazum je tako poništio odredbe Sporazuma iz San Stefana kojim je predviđena autonomija za Bosnu i Hercegovinu, ali je dozvolio sultanu da zadrži *de iure* suverenitet nad Bosnom i Hercegovinom. Ova inherentna dvojnost je ostavila mogućnost bosanskim disidentima da se kod sultana žale na habsburšku represiju, što su oni i iskoristili mnogo puta tokom austrougarske uprave. No, usprkos osmanskome *de iure* suverenitetu, Habsburška monarhija je spremno preuzela punu kontrolu 1878. godine i osmanskim zvaničnicima uskratila bilo kakvu dalju ulogu u pokrajini.

Tokom tri decenije prije istočne krize, nekoliko evropskih zemalja je poslalo konzule u Sarajevo. Oni su zastupali pet evropskih sila (Britaniju, Francusku, Njemačku, Italiju i Austro-Ugarsku) i izvještavali su na četiri različita jezika, dok su u isto vrijeme i međusobno razmjenjivali informacije i zaključke.⁵ Tokom krize 1878. godine, oni su tvorili začetak međunarodne zajednice, povremeno djelujući zajedno i izvještavajući pojedinačno svoje vlade. Nadalje, austrougarski konzul Konrad von Wassitsch je, pored izvještavanja o lokalnim događajima, postao i predstavnik vlade nasljednika na licu mjesta nakon što je početkom jula Berlinski kongres odobrio habsburšku okupaciju. Mnogi Bosanci, naročito oni koji su se nadali da će pod novim režimom zadržati privilegije, tražili su načina da mu se dodvore. Ali Bosancima koji su se protivili austrougarskoj okupaciji, njegovo prisustvo

u Sarajevu je predstavljalo prijetnju. Nakon što je primio pismenu naredbu revolucionarne vlade da napusti grad, Wassitsch je zajedno sa svojim osobljem i imovinom pobjegao 4. avgusta. Ali do njegovog odlaska, on je bio najinformiraniji i najpronijljiviji od svih stranih konzula u gradu.

Konzul Wassitsch je izvještavao o propadanju osmanske vlasti u Bosni i Hercegovini nakon pobjede udruženih ruskih, srbijanskih i crnogorskih snaga nad osmanskim trupama. U januaru 1878. godine, on je istakao da osmanskim "upravnim organima nedostaje autoriteta a stanovništvu povjerenja u vlast".⁶ Oslabljena vlast se sve više oslanjala na oružane garnizone, a lojalnost njihovih snaga u Bosni je bila pod znakom pitanja. Od devetnaest divizija stacioniranih u pokrajini, sedamnaest je bilo sastavljeno od lokalno mobiliziranih Bosanaca. Većina osmanskih trupa je za lokalno stanovništvo bila vezana krvnim vezama i prijateljstvom, i bilo je malo vjerovatno da u slučaju nemira ne bi stali uz svoje rođake i susjede. Njihova lojalnost je dodatno slabila zbog nesposobnosti osmanske vlasti da opremi i nahrani svoje vojnike. Procjenjuje se da je u proljeće 1878. godine tri hiljade dezertera lutalo brdima u manjim bandama, često napadajući seljake. Bande odmetnika, kako pravoslavnih Srba tako i muslimana, su nekažnjeno harale ruralnim područjima i preuzele kontrolu nad značajnim teritorijem.

Nezadovoljstvo i intrige u predvečerje okupacije

Istočna kriza od 1875. do 1878. godine je snažno odjeknula u Sarajevu. Nakon osmanskog poraza u proljeće 1878. godine, Sarajlije su razgovarale o eventualnim alternativama osmanskoj vlasti. Sporazum iz San Stefana je u mnogim Bosancima ponovo probudio dugo potiskivane aspiracije za autonomnom Bosnom i Hercegovinom, ali su ove nade počele rapidno da blijede sa Bismarckovom najavom Berlinskog kongresa. Glasine o predstojećoj austrougarskoj okupaciji su Sarajevom kružile već u aprilu 1878. godine (znatno prije Berlinskog kongresa), izazivajući različite reakcije među pripadnicima različitih vjeroispovijesti i klasa. Mnogi bosanski katolici u Sarajevu su pozdravili ideju o okupaciji snaga iste vjeroispovijesti. Mnogi pravoslavni Srbi u Bosni, s druge strane, su bili razočarani što ni Srbija ni Crna Gora nisu dobili nikakvu ulogu u Bosni, i nisu nalazili razloga za slavlje zbog skore invazije srbijanskog suparnika, Habsbuške monarhije.

Perspektiva austrougarske vladavine je podijelila bosanske muslimane duž klasnih linija. Bogati i utjecajni zemljoposjednici, usko povezani sa

zvaničnicima propadajućeg Osmanskog carstva, podržavali su promjenu. Nadali su se da bi glatki prenos vlasti povećao njihovu vrijednost u očima novih vladara i pomogao im da očuvaju svoj povlašteni status i imovinska prava. Mnogi vjerski dužnosnici i urbani muslimani iz nižih klasa, okupljeni na Baščaršiji i u čaršijama drugih gradova, glasno su se protivili. Oni su perspektivu habsburške vlasti promatrali kao trostruku prijetnju, u kojoj su se ispreplitala opasnosti okupacije strane vojne sile, vladavine strašnih kršćanskih nevjernika i umiranje nade u bosansku autonomiju.

Pripadnici sarajevske zemljoposjedničke elite su na sastanku u aprilu 1878. godine, održanom u Carevoj džamiji, dali podršku austrougarskoj okupaciji.⁷ Jedan islamski vjerski dužnosnik je tom prilikom istakao da je sporazum iz San Stefana ostavio situaciju u Bosni i Hercegovini nerazriješenom, i da je evidentno kako Osmansko carstvo nema ni snage ni podrške da vlada zemljom. On je rekao da vladalac koji nije u stanju kontrolirati svoje zemlje gubi pravo na poslušnost svojih podanika. Život pod nemuslimanskom vlašću ne predstavlja kršenje vjerskog zakona, tvrdio je. Nijedan musliman ne bi želio biti podanikom Srbije ili Crne Gore, pa je prema tome Austro-Ugarska predstavljala jedino održivo rješenje. Njeni zvaničnici će štiti sve narodnosti i vjeroispovijesti. Okupljeni muslimani su izrazili nadu da će se katolici, pravoslavci i muslimani ujediniti u pozivu habsburškom caru da okupira zemlju.

Prve naznake neprijateljstva nižih muslimanskih klasa prema habsburškoj vlasti su se pojavile u aprilu i maju 1878. godine u peticiji koju su dvojica konzervativnih islamskih vjerskih zvaničnika iz institucija koje su nosile ime Gazi Husrev-bega, diskretno podijelila na Baščaršiji. Oni su kasnije postali vođama ljetnog ustanka protiv osmanske vlasti. Abdulah Kaukčija, poznat po svom vjerskom konzervativizmu, bio je imam Gazi Husrev-begove džamije. Muhamed Hadžijamaković je bio visoko poštovani teolog i šejh tekije. Iako su obojica bili rođene Sarajlije i školovali se u gradu, obojica su takođe pohađali studij u Istanbulu i radili kao vjerski službenici van grada. Njihovo vodstvo je udarilo pečat islamskog vjerskog konzervativizma na nezadovoljstvo nižih klasa.

Peticija je pozivala sve Bosance da se udruže u otporu austrougarskoj vlasti. U njoj se zagovaralo uvođenje šerijata kao jedinog zakona u zemlji; zahtijevalo se otpuštanje svih kršćanskih zvaničnika u osmanskoj službi; i tražilo formiranje skupštine koja bi kontrolirala vladu. Britanski konzul Edward Freeman je izvjestio da se peticijom takođe zahtijevalo uklanjanje

zvona sa nove pravoslavne crkve (zahtjev koji je ista grupa postavila i pet godina ranije kada je crkva posvećena) i demobilizacija određenih osmanskih trupa.⁸ Peticija je navodno imala oko pet stotina potpisa, ali je većina muslimanskih zemljoposjednika odbila da potpiše.

Austrijski konzul Wassitsch je kasnije saznao da su u pozadini peticije bile političke intrige. Osmanski upravitelj Ahmed Mazhar-paša je na funkciju došao samo godinu dana ranije (u junu 1877. godine) i nadao se da će ostati na položaju ukoliko Bosna i Hercegovina dobije autonomiju, kao što je bilo predviđeno Sporazumom iz San Stefana. On je planirao iskoristiti peticiju da bi zadobio narodnu podršku u svom nastojanju da istisne Konstan-pašu, svog zamjenika i glavnog rivala. Konstan-paša je bio Grk pravoslavne vjeroispovijesti i jedini kršćanin (kao što su isticali svi konzuli) na visokom položaju u osmanskoj civilnoj upravi u Bosni. Zahtjev potpisnika peticije da se uklone svi kršćanski zvaničnici bi rezultirao i uklanjanjem Konstan-paše sa položaja, čime bi Mazhar-paša, koji je bio musliman, stekao prednost u slučaju implementacije Sporazuma iz San Stefana. Rivalstvo između lokalnih osmanskih zvaničnika nije bilo ništa novo u Sarajevu, ali izolacija u koju su osmanski zvaničnici gurnuti u ljeto 1878. godine je doprinijela svojevrsnom rasapu u njihovim redovima. Oni se među sobom nisu uspjeli složiti oko toga da li da ohrabre ili da smire poriv lokalnog stanovništva da se odupre habsburškoj okupaciji.

Kada su neki muslimani iz viših klasa i lideri pravoslavnih Srba saznali za peticiju, tražili su da se ona ponovo sastavi bez eksplicitno anti-kršćanskih zahtjeva. Provobitna peticija je povučena, a nova verzija, koju je sastavio jedan osmanski zvaničnik, puštena je u opticaj. Putem pregovora i revizija, vodeći muslimanski zemljoposjednici su peticiju uspješno očistili od anti-kršćanskih i anti-reformskih stavova. Formalno predstavljena guverneru Mazhar-paši 2. juna, revidirana peticija je sadržavala samo dvije tačke: zahtjev da zemljom vlada narodni odbor i poziv svim grupama da se ujedine u otporu austrougarskoj okupaciji.

Narodni odbor

Pripadnici sarajevske muslimanske elite su u narednih nekoliko dana poduzeli dodatne korake u medijaciji da bi izgradili konsenzus između različitih lokalnih frakcija. Ubijedili su predstavnike nižih muslimanskih klasa, uključujući i vjerske vođe, da se udruže u jedinstvenom, svemuslimanskom

odboru. Nakon što su postigli ujedinjenje, muslimanski zemljoposjednici su ubijedili Mazhar-pašu da dozvoli zasjedanje odbora u Konaku, sjedištu uprave.

Narodni odbor se po prvi put sastao 5. juna. Prvobitno je to bilo isključivo muslimansko tijelo koje se sastojalo od trideset “uglednika” (kako je Wassitsch nazivao pripadnike muslimanske zemljoposjedničke elite) i trideset “imama i trgovaca” (kako je on nazivao savez islamskih vjerskih službenika, zanatlija i vlasnika dućana). Tokom prve sedmice, odbor je pretrpio četiri izmjene sastava dok je muslimanska elita tragala za formulom koja će uključiti sve frakcije uz očuvanje njihove dominacije. Muslimanski odbor je 8. juna apelirao na osmanske vlasti da priznaju predstavničko tijelo koje se sastojalo od dvanaest muslimana, dva katolika, dva pravoslavca i jednog Jevreja, od kojih su svi bili iz Sarajeva, plus po jedan muslimanski i jedan kršćanski delegat iz svakog od šest upravnih okruga u Bosni i Hercegovini. Prema tom prijedlogu, sva pitanja koja se tiču samo jedne vjeroispovijesti rješavali bi delegati pripadnici te vjeroispovijesti, dok bi se o pitanjima od zajedničkog značaja odlučivalo na plenarnim sjednicama. Predloženi sastav odbora je bio sličan sastavu Općeg vilajetskog vijeća, koje je kao konsultativni organ formirano 1860-tih godina i koje je od 1872. godine upravljalo Sarajevom. Mazhar-paša je odobrio novi sastav odbora nakon konsultacija sa vilajetskim vijećem.

Vodeći muslimani su uspješno očuvali krhko jedinstvo različitih lokalnih grupa i osmanskih zvaničnika u Sarajevu tokom juna 1878. godine. Ponovno konstituirani višekonfesionalni narodni odbor se po prvi put sastao 10. juna u Konaku. Srpski pravoslavni kandidati su prvobitno odbili učešće, tvrdeći da je sjednica zakazana na pravoslavni vjerski praznik. Nakon izmjene datuma, oni su prihvatili poziv da učestvuju, ali su odbili da preuzmu aktivniju ulogu.⁹ Na prvoj sjednici, srpski pravoslavni kandidati su tvrdili da su nedovoljno zastupljeni. Odbor je ispoštovao njihov zahtjev i pozvao srpsku pravoslavnu općinu iz Sarajeva da imenuje još tri delegata.¹⁰ Oni su se na kraju i priključili narodnom odboru, koji je postao reprezentativniji i šarolikiji zahvaljujući prostom dodavanju članova.

Niže muslimanske klase su bile zastupljene u odboru, ali je većina delegata svih vjeroispovijesti poticala iz male klike lokalnih vođa iz viših klasa koji su nosili počasne osmanske titule i njegovali odnose sa vlastima.¹¹ Odbor je za svog predsjednika izabrao Sunulaha Sokolovića, bogatog muslimanskog zemljoposjednika i pripadnika vilajetskog vijeća.¹² Ostali

članovi su uključivali Mustaj-bega Fadilpašića, sina bogatog zemljoposjednika i političkog lidera iz osmanskog perioda Fazli-paše Šerifovića; Mehmed-bega Kapetanovića, Hercegovca koji je stalno nailazio na poteškoće u svojoj želji da ga prihvate kao istinskog Sarajliju; dvojicu srpskih pravoslavnih predstavnika, Dimitrija Jeftanovića i Petrakija Petrovića; Fra Grgu Martića, katoličkog predstavnika; i Salomona Saloma, jevrejskog delegata, trgovca koji je prodavao namirnice osmanskim trupama.

U prvim danima, odbor je institucionalizirao ranije neformalne aranžmane u kojima su zemljoposjednici tvrdili da govore u ime svih sarajevskih klasa i vjeroispovijesti. Bosanski muslimanski zemljoposjednici su vješto upravljali debatama u cilju izbjegavanja spornih zahtjeva poput uvođenja šerijata, otpuštanja kršćanskih zvaničnika i zabrane zvona na tornjevima

Mustajbeg Fadilpašić (Fotografija, 1885, iz djela Vladislava Skarića, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije*, Sarajevo: Opština grada Sarajeva, 1937, str. 263)

kršćanskih crkava. U apelu centralnim osmanskim vlastima koji je usvojen 5. juna, kada je odbor još uvijek bio isključivo muslimanski, za bosanske probleme je okrivljena loša uprava iz Istanbula i neuspjeh vlade da odgovori na pojedinačne žalbe. U apelu se tvrdilo da je udaljena vlada natjerala Bosance da oforme svoje vlastito predstavničko tijelo da bi lokalne potrebe rješavali lokalni zvaničnici, i upozoravalo da će Bosanci svoju domovinu braniti vlastitim životima u slučaju rata. Nije neophodno, stajalo je u apelu, da se u Bosni drže stalni garnizoni osmanskih trupa, a vlada svakako nije bila u stanju ni hraniti ni oblačiti vlastite trupe. U apelu se protestiralo i protiv kažnjavanja dezertera i njihovih porodica.¹³ Sa ovom listom pritužbi, vodeći muslimani su izrazili opće nezadovoljstvo svih muslimanskih klasa, isključujući one pritužbe koje bi mogle ugroziti krhki ujedinjeni front. Usprkos simboličnim naporima da se uključe predstavnici iz drugih regija, odbor je ostao sarajevski, kako po sastavu, tako i po uticaju. Šest mjesta koja su bila rezervirana za delegate iz drugih dijelova Bosne i Hercegovine su ostala neispunjena, a sarajevski muslimani su navodno vjerovali da niko iz drugih krajeva nije mogao priuštiti troškove putovanja i boravka u Sarajevu.¹⁴

Ustanak

Teško skrpljeni konsenzus između muslimana iz viših i nižih klasa se počeo raspadati početkom jula kada su potvrđene glasine o predstojećoj habsburškoj okupaciji. Monarhija je svoju namjeru da okupira Bosnu i Hercegovinu objavila u telegramu Ministarstva vanjskih poslova kojeg je konzul Wassitsch primio 3. jula 1878. godine.¹⁵ Već ujutro 4. jula, Sarajevo je podrhtavalo od prepričavanja novosti iz Berlina, a osmanski zvaničnici u Konaku su za predstojeću okupaciju saznali putem telegrama koji su stigli odmah nakon Wassitschevog. Tog jutra, Wassitsch se sastao sa zemljoposjednicima iz viših klasa i političkim aktivistima, Kapetanovićem, Sokolovićem, i Fadilpašićem, da bi ih podsjetio na velikodušne beneficije koje će zapasti one koji budu lojalni novom režimu. Oni su obećali da će raditi na mirnom prijemu habsburških trupa, iako su izrazili strah, koji se uskoro pokazao opravdanim, da bi moglo doći do ustanka nižih klasa koje su se protivile okupaciji.

Wassitsch je Mazhar-pašu posjetio 4. jula. Osmanski upravitelj je saopštio Wassitschu da će pružiti podršku oružanom otporu austrougarskoj vladavini ako ne primi drugačija naređenja. Na sastanku vilajetskog vije-

ća istog dana, Mazhar-paša je potakao delegate da podrže pokret otpora. Sokolović, predsjednik Narodnog odbora i delegat u vilajetskom vijeću, napravio je neobičan potez protivljenja upraviteljevoj preporuci, zalažući se sa miran prenos vlasti na habsburške zvaničnike. Fadilpašić i Kapetanović su se složili sa njim. Ni oni nisu bili spremni pružiti podršku oružanom otporu.¹⁶ Konačno, 7. jula, osmanski upravitelj je dobio nalog od svojih pretpostavljenih, ali su to bile tek neodređene instrukcije da održi javni red u očekivanju konačnog ishoda pregovora sa Austro-Ugarskom. U odsustvu čvrstih naređenja, on je zadržao popustljiv stav u pogledu eventualnog lokalnog otpora habsburškoj okupaciji.

Nije trebalo dugo čekati na javljanje narodnog otpora. Dućani na Bašaršiji su zamandaljeni 4. jula, a velika zelena zastava se zavijorila ispred Gazi Husrev-begove džamije. Vjernici su se zadržali pred džamijom nakon podnevnog namaza 5. jula, nakon čega se gomila proširila i po okolnim ulicama. Salih Vilajetović, koji se nakon tri godine hajdučkog života vratio u Sarajevo, je održao buran govor. Predložio je da se Wassitsch i njegova pratnja protjeraju iz grada. Zatim je poveo gomilu, u kojoj su bili isključivo muslimani, od Gazi Husrev-begove džamije preko rijeke do Konaka, da bi se suočili sa upraviteljem, Mazhar-pašom, i ostalim osmanskim zvaničnicima. Kada upravitelj apel sa balkona Konaka nije uspio navesti gomilu da se razide, on je požurio da razgovara sa vođama. Složio se da otpusti osmanskog vojnog zapovjednika koji je već dugo bio nepopularan, uz uslov da ga zamijeni rođeni Sarajlija kojeg će sam imenovati. Trenutno zadovoljni postignutim, muslimani su se u sumrak razišli.

Iako su vođe potpirile gomilu da pruži otpor habsburškoj okupaciji i protjera austrougarskog konzula, nezadovoljni muslimani nisu poduzeli nikakve otvorene akcije protiv pripadnika drugih vjeroispovijesti ili protiv njihovih kulturnih ili vjerskih institucija. Kršćani i Jevreji, koji su se plašili za svoju sigurnost u slučaju da ne ispoštuju zatvaranje dućana na čaršiji, povukli su se u svoje domove sa početkom demonstracija. Sestre milosrdnice, koje su u Sarajevu otvorile školu i boravile tek četiri godine, su zatražile od Wassitscha da se sklone u austrougarski konzulat, ali je on zaključio da nema neposredne opasnosti i odbio njihov zahtjev.

Gomile muslimanskih muškaraca su se tokom narednih dana nastavile okupljati pred Gazi Husrev-begovom i Carevom džamijom. Oni su željeli da im se kršćani i Jevreji pridruže u otporu predstojećoj okupaciji. Gomila je 10. jula zatražila izmjenu sastava Narodnog odbora. Odbor se pokazao

fleksibilnim u pogledu vlastitog sastava i povećao je broj zastupnika da bi se omogućilo više mandata onim grupama koje su tvrdile da nisu dovoljno zastupljene. Wassitsch je javio da su tu promjenu potakli panslavenski aktivisti koji su odobravali oružani otpor bilo kakvoj habsburškoj invaziji; i doista, broj pravoslavnih delegata se povećao u novokonstituiranom odboru. Novi odbor se sastojao od trideset muslimana, petnaest pravoslavaca, trojice Jevreja i dva katolika. Većina muslimanskih zemljoposjednika je napustila odbor u roku nekoliko dana, ali je Mustaj-beg Fadilpašić podlegao nagovorima da ostane i bio izabran za predsjednika.

Odbor se 9. jula preselio iz Konaka u Morića han, na desnoj obali Miljacke preko puta Gazi Husrev-begove džamije. Novo sjedište odbora je simboliziralo prelaz odbora od početnog predstavničkog organa pod vodstvom muslimanske elite u grupu aktivista pod utjecajem konzervativnih vjerskih krugova i muslimana iz nižih klasa. Odbor se na svojoj novoj lokaciji pretvorio od tijela za razmatranje pitanja u tijelo za organizaciju otpora austrougarskoj vlasti. Odbor se podijelio u dva komiteta, jedan čiji je zadatak bio da okupi trupe, i drugi koji je trebao osigurati sredstva i opremu. Nakon što su ga većinom napustili elitni muslimani, odbor je sve više padao pod Vilajetovićev uticaj. U pokušaju da za sebe osigura poštovanje, Vilajetović je okupio oružanu pratnju i posjetio Mazhar-pašu u Konaku, gdje je zatražio imunitet za nedjela koja je počinio dok je živio hajdučkim životom. Zatražio je, i od poniženog guvernera dobio simboličnu sumu novca kao priznanje da mu je sa imena sprana ljaga.

Oslabljena osmanska vlast je privremeno ojačana dolaskom četiri bataljona koji su iz Istanbula odaslani pod Hafiz-pašinom komandom. Hafiz-paša je bio posljednji u dugom nizu vojnih zapovjednika i guvernera koji su slani da pod gotovo nemogućim uslovima uguše otpor buntovnih Sarajlija. Sa njim je stigao i Mehmed Nurudin Vehbi Šemsekadić, muftija iz Pljevalja u Sandžaku i učeni islamski teolog koji se obrazovao u Sarajevu. Šemsekadić se iskazao i kao sposoban i hrabar vojni zapovjednik, i kao dinamičan govornik. No, umjesto da istovremeni dolazak dvojice muškaraca dovede do uspostavljanja jedinstvene osmanske strategije smirivanja stanovništva, on je izazvao još veću podvojenost u maloj zajednici osmanskih zvaničnika.

Hafiz-paša se nadao da će predstojeća austrougarska okupacija proći mirno. Pokazujući odboru naređenja da se habsburške trupe dočekaju sa dobrodošlicom, on je pozvao Bosance da polože oružje i prihvate okupaci-

ju. No, Hafiz-paša je tajanstveno šutio na narednim sastancima vilajetskog vijeća, ostavljajući konzule da se pitaju o njegovom ličnom stavu prema eventualnom otporu invaziji.¹⁷ Iako je njegov prethodnik 9. jula zabranio dalje sastajanje Narodnog odbora, Hafiz-paša se nije miješao kada su se sastanci ponovo počeli održavati 18. jula. Naredne dvije sedmice Sarajevo je provelo u pat poziciji. Narodni odbor se žestoko pripremao za oružani otpor dok su osmanske trupe pod Hafiz-pašinom komandom činile vrlo malo, izuzev redovnog patroliranja gradom na sigurnoj udaljenosti od odbora i njegovih priprema.

Revolucija

Dok su se Sarajevom tokom jula 1878. godine nekontrolirano širile glasine o predstojećoj vojnoj invaziji Austro-Ugarske, konzuli su bili zabrinuti da će kašnjenje carskih trupa povećati vjerovatnoću oružanog otpora Bosanaca. Iako je Narodni odbor svoje snage organizirao bez ometanja od strane novog osmanskog zapovjednika, osmanske snage su zadržale kontrolu nad oružjem i municijom koja bi potencijalno imala veliku vrijednost protiv austrougarskih snaga. Vilajetović je 25. jula organizirao demonstracije pred Konakom, zahtijevajući da osmanski zvaničnici svoje oružje predaju gomili.¹⁸ Vojni zapovjednik Hafiz-paša, jedini preostali osmanski zvaničnik u Sarajevu sa barem malo autoriteta, je rekao gomili da nema ovlaštenje da podijeli oružje, ali da može telegrafski od centralne vlasti zatražiti odobrenje za to. To obećanje mu je kupilo još 48 sati.

Konačni napad na osmansku vlast je počeo 27. jula.¹⁹ Poput demonstracija koje su tri sedmice ranije Narodni odbor dovele pod uticaj gomile, dodatni dokazi o predstojećoj austrougarskoj invaziji su ponovo potaknuli nemire. Tog jutra, Wassitsch je podijelio proglas habsburškog cara o okupaciji. Na povratku kući iz posjeta drugim konzulima nešto prije podneva, Wassitsch je primijetio da se radnje na Baščaršiji zatvaraju i da vlasnici žure kući po oružje.

Pod vodstvom karizmatičnog Vilajetovića, muslimanska gomila se oko podne okupila ispred Konaka, u kojem su se sklonili osmanski zvaničnici i pripadnici lokalne muslimanske elite. Bosanski vojnici iz obližnje kasarne su napustili svoje jedinice i pridružili se gomili. Oko 16:00 sati, preostale osmanske trupe lojalne Hafiz-paši su pokušale očistiti ulicu do Konaka. Ojačana dezerterima iz kasarni, gomila je pružila otpor. Došlo je do raz-

mjene vatre između dvije grupe koje su se nalazile veoma blizu. Ulica je očišćena ali je tokom borbe još Bosanaca dezertiralo iz osmanskih redova. Francuski konzul je procijenio da je manje od dvadeset osmanskih vojnika i pripadnika gomile poginulo u borbi.²⁰ Hafiz-paša se sa svojim oslabljenim snagama povukao u kasarnu u kojoj su bosanski dezerteri preuzeli kontrolu nad arsenalom. Povlačeći se pred Hafiz-pašinim trupama, koje su se vraćale u kasarnu, bosanski dezerteri su napustili krug kasarne. Oni su se pridružili pobunjenoj gomili koja je presjekla dotok vode u kasarnu i prekinula snabdijevanje hranom.²¹ Te večeri gomila je takođe presjekla telegrafске žice u nadi da će izolirati grad i spriječiti osmanske zvaničnike da pozovu pojačanje.

U noći između 27. i 28. jula, članovi Narodnog odbora su se savjetovali do iza ponoći. Oni su ponovo promijenili mjesto zasjedanja, ovaj put iz Morića hana u Carevu džamiju, u namjeri da zastraše one koji su se nalazili u posljednjem bastionu osmanske vlasti, Konaku. Odbor je zahtijevao da osmanski zvaničnici i njihovi lokalni saveznici napuste Sarajevo. U zoru 28. jula, Hafiz-paša je napravio posljednji pokušaj da ponovo uspostavi kontrolu osmanske vlasti. On je poveo svoje lojaliste u tvrđavu iznad grada, ali se tamo suočio sa bosanskim pripadnicima osmanske jedinice koji su bili spremni oduprijeti se svom zapovjedniku. Sarajevska gomila je bila jača. Trupe u tvrđavi su zarobile Hafiz-pašu, dovele ga natrag u grad i predale vođama pokreta u Carevoj džamiji. Kada su čuli za Hafiz-pašino hapšenje, ostali osmanski zvaničnici su dali ostavku. U 9:00 sati ujutro 28. jula, osmanski arsenali su bili na raspolaganju onima koji su planirali sveobuhvatni otpor austrougarskoj vlasti. "Najgore klase su preuzele kontrolu," izvijestio je britanski konzul Freeman.²² Wassitsch, plašeći se da će rulja napasti druge u Sarajevu, telegrafirao je austrougarskom konzulu u Mostaru: "Položaj zvaničnika, turskih trupa, konzulata, kršćanskog življa, pa čak i muslimanskih uglednika u Bosni je opasan jer fanatična rulja ima odlučujući uticaj na njihovu sudbinu."²³

Kasnije tog dana vođe gomile, predvođeni članovima Narodnog odbora, sastali su se pred Gazi Husrev-begovom džamijom i oformili narodnu vladu. Iako je želja bila da se izaberu rođeni Bosanci, vođe su ubijedile gomilu da pritvorenog Hafiz-pašu izaberu za guvernera, osiguravajući kontinuitet prethodnog režima. Narodna vlada je poslala izaslanika Wassitsch-u da ga uvjeri da se ništa loše neće desiti njemu ni drugima u njegovom konzulatu, kao ni ostalim konzulima u gradu. On je odgovorio da "potpuno

vjeruje dobrim namjerama Bosanaca”, ali je već nekoliko sati kasnije primio drugu posjetu vođa odbora, koji su pitali da li želi sa svrgnutim osmanskim zvaničnicima putovati ka jadranskoj obali. Nezastrašen, on je odlučio ostati. Ostali konzuli su slijedili njegov primjer i ostali na svojim mjestima. “Čini mi se da u Sarajevu još uvijek imamo najveću moguću sigurnost”, izvijestio je Wassitsch svoju vladu, ali je ipak dodao: “Ako Sarajevo napustimo svi zajedno, bićemo sigurniji nego ako budemo putovali sami.”²⁴

Situacija se naglo promijenila. Osmanski zvaničnici koji su se protivili udaru su umalo izgubili živote. Pobunjenici su presreli dvojicu ranijih rivala i vrhovnih osmanskih zvaničnika, Mazhar-pašu i Konstan-pašu, kada su krenuli za Istanbul preko Mostara. Oni su ih opljačkali i zaprijetili im smrću, što je među stranim konzulima izazvalo veliku zabrinutost. Wassitsch je predložio da se svih pet konzula pojave zajedno u Konaku i zatraže da se u njihove ruke predaju dvojica paša i ostali zarobljenici. Četvorica ostalih konzula, sastavši se bez Wassitscha jer su trupe lojalne gomili okružile austrougarski konzulat, smatrali su da bi bilo kakav demarš u koji bi i Wassitsch bio uključen neminovno razjario gomilu. Umjesto toga, dogovorili su se da pošalju pomirljivo pismo u kojem mole da se poštede životi dvojice zarobljenih osmanskih zvaničnika. U odsudnom trenutku, Vilajetović je osobno intervenirao da spasi dvojicu zvaničnika. Na kraju su obojica stigli u Istanbul i nastavili sa prosječnim karijerama u osmanskoj birokratiji.

U međuvremenu, revolucionarna narodna vlada je odlučila da je vrijeme da se Wassitsch protjera iz grada. Nakon što je 4. avgusta primio pismeni zahtjev da napusti grad, Wassitsch je poveo konvoj od oko stotinu konzularnih uposlenika i austrougarskih državljana cestom prema Mostaru. Narodna vlada je osigurala pratnju zbog opasnosti od paravojnih muslimanskih grupa duž ceste.²⁵ Wassitsch i njegova pratnja su nekoliko dana kasnije bezbjedno stigli u Metković.

Otpor

Dan nakon što je narodna vlada proglašena u Sarajevu, 29. jula 1878. godine, austrougarske trupe pod komandom feldmaršala barona Filipovića su na četiri mjesta ušle u Bosnu i Hercegovinu. Filipović je želio prvo osigurati glavne saobraćajnice i najveće gradove. Približavajući se sa juga, zapada i sjevera, carske trupe su planirale ugušiti otpor osvajanjem Sarajeva, sjedišta organizacije pokreta otpora.

Feldmaršal Josip Filipović, koji je predvodio habsburšku vojsku koja je izvršila invaziju na Bosnu i Hercegovinu 1878. (Fotografija, 1880, iz zbirke Historijskog arhiva, Sarajevo)

U Sarajevu, narodna vlada je pripremala sveopći vojni otpor. Prve jedinice su pod zastavama krenule na ratište 2. avgusta, a ostale nakon nekoliko dana. Muslimanski, pravoslavni i katolički dobrovoljci su se okupili u dvorištu Konaka za svečani ispraćaj. Ove jedinice su bile segregirane prema vjeri: svaka jedinica je imala zapovjednika i sastojala se od pripadnika jedne vjeroispovijesti, a tako je bilo i sa jedinicama koje su kasnije poslane iz grada. Strani konzuli su se čudili zbog nedostatka logističke podrške i decentralizirane prirode jedinica. “Nema nikakve organizacije, ne postoji plan za redovno i kontinuirano snabdijevanje boraca, nema operativnog plana i, iznad svega, nema nikoga ko je zadužen za vrhovnu komandu”, izvijestio je britanski konzul Freeman. “Svaka mala grupa muškaraca djeluje potpuno neovisno.”²⁶

Iako ni pravoslavni ni muslimanski lideri nisu predložili formalnu ideologiju, njihovi pozivi na okupljanje dobrovoljaca su odražavali njihove ideale i ciljeve. Kada se pozivi sagledaju zajedno sa nekoliko razgovora koje su imali sa stranim konzulima, uviđa se da su lideri različitih vjeroispovijesti služili zajedničkom cilju, ali iz posve različitih razloga. Vjerski lideri su bili najutjecajni u svim vjerskim zajednicama u gradu. Muslimanski i pravoslavni lideri su svoje sljedbenike poticali na oružje. Jevreji su izuzeti od službe u jedinicama pokreta otpora, ali im je naloženo da plate posebni "ratni porez" od milion groša. Francuski konzul Louis Patin, primjećujući da samo oko šest stotina Jevreja i tek dvadesetak bogatih jevrejskih porodica živi u gradu, smatrao je ovo malim doprinosom ukupnim naporima. Ovaj namet je tražila veća skupina muslimana kod Gazi Husrev-begove džamije 3. avgusta, što je narodna vlada u Konaku i odobrila nekoliko sati kasnije. Isti skup je od Mustaj-bega Fadilpašića, za koga se smatralo da je najbogatiji od lokalnih muslimanskih zemljoposjednika, tražio da plati ratni porez u visini od 150.000 groša.

Muslimanski dobrovoljci su se pozivali i na presedan i na neminovnu habsbušku invaziju da bi mobilizirali dobrovoljce i podstakli oružani otpor austrougarskoj okupaciji.²⁷ Vilajetović je neprestano citirao Kur'an i ponavljao da se njime rukovodi u svemu što čini.²⁸ Kur'an, govorio je on, ga obavezuje da se bori protiv svakoga ko oružjem pokuša zauzeti muslimanske zemlje, bez obzira na vjerovatnoću povoljnog ishoda. Vilajetović je rekao konzulu Wassitschu da Kur'an zahtijeva da se pruži sigurnost stranim konzulima, baš kao što je štito i ranijeg guvernera i svog zakletog neprijatelja, Mazhar-pašu. Pljevaljski muftija Šemsekadić je tvrdio da Kur'an obavezuje vjernike da se bore protiv nevjernika i da se oni koji odbiju poći u borbu trebaju protjerati a njihove kuće spaliti.²⁹ Slično tome, objava od 7. avgusta je borbu protiv austrijskih osvajača stavila u kontekst "gazija i šehida", koji su se generacijama ranije borili za svoju domovinu. Ove žrtve obavezuju njihove potomke da se brane od onih koji "namjeravaju i grobove našijeh matera i otaca velikijeh djedova gaziti". Neprijatelj može biti pobijeden uz Božiju pomoć, stajalo je u objavi.

Vilajetović je želio da Kur'an bude isključivi zakonik, te da se ukine profesionalna vojska i zamijeni se općom mobilizacijom muslimana u slučaju konkretne prijetnje. Kur'an i šerijat su se pominjali uglavnom da bi se muslimani mobilizirali na oružanu borbu protiv Austro-Ugarske. Britanski konzul Freeman je izvijestio da je šerijat uveden proglašom 3. avgusta, da se

od muslimanskih žena tražilo da nose zar, a da su kršćani koji su se ranije oblačili na evropski način trebali nositi narodne nošnje. On je takođe zabilježio da nikakvi koraci nisu poduzeti da bi se provele druge mjere. Njegovo nezadovoljstvo sugerira da barem neke muslimanske žene nisu nosile zar prije proglasa i da su mnogi sarajevski kršćani nosili odijela u zapadnom stilu.

Konačni cilj vođa muslimanskog pokreta je bio da se ponovo uspostavi ono što su oni smatrali zlatnim dobom, a to je bilo vrijeme kada su Bosanci po njihovom mišljenju uživali samoupravu pod institucijama koje su se rukovodile Kur'anom. Britanski konzul Freeman je primijetio da su vođe željele ponovno uspostaviti situaciju prije reformi, prije provođenja Tanzimata, kada je "lojalnost Porti bila tek nominalna" a domaći zemljoposjednici su imali svu vlast u zemlji.³⁰ U svojoj nostalgiji za bosanskom autonomijom, muslimanski lideri nisu predvidjeli nikakvu ulogu za osmansku vlast. Objava od 7. avgusta nije pominjala ni Osmansko carstvo ni njegove zvaničnike. Slogan pobunjenika je proklamovao Bosnu kao njihovu domovinu. Sultan je mogao dati Istanbul ako želi, ali nije imao ovlasti da pokloni Bosnu. S druge strane, bilo je jako malo pokušaja da se Austrijanci ozloglase bilo kao njemačka bilo kao kršćanska sila, iako je Josef Koetschet izvijestio da je riječ *Švabe* po prvi put ušla u rječnik Sarajlija kao pogrdan naziv u ljeto 1878. godine. U objavi od 7. avgusta stajalo je da su Austrijanci "svojom strašljivošću poznati i svakome je kao čitaocima istorije poznato u kom su ih stepenu nekada naši djedovi razbijali".³¹ Zapovjednik bosanskih muslimana je uputio poziv pravoslavicima i katolicima da se pridruže otporu iz patriotskih razloga: "I vi zemljaci Hristjani i Latini, i vi za čast domovine, pod koje ste sjenkom nekoliko stoljeća spokojstvo uživali, pohitite sa svojim islamskim zemljacima u borbu i trudite se da složno neprijatelja progonite. ... Čuvanje domovine dužnost je danas svijeh naroda koji u njoj žive."³²

Pravoslavni lideri su svoje pristaše pokretali vlastitim, njima svojstvenim apelima. Stevo Petranović, trgovac iz Dalmacije i poznati pobornik panslavenskog pokreta³³, je održao govor na ispraćaju pravoslavnim dobrovoljcima. Francuski konzul Patin je Petranovića ocijenio kao drugog po uticaju u pokretu otpora, odmah iza Vilajetovića.³⁴ Prilikom slanja jedinice sastavljene od pravoslavaca na front, Petranović je s nadom citirao nekoliko članaka iz srbijanskih novina koji su govorili o namjeri Srbije da osvoji Bosnu. "Braćo! Mi smo svi jedna krv!" proklamovao je on, imitirajući slogan

panslavenskih zagovarača revolucije protiv osmanske vlasti.³⁵ Najviši zvaničnik Srpske pravoslavne crkve u Sarajevu, mitropolit Antimos, blagoslovio je ratnu zastavu i poveo pravoslavne dobrovoljce do izlaza iz grada. Arhimandrit Sava Kosanović i još jedan svećenik, obučeni kao hajdučki vođe, sa pištoljima i noževima za pojasom, predvodili su kolonu mladih raspjevanih zanesenjaka ulicama, proklamirajući bratstvo sa muslimanima.

Slavensko bratstvo i odbrana domovine su bile osnovne komponente srpsko-pravoslavnog učešća u otporu, ali oni su se radije pozivali na panslavensko bratstvo i slavensku domovinu nego na eksplicitno bosanski patriotizam artikuliran u apelima muslimanskih lidera. Iako nisu odgovorili na ranije pozive srpskih pristaša pobune seljaka, srpski pravoslavci su slijedili svoje lokalne sarajevske lidere u mobilizaciji na otpor habsburškoj okupaciji.

Bitka za Sarajevo

Dobrovoljci su u malim jedinicama napuštali Sarajevo s ciljem rastjerivanja habsburških trupa, ali su u sporadičnim borbama sa carskim trupama u prve dvije sedmice avgusta 1878. godine iskusili niz poraza. Jednako demoralizirajuće su djelovali i telegrami Porte u kojima se osuđivao bosanski otpor i navodilo da je osmanska vlast sve bliža sporazumu sa Austro-Ugarskom u pogledu njihove okupacije i upravljanja Bosnom. Osmanski guverner Hafiz-paša, nakon povratka u Sarajevo 13. avgusta, uputio je apel Narodnom odboru i pobunjenicima da okončaju svoj uzaludni otpor okupaciji. Povicima neodobravanja, sa govornice ga je 15. avgusta otjerala glasna manjina koja se protivila mirnoj predaji koju je podržavala većina muslimana. No, dva dana kasnije, nakon što su i dalje pristizali izvještaji o porazima, Narodni odbor se sastao u Konaku i jednoglasno izglasao prestanak otpora i otvaranje grada habsburškim trupama. Odluka o kapitulaciji se podudarila sa javnim poniženjem karizmatičnog vođe pokreta, Saliha Vilajetovića.

Nekadašnji hajduk se pokazao boljim kao inspirativni govornik pred masama nego kao ratnik. On je 7. avgusta sa svojom ličnom pratnjom napustio Sarajevo prema sjeveroistoku, ali su uskoro javili da nisu u stanju naći sveprisutne habsburške trupe. Sarajevom su kolale glasine da je pljačkao seljake, ubio jednog mladog muslimana u Kiseljaku, kao i jednog kršćanina u blizini Sarajeva. On se 14. avgusta vratio u Sarajevo i pozvan je pred Narodni odbor. Suočen sa osudom zbog neovlaštenog bijega sa bojišnice

i mogućnošću ponovnog slanja u bitku, sam je sebe ranio u nogu. Kući ga je odnijela pratnja, osramoćenog u očima onih koji su ga do prije dva dana smatrali simbolom otpora. Tri dana nakon toga, javljeno je da je pobjegao u brda oko Sarajeva, gdje je ranije živio hajdučkim životom. Ostao je u ta-mošnjem selu do početka oktobra 1878. godine, gdje ga je od komšija koji su mu prijetili smrću štitio njegov srpski pravoslavni domaćin.

Kada su austrougarske trupe sa sjevera i zapada stigle do predgrađa Sarajeva u večer 18. avgusta, na brdima iznad grada su na nekoliko mjesta postavili topove. Sarajlije su napustile nekoliko ugroženih mahala i sklonili se kod prijatelja i rodbine na Vratniku, u sjeni osmanske tvrđave koja je stajala na brdu iznad tog dijela grada. U zoru 19. avgusta osvajačke trupe su počele snažan artiljerijski napad na grad. Sarajlije su uzvratile, koristeći topove zarobljene iz osmanskih skladišta, ali je osmosatna bitka završila potpunim porazom branitelja Sarajeva. Ulazak trupa u grad su popratile teške ulične borbe, a na snajpere koji su pucali iz kuća trupe su odgovorile spaljivanjem kuća sa njihovim stanovnicima unutra. U 14:00 sati, žuto-crna carska zastava se zavijorila iznad Sarajeva, a feldmaršala Filipovića, koji je u grad ušao u 17:00 sati, pozdravile su kao osloboditelja male grupe žurno okupljenih Sarajlija. Te večeri su ga u Konaku posjetila četiri konzula, čime je obilježen početak habsburške vladavine.

Ali bitka za Bosnu ni izdaleka nije bila završena. Iako je organizacioni centar u Sarajevu ugašen 19. avgusta, snage bosanskih muslimana i srpskih pravoslavaca su širom Bosne pružale odlučan otpor.³⁶ Frustrirani habsburški zvaničnici su na kraju upotrijebili 285.000 trupa u kampanji koja je trajala do duboko u jesen. Pretrpjeli su oko pet hiljada gubitaka i suočili se sa kritikom stranaca i nekih krugova u monarhiji zbog potcjenjivanja obima otpora carskoj vlasti.

Uloga Salih Vilajetovića

Pokret i njegove vođe su savremenici omalovažavali, a historičari kasnije doveli na loš glas. Za konzule, vođe pokreta su bili vjerski fanatici, koje je na iracionalno ponašanje nagonila mržnja prema nemuslimanima. Jedan habsburški simpatizer je pokret nazvao "pobunom socijalističkog karaktera".³⁷ Iza ovih procjena je stajala orijentalistička sklonost da se muslimanima pripisuje fanatizam i nada da će kaotično, necivilizirano Osmansko carstvo uskoro zamijeniti prosvjetljena kršćanska sila. Ali pokret nije bio

socijalistički, a ciljevi njegovih vođa prezentirani konzulima su bili jasni kao dan. Konzervativna vjerska uvjerenja su motivirala i muslimane i pravoslavce da se odupru habsburškoj vojnoj okupaciji, ali su ta ista uvjerenja spriječila muslimane učesnike pokreta da se upuste u nasilje nad sarajevskim kršćanima.

Najprezreniji je bio Salih Vilajetović, prvi karizmatični vođa pokreta. Austrijski konzul je Vilajetovića podrugljivo zvao odmetnikom i razbojnikom ("Bandit" i "Räuber"), a ti su pogrđni termini jačali korištenjem njegovog pseudonima Hadži Lojo. Historičar Rade Petrović je 1970-tih godina napisao da su raniji autori bili "u ocjeni ličnosti i uloge Hadži-Loja veoma kritični, polazeći u svojoj analizi na osnovu raspoložive izvorne građe, koja im je bila dostupna."³⁸ Vilajetović je, zapravo, bio rođeni Sarajlija koji je godinama radio kao vjerski službenik u gradskim džamijama i islamskim obrazovnim institucijama. Njegov poziv i obrazovanje su bili isti kao i kod dvojice karizmatičnih muslimanskih vođa koji su ga nasljedili, tvorca aprilske peticije i kasnijih vojnih zapovjednika, Muhameda Hadžijamakovića i Abdulaha Kaukčije.

Vilajetović se hajdučkom životu okrenuo tek nakon što je protjeran iz grada, i to samo tokom neke tri godine prije nego što se vratio u grad 1878. godine. On nije bio iracionalan, već je dobro shvaćao političku kulturu u kojoj je djelovao, vješto je koristeći da bi narod potaknuo na akciju. Italijanski konzularni predstavnik, priznajući da ga je pogrešno procijenio, istakao je da je Vilajetović imao smirujući uticaj i spriječio neke činove nasilja usprkos svojoj reputaciji hajduka. Spasio je 30. jula živote dvojice osmanskih zvaničnika u bijegu, zatim ubio jednog kršćanina i jednog muslimana. Ali njegov ga je gradski odgoj slabo pripremio za ulogu vojnog zapovjednika, i pokazao se kao velika kukavica izbjegavajući carske trupe u avgustu 1878. godine. Kada je Vilajetović optužen da je ubio jednog kršćanina i jednog muslimana u okolici Sarajeva, Narodni odbor ga je, usprkos činjenici da je prethodnog mjeseca bio pod njegovom kontrolom, spremno osudio na smrt. Kazna, međutim, nikada nije izvršena.

Narodno poimanje Vilajetovića se tokom vremena mijenjalo. Socijalistički režim, koji je simpatizirao njegov hajdučki život i smatrao ga šampionom pobune nižih klasa, dao je jednoj ulici na Bjelavama naziv Hadži Lojina. Sa propašću socijalizma, Vilajetovićev status muslimanskog heroja je umrljan reputacijom narodnog buntovnika bez razloga i razbojnika, što se smatralo odrazom seljačkog primitivizma koji su mnoge Sarajlije pripri-

sivale srpskim nacionalistima. Hadži Lojina ulica je 1991. godine preimenovana u Ulicu Bardakčije, a ime Hadži Loje je dato još manjoj ulici na drugom mjestu u gradu.

Austrougarska odmazda

Ni Narodni odbor ni mnogi njegovi članovi nisu preživjeli austrougarsku okupaciju. Habsburška odmazda je u prvim danima nakon osvajanja grada bila brza i nemilosrdna. Četiri dana nakon pobjede, 23. avgusta, feldmaršal Filipović je uspostavio prijeki sud. U narednih nekoliko dana, devet sarajevskih muslimana je obješeno zbog dizanja bune odnosno zbog vođenja snaga koje su pružile otpor austrougarskim trupama.

Prvi je na smrt osuđen Muhamed Hadžijamaković, zapovjednik snaga koje su Sarajlije potakle na otpor 18. avgusta. On je zarobljen dok se približavao Konaku s namjerom da se preda Filipoviću. Isti dan je osuđen na smrt vješanjem i oko 16:00 sati odveden do priručnih vješala, konopca prebačenog preko grane hrastova drveta. Iako je u to vrijeme imao više od šezdeset godina, Hadžijamaković je još uvijek bio snažan čovjek. Dok se grupa egzekutora približavala vješalima on je uspio jednom čuvaru oteti pištolj i opaliti dva puta. Borba koja je zatim uslijedila rezultirala je sa nekoliko ranjenih čuvara i osuđenikom koji je ranjen nožem krvav i onesviješćen ležao na tlu. Nakon sutona, smrtno ranjeni Hadžijamaković je odnesen do vješala i obješen.³⁹ Abdulah Kaukčija, koji je u aprilu 1878. godine u optičaj pustio prvu peticiju pod utjecajem osmanskog guvernera Mazhar-paše, slijedeći je osuđen na smrt. Kratko suđenje je održano 24. avgusta, i on je osuđen i obješen isti dan. Još sedmorica su obješeni u prvim danima okupacije, u vrijeme kada je otpor van Sarajeva još uvijek jačao.

Pored pogubljenja prijekog suda, carske trupe su u prvim danima nakon osvajanja uhapsile stotine Sarajlija svih vjeroispovijesti. Zatvorenici su otjerani u priručni logor na zapadnom kraju grada. Žene i djeca su pušteni, nakon čega je u rukama vojske ostalo oko šest stotina zatvorenika. U narednih nekoliko dana, zatvorenici su potjerani na prisilni marš do Broda na Savi. Odatle su vozom prebačeni u Beč, gdje su morali marširati sa jedne željezničke stanice do druge kroz grad, gdje su ih šikanirali građani Beča čiji su srodnici i prijatelji mobilizirani za kampanju u Bosni. Zatim su poslani u zatvor u Olomuc (u današnjoj Češkoj) gdje su držani u uvjetima koji su se postupno popravljali.

Nakon proglašenja opće amnestije 15. novembra 1878. godine, zatvorenicima je dozvoljeno da se vrate u Sarajevo ali su bili prisiljeni da od Broda nastave pješice. Jedne hladne decembarske noći tokom marša nije bilo moguće naći smještaj i deset do petnaest ljudi je umrlo od smrzavanja. Kada se ove smrti dodaju onima koji su pogubljeni, jasno je da je austro-ugarska kampanja odmazde rezultirala sa više žrtava nego čitav revolucionarni pokret u Sarajevu tokom prethodna dva mjeseca.

Austrougarska patrola je 2. oktobra 1878. godine zarobila i Vilajetovića, koji se još uvijek krio u jednom zaseoku, i dovela ga u Vojnu bolnicu u Sarajevu gdje su mu ljekari amputirali nogu. Neposredno nakon neuspjelog pokušaja bijega u junu 1879. godine, vojni sud ga je osudio na smrt, ali je njegova kazna istovremeno carskom naredbom preinačena u pet godina zatvora. On je tih pet godina proveo u zatvoru u Theresienstadtu i pušten je 1884. godine pod uvjetom da se nikada ne vrati u Bosnu i Hercegovinu, što je i prihvatio. Otišao je u Trst koji je tada bio dio Habsburške monarhije, gdje je sačekao ženu i djecu kojima je dozvoljeno da mu se pridruže, nakon čega su zajedno otišli u egzil u osmanske zemlje istočno od Bosne i Hercegovine. Vilajetović je umro u Meki 1887. godine.⁴⁰ Iako su povremeno posjećivali Sarajevo, članovi njegove uže porodice su proveli ostatak svog života u raznim gradovima Osmanskog carstva.

Novo razmatranje pokreta iz 1878.

Sarajevski pokret iz 1878. godine je predstavljao *bona fide* revoluciju. Iako je bio kratkog daha, lokalan, i u konačnici uzaludan, pokret je krajem jula doveo do potpunog prenosa vlasti sa legalnih organa Osmanskog carstva na članove narodne vlade. Uspješni revolucionari su zatim bili slobodni organizirati i povesti široki otpor austro-ugarskoj invaziji. Revolucionari se nisu rukovodili nikakvom formalnom ideologijom i skromne promjene koje su napravili u lokalnom okruženju nisu preživjele osvetu austro-ugarskih okupacijskih snaga.

Različiti lokalni akteri u sarajevskoj revoluciji iz 1878. godine su bili vođe i članovi vjerskih zajednica i njihova je vjerska pripadnost i lojalnost uglavnom upravljala njihovim ponašanjem. Primarna mjesta za sastanke su bile vjerske građevine, Careva džamija i Gazi Husrev-begova džamija. Najistaknutije vođe pokreta su bili vjerski službenici najrasprostranjenijih vjeroispovijesti u gradu. Kao simbol nerazdvoživosti sekularnih i vjerskih

funkcija, srpska pravoslavna općina je početkom juna izabrala tri dodatna zastupnika u Narodni odbor. Pokreti koji su nastali 1878. godine bili su primarno pokreti vjerskih zajednica koje su vodili lokalni lideri, sa minimalnim tragovima lojalnosti vanjskim ideologijama i sekularnim identitetima.

Događaji iz 1878. godine otkrivaju urbano društvo koje je pod utjecajem osmanskih reformi značajno evoluiralo od 1840-tih godina. Revolucionarni pokret je na površinu izbacio raskole u različitim zajednicama u gradu. Tok borbe je žestoko podijelio muslimane. Vjerski službenici, poput Vilajetovića, inspirirali su i povelili niže klase, koje su u gomili zbacile osmansku vlast i pružile otpor austrougarskim trupama. Oni su u potpunosti usvojili ideologiju, simbole i program autonomije i otpora reformama koje su zagovarale bogatije muslimanske klase generaciju prije. U verbalnom traktatu koji je iznio konzulu Wassitschu, Vilajetović je ponovio pritužbe i zahtjeve koje su utvrdili protivnici osmanske centralizacije između dvadesetih i pedesetih godina XIX stoljeća.

Pripadnici muslimanske zemljoposjedničke elite i bogati srpski trgovci su najbolje prošli nakon revolucije. Većina je ili bila po strani ili se kasno pridružila pokretu, a austrougarski upravljači su njegovali saradnju sa njima da bi obnovili red i mir i uspostavili novi režim. Mnogi od njih su postali vladini savjetnici i članovi sarajevskog gradskog vijeća kojeg su uspostavile nove carske vlasti. Nova generacija sarajevskih muslimana iz viših klasa je imala interes da održi mir. Pripadnici nove elite su željeli osigurati miran prelaz na austrougarsku upravu, stav zbog kojeg su ih nove vlasti kasnije bogato nagradile. Nova elita nije bila progresivna niti reformistička, već pomirljiva do srži, spremnija na upotrebu političkog utjecaja nego oružanog otpora da bi postigla svoje ciljeve.

Revolucija je počela kao isključivo muslimanska stvar, ali kada je stasala u oružani otpor okupila je i muslimanske i pravoslavne dobrovoljce. Nema dokaza da je među pravoslavicima postojala podjela poput one među muslimanima. Ali poput muslimana, i oni su mahom odgovorili na poziv vjerskih vođa koji su ih pozvali na vojnu mobilizaciju, kao i na apel panslavenskih aktivista. U isto vrijeme, mobilizacija je dobila podršku značajnih osoba među bogatim srpskim trgovcima, klasom koja je značajno narasla u Sarajevu tokom ere osmanskih reformi. Njihovi apeli su spajali sekularno i vjersko, otkrivajući grupu u procesu prevazilaženja isključivo vjerskog identiteta i spajanja sa širom slavenskom i srpskom zajednicom.

Revolucija nije bila bez žrtava, ali je relativno malo života izgubljeno prije oružanog sukoba sa austrougarskim trupama.⁴¹ Većina žrtava je pala tokom oružanog sukoba između snaga lojalista i pobunjenika 27. jula. Ovo je bio sukob između muslimana; nije vjerovatno, iako nije posve nemoguće, da su kršćani uzeli učešća na bilo kojoj strani. Ukoliko se prihvati procjena francuskog konzula da je u u toj konfrontaciji bilo “manje od 20” mrtvih i ranjenih, brojka je zaista mala. Tom prilikom, pobunjenici su bili spremni primjeniti nasilje protiv onih koji su opstruirali kampanju otpora, ali ne protiv pojedinaca zbog njihove vjeroispovijesti ili identiteta. Zaštitnički stav pobunjenika prema drugim Sarajlijama je bio u oštrom kontrastu sa ogorčenim i žestokim otporom austro-ugarskim trupama. Žene i djeca, kao i snage pod različitim zapovjedništvom, su učestvovali u uličnim borbama 19. avgusta, a nakon osvajanja, Filipovićeve snage su uzvratile pogubljenjima po kratkom postupku i prisilnim transferom stotina zatvorenika u Beč i nazad.

Malu upotrebu nasilja, međutim, ne treba brkati sa odsustvom zastrašivanja. Pobunjenici i njihove vođe su prijetili silom da bi osigurali ključne resurse potrebne da bi se vodila kampanja. Narodna vlada je propisala ratni porez za bogate Jevreje i vodeće muslimanske zemljoposjednike i izuzela Jevreje od obavezne vojne službe jer se smatralo da šerijat to zabranjuje. Konzuli su kontinuirano pisali da se osjećaju zastrašenima, i da su se kršćani i Jevreji povukli u kuće dok su naoružani muslimani lutali ulicama kada je pokret početkom juna uzeo maha. Britanski konzul Freeman je bio posebno užasnut činjenicom da su kršćani zastrašivanjem natjerani da nose tradicionalne nošnje i da su muslimanske žene prisiljene da stave zar. Ali u izvorima se ovo pominje kao jedini primjer prisilnog nametanja kulturnih normi pripadnicima čitavih grupa. Vlasti Habsburške monarhije su bile šokirane i užasnite revolucijom u Sarajevu i širenjem oružanog otpora koji je uslijedio. Njihova prva reakcija nakon zauzimanja grada je bila osveta, oličena u pogubljenjima po kratkom postupku i zatvaranju. Razumnijim i iskusnijim liderima je pripala uloga tvoraca politike koja će u konačnici revitalizirati Sarajevo kao grad koji je prihvatao evropske kulturne utjecaje uz istovremeno zadržavanje najvećeg dijela svog osmanskog nasljeđa.

3.

SARAJEVO, *FIN DE SIÈCLE*

Sarajevo je u XX stoljeće ušlo veće, razvijenije i evropskije nego što je bilo kada su 1878. godine austrougarske trupe zauzele Bosnu i Hercegovinu.¹ Provođenjem carske vizije urbanog prostornog uređenja zasnovanog na zapadnim modelima i bečkim uzorima, grad je uz raniji profil klasičnog osmanskog grada dobio i zapadnjačko lice. Ovu fizičku transformaciju su propratile velike demografske promjene, kao i promjene u političkoj organizaciji, kulturnom životu i društvenim običajima u gradu. Zajedno se ove promjene mogu okarakterizirati kao “modernizacija” ili “okretanje zapadu”, ali one su do Sarajeva došle kroz filtere habsburških i bečkih iskustava i često su, pomiješane sa lokalnom tradicijom i kulturom, davale nepredvidive rezultate. Sarajevo se na kraju XIX stoljeća našlo u dvije kulturne orbite čiji su se utjecaji miješali: tradicionalnoj, koja se oslanjala na Istanbul, i drugoj, evropskoj i “modernoj”, koja je poticala iz Beča. Tokom četrdeset godina habsburške vladavine, Sarajevo je postalo jedinstveno među velikim gradovima u jugoistočnoj Evropi u spajanju kulturnih utjecaja koji su stigli iz Beča sa onima koji su očuvani tokom četiri stotine godina osmanske vladavine.

Austrougarski pristup Sarajevu

U četrdeset godina vladavine, vlasti Habsburške monarhije su nekoliko puta mijenjale politiku prema Bosni i Hercegovini. Iako su vlasti svoj pristup Sarajevu definirale prema širim politikama, uvijek su Sarajevo tretirale kao prvi grad u zemlji i željele su od njega napraviti blistavi primjer uspjeha habsburške uprave. Rezultat toga je da je monarhija neproporcionalno mnogo pažnje u Bosni i Hercegovini poklanjala Sarajevu.

Prvi poriv novih vlasti je bio da favoriziraju i kultiviraju katoličko stanovništvo a da muslimanima, Jevrejima i pravoslavicima izdaju oštra upozorenja o potrebi lojalnosti novoj imperiji. Drugog dana okupacije, 21. avgusta 1878. godine, feldmaršal Filipović je primio predstavnike sve četiri vjeroispovijesti u Konaku, centrali osmanske vlasti kojom su sada raspolagali novi upravljači. Fra Grga Martić, franjevac koji je vodio katoličku zajednicu u Sarajevu, organizirao je sastanak i izabrao delegaciju. Filipović je naložio da delegacija dođe u dvije grupe. Prvo je primio predstavnike jevrejske, pravoslavne i muslimanske zajednice. Arhimandrit Sava Kosanović, najviši pravoslavni sveštenik u gradu, pozdravio je Filipovića u ime grupe.² Filipović je odgovorio pljuskom optužbi i uvreda, prvenstveno na račun muslimana koje je osudio zbog toga što su umjesto zahvalnog dočeka carskim trupama pružili oružani otpor. Zatim je naglo prekinuo sastanak i napustio prostoriju. Nekoliko minuta kasnije, fra Grgu Martića je primio s toplinom i zahvalnošću.

Nakon ove dvije audijencije, jedan od Filipovićevih pomoćnika je pozvao dva člana muslimanske delegacije da se Martiću pridruže na privatnom sastanku. Od dvojice muslimana se tražilo da identificiraju glavne podstrekače vojnog otpora austrougarskoj vladavini u Sarajevu. Oni su imenovali Muhameda Hadžijamakovića, Abdulaha Kaukčiju i Saliha Vilajetovića.³ Nije slučajno (kao što je već pomenuto u prethodnom poglavlju) da su baš Hadžijamaković i Kaukčija bili prva dvojica muslimana koji su pogubljeni u narednih nekoliko dana; Vilajetović je već bio pobjegao iz grada i pronađen je tek nakon nekoliko mjeseci.

Strategija favoriziranja katoličke populacije pokazala se za nove vlasti nepovoljnom, i na kraju ju je zamijenila politika jednakog tretmana glavnih vjerskih zajednica. Do promjene kursa je došlo nakon ozbiljnog izazova s kojim su se habsburške vlasti suočile 1881-82. godine, kada su se srpski seljaci u istočnoj Hercegovini pobunili protiv uvođenja vojne obaveze.⁴ Nakon što su proveli veliku vojnu kampanju da bi ugušili seljačku bunu, carski zvaničnici u Beču su shvatili da im je potreban sveobuhvatan, dugoročni pristup ako žele da Bosna i Hercegovina postane primjerom austrougarske uprave. Za taj zadatak su odabrali Benjamina von Kállaya, mladog perspektivnog diplomatu koji je izuzetno dobro poznao južnoslavenske zemlje i koji je imao jedinstvenu viziju budućnosti Bosne i Hercegovine.

Carska vizija

Benjamin Kállay von Nagy-Kálló (1839-1903) je sa svoje pozicije zajedničkog ministra finansija između 1882. i 1903. godine proveo mnogobrojne reforme u gradu Sarajevu.⁵ Mnoge Kállayeve ideje i aspiracije su postojale i ranije kod drugih carskih zvaničnika, ali je on odigrao najvažniju ulogu u pretvaranju općih ideja u konkretne programe i politike. Njegove ideje su bile zasnovane na širokom ličnom iskustvu u regionu i pohlepnoj odlučnosti da se implementiraju habsburške carske vrijednosti u Bosni i Hercegovini i njenom glavnom gradu, Sarajevu. Kállay je zadaći upravljanja Bosnom i Hercegovinom pristupio sa širokim znanjem i pažljivim pripremama.⁶ Rođen u Pešti 1839. godine, Kállay je sa interesom studirao jezike i postao stručnjak za Srbiju na Univerzitetu u Budimpešti. On je 1865. godine proveo neuspješnu kampanju za mjesto u mađarskom parlamentu, u nadi da će dobiti glasove lokalnih Srba reklamirajući svoje poznavanje njihovog jezika i historije. Službovao je kao austrougarski konzul u Beogradu od 1868. do 1875. godine, a 1872. godine je dosta putovao po Bosni, pažljivo bilježeći lokalne običaje i političku situaciju. Napisao je zapaženu historiju Srba, koja je 1877. godine objavljena na mađarskom jeziku, a godinu dana kasnije i na njemačkom.⁷

Kállay je vjerovao da široke mase treba obasuti beneficijama, a lišiti ih prava. Iako su se drugi carski zvaničnici njegovih godina i sličnog porijekla nevoljko pomirili sa rastućim liberalizmom već 60-tih godina XIX stoljeća, Kállay se svojoj misiji posvetio kao tvrdokorni poklonik neoapsolutizma.⁸ Kállayev prototip idealnog političkog uređenja je bio autoritarni stari Rim, a ne demokratska stara Grčka.⁹ Doba klasičnog Rima Kállay je vidio kao ogromno carstvo koje se povinivalo jedinstvenom zakonu, koje je imalo razgranatu mrežu puteva i poštovalo lik cara. On je smatrao da je najbolji lijek za narodno nezadovoljstvo racionalna, pravedna i velikodušna vlada. On se žestoko borio protiv svih demokratskih institucija, osim onih koje su imale isključivo simbolički značaj, i radio je na promociji utjecaja male elitne skupine lokalnih saveznika.

Kállay je zajedno sa mnogim drugim državnim službenicima vjerovao da Habsburška monarhija treba civilizirati Bosnu i Hercegovinu, i dvije decenije je radio na tome da Bosnu i Sarajevo oblikuje u skladu sa svojom vizijom prosvjetljene evropske države i društva. On je na novoj teritoriji Monarhije agresivno promovirao ekonomski razvoj, usvajanje zapadnih

vrijednosti, kulturno uzdizanje i modernu upravu. Bio je uvjeren da će takve inovacije rezultirati poslušnim, zadovoljnim i zahvalnim stanovništvom. U isto vrijeme, Kállay se slagao sa mnogim habsburškim zvaničnicima u ocjeni da susjedna Srbija i Crna Gora mogu nahuškati pravoslavno stanovništvo u Bosni i Hercegovini na pobunu protiv habsburške vlasti. Da bi spriječio infiltraciju nacionalizma iz susjednih država, njegova vlada je promovirala regionalni patriotizam koji se zvao “bošnjaštvo”, multikonfesionalni bosanski nacionalizam za koji se on nadao da će odbiti talase srpskog i hrvatskog nacionalizma koji su u to vrijeme zapljuskivali bosanske granice. U Sarajevu je pokrenuo značajne izmjene u izgledu centra grada da bi naglasio značaj religije te da bi skrenuo pažnju javnosti sa potencijalno razornog nacionalizma.

Kállay je organizirao preuređenje urbanog jezgra. Po njegovom nalogu, najveće vjerske, kulturne i obrazovne institucije svih vjerskih zajednica su smještene u neposrednoj blizini, oko centralnog trga. On je na taj način nastavio politiku, koja se mogla nazrijeti u gradnji nove srpske pravoslavne crkve tokom osmanskog reformskog perioda, oduzimanja monopola koji su muslimani imali na izgradnju monumentalnih struktura u centru grada, i u ovoj značajnoj promjeni se nije suočio sa otporom istaknutih muslimana u Sarajevu. On se pažljivo brinuo da sve glavne muslimanske građevine budu održavane, a i da se grade nove, od kojih su neke po svom karakteru monumentalne. Kállay i drugi austrougarski upravitelji su najodgovorniji za današnju blizinu i relativan paritet velikih vjerskih struktura u centru grada Sarajeva.

Izvori demografskog rasta

Između prvog i posljednjeg popisa stanovništva (1879. i 1910. godine) provedenog u vrijeme habsburške vladavine, broj stanovnika u Sarajevu se više nego udvostručio. Bio je to stepen rasta koji je prevazilazio sve druge bosanskohercegovačke općine i Bosnu i Hercegovinu u cjelini (Tabela 3.1).¹⁰ Više od polovine ukupnog rasta je otpadalo na rast katoličke populacije (Tabela 3.2). Broj Jevreja i pravoslavaca se takođe znatno povećao, uglavnom zbog njihovog udjela u rastućem sektoru trgovine i poduzetništva. Stoljećima stara zajednica sefardskih Jevreja, koja je 1878. godine brojala oko 2.000 pripadnika, prema popisu iz 1910. godine narasla je na 4.985 članova.¹¹ Većini Sefarda je maternji jezik bio ladino, a lokalno stanovniš-

tvo ih je zvalo "Španjoli". Zajednica Aškenazi Jevreja je do 1910. godine narasla na 1.412 članova. Većina Aškenaza je kao maternji govorila njemački jezik i došla je iz drugih krajeva monarhije.¹² Sarajevski muslimani, koji su tokom prethodnih 400 godina imali demografsku većinu, nisu doživjeli značajan demografski rast ali su uz pomoć nove Kállayeve politike sačuvali vodeću političku i društvenu ulogu.

TABELA 3.1.

Porast broja stanovnika u gradovima Bosne i Hercegovine 1879 - 1910.

	Sarajevo	Travnik	Mostar	Banja Luka	Bihac	Bosna i Hercegovina
1879	21,377	5,887	10,848	9,560	3,097	1,158,440
1885	26,268	5,933	12,665	11,357	3,506	1,336,091
1895	38,083	6,261	14,370	13,566	3,943	1,568,092
1910	51,919	6,647	16,392	14,800	6,201	1,898,044
UKUPNO, 1879-1910	143%	13%	51%	55%	100%	64%

Izvor: *Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien der Hercegovina vom 10. Oktober 1910* i drugi austrougarski popisi stanovništva

Drvo habsburške upravne centralizacije se dobro razvijalo u Sarajevu, a njegovi su plodovi hranili razvoj grada iako nisu dijeljeni podjednako među različitim skupinama. Iako je rast broja stanovnika u Sarajevu djelimično bio potaknut potrebom za sposobnom radnom snagom u gradskim tvornicama, povećanju su značajno doprinijeli i brojni državni službenici i ugovarači koji su radili za vladu. Priliv državnih službenika, profesionalaca, trgovaca i vladinih dobavljača iz drugih habsburških zemalja je uglavnom bio zaslužan za značajan rast katoličke populacije. Prema popisu iz 1910. godine, 16.786 građana Sarajeva, odnosno 32 % od ukupnog broja, je imalo austrijsko ili mađarsko državljanstvo.¹³ Ovi imigranti iz Habsburške monarhije su često sa sobom donosili ideje i običaje koji su bili novina u Sarajevu, i funkcionirali su kao prethodnica promjena u gradu u vrijeme habsburške vladavine.

TABELA 3.2.
Stanovništvo Sarajeva prema vjerskoj pripadnosti 1879 - 1910.

	Muslimani	Pravoslavci	Katolici	Sefardi Jevreji	Ostali Jevreji	Evangelisti	Ostali	Ukupno
1879	14,848	3,747	698	2,077	N/A	N/A	7	21,377
1885	15,787	4,431	3,326	2,618	N/A	N/A	106	26,268
1895	17,158	5,858	10,672	3,159	899	337	0	38,083
1910	18,603	8,450	17,922	4,985	1,412	547	0	51,919
Brojčano Ukupno	3,755	4,703	17,224	2,908	N/A	N/A	N/A	30,542
Procentualno	25%	126%	2468%	140%	N/A	N/A	N/A	143%

Izvor: *Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien der Hercegovina vom 10. Oktober 1910* i drugi austrougarski popisi stanovništva

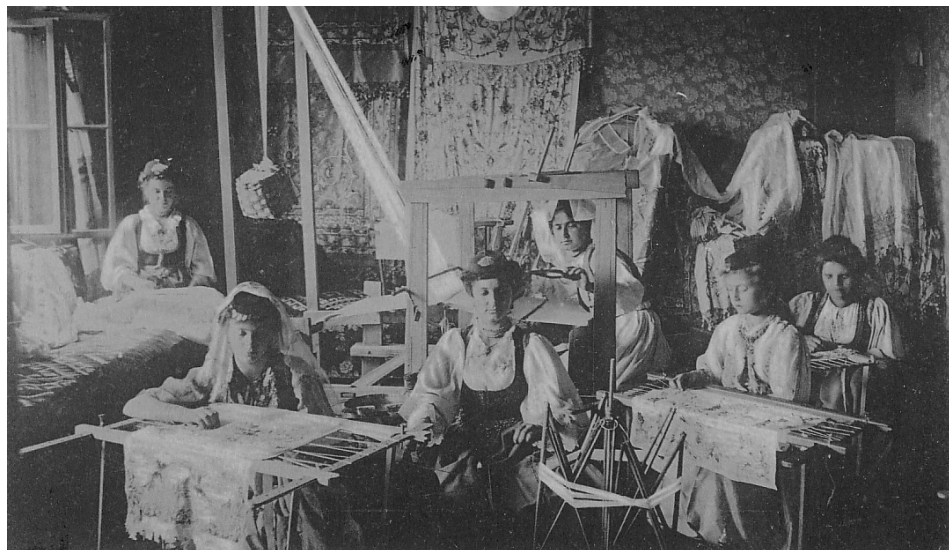
Industrijalizacija i infrastruktura

Kállay je industrijalizaciju smatrao mjerom savremenosti društva i aktivno je radio na industrijalizaciji Bosne i Hercegovine na način kojim bi se unaprijedili strateški interesi monarhije u regionu. Strategija vlade je bila sponzoriranje eksploatacije bosanskog drveta, ruda i minerala, te izgradnja puteva i željeznica u cilju omogućavanja te eksploatacije.¹⁴ Kretanje kroz planine i duž krivudavih riječnih tokova je predstavljalo veliki izazov, kako su to na svoje iznenađenje otkrile i okupacijske carske trupe 1878. godine, a izgradnja željeznica prema Sarajevu je predstavljala još teži zadatak. Vlasti su se odlučile za izgradnju uskotračne pruge da bi se uštedilo vrijeme i novac, a rezultat toga je da se u Bosni i Hercegovini putovalo mahom uskotračnom prugom još dugo i u eri socijalizma. Habsburški zvaničnici, uglavnom slijedeći plan koji su osmanski zvaničnici sačinili 1860-tih godina, organizirali su izgradnju pruge od Broda na Savi do Zenice 1879. godine, i do Sarajeva 1882. godine. Iste godine je na zapadnom kraju grada izgrađena željeznička stanica za vozove uskog kolosijeka. Pruga ka jugu do Metkovića je završena 1892. godine,¹⁵ a 1906. godine je završena i pruga ka istoku. Veliki dio pruge u Bosni i Hercegovini su izgradili privatni investitori, uglavnom drvna preduzeća koja su željela drvo transportirati na tržišta u monarhiji.¹⁶

Sarajevo je postalo centar izgradnje i održavanja željeznica u Bosni i Hercegovini, a željeznica je zauzvrat postala glavni oslonac gradske privrede. Austrougarske vlasti su glavnu željezničku radionicu učinile centrom državnih preduzeća u Sarajevu. Smještena zapadno od željezničke stanice, radionica se specijalizirala za popravku i servisiranje opreme za uskotračnu željeznicu. U doba Austro-Ugarske, radionica je zapošljavala oko hiljadu ljudi. Pošta je prva željeznička stanica u gradu bila tri kilometra udaljena od centra grada, 1882. godine je uspostavljena kočija koja je putnike i prtljag prebacivala od stanice do centra grada. Prva pruga za konjski tramvaj je postavljena 1894. godine, što je putovanje olakšalo i za ljude i za konje.¹⁷ Konji su 1895. godine zamijenjeni električnom energijom, i tramvajska pruga je produžena duž obale Miljacke. Novi električni tramvaj je imao dva odjeljka; manji odjeljak je bio rezerviran za nepušače.

Najveći dio eksploatacije prirodnih resursa se odvijao van Sarajeva, ali je većina preduzeća koja su vršila eksploataciju sjedište imala u gradu. Pored toga, vlasti su neumorno poticale rast industrije u Sarajevu, uglavnom na relativno nerazvijenom zapadnom kraju grada.¹⁸ Habsburški upravitelji su od Osmanlija naslijedili nekoliko proizvodnih pogona, od kojih je najznačajnija bila Sarajevska pivara, izgrađena 1864. godine. Država je gradila, posjedovala i vodila neke od ovih objekata; druge su izgradili privatni investitori koji su došli u Bosnu i Hercegovinu, a neki su predstavljali zajedničke poduhvate državnih i privatnih poduzetnika. Pored toga, neka postrojenja koja su gradu pružala komunalne usluge su bila u vlasništvu općinskih vlasti, koje su njima i upravljale.

Vlada, kojoj je nedostajalo gotovine nakon što su joj odbijeni direktni transferi iz budžeta monarhije, da bi popravila prihode objavila je državni monopol nad duhanom i soli u aprilu 1880. godine. Režim je 1881. godine počeo sa izgradnjom tvornice u državnom vlasništvu koja je predstavljala mjesto prerade duhana koji se uzgajao u zapadnoj Hercegovini. Fabrika duhana, na zapadnom kraju grada uz rijeku Miljacku, tokom habsburške vladavine zapošljavala je između pet i devet stotina radnika i ostala jedna od najistaknutijih fabrika u Sarajevu sve do 1990-tih godina. Krajem 1880-tih godina, više privatnih investitora je izgradilo kompleks za tekstilnu proizvodnju. Tvornice tekstila su iskoristile stručnost u tkanju ćilima i proizvodnji odjeće iz kućne radinosti koja je ostala iz osmanskog perioda, i kojom su se uglavnom bavile žene. Bečko preduzeće "Philipp Haas et Söhne" je 1888. godine sagradilo tvornicu koja je proizvodila ćilime sa tra-

Žene rade u fabrici tekstila u Sarajevu, 1910.
(Iz zbirke Historijskog muzeja u Sarajevu)

dicionalnim motivima koji su se u to vrijeme koristili u kućnoj radinosti. Tkaonica beza i vezionica sagrađena je ubrzo nakon toga, a 1892. godine je osnovana radionica za umjetni obrt. Zajedno su ovi proizvodni pogoni tokom austrougarske vladavine upošljavali oko hiljadu radnika, većinom žena. Tvornica ćilima je kasnije tokom socijalističkog perioda obnovljena i modernizirana, i nastavila je funkcionirati kao jedan od oslonaca sarajevske privrede.

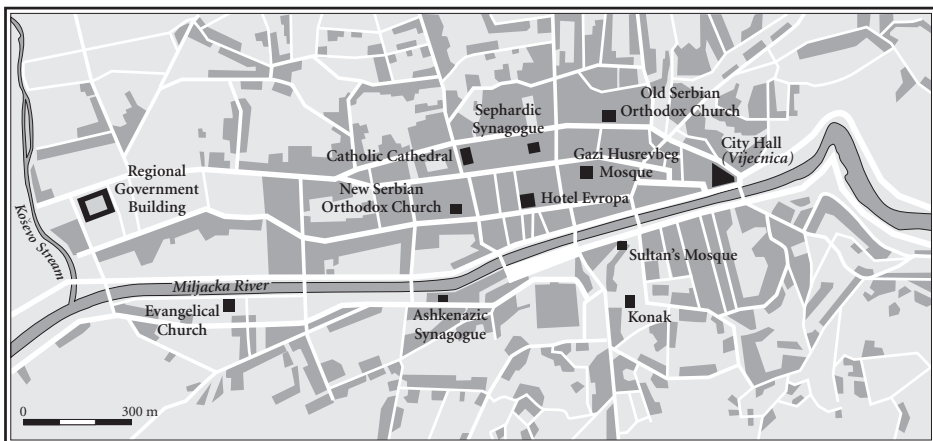
Zadovoljavanje potreba za izgradnjom i infrastrukturom rapidno rastućeg Sarajeva bio je ne samo imperativ vlade već i primamljiva poslovna prilika. August Braun je 1880. godine izgradio fabriku cigle, a 1904. godine u gradu je funkcioniralo već devet fabrika cigle. U različitim dijelovima Sarajeva izgrađeno je nekoliko pilana, sve u privatnom vlasništvu. Gradska i zemaljska vlada su izgradile i upravljale objektima koji su osiguravali snabdijevanje vodom, strujom, javni prevoz i osnovne namirnice. Na vrelu Mošćanice, na brdu iznad Vratnika na sjeveroistočnom kraju grada, napravljen je rezervoar putem kojeg se vodom napajao rastući sistem vodosnabdijevanja.¹⁹ Prva elektrana u Sarajevu građena je od 1893. do 1895., kada je grad dobio električno svjetlo, i proširivana prvih godina dvadesetog stoljeća. Na zapadnom kraju grada je 1881. godine izgrađena gradska klanonica.²⁰ Klanonica je ispunjavala samonametnutu obavezu gradskog vijeća

da gradu osigura dovoljno hrane, a istovremeno je donosila poreski prihod. Kameni podzidi su izgrađeni duž toka rijeke Miljacke da bi se usmjerio njen tok kroz grad i da bi se kontrolirale proljetne i jesenje bujice.²¹

Novo lice

Tokom dvadeset i jedne godine Kállayeve vladavine, gradski pejzaž Sarajeva je preuređen da bi zadovoljio njegove ideale. Zapadni i istočni kraj grada su do 1900. godine uokvireni novim sekularnim upravnim zgradama: zgradom zemaljske vlade na zapadu, i Vijećnicom grada Sarajeva na istoku. Duž ose istok-zapad, u neposrednoj blizini jedni drugih, izgrađene su dvije grupe vjerskih objekata, po jedna za katolike i pravoslavce (izgrađena pored postojeće nove srpske pravoslavne crkve). Centralne kršćanske bogomolje su tako odvojene od rezidencijalnih četvrti i smještene u istu ravan sa islamskim objektima. Ovim je okončan monopol muslimana na centralni dio grada, iako je većina džamija i islamskih kulturnih institucija ostala netaknuta izuzev dodatka obrazovnih objekata. Nova konfiguracija Sarajeva je utjelovljavala Kállayevo vjerovanje da prosvijetljena sekularna uprava zahtijeva da se sve vjerske zajednice tretiraju jednako. Potičući razvoj vjerskih i obrazovnih objekata, Kállay se nadao da će podići prestiž vjerskog vodstva svih vjerskih zajednica i ojačati njihov utjecaj da bi spriječio porast sekularnog hrvatskog i srpskog nacionalizma.

Osnovna inspiracija za fizičku transformaciju Sarajeva bila je bečka ulica Ringstrasse, ogroman pothvat koji je srednjovjekovne zidane utvrde

Ključne građevine u Sarajevu

zamijenio desetinama monumentalnih građevina koje su izgrađene između 1859. i 1900. godine. Sarajevo, stisnuto u dolini koja se proteže od istoka ka zapadu nije imalo srednjovjekovnih utvrđenja 1878. godine, i stoga se nije moglo opasati kopijom ulice Ringstrasse, ali su trendovi iz Beča iskopirani na skromnijoj razini u stotinama građevina koje su podignute tokom carske vladavine. Projekt izgradnje bečke Ringstrasse je zamišljen i sproveden u duhu romantičnog historicizma: dizajn svake zgrade je odabran da bi podsjećao na određeni historijski period koji se smatrao odgovarajućim za svrhu koju će građevina ispunjavati.²² Prva građevina dignuta na ulici Ringstrasse je bila monumentalna neogotska crkva Votivkirche. Crkva, koja se gradila između 1856. i 1879. godine, je prema riječima Carla Schorskea, “odražavala nerazdvojivo jedinstvo prijestolja i oltara” u Habsburškoj monarhiji.²³

Grupa sposobnih arhitekata, od kojih su svi obrazovani ili su djelovali u Beču, stilove iz ulice Ringstrasse primijenila je u Sarajevu. Josip Vancaš (1859 – 1932) postao je najutjecajniji od njih.²⁴ Nakon što je srednju školu završio u Zagrebu i u Beču studirao arhitekturu, Vancaša je Kállayu preporučio njegov mentor, profesor Friedrich Schmidt, stručnjak za srednjovjekovnu arhitekturu. Kállay je Vancaša smjesta pozvao u Sarajevo da dizajnira novu katoličku katedralu. Vancaš je u Sarajevo stigao 1884. godine kao perspektivni mladi inovator koji je imao potencijal da izmijeni čitav grad. Bezrezervno odan caru, u Sarajevu je ostao 37 godina. Postao je najvažniji arhitekta u gradu, zastupnik u prvom bosanskom parlamentu 1910. godine i zamjenik gradonačelnika Sarajeva.²⁵ Tokom svoje karijere, Vancaš je bio vjerni obožavalac bečkih arhitektonskih trendova što je često odražavao u svojim sarajevskim projektima. On ipak nije bio tek obični imitator. Prilagođavajući bečke modele bosanskim uvjetima, on je težio da valorizira sve bosanske vjerske zajednice, da bi promovirao vjeru kao alternativu sekularnom nacionalizmu. Za to je bilo potrebno izgraditi nove objekte za vjernike katolike, muslimane, pravoslavce i Jevreje, tako da je historijsko jedinstvo prijestolja i oltara skovano u Beču moralo biti izraženo na različit način u različitim građevinama. Vancaš je služio i Bogu i ovozemaljskom blagostanju, ali odvojeno.

Nova katedrala u Sarajevu je uzdignuta kao centralni objekat na trgu zapadno od starog osmanskog gradskog jezgra. Vancaš se u izgradnji katedrale oslanjao na izgled bečke Votivkirche usvajajući neogotsku formu, ali je zbog ograničenih sredstava i prostora uključio brojne neoromanske

Josip Vancaš, glavni arhitekt Sarajeva tokom austrougarske vladavine.
(Fotografija, 1900, iz zbirke Historijskog muzeja u Sarajevu).

odlike. Kao rezultat toga, katedrala više podsjeća na katoličke crkve u malim mjestima nego na velike katedrale evropskih metropola. Nekoliko godina nakon završetka izgradnje i otvaranja katedrale 1889. godine, trg na kome se nalazi je sa tri strane opasan drugim romantično-historicističkim objektima, a ulica koja se od trga proteže prema jugu je na sličan način ukrašena fasadama iz različitih arhitektonskih perioda. Trg na kojem se nalazi katedrala i ulica koja vodi do njega ostaju i na početku XXI stoljeća najsimetričniji i arhitektonsko najusklađeniji kvart u gradu.

Sljedeći Vancašev projekat bio je rješenje za zgradu zemaljske vlade (*Landesregierung*), sjedišta austrougarske uprave koja je danas poznata pod nazivom zgrada Predsjedništva.²⁶ Masivna četverougona građevina na tri sprata sa debelim zidovima i visokim stropovima je dobila skromnu, ali strogo proporcionalnu neorenesansnu fasadu.²⁷ Vancaš je u izgradnji sarajevskih objekata od “zemaljskog značaja”²⁸ takođe uveo trend korištenja ka-

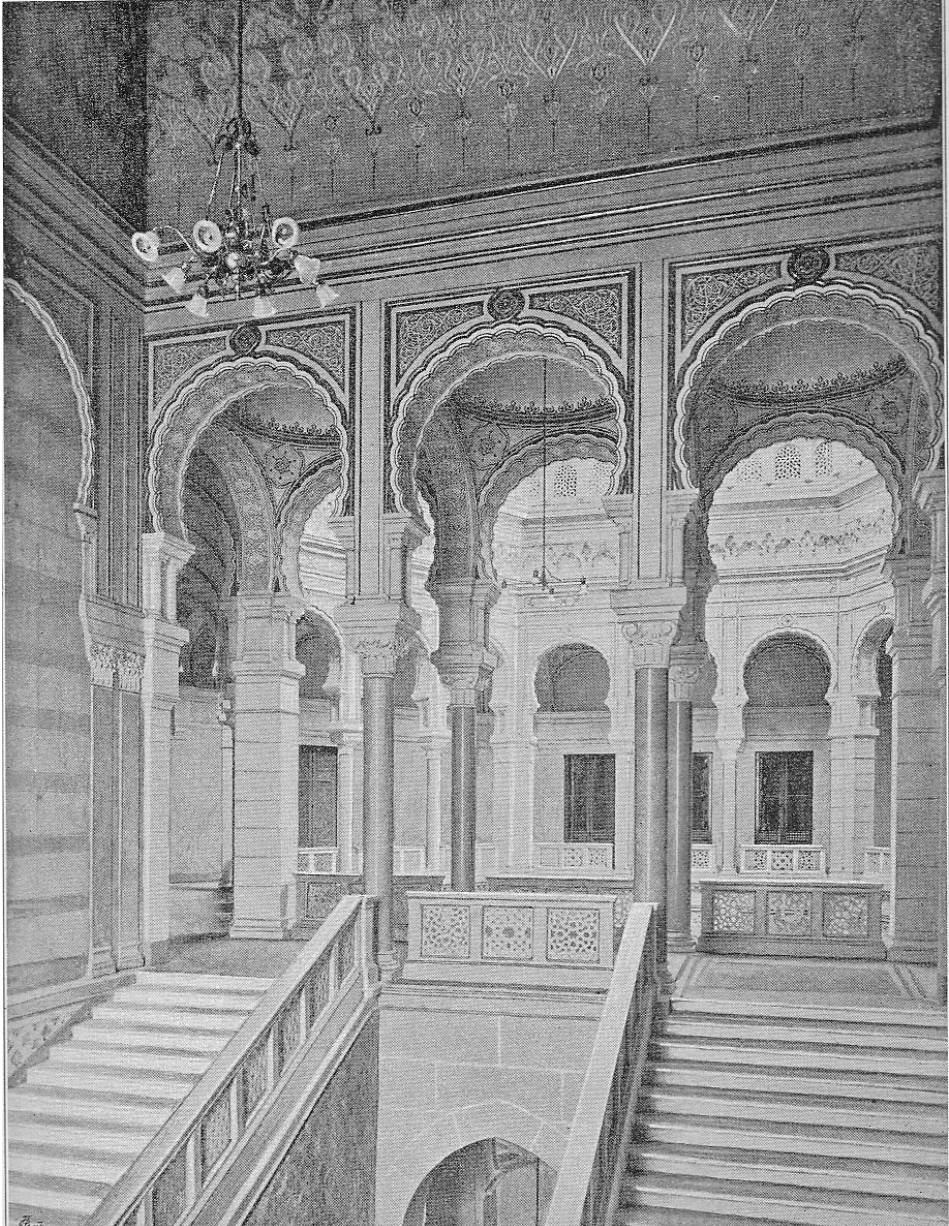
rakteristika italijanske renesanse, koja je bila poznata po svojim sekularnim vrijednostima i urbanim političkim centrima. Novo sjedište vlade je smješteno na zapadnom kraju urbanog gradskog centra, s druge strane rijeke i općenito što je dalje moguće od starog osmanskog sjedišta vlade u Konaku, koji se nalazio u blizini Careve džamije u starom gradskom jezgru. Lokacija, masivnost i arhitektura zgrade zemaljske vlade su naglašavali značaj novih vlasti koje su težile repliciranju evropskih modela i udaljavanju od osmanske prošlosti.²⁹

U narednim projektima, Vancaš je iskazao izuzetnu svestranost i rastuće razumijevanje za različite vjerske i kulturne tradicije kojima je grad obilovao. U njegovom najplodonosnijem periodu pod Kállayevim patronatom, on je krajem 80-tih godina XIX stoljeća dizajnirao tri objekta koja su uključivala arhitektonske karakteristike islamskog istoka: objekat za muslimansku čitaonicu na Bendbaši (uništen prije Drugog svjetskog rata), hotel Central, i javno kupatilo nazvano po osnivaču grada Sarajeva Isa-begu Ishakoviću. Svaki ovaj objekat je imao dekorativne motive koji se često nazivaju pseudo-maurskim, ali bi se bolje mogli opisati kao neoorijentalni jer predstavljaju varijantu romantičnog historicizma koji svoju inspiraciju vuče više iz islamskih arhitektonskih motiva nego iz evropskih historijskih perioda. Poput srodnih stilova u evropskoj lepezi romantičnog historicizma, neoorijentalizam je sintetizirao i pojednostavljivao arhitekturu na koju se oslanjao, što je bosanskog profesora arhitekture Nedžada Kurtu navelo da kaže kako takva arhitektura predstavlja “generalizirani izraz orijentalne graditeljske baštine” koji se ne oslanja na jedinstveni izvor.³⁰

Neoorijentalizam je bio omiljen kod Kállaya i njemu podređenih zvaničnika, koji su vjerovali da taj stil njeguje osjećaj lokalnog identiteta svojim evociranjem neuhvatljivog, egzotičnog duha muslimanske populacije. Jedan drugi bečki arhitekta, Karl Wittek, je pod budnim okom Kállayevih službenika koji su djelovali u skladu sa Kállayevim nalogima dizajnirao najupečatljiviju neoorijentalnu građevinu u Sarajevu – Vijećnicu. Locirana na sjevernoj obali Miljacke u blizini prvih islamskih građevina iz XV stoljeća, Vijećnica je predstavljala čudo umjetnosti i građevinarstva. Vitraži na prozorima, velika staklena kupola kroz koju se prelamala vanjska svjetlost, i svečano šestouglaono predvorje su podsjećali na Alhambru koju su maurski vladari Granade izgradili u XV stoljeću.³¹

Romantični historicizam je utjecao na izgled mnogih građevina koje su u Sarajevu služile austrougarskim vlastima, vjerskim zajednicama i kultur-

nim društvima. Neoorijentalni stil je korišten kod dizajna islamskih vjerskih i kulturnih objekata, naročito kod izgradnje škola islamske teologije i

Vijećnica, završena 1894. godine, unutrašnje stepenište
(Iz časopisa *Nada*, Sarajevo, 1. decembra 1897.)

Nova sinagoga aškenaskih Jevreja, završena 1902. godine, i obala Miljacke
(Razglednica, 1914, iz zbirke Historijskog muzeja Sarajevo)

šerijatskog zakona. Škole i bogoslovije za katolike i pravoslavce su građene u neoromanskom stilu, a Jevreji Aškenazi i protestanti evangelisti su dobili nove vjerske objekte u stilu historicizma.

Umjetnički pravac secesije utjecao je na arhitekturu u Beču 90-tih godina XIX stoljeća, i bečki arhitekti koji su gradili u Sarajevu su ubrzo počeli imitirati stil secesije. Organi vlasti su, međutim, smatrali da arhitektura secesije ne odiše tradicionalizmom i svečanim izgledom koji se smatrao neophodnim za zvanične objekte, pa je arhitektura secesije stoga cvjetala uglavnom u gradnji porodičnih kuća. Josip Vancaš, taj prilagodljivi pionir arhitektonskog stila, prvi je počeo uvoditi stil secesije u arhitekturu grada Sarajeva.³² Do kraja XIX stoljeća stil secesije je postao veoma popularan, ali je tradicija historicizma i dalje bila prisutna kod gradnje novih zdanja, naročito objekata za smještaj vlade, čak i nakon što je trend secesije postao dominantan.

Primat glavnog grada

Austrougarski zvaničnici su se u vladanju Bosnom i Hercegovinom oslanjali na pomoć lokalne elite. Istaknuti Bosanci svih vjeroispovijesti su po-

stavljani na pozicije od lokalnog značaja ako su bili politički lojalni i uživali povjerenje lokalnog stanovništva. Zajednički ministar finansija između 1880. i 1882. godine i neposredni Kállayev prethodnik, József Szlávy von Okány je pisao da traga za “ličnostima koje mogu utjecati na pripadnike svoje vjere zahvaljujući svom integritetu, obrazovanju, primjernom ponašanju i društvenom statusu”.³³

U prve dvije decenije austrougarske vladavine, vlasti su našle većinu takvih ličnosti u Sarajevu. Njihovi najpredaniji saveznici su bili pripadnici lojalističke muslimanske elite iz osmanskog perioda, ali je režim našao još mnogo zainteresiranih i sposobnih saveznika u svim sarajevskim vjerskim zajednicama. Rastući ekonomski prosperitet je doveo mnogo pravoslavnih trgovaca i poduzetnika na vodeće pozicije u gradu. Iako su mnogi od njih priželjkivali veću ulogu Srbije u bosanskim poslovima, mnogi su takođe našli puno razloga da budu saveznici novog režima. Sarajevski katolici i Jevreji su takođe pokazali interes za pozicije u novoj zemaljskoj i lokalnoj vlasti.

Zvaničnici su ohrabrivali lojalne muslimane i pravoslavce iz Sarajeva da pokrenu provladine novine, i pružali su velikodušne subvencije za njihovo štampanje.³⁴ Ova politika je bila znatno uspješnija kod muslimana nego kod Srba. Mehmed-beg Kapetanović je 1891. godine pokrenuo list *Bošnjak* koji je bio posvećen promoviranju Kállayeve multikonfesionalne ideje bošnjaštva. List je postepeno napustio promociju bošnjaštva jer taj koncept nije uspio zadobiti narodnu podršku, ali je nastavio izlaziti kao glasilo provladinih muslimana do 1910. godine. Vladin pristaša Risto Besarović je dobio odobrenje da na ćirilici izdaje provladin srpski list *Prosvjetu*, no kada je Besarović odbio dalji angažman u listu za urednika je postavljen Srbin iz Vojvodine. I *Prosvjeta* i *Napredak* su štampani niz godina kao prorežimske srpsko-pravoslavne novine, koje ipak nisu uspjele postići vladin cilj kreiranja “jedne lojalne, konzervativne struje među Srbima”.³⁵ Kállay je odustao od inicijative za pokretanje još jednog prorežimskog lista 1897. godine, nakon što su Besarović i Petro Petrović pod pritiskom srpskih nacionalista odbili da u tome učestvuju.³⁶

Gradska vlada

Nekoliko dana nakon što su habsburške trupe zauzele Sarajevo u avgustu 1878. godine, feldmaršal Filipović je proglasio statut kojim je stvoreno

Vijeće grada Sarajeva. Statut je nosio oznaku “privremeni”, ali se njegovi osnovni principi nisu mnogo mijenjali u naredne četiri decenije habsburške vladavine. U skladu sa presedanom iz vremena osmanske uprave, članovi Vijeća grada Sarajeva su birani u skladu sa njihovom vjerskom pripadnošću. Novo vijeće se trebalo sastojati od šest pravoslavaca (“Nichtunirte Christen”), pet muslimana (“Mohamedaner”), četiri Jevreja (“Israeliten”) i tri katolika (“Katholiken”).³⁷ Mustaj-beg Fadilpašić, vodeći pristaša austrougarske okupacije iz osmanskog perioda, je nakon proglašenja statuta imenovan za prvog gradonačelnika. Iako to zakon nije nalagao, u praksi su svih pet sarajevskih gradonačelnika iz vremena habsburške vladavine, kao i načelnici većine bosanskih općina, bili muslimani. Fadilpašićev nasljednik Mehmed-beg Kapetanović, još jedan Sarajlija koji je svojevremeno bio u službi Osmanlija, na funkciji gradonačelnika je ostao do 1899. godine kada se ozbiljno razbolio.

Stalni statut gradskog vijeća je proglašen 1884. godine. Nacrt statuta kojim se vijeće proširuje na 27 članova koji se biraju prema vjerskom ključu je izrađen po Kállayevim uputama. Sastav stalnog vijeća je nakon izmjene bio slijedeći: 12 muslimana, šest pravoslavnih, tri katolika i tri Jevreja. Trećinu članova je imenovala vlada, i oni su, kako se moglo i očekivati, birani iz redova uglednih, poznatih i bogatih Sarajlija. Dvije trećine članova su birane putem izbora, ali je biračko tijelo bilo tako usko definirano da je kontrola vlade nad vijećem bila osigurana. Muškarci stariji od 24 godine koji su bili građani Sarajeva mogli su glasati samo ako su platili određene poreze. S druge strane, svi austrougarski državni službenici su imali pravo glasa bez obzira na plaćanje poreza. Dio biračkog tijela koji je otpadao na državne službenike je bio dovoljan da osigura ispadanje neželjenih kandidata, i režimski birokrati su nekoliko puta glasali u punom sastavu da bi osigurali izbor željenih kandidata.

U prvih nekoliko godina postojanja, vijeće je dobilo nekoliko neprijatnih zadataka koji su bili neophodni za uspostavljanje carske kontrole nad gradom. Privremeni statut iz 1878. godine je vijeću nalagao da se brine za smještaj i hranu carskih trupa, za pružanje pomoći kod prikupljanja poreza, za objavljivanje zakona, te za uobičajenu lepezu javnih usluga poput kanalizacije, školstva, požarne zaštite i javnog zdravstva. U prvom mjesecu svog postojanja, vijeće je obezbijedilo kola za prevoz ranjenih vojnika u bolnice i namirnica do odredišta. Članovi vijeća su obezbijedili žitarice, slamu i 150 grla stoke dnevno za potrebe novopristiglih okupacijskih snaga. Musli-

Panorama rijeke Miljacke i njene obale, sa završenim podzidima, nizom građevina izgrađenih u stilu historicizma, i tramvajskom prugom. (Fotografija, 1914, iz zbirke Historijskog muzeja u Sarajevu).

manski članovi vijeća su vojne zalihe skladištili u rekviriranim džamijama i naredili vlasnicima privatnih kuća da pruže smještaj carskim oficirima.

Uloga vijeća kao snabdjevača carske vojske je kratko trajala. Mnoge aktivnosti vijeća su bile neophodne kada je carska vojska u seoskim dijelovima Bosne i Hercegovine vodila kampanju gušenja pobune protiv habsburške vlasti. Nakon pobjede habsburških trupa u oktobru 1878. godine, neke vojne jedinice su povučene iz zemlje. Vojska je za preostale trupe izgradila kasarne, a potrepštine je nabavljala na lokalnom tržištu ili ih je uvozila iz drugih dijelova monarhije. Do kraja 1879. godine, većina rekviriranih džamija je vraćena islamskoj zajednici, u većini slučajeva bez trajnih oštećenja.³⁸

Nakon što je zadovoljilo najhitnije potrebe okupatora, vijeće je postalo produžena ruka vlade u procesu izgradnje lokalnih institucija i stvaranja urbane infrastrukture zasnovane na evropskim modelima. Pošasti vatre i poplave su često harale gradom u prvim godinama okupacije, podsjećajući kako novi režim tako i Sarajlije na promjene koje su bile hitne i neophodne. U avgustu 1879. godine, požar koji je izbio u katoličkoj mahali na sjevernoj

strani Miljacke uništio je više stambenih blokova. U martu 1880. godine, gradski povjerenik Kosta Hörmann je vijeću predložio sveobuhvatan plan zamjene i popravke izgorjelih zgrada, te izgradnje manjeg podzida da bi se Miljacka usmjerila i da bi se zaštitila najugroženija područja. Vijeće je spremno odobrilo projekat podziđivanja rijeke u potpunom centralnom dijelu grada, a izgradnja podzida je okončana 1896. godine.

Vjerske zajednice

Kada su carske trupe ušle u Bosnu 1878. godine, nadređeni rimokatoličke, pravoslavne i islamske vjerske zajednice su obitavali van granica Bosne i Hercegovine. Prije Kállayevog imenovanja 1882. godine, njegovi prethodnici su osigurali kontrolu imenovanja i budžeta u katoličkoj i pravoslavnoj vjerskoj zajednici. Carski zvaničnici su se nadali da će sposobni, energični vjerski lideri služiti kao odbrana od srpskog i hrvatskog nacionalizma jer je sekularni nacionalizam predstavljao podjednaku prijetnju primatu vjerskih vođa i političkim ciljevima monarhije.

U skladu sa konkordatom zaključenim između Vatikana i Habsburške monarhije 8. juna 1881. godine, u Sarajevu je osnovana nadbiskupija koja je imala nadležnost nad svim biskupijama u Bosni i Hercegovini.³⁹ Novospostavljena pozicija nadbiskupa je zahtijevala dodatne objekte, uključujući i katedralu, rezidenciju nadbiskupa i samostan, koji su trebali biti izgrađeni u Sarajevu. Kao što je već ranije navedeno, za izgradnju katedrale je angažiran Josip Vancaš, koji je brzo zadobio povjerenje ostalih habsburških zvaničnika i crkvenih vlasti, pa su mu povjereni i drugi projekti. On je projektovao nadbiskupovu rezidenciju i nekoliko objekata u kojima je smještena bogoslovija i sjemenište, koji su izgrađeni na sjevernoj periferiji trga na kome je izgrađena katedrala. Nakon završetka ovih projekata, Sarajevo je u srcu starog dijela grada dobilo centar katoličkog vjerskog i obrazovnog života.

Kontrola monarhije nad srpsko-pravoslavnom hijerarhijom je osigurana konvencijom od 28. marta 1880. godine koja je zaključena sa patrijarhom iz Konstantinopolja. Sporazumom je predviđeno da tri postojeća mitropolita, iz Tuzle, Mostara i Sarajeva, ostanu na svojim funkcijama, ali je caru dato pravo da ih smijeni i po vlastitom nahođenju imenuje njihove nasljednike. On je to pravo po prvi put iskoristio 1891. godine, kada je za sarajevskog mitropolita postavio Savu Kosanovića za kojeg se (pogrešno) vjerovalo da je odan režimu.

Zadatak restrukturiranja islamske vjerske hijerarhije se pokazao kompleksnijim nego u slučaju pravoslavne i katoličke vjerske zajednice. Sekularni i vjerski autoritet se preklapao u islamskoj pravnoj teoriji i osmanskoj praksi. Pored reguliranja vjerske hijerarhije, habsburški zvaničnici su se morali baviti vakufima, šerijatskim sudovima i obrazovnim sistemom koji je bio strukturiran potpuno drugačije nego kod drugih vjerskih zajednica.⁴⁰ Kada je Kállay došao na vlast, vlasti su dale podršku grupi sarajevskih muslimana koji su tražili vodeću ulogu u islamskim poslovima u Bosni i Hercegovini. Nekoliko sedmica nakon dolaska habsburških trupa 1878. godine, sarajevski muslimani su vlastima uputili peticiju sa zahtjevom da se na čelo islamske hijerarhije u provinciji imenuje Bosanac. Kako ova peticija nije uspjela, sarajevski muslimani su ponovili svoj zahtjev u drugoj peticiji u novembru 1881. godine. Odmah nakon dolaska na vlast, Kállay je pozitivno odgovorio na peticiju i caru uputio zahtjev za uspostavljanje funkcije reis-ul-uleme kao vrhovnog poglavara Islamske vjerske zajednice u Bosni i Hercegovini. Car se složio, što je dovelo do imenovanja Mustafe Hilmi Omerovića, muftije bosanskog iz vremena osmanske vladavine i priznatog lidera sarajevskih muslimana, za prvog reisa u Bosni i Hercegovini.

Tokom četiri stoljeća osmanske vladavine, veliki dijelovi Sarajeva i mnogo ruralnog zemljišta je došlo pod vakufsku upravu. Upravnici (mutedelije) su po pravilu bili potomci porodica donatora koji su često koristili svoju poziciju da produže porodičnu kontrolu imovine uporedo sa održavanjem dobrotvornih ciljeva. Kállay je 1883. godine naložio uspostavljanje privremene vakufske komisije čiji je zadatak bio inventura i nadzor nad vakufskim upravnim sistemom. Gradonačelnik Sarajeva Mustaj-beg Fadilpašić je imenovan predsjednikom komisije, a mnogi članovi su bili ugledni građani u zajednici sarajevskih muslimana. Ovaj privremeni aranžman je 1894. godine zamijenjen stalnom komisijom koja se sastojala od 21 člana, uključujući po dva predstavnika iz svih šest upravnih okruga u Bosni i Hercegovini. Prošireni sastav je oslabio, ali nije ugrozio vodeću ulogu sarajevskih muslimana u reguliranju rada vakufa širom provincije.

Ovim novim organizacijama su trebala sjedišta, a Sarajevo je već obilovalo mjestima koja su pripadala islamskoj zajednici. Objekti izgrađeni za islamsku zajednicu u Sarajevu *fin-de-siècle* (krajem stoljeća, prim. prev.) nisu bili koncentrirani oko jednog trga, već su općenito bili locirani u istočnom dijelu grada, centru političkog i društvenog života u osmanskom periodu. Podrškom izgradnji i upotrebi ovih građevina, čelni ljudi režima su

pokušavali modernizirati muslimansku zajednicu u Bosni i Hercegovini i okrenuti je ka zapadu. Vancaš je dizajnirao neoorijentalnu građevinu za muslimansku čitaonicu – kiraethanu u Sarajevu, udruženje koje je osnovano pod patronatom vlade. Vlasti su se nadale da će zgrada i društvo ne samo ohrabriti progresivne, moderne poglede među sarajevskim muslimanima, već i njegovati jedinstvo svih grupa u duhu bošnjaštva. Prilikom svečanog otvaranja 1888. godine, jedan carski zvaničnik je izrazio nadu da će društvo “odlučno uticati unapređujuće i prosvjeđujuće na tako poželjan harmoničan uzajamni uticaj gradskih stanovnika svih konfesija”.⁴¹

Odlučne da zadrže lojalnost sarajevske elite, vlasti su općenito izbje-gavale rušenje džamija, crkava i drugih lokalnih vjerskih institucija koje su bile od značaja za vjerske vođe. Vjerski spomenici iz osmanskog perioda u Sarajevu su uglavnom očuvani, za razliku od mnogih drugih gradova koji su iz osmanskih ruku prešli u ruke Habsburške monarhije ili država naslje-dnica na Balkanu. Samo je u slučaju uređenja gradskih parkova došlo do zabrinutosti muslimanskih vođa koji su se protivili uklanjanju musliman-skih nadgrobnih spomenika koji su se nalazili na više otvorenih površina u starom gradu.⁴² Nakon njihovog protesta, carski zvaničnici su pristali da se nišani ograde i održavaju privatnim sredstvima. Vremenom načeti nišani su do danas ostali obilježje mnogih sarajevskih parkova.

Tokom habsburške vladavine, broj Aškenazi Jevreja i kršćana evangeli-sta je rastao i ove su grupe prerasle u nove vjerske zajednice u Sarajevu. Bogomolje za obje ove zajednice su izgrađene na južnoj strani rijeke Miljacke prema arhitektonskom rješenju Karla Pařika, bečkog arhitekta češkog po-rijekla. Pařik je projektovao novu jevrejsku sinagogu, čime je 1400 Aškena-za u gradu dobilo bogomolju odvojenu od sinagoge sefardskih Jevreja. Sve-čano otvorena 1902. godine, nova sinagoga je odisala utjecajima secesije, ali su njeni primarni motivi odražavali jevrejsku historiju i vjerske simbole u tradiciji romantičnog historicizma. Pařik je takođe izgradio evangelističku protestantsku crkvu u neobaroknom stilu sa jarko žutom fasadom. Kada je završena 1899. godine, bila je to najveća kršćanska crkva u gradu iako je prema popisu iz 1910. godine u gradu živjelo samo 547 evangelista, od kojih je većina doselila u grad da bi radili u upravi ili da bi iskoristili brojne trgovačke mogućnosti.

Habsburške vlasti su jačale prestiž i ugled sarajevskih vjerskih vođa u nadi da će poticanjem vjerske lojalnosti spriječiti rast sekularnog naciona-lizma. Gradeći hramove za katolike, evangeliste i Aškenaze, vlasti su vjer-

skim vođama dali vizuelnu potvrdu važnosti njihove uloge u Kállayevim planovima za stvaranje lojalne, poslušne bosanske populacije. Habsburške vlasti i bečki arhitekti su podigli nekoliko monumentalnih vjerskih građevina koje su se nalazile u neposrednoj blizini jedne drugih, čime je povećana raznolikost i razvodnjena muslimanska dominacija u centralnom dijelu grada. Nemuslimanske bogomolje nisu više bile ograničene na pojedinačne mahale, već su podizane u centru grada u kojem su ranije muslimani imali monopol na monumentalne građevine. Vizualna reorganizacija gradskog pejzaža koju su provele habsburške vlasti i dalje stoji kao podsjetnik spremnosti Sarajlija da žive, rade i mole se u centru grada uz uzajamno poštivanje pripadnosti i vjerovanja drugih.

Privatne zabave i javne priredbe

Tokom četiri decenije habsburške vlasti, od vodećih građana Sarajeva se očekivalo da predvode izaslanstva zahvale odgovarajućim zvaničnicima i da prisustvuju složenim ceremonijama dočeka visokih dužnosnika monarhije. Ovi događaji su za Bosance bili novost. Pred kraj osmanske vladavine, sarajevske vođe bi se obično okupljale na istočnom prilazu gradu da pozdrave novoimenovanog pašu koji je poslan iz Istanbula. No, praksa redovnih i učestalih izaslanstava zahvale lokalnim zvaničnicima je stigla sa habsburškom vojskom.

Nakon Kállayevog imenovanja za zajedničkog ministra finansija, vrhovni carski zvaničnici su pozvali ugledne Sarajlije na društvena okupljanja u svojim gradskim vilama. Baron Feodor Nikolić, *Ziviladlatus*⁴³ između 1882. i 1886. godine, je postao poznat po svojim sedmičnim zabavama na kojima bi se okupilo od 100 do 240 gostiju iz redova habsburških zvaničnika i uglednih lokalnih građana. Na ovim su se okupljanjima izvodi- le pozorišne predstave, pjesme i društvene igre. Ovakva okupljanja nisu bila po volji konzervativnijim sarajevskim muslimanima, koji su dolazili, ali kako je primijetio jedan promatrač, držali su se na sigurnoj distanci od sveprisutnog veselja. "Oni bi obično mirno sjedili jedan do drugoga, pa bi ispod oka podrugljivo pogledali kako švapski oficiri i mladi činovnici koketuju sa mladijem ženama i devojkama pojedinih sarajevskih gazda, ... i s prezrenjem bi to osuđivali kao zapadni raskoš koji će te kuće i te porodice upropastiti."⁴⁴ Drugi lokalni uglednici su pak imitirali zapadni način života tako što su organizirali razna društvena okupljanja. Muslimanski gradona-

čelnik Sarajeva Mustaj-beg Fadilpašić i njegov pravoslavni dogradonačelnik Dimitrije Jeftanović su u svojim rezidencijama pravili velike zabave. Mehmed-beg Kapetanović je u čast Kállayevog dolaska u Sarajevo 1882. godine u svom domu organizirao zabavu. Iako Kállay osobno nije mogao doći zbog bolesti, Landeschef Johann Freiherr von Appel je na "lokalnom jeziku" izrazio svoje zadovoljstvo što vidi tako fino muslimansko društvo u jednom muslimanskom domu.⁴⁵

Takva organizirana okupljanja su bila tek dio šireg napora da se zapadni običaji uvedu kao način korištenja slobodnog vremena Sarajlija. Običaj društvenog okupljanja u domovima i vjerskim ustanovama iz osmanskog perioda je postepeno zamijenjen sekularnim javnim aktivnostima koje su uključivale večernje izlaske u kafane, pozorište, odlazak na koncerte i večernji korzo. Sve ove institucije su u početku služile isključivo za zabavu carskim zvaničnicima, oficirima i drugim imigrantima iz Monarhije, ali su tokom godina počele privlačiti mjesno stanovništvo. Vokalni koncerti su postali veoma popularni, naročito zbog toga što je režim podržavao horove čiji su članovi pripadali istoj vjerskoj zajednici. Korzo je počinjao svake večeri u sumrak i protezao se od istoka ka zapadu starog gradskog jezgra, uz mala neformalna okupljanja na trgu ispred katoličke katedrale i nove srpske pravoslavne crkve.

Paralelno sa okretanjem Beču u arhitekturi, festivali i praznici su počeli odražavati običaje carske prijestolnice i drugih gradova u Monarhiji. Oni su pažljivo organizirani da bi nadopunili mnoštvo vjerskih praznika koji su stoljećima bili dio bosanskog života. Javne proslave su se organizirale na godišnjice važnih događaja u životu cara Franza Josefa. (Pošto je Franz Josef postao car 1848. godine i to ostao do svoje smrti 1916. godine, on je bio jedini habsburški vladar koga su Sarajlije upoznale.) U skladu sa praksom u monarhiji, habsburške vlasti u Sarajevu su sponzorirale proslave carevog rođendana, godišnjice krunidbe, imendana, te godišnjice braka. Feldmaršal Filipović je shvatao važnost ovih godišnjica. Sredinom avgusta 1878. godine, u predgrađu Sarajeva, on je planirao da zauzme grad na vrijeme da bi ga ponudio caru na dar za njegov 48. rođendan 17. avgusta. Taktički manevri su prisilili generala da za 24 sata odloži napad, lišavajući ga slave koja bi uslijedila nakon takvog rođendanskog poklona njegovoj carskoj visosti.

Godišnjice velikih događaja su obilježene specijalnim proslavama sa punim javnim učešćem. Prva takva prilika se ukazala 24. aprila 1879. godine, na dan srebrnog pira Franza Josefa i carice Elizabete. Gradsko vijeće

pod voditeljskom palicom carskih vlasti je uložilo mnogo napora u planiranju svih detalja za proslavu. Vijeće je naložilo da svečanosti počnu uveče 23. aprila osvjetljavanjem i paljenjem vatri.⁴⁶ Naređeno je da se svijeće upale u crkvama, džamijama, jevrejskoj sinagogi, prodavnicama, javnim zgradama, na zidovima i gradskim kapijama.⁴⁷ Te večeri se od svake privatne kuće zahtijevalo da upali barem dvije svijeće na prozorima. Grupa od 500 pjevača je kolima trebala biti prebačena do mjesta polaska gdje bi bili podijeljeni u dvije kolone, od kojih se po jedna trebala kretati na svakoj strani Miljacke. Njihova muzička parada je išla do vojnog logora u blizini Konaka, gdje bi se dvije kolone spojile. Još 20 do 30 Sarajlija na konjima su trebali slijedili istu rutu.

Slijedećeg jutra, od vodećih građana Sarajeva i svih vjerskih zajednica se očekivalo da prisustvuju nizu vjerskih službi i prijema. Rano ujutru su bile planirane logorske vatre na svim istaknutim uzvišenjima oko grada na koje je trebalo potrošiti po pet kubnih metara drva. Vatre su upaljene nakon ispaljenih topovskih hitaca iz tvrđave na istočnom prilazu gradu. Svim vjerskim hramovima je naloženo da održe službu između 7 i 8:30 sati, ili ranije ukoliko je takav običaj. Nakon vjerskih službi, habsburški zvaničnik najvišeg ranga u gradu, baron Jovanović, primio je obaveznu delegaciju lokalnih zvaničnika u Konaku. Uveče 24. aprila, svi učesnici i građani su pozvani da kočijama ili na konjima dođu do kasarne gdje je organizirano slavlje.

U skladu sa praksom koja se provodila u drugim dijelovima monarhije, od sarajevskog gradskog vijeća se očekivalo da dodijeli humanitarnu pomoć siromašnima prilikom obilježavanja praznika u čast cara. Prilikom planiranja proslave carevog srebrnog pira 1879. godine, vijeće je izglasalo pomoć žrtvama nedavne poplave. Ova praksa je dobila finansijsku podršku i 1888. godine, prilikom obilježavanja 40. godišnjice careve krunidbe, kada je član vijeća Risto Besarović predložio da se umjesto posebnog poreza ili stalnog odbora za prikupljanje dobrovoljnih priloga ustanovi gradska lutrija čiji bi prihod bio namijenjen siromašnima. On je rekao kako je prijatno iznenađen činjenicom da su građani "bez razlike vjere, stališa i imetka izkazivali svoju građansku dužnost prema sirotinji i ... patriotski osjećaj za uzvišenog vladara," na 40. godišnjicu njegove krunidbe.⁴⁸ Besarovićev prijedlog je jednoglasno usvojen, a za cilj je imao da izrazi zahvalnost vijeća caru i brigu za siromašne u gradu.

Sredstva političke kontrole

Austrougarski zvaničnici su svim lokalnim inicijativama pristupali sa kombinacijom intenzivne kontrole, opreznog obuzdavanja i selektivnog kooptiranja. Oni su sponzorirali ili tolerirali one inicijative koje bi mogle rezultirati promoviranjem interesa i ciljeva Monarhije, ali su bili bolno svjesni mogućnosti da bi lokalne inicijative mogle zadobiti pristalice širom provincije i dovesti u pitanje habsburški autoritet. Kao i u slučaju vjerskih hijerarhija, Kállay je bio odlučan u nakani da spriječi promociju sekularnih društava i udruženja kao isturenih odjeljenja političke agitacije koja je dolazila iz inostranstva. Habsburška uprava je usvojila sistem koncesija zasnovan na austrijskoj praksi iz ere neopolutizma za vrijeme Alexandra Bacha (ministar unutrašnjih poslova u periodu 1852-1859).⁴⁹ Vlasti su otkrile razne prednosti u velikoj slobodi koju su imale kod odbijanja ili mijenjanja zahtjeva za davanje koncesije. Potencijalni osnivači nekog društva su morali vladi na uvid priložiti prijedlog statuta čija bi sadržina obično postala predmetom dugih pregovora između osnivača i vlasti. Statut bi bio odobren ukoliko je uključivao odredbe po kojima se društvo bavi kulturnim, obrazovnim ili zabavnim aktivnostima koje nemaju nikakve veze sa politikom. Statut je nadalje morao imati odredbu po kojoj vlada ima pravo raspustiti društvo ukoliko njegove aktivnosti prevazilaze aktivnosti navedene u statutu. Ovaj sistem je vladinim nadzornicima dao moć dvostruke kontrole; nakon što su zadali sadržaj statuta, mogli su raspustiti udruženje u bilo kom trenutku zbog kršenja odredbi statuta.

Koristeći svoje diskreciono pravo odobravanja statuta i nadgledanja aktivnosti svih društava, habsburški zvaničnici su agresivno tražili načina da ograniče aktivnosti svakog društva na samo jedan grad. Takođe su nadgledali mnoge aktivnosti van granica Bosne i Hercegovine. Udruženja su se mogla zvati samo po historijskim ličnostima čije su karijere bile ograničene isključivo na Bosnu i Hercegovinu.⁵⁰ Kállayeva široka mreža špijuna i doušnika je efikasno izvještavala o svim prekograničnim posjetama Bosni, kao i o Bosancima koji su putovali u okolne zemlje. Režim je pažljivo nadgledao posjetu Sarajevu Josipa Juraja Strossmayera, biskupa iz Đakova i veoma popularne ličnosti u susjednoj Hrvatskoj, koji je došao povodom posvećenja katoličke katedrale 1889. godine. Strah da bi Strossmayer mogao iskoristiti posjetu u cilju promocije jugoslavenstva ili panslavenstva se pokazao neopravdanim jer je on brzo uočio da ga zvanični organi drže pod prismotrom i pažljivo izbjegavao davanje kontroverznih izjava.⁵¹

Administrativna ograničenja su se najteže odrazila na nacionalne pokrete u nastajanju. Korištenje oznake za nacionalnost “srpski” i “hrvatski” je bilo zabranjeno u nazivima društava i javnim govorima. Neki prijedlozi statuta su vraćeni na doradu uz nalog da se u nazivu društva može koristiti samo termin “pravoslavni”. Kasnije je režim malo popustio i dozvolio upotrebu termina “srpski”, ali samo u kombinaciji sa terminom “pravoslavni”.

Sa ovim čvrstim stegama, aktivnosti udruženja za vrijeme Kállayeve vladavine su bile u načelu rekreativne i obrazovne. Društva su osnivali alpinisti, lovci, uzgajivači pčela i zagovornici moderne zemljoradnje. Gradski Jevreji su 1892. godine osnovali *La Benevolenciju*, društvo za pomoć siromašnima i osiguravanje stipendija koje su omogućavale sefardskoj mladeži da završi srednju školu i pohađa univerzitete u Beču, Grazu i Pragu.⁵² Srbi su 1889. godine osnovali pjevačko društvo pod nazivom *Sloga*, a Hrvati su 1894. godine osnovali pjevački zbor *Trebević*. Aktivnosti ovih jednonacionalnih društava su bile pod pažljivom prismotrom. *Sloga*, čiji je puni naziv bio Sarajevsko srpsko-pravoslavno crkveno pjevačko društvo, je 1894. godine predložila postavljanje pozorišne predstave pod nazivom “Nemanje”. Nadležni cenzor je naložio izmjene teksta nakon što je zaključio da aludira na jedinstvo svih Srba ma gdje da žive.⁵³ *Trebević* je svoj puni naziv, Nacionalno pjevačko društvo, dobio tek nakon što je vlada odbila prijedlog osnivača da se društvo zove *Hrvatsko pjevačko društvo*.

Početak 90-tih godina XIX stoljeća neke Sarajlije su počele obilježavati praznike vezane za vođe ili događaje van Bosne i Hercegovine. Muslimani su slavili sultanov rođendan u znak podsjećanja na njegov *de iure* suverenitet u Bosni i Hercegovini. Srpsko-pravoslavno pjevačko društvo *Sloga* je u Sarajevu 1892. godine planiralo proslaviti Vidovdan (godišnjicu kosovskog boja 1389. godine). Vladini cenzori su zabranili govor koji je implicitno pozivao na jedinstvo svih Srba pravdajući poraz na Kosovu srpskom nacionalnom razjedinjenošću. Oni su također zabranili pjevanje guslarske pjesme i zahtijevali izmjene teksta pozivnice koji je glasio: “na ovaj događaj pozivamo svu srpsku braću i sestre i sve prijatelje srpskog naroda”. Praznik je ipak proslavljen, uz ova ograničenja i izmjene, i Vidovdan je nakon toga postao glavni praznik sarajevskih Srba. Do kraja stoljeća Sarajlije su mogle učestvovati u nizu praznika od kojih je neke organizirala vlada, a druge različite grupe građana.

Oblikovanje nove inteligencije: sarajevske škole

Da bi provela svoju civilizacijsku misiju, monarhiji je bila potrebna sekularna domaća inteligencija koja je dijelila istu carsku viziju. Da bi razvile obrazovanu elitu, austrougarske vlasti su osnovale stotine javnih osnovnih i srednjih škola. Ove škole su dopunile, mada nikada nisu potpuno zamijenile, konfesionalne škole iz predhabsburškog perioda, iako je početkom XX stoljeća više od dvije trećine svih učenika pohađalo javne škole. Zvaničnici su se nadali da će javne škole poticati lojalnost monarhiji i, tokom Kállayevog režima, usađivati učenicima bosanski identitet umjesto srpskih i hrvatskih alternativa. Zahvaljujući prioritetnoj važnosti koju su habsburški upravitelji pridavali obučavanju lojalne inteligencije, većina novih sekularnih škola je osnovana u glavnom gradu Bosne i Hercegovine, Sarajevu.

Vjerske obrazovne institucije su tokom habsburške vladavine nevoljko koegzistirale sa javnim školama. Islamska, pravoslavna, katolička i jevrejska vjerska zajednica su u različitim periodima osnivale konfesionalne škole s ciljem usađivanja vjere i osnovnih znanja mladima. Učenicima drugih vjeroispovijesti nije bilo zabranjeno da pohađaju konfesionalne škole, ali je njihov broj uvijek bio zanemariv. Nakon preuzimanja vlasti 1878. godine, vlasti su nejavne institucije i javne škole podvrgle pažljivom nadzoru, političkoj kontroli i periodičnim inspekcijama koje su provodili strogi školski inspektori. Habsburški zvaničnici su otkrili da su neke konfesionalne škole korisne u promicanju njihove carske vizije, i te škole su često dobijale značajne subvencije od vlade. Druge škole su pokazivale političke tendencije koje su predstavljale ozbiljnu opasnost za balkanske ambicije monarhije. No, zahvaljujući tome što su Bosanci svih vjeroispovijesti tvrdoglavo čuvali svoje konfesionalne škole, raznolika lepeza konfesionalnih škola je preživjela, pa čak i cvjetala tokom habsburške vladavine, ostajući odlikom obrazovnog života u gradu.

Novi upravljači su imali velike ambicije u oblasti obrazovanja, ali ne i finansijska sredstva neophodna za njihovu realizaciju. Početkom okupacije, budžetska ograničenja su ih prisilila da na neodređeno vrijeme odgode svoje nade u brzu ekspanziju javnog školstva. Stoga su se usredotočili na stvaranje lojalne elite na račun skupljih ciljeva poput univerzalnog opismenjavanja. Vlasti nisu uspjele ostvariti svoj cilj da nijedno dijete ne bude od osnovne škole udaljeno više od četiri kilometra. Takođe su se suočili sa političkim izazovima u promicanju javnog obrazovanja. Mađarski političari

u monarhiji, zabrinuti da bi bosanske škole mogle postati medij za širenje hrvatskog identiteta, su favorizirali finansijsku potporu i pažljivi nadzor vjerskih škola umjesto izgradnje sistema besplatnih javnih škola. Tek nekolicina nastavnika u Bosni i Hercegovini je savladala zapadne metode nastave, što znači da su gotovo svi nastavnici morali biti uvezeni iz monarhije. Obavezno pohađanje osnovne škole, koje nije prakticirano u početku okupacije, zakonom je uvedeno tek 1911. godine.

Od početka odlučne da stimuliraju razvoj moderne lokalne elite putem sekularnog obrazovanja, vlasti su 1879. godine otvorile javnu gimnaziju i tri javne osnovne škole.⁵⁴ Škole su bile multikonfesionalne, ali segregirane prema spolu, gdje je jedna osnovna škola bila namijenjena djevojčicama, a ostale dječacima. Sarajevska gimnazija (samo za dječake) je do 1893. godine bila i jedina u Bosni i Hercegovini. Vlada je ponudila stipendije za siromašnije učenike, čime je otvorila vrata mogućnosti uspona na društvenoj ljestvici. Od četrdeset dva učenika koliko je upisano prve godine, njih osamnaest nije bilo iz Sarajeva.⁵⁵ Do 1904/5. godine, broj upisanih u gimnaziju se popeo na 630 učenika svih vjeroispovijesti, iako su katolici (232 učenika), pravoslavci (233 učenika) i Jevreji (66 učenika) bili proporcionalno bolje zastupljeni od muslimana (95 učenika).

U narednim decenijama, u Sarajevu su otvorene još tri javne osnovne škole za dječake svih vjeroispovijesti. Pripremni kurs za nastavni kadar je ponuđen 1882. godine u Sarajevu, a 1886. godine je proširen na trogodišnju učiteljsku školu. Školske 1904/5. godine je u nju upisano 39 katolika, 33 pravoslavca, 21 musliman i jedan Jevrej.⁵⁶ Nekoliko tehničkih srednjih škola je otvoreno u Sarajevu da bi se radna snaga pripremila za rad u primarnim granama bosanske privrede, uključujući trgovačku školu, koja je otvorena 1886. godine i građevinsku, otvorenu 1893. godine.

Vlasti su poticale obrazovanje žena, mada su manje trošili na obrazovne objekte za djevojčice. Četvorogodišnja multikonfesionalna srednja škola za djevojčice je otvorena u Sarajevu 1882. godine. Nastavni plan i program se fokusirao na kućnu radinost i domaćinstvo, uz dodatne kurseve općeg obrazovanja. Upisanih učenica je bilo malo i bile su podijeljene prema vjeroispovijesti. Od 187 učenica, koliko ih je upisano 1904/5. školske godine, 84 su bile katolkinje, 67 Jevrejke, a 36 je bilo pravoslavne vjeroispovijesti. Niti jedna jedina muslimanka nije bila upisana, jer je život muslimanske djevojke bio uglavnom ograničen na roditeljski dom. Da bi potakla formalno obrazovanje muslimanskih djevojčica, vlada je 1897. go-

dine otvorila javnu osnovnu školu isključivo za muslimanske djevojčice, u koju su prve godine upisane 64 učenice, ali većina muslimanskih žena tokom austrougarske vladavine nije imala nikakvog formalnog obrazovanja. Tužna posljedica toga je da je stepen pismenosti kod muslimanskih žena, prema zvaničnoj statistici 1910. godine, bio tek 2,2 posto.

Vlasti su vjerovala da su muslimanske vjerske škole zaostale i nezadovoljavajuće. Muslimanskim dječacima su mektebi (islamske osnovne škole) još od ranih osmanskih vremena pružali osnovno obrazovanje fokusirano na vjersku poduku i učenje Kur'ana napamet. Carske vlasti nisu imale poštovanja za ove škole zbog njihovog nedostatka discipline i nesistematičnog pristupa nastavi:

U ovim mektebima se učenici uče da čitaju Kuran i druge vjerske knjige na arapskom i turskom jeziku. ... Učenici mogu ući i izaći kad god žele. ... i nema podjele u razrede. ... Nastava se provodi posve nesistematski i ostavljena je potpuno hodži na volju. On govori tekst a učenici ponavljaju glasno za njim. ... Uz ovako nesistematične nastavne metode pedagoški neobrazovanih hodža, ovi mektebi ne daju nikakve praktične rezultate.⁵⁷

U pokušaju da uvedu evropske prakse u obrazovanje muslimanskih dječaka, vlasti su u Sarajevu 1890-tih godina otvorile sedam reformiranih mekteba (iptidaija), pet za dječake i dva za djevojčice. Zvaničnici su inicijativu za reformirane mektebe pripisali "inteligentnijim muslimanskim krugovima", ali škole nisu uspjele privući značajan broj muslimanskih dječaka, od kojih je većina i dalje svoje jedino obrazovanje dobijala u tradicionalnim mektebima. Iako su neki muslimanski dječaci pohađali javne osnovne i srednje škole, oni su to činili u proporcionalno manjem broju od jevrejske, katoličke i srpsko-pravoslavne mladeži.

Srpske škole su kod vlasti izazivale najviše zabrinutosti. Krajem osmanske vladavine, bogati srpski trgovci i poduzetnici su u većini bosanskohercegovačkih gradova osnovali srpske crkveno-školske općine. Općine su finansirale škole sa ciljem opismenjavanja i podučavanja srpsko-pravoslavne omladine trgovačkim vještinama. Od škola se takođe očekivalo da njeguju srpsku nacionalnu svijest. One su u svom nazivu obično imale pridjev "srpska", u nastavi se koristila ćirilica, a udžbenici kao i nastavnici su uglavnom dolazili iz Kraljevine Srbije. Nakon okupacije 1878. godine, habsburške vlasti su imale duboko ukorijenjenu sumnju da će ove škole

postati centrima srpske nacionalističke agitacije. U novembru 1878. godine, otpustili su dva nastavnika srpske srednje škole - realke, i protjerali ih iz Sarajeva.⁵⁸ Srpska realka je nastavila sa radom još pet godina, ali je zatvorena 1883. godine zbog niza problema koji su poticali od nedostatka podrške vlasti. Poput muslimanskih mekteba, srpske osnovne škole su nastavile postojati pored javnih škola do Prvog svjetskog rata, i njihov broj se postepeno povećavao.

Srpske djevojčice su bile najbrojnije u najčudnijoj od sarajevskih osnovnih škola. Engleska dobročiniteljka i nastavnica Elizabeth Irby je 1866. godine otvorila školu koja je radila sve do njene smrti 1911. godine. Zgrožena neadekvatnošću obrazovnih ustanova za djevojčice, Irby je svoje bogatstvo i energiju posvetila školi. Nakon što je prvobitno greškom posumnjala da Miss Irby želi vršiti preobraćenja na protestantsku vjeru, sarajevska crkveno-školska općina je prihvatila i podržala njenu školu. Miss Irby je u gradu ostala zapamćena zbog svog angažmana, i njeno ime i dan danas nosi ulica u blizini zgrade Predsjedništva, u kojoj se nekada nalazila njena škola.

Nakon što je osigurala kontrolu nad tri glavne vjerske institucije početkom 1880-tih godina, vlada je vjerske obrazovne institucije obasula podrškom. Takve vidljive manifestacije podrške su za namjeru imale potaći prestiž lojalnih vjerskih lidera u očima stanovništva. Vančaš je za šerijatsku sudačku školu projektovao raskošnu neorijentalističku građevinu. Katoličke škole su sagrađene sjeverno od katedrale kao fizički spomenici novostečenoj nadmoći sekularnih vjerskih ustanova nad franjevačkim tradicijama. Vlada je izgradila i pomagala srpsko pravoslavno sjemenište u Reljevu i srpsku osnovnu školu pored nove srpske pravoslavne crkve.

Novo obrazovne institucije nisu rezultirale osnivanjem univerziteta, ali su habsburški zvaničnici poticali odabrane srednjoškolske diplomce da upišu univerzitet u Beču. Studentima nije odobravano studiranje u Zagrebu, Pragu, i iznad svega, u Beogradu, jer su vlasti strahovale da će ih tamo inficirati virus nacionalizma. Studenti su usmjeravani u Beč putem stipendija i posebnog studentskog doma za Bosance. Nakon 1911. godine, kada je Zagrebačko sveučilište postalo priznato u cijeloj monarhiji, neki studenti su i tamo počeli odlaziti na studij, ali sve do propasti monarhije u Beču se nalazio najveći broj bosanskih studenata.

Vlada je imala dosta uspjeha u podizanju nivoa obrazovanosti Sarajlija, ali su se rezultati znatno razlikovali duž etnonacionalnih linija i bili su znatno manje zadovoljavajući na selu. Stope pismenosti pred kraj au-

strougarske uprave su odražavale kako primat Sarajeva kao glavnog grada tako i relativno učešće mladih svih vjeroispovijesti u sistemu javnih škola. Stanovništvo Sarajeva je 1910. godine, prema zapadnoevropskim kriterijima, imalo stopu pismenosti od 57 % u odnosu na 12 % u Bosni i Hercegovini.⁵⁹ Pismenost je bila najraširenija među katolicima, od kojih su mnogi u Sarajevo došli iz monarhije. Katolika muškaraca je bilo pismeno 89%, i 82 % žena. Pravoslavci su bili drugi po pismenosti: 74 % muškaraca i 51 % žena je umjelo čitati i pisati. Muslimanskih muškaraca je 1910. godine bilo pismeno 30%. Samo 154 muslimanke su u isto vrijeme bile pismene, a njih 107 je bilo mlađe od 21 godine.

Skromni uspjeh habsburških vlasti u izgradnji sekularnog sistema javnog školstva se pretvorio u Pirovu pobjedu. Austrougarski upravitelji su, poput drugih kolonijalnih upravitelja na svijetu, došli do spoznaje da sekularno obrazovanje umjesto da proizvodi lojalne sljedbenike režima, začinja ogorčenost prema kolonijalizmu i proizvodi intelektualce revolucionare koji su se za inspiraciju okretali radikalnim evropskim ideologijama. Sarajevske škole su postale institucionalni epicentri dugotrajne borbe u oblikovanju buduće bosanske inteligencije. Kroz hodnike sarajevskih sekularnih javnih škola prošli su mnogi koji su postali najstrastvenijim kritičarima monarhije, uključujući i nekolicinu koji će se urotiti da izvrše atentat na nasljednika carskog prijestolja.

Stvaranje historije: Zemaljski muzej

Kao dio svoje grandiozne vizije dovođenja Bosne i Hercegovine u orbitu zapadnih sekularnih vrijednosti i naučnih praksi, Kállay je dao podršku za osnivanje Zemaljskog muzeja, zamišljenog kao vrhunsku instituciju akademskog istraživanja, prikupljanja i širenja znanja. Slijedeći primjer dvorskog muzeja u Beču i mađarskog nacionalnog muzeja u Budimpešti, Zemaljski muzej u Sarajevu je bio mnogo više od onoga što se iz njegovog naziva da zaključiti. Osnovan je kao institucionalni konglomerat koji je kombinirao aktivnosti muzeja, biblioteke, arhiva i instituta za naučna istraživanja. Poput institucija po čijem uzoru je osnovan, Zemaljski muzej se sastojao od dva odjeljenja, prirodoslovnog i odjeljenja društvenih nauka.

U ispunjavanju Kállayeve misije, muzej je imao trostruku ulogu. U najširem smislu, promicao je naučna istraživanja i učenje u skladu sa misijom uvođenja zapadne civilizacije, što je bila srž njegovih planova. Drugo, tražio

je načina za ispunjavanje austrougarskih geopolitičkih interesa u regionu dokazujući da monarhija može unapređivati i širiti znanje na novostečenoj teritoriji. I na kraju, kao podrška Kállayevoj ideji bošnjaštva i kao negacija srpskih i hrvatskih teritorijalnih pretenzija, muzej je stvoren da bi pružio argumente za jedinstvenost Bosne i Hercegovine i njenog naroda. Habsburški zvaničnici su predviđali da će uposlenici muzeja otkriti brojne dokaze o bosanskoj posebnosti i pobiti suprotstavljene teze da su Bosanci ustvari Srbi odnosno Hrvati.

Muzej je 1884. godine osnovala grupa Sarajlija pod vodstvom dr. Julija Makaneca, koji je uspostavio komitet sa zadatkom da osnuje *Landesmuseum*, čiji se naziv u prevodu zadržao do danas – Zemaljski muzej.⁶⁰ Muzej je prvobitno bio smješten u dva ureda Vancaševe zgrade zemaljske vlade, simbolički potvrđujući njegov status produžene ruke carskih zvaničnika, ali se uskoro preselio u zgradu nasuprot katoličke katedrale, na današnjem Trgu fra Grge Martića. Ove prostorije su se takođe pokazale nedostatnim nakon nekoliko godina, i 1908. godine je počela gradnja nove zgrade na zapadnom kraju grada u koju se trebao smjestiti muzej i njegova rastuća zbirka.

Nova zgrada muzeja je predstavljala testament genijalnosti arhitekta Karla Pařika i njegove predanosti bećkim uzorima. Dominantni motiv četiri muzejska paviljona je škrti neoklasicizam koji odražava opću pojavu kod sarajevskih građevina da slijede glavne bećke trendove uz svodenje na pokrajinski značaj putem pojednostavljenja i odsustva ukrasa. Neizbježan je zaključak da je za inspiraciju služio carski muzej na bećkoj ulici Ringstrasse. Poput dvije muzejske građevine u Beću, četiri paviljona Zemaljskog muzeja u Sarajevu s četiri strane uokviruju središnji park, a svaki od njih služi prirodnim ili društvenim znanostima.

Prvo izdanje *Glasnika Zemaljskog muzeja* je odražavalo misiju muzeja da promovira bosanski identitet.⁶¹ Ćiro Truhelka, koji je kasnije postao drugim direktorom muzeja, hvalio je bogato kulturno nasljeđe Bosne. On je tvrdio da je bosanćica, pismo slično ćirilici, predstavljalo jedinstveno kulturno blago Bosne i Hercegovine. Suprotno raširenom vjerovanju da je bosanćica korištena u Bosni i Hercegovini samo da bi se ćirilčno pismo razlikovalo od turskog, Truhelka je tvrdio da je bosanćica originalno bosansko pismo istog historijskog porijekla kao i ćirilica na kojoj je pisala većina Srba. “Ni jedno ni drugo pismo nije originalno, već su oba istoga korijena – grćkoga”, napisao je on. “Jedno pismo razvijalo se na istoku Balkana, drugo

na zapadu; sam razvitak bio je samostalan.”⁶² Odvođeci taj argument korak dalje, on je tvrdio da je zapadnobalkanska varijanta – ona koja se koristila u Bosni – bila bliža grčkom originalu, dok je slavenska čistoća istočne varijante iskvarena dodacima iz latinice.

U ranim godinama postojanja muzeja, prehistorijska nalazišta su dobijala značajna sredstva i pažnju, oponašajući evropsku opčinjenost s kraja XIX stoljeća nalazištima i rukotvorinama drevnih civilizacija. Muzej je provodio arheološka iskopavanja rimskih naselja (civilizacije kojoj se Kállay najviše divio) i otkrio spektakularan podni mozaik na Ilidži, nekoliko kilometara zapadno od Sarajeva. Nasljeđe iz osmanskog perioda je, s druge strane, uglavnom zanemarivano. Muzej u početku nije imao stručnjaka za osmanski period, iako je u domaćem arhivu sačuvao dokumente osmanskih upravitelja u Bosni i izvještaje austrougarskih konzula tokom osmanskog perioda. Uposlenici muzeja su u svom radu i nalazima uglavnom slijedili naučne principe, ali su svoje programe usmjeravali u pravcu pokazivanja da Bosna i Hercegovina ima zapadno kulturno nasljeđe.

U srcu političkih ciljeva muzeja je bilo vjerovanje da je dualistička vjerska hereza poznata kao bogumilstvo bila veoma raširena među pripadnicima srednjevjekovne Crkve bosanske. Nakon osmanskog osvajanja, vjerovalo se da su bogumili masovno prešli na islam da bi očuvali svoj privilegirani društveni status i velike posjede. Prema stavu koji su promovirali muzejski istraživači, bogumili su bili proto-muslimani, jedinstveni u Bosni i Hercegovini i preci savremenog muslimanskog stanovništva. Bosanci su mogli svoje porijeklo slijediti do poznatih predaka, dugo prije dolaska islama. Širom Bosne i Hercegovine, naučni radnici muzeja su našli hiljade jedinstvenih nadgrobnih spomenika od kojih su neki bili ukrašeni arhitektonskim, cvjetnim i motivima iz ljudskog života. Muzejski radnici su u ovim spomenicima, poznatim pod nazivom stećci, vidjeli skulpturne ostatke koji dokazuju postojanje nestalog bogumilstva. Oni su tvrdili da primarni reljefni motivi na stećcima predstavljaju jedinstveni odraz bogumilskih vjerovanja i običaja. Kasnijim istraživanjima se ustanovilo da su vjernici svih vjeroispovijesti koristili stećke u predosmanskoj Bosni, i da su oni prikazivali eklektičnu mješavinu motiva koja je bila omiljena među dubrovačkim klesarima, koji su izradili mnoge od njih.⁶³ Neki od najvećih i najbogatije isklesanih stećaka su preneseni u Zemaljski muzej da bi bili izloženi na otvorenom, gdje se nalaze i u trenutku nastanka ove knjige, postupno propadajući pod udarom vremena i zagađenja.

Hipoteza o bogumilima nije bila bez empirijskih dokaza. Tokom srednjovjekovnog perioda, Sveta stolica je dobijala brojne izvještaje o dualističkoj herezi u Bosni, kako od susjednih zemalja tako i od izaslanika koji su poslani da ispitaju te optužbe. Alarmantni izvještaji su se zgodno poklopili sa planovima Ugarske da ostvari svoje geopolitičke ambicije u Bosni pod krinkom vjerskog križarstva s ciljem iskorjenjivanja navodne hereze. Bilo je teško doći do pouzdanih informacija, ali su muzejski istraživači sakupili sve podupiruće dokaze, prikrili suprotna otkrića i napuhali argumente koji podržavaju hipotezu o bogumilstvu. U prvom izdanju *Glasnika*, Truhelka je pisao o natpisima koji su otkriveni na crkvi Herceg Stjepana u blizini Gorazda i proglasio ih bogumilskim. Herceg Stjepan (po kome je Hercegovina dobila ime) je proglašen bogumilom, a time i osobom van patronata srpske pravoslavne crkve, kojoj je vjerovatno pripadao. Različiti motivi na stećcima su tumačeni kao dokazi heretičkih vjerovanja koja su se mogla naći u dualističkim herezama drugdje u Evropi.

Vjerovanje u bogumile je jedno od najopstojnijih nasljeđa prvih decenija postojanja Zemaljskog muzeja. Mit o bogumilima je daleko premašio tanke dokaze na kojima počiva, i proširen je i pojednostavljen za narodnu upotrebu. Ponovo je oživio 1960-tih i 1970-tih godina u promociji sekularnog bosansko-muslimanskog (bošnjačkog) nacionalnog identiteta. Većina Bošnjaka danas vjeruje da su preci njihove nacije bili bogumili, bez obzira na akademske studije koje bacaju ozbiljnu sumnju na važnost pa čak i postojanje bogumilske hereze u Bosni i Hercegovni.⁶⁴

Poput mnogih Kállayevih projekata, stalno nasljeđe Zemaljskog muzeja je obogatilo kulturni život grada istovremeno ne uspijevajući postići konkretni politički cilj usadivanja lojalnosti prema Habsburškoj monarhiji. Tokom socijalizma, mnoge ranije funkcije muzeja su preuzele novoosnovane institucije, uključujući Arhiv Bosne i Hercegovine, Nacionalnu i univerzitetsku biblioteku i Orijentalni institut. Ali kao i ranije, tako i nakon što je lišen nekih svojih funkcija, muzej je imao stotine istraživačkih projekata tokom XX stoljeća i upošljavao neke od najistaknutijih intelektualaca u gradu.

Habsburško nasljeđe Sarajeva

Vizija Benjamina Kállaya o urbanom prostoru teško da je bila revolucionarna, ali se u Sarajevu pokazala transformativnom. On je smatrao racionalnu sekularnu upravu i poštivanje vjere protuotrovima za srpski i hrvatski naci-

onalizam. Habsburški zvaničnici su uključili i racionalni sekularizam i vjerske institucije u svoje planove prostornog preuređenja grada u zadnje dvije decenije XIX stoljeća. Zahvaljujući svojoj pluralističkoj koncepciji urbanog prostora, oni su gradu u nasljeđe ostavili njegove najpoznatije sekularne građevine u stilu historicizma i, smještene jedne do drugih, vjerske objekte u centru grada. Njihov urbani plan je odražavao i poticao spremnost Sarajlija različitih vjeroispovijesti da žive zajedno i mole se u neposrednoj blizini jedni drugih u centru grada.

Konkretni model za dinamični razvoj grada krajem XIX stoljeća je možda došao iz Beča, ali su uticaji iz carske prijestolnice često mutirali u jedinstvene sarajevske varijante. Gradski pejzaž je nosio odlike sarajevske verzije romantičnog historicizma koji je podsjećao na arhitektonske preseedane i sa zapada i sa istoka. Sarajlije su posvećivale više slobodnog vremena različitim sekularnim javnim događajima, predstavama i proslavama koje su nadopunile intimna porodična i vjerska okupljanja iz osmanskog perioda. Sve veća popularnost secesije krajem XIX stoljeća došla je istovremeno sa većom fleksibilnosti vlade u odnosu na političke pokrete. Sarajevo je na prelazu stoljeća iskazivalo jedinstvenu raznolikost koja je potvrdila sposobnost grada da zapadne uticaje spoji sa istočnjačkim tradicijama i lokalnom kulturom.

Pored traga koji su ostavili na fizički izgled grada, habsburški zvaničnici su stvorili mnoge institucije koje su opstale do danas, iako u izmijenjenom obliku. One su osnovane s namjerom širenja evropskih praksi, unapređivanja habsburških imperijalnih ciljeva, i njegovanja urbane elite lojalne monarhiji. Iako zvaničnici nisu uspjeli usaditi čvrstu lojalnost carstvu osnivanjem evropskih institucija u gradu, oni su gradu i Bosni i Hercegovini u trajno nasljeđe ostavili obrazovne, kulturne i naučne institucije.

4.

NOVI NACIONALIZAM, ATENTAT I RAT

Dvadeseto stoljeće je u Sarajevo stiglo zajedno sa razvojem industrije, socijalizma i nacionalizma i sa osnivanjem niza novih autohtonih institucija. Grad koji je krajem XIX stoljeća primarno služio kao sjedište habsburških upravnih organa je do 1910. godine postao središtem svih većih pokreta i organizacija u Bosni i Hercegovini i glavnim gradom svih Bosanaca i Hercegovaca. U isto vrijeme, tradicionalne sarajevske etnonacionalne elite su postupno gubile svoj neformalni utjecaj na organe vlasti, postajući umjesto toga jednaki akteri u geografski šarolikoj strukturi organizacija koje su djelovale u cijeloj zemlji. No, ono što je grad izgubio u eroziji odnosa njegovih lidera sa državom je više nego nadoknađeno uspostavljanjem Sarajeva kao nespornog centra institucionalnog života u Bosni i Hercegovini. Nakon smjene stoljeća, konzervativne lokalne elite i njihovi carski upravljači su se suočili sa izazovom nepokornih mladih nacionalista, spremnih da posegnu za oružjem ne bi li skrenuli pažnju na svoje ciljeve. Atentat na hasburškog prestolonasljednika Franza Ferdinanda i njegovu suprugu 1914. godine, koji su izveli srpski nacionalisti, je značajno doprinio propasti Monarhije.

Novi nacionalizam u južnoslavenskim zemljama

Veliki društveni pokreti u Bosni i Hercegovini su organizacionu koheziju postigli nešto kasnije nego što je to bio slučaj sa sličnim pokretima u drugim evropskim zemljama, uključujući Hrvatsku i Srbiju. Bosanskohercegovački pokreti su ideološki i organizaciono uglavnom slijedili svoje evropske prethodnike. Slično kao i u kolonijalnim društvima Afrike i Azije u XIX i XX stoljeću, evropske prakse i tehnologija su postale instrumenti u bosanskim rukama. Kako su vođe ovih novih organizacija pronalazili načine da

izbjegnu progone i povremenu represiju neoapsolutističkih vladara, politički život je postupno izmicao kontroli monarhije. Pored toga, industrijalizacija je potakla rast radničke klase a obrazovni sistem koji je sponzorirala Habsburška monarhija je proizveo čitavu generaciju radikalnih nacionalista intelektualaca.

U pozadini mnogih promjena u Sarajevu je bila rastuća grupna svijest pripadnika svih etnokonfesionalnih zajednica. Do prelaza stoljeća, većina Sarajlija pravoslavne vjeroispovijesti se smatrala Srbima, pripadnicima nacije koja je živjela u nekoliko zemalja regiona. Većina katolika se počela smatrati Hrvatima, iako je ovaj proces napredovao sporije nego među Srbima. Muslimani su pažljivo izbjegavali proglašavanje svoje grupe nacijom, ali su i oni stekli jači osjećaj kohezije i zajedničkog članstva u posebnoj zajednici. Stanovnici gradova su po pravilu razvijali nacionalnu svijest prije seljaka zbog visokih stopa pismenosti, obrazovanja i boljeg poznavanja događaja van mjesta stanovanja. Nastavnici, učeni ljudi, novinari i neki vjerski službenici su bili misionari novog sekularnog nacionalizma. Oni su bili najbrojniji i najutjecajniji u gradovima, posebice u Sarajevu kao upravnom i intelektualnom središtu Bosne i Hercegovine.

Intelektualci i političari u susjednim zemljama su rukovodili naporima u izgradnji nacionalne svijesti. Srpski i hrvatski nacionalisti su Bosnu i Hercegovinu vidjeli kao ključno bojište za svoje suprotstavljene ciljeve teritorijalne ekspanzije. I Srbi i Hrvati su polagali pravo na bosanskohercegovačku teritoriju, zasnivajući to pravo na historijskim presedanima i etničkom sastavu, ali ni jedni ni drugi nisu mogli uvjerljivo zagovarati svoje tvrdnje bez uključivanja bosanskih muslimana. Stav muslimanskih lidera da muslimani tvore vjersku zajednicu ali ne i odvojenu naciju je otvorio vrata srpskim i hrvatskim nacionalistima da muslimane ubijede da se deklariraju kao Srbi odnosno kao Hrvati. U prvoj polovini XX stoljeća, mnogi istaknuti muslimani su se deklarirali i kao nosioci takvog identiteta, ali su u tome rijetko odustajali od svog muslimanskog identiteta. Frustrirajući srpske i hrvatske nacionaliste, velika većina bosanskih muslimana je na kraju odbacila kako srpski tako i hrvatski identitet, iako se sve do 1960-tih godina nisu deklarirali kao posebna nacija koja se po svojoj kulturi, historiji i vjerskom nasljeđu razlikuje od Srba i Hrvata. Do tada su nacionalni identitet i lojalnost bosanskih muslimana održavali ravnotežu u žestokoj debati između Srba i Hrvata i njihovih suprotstavljenih težnji u Bosni i Hercegovini.

Početak stoljeća, novi nacionalisti su osnovali političke pokrete i stranke da bi unaprijedili svoje ciljeve. Ovi su nacionalni pokreti bolovali od frakcionaštva koje je za podlogu imalo ideološke razlike iako je u suštini bilo rezultat rivalstva između lidera i društvenih grupa koje su se natjecale za premoć. Kampanje novih nacionalista u Bosni i Hercegovini su u suštini predstavljale borbu između novonastajućih elita s ciljem marginaliziranja aristokrata i birokrata koji su upravljali u ime Habsburške monarhije. Pripadnici njihovih nacija u susjednim zemljama Hrvatskoj i Srbiji, međutim, su imali drugačiji cilj: priključenje Bosne i Hercegovine svojoj državi. Težnje srpskih i hrvatskih nacionalista za teritorijalnom ekspanzijom su postale poznate pod nazivom “velika Srbija” i “velika Hrvatska”. Pojedini nacionalisti i u Srbiji i u Hrvatskoj su već 1850. godine ustanovili prve verzije ovih ciljeva, a kampanje s ciljem njihovog ostvarenja su ojačale tokom istočne krize 1875-1878. godine i nakon toga. Dodatno, neki hrvatski nacionalisti su promovirali trijalizam, varijantu velikohrvatskog ideala koja je zagovarala podjelu Habsburške monarhije na tri dijela (austrijski, mađarski i južnoslavenski) i pripajanje dodatnih Južnih Slavena carstvu. Iako je većina carskih zvaničnika odbacila ideje trijalizma, nadvojvoda Franz Ferdinand, prestolonasljednik cara Franza Josefa, u javnosti je bio povezan sa tom idejom, zbog čega su ga cijenili mnogi Hrvati i muslimani u Bosni i Hercegovini. Iako je koncept trijalizma propao zajedno sa Habsburškom monarhijom 1918. godine, velikosrpski i velikohrvatski ideali su opstali tokom XX stoljeća, služeći kao opravdanje za težnje srpskih i hrvatskih nacionalista da pripoje ili podijele Bosnu i Hercegovinu.

Srpski i muslimanski pokreti za autonomiju

Krajem 1880-tih i tokom 1890-tih godina, habsburški upravitelji su se sve više suočavali sa malim grupama Bosanaca čije su se aspiracije sukobljavale sa ciljevima monarhije. Više od decenije, Kállayeva odlučna represija je sprečavala nositelje takvih aspiracija da organiziraju otpor carskim politikama širom zemlje. Ali u posljednjim godinama XIX i početkom XX stoljeća, pokreti za autonomiju koje su pokrenuli Srbi i muslimani su uspješno doveli u pitanje vladinu zabranu organizacija koje djeluju u cijeloj zemlji. Rođeni iz nerazvijenih i sporadičnih lokalnih protesta 1890-tih godina, pokreti su se konsolidirali pod jedinstvenim vodstvom konzervativnih elita. Svaki pokret je potakao uspostavljanje organizacija koje su okupljale lokalne demonstrante u strukturu koja je obuhvatala cijelu zemlju.

Oba pokreta za autonomiju su potekla ne iz Sarajeva, već iz Mostara. Sarajlije su se pridružile tek nakon što su pokreti zadobili široku narodnu podršku. Izbijanje nezadovoljstva u Mostaru je djelimično poticalo iz relativnog zapostavljanja lidera u drugim krajevima i favoriziranja Sarajlija kao odabranih saveznika vlasti u upravljanju zemljom. Korisnici tog favoriziranja, istaknute Sarajlije, dobijale su najbolja imenovanja u vlasti koja nisu željeli riskirati suprotstavljanjem režimu. No, iako su vodeći građani Sarajeva prvobitno bili sljedbenici a ne lideri organiziranog otpora, njihova se konačna podrška pokazala ključnom za uspjeh svakog pokreta da prisili režim na pregovore.

Srpski i muslimanski pokreti za autonomiju su bili ograničeni i konzervativni po svom karakteru, ali su predstavljali suštinski važan prvi korak u razvoju razgranatih, u cijeloj zemlji aktivnih političkih organizacija. Usvajanjem formalnih programa i institucionalnih struktura, vođe pokreta za autonomiju su iskoristile narodno nezadovoljstvo da bi ustanovili organizacije koje su po svemu osim po nazivu bile političke stranke. Razvili su mehanizme izbora rukovodstva, osigurali jednaku zastupljenost svake od šest upravnih oblasti u Bosni i Hercegovini, razradili zajednički niz ciljeva i mobilizirali široku narodnu podršku. Bosancima je na kraju, nakon smjene stoljeća, dozvoljeno da ustanove političke stranke jer su dobro organizirani pokreti za autonomiju savladali sposobnost režima da potisne oblike političkog izražavanja.

Srpski lideri su imali prednost nad vođama drugih etnoreligijskih zajednica u Bosni i Hercegovini jer su krajem osmanske vladavine osnovali srpske crkveno-školske općine u cilju promocije obrazovanja i srpske pravoslavne crkve. Općine koje su bile sastavljene uglavnom od uspješnih trgovaca i poduzetnika a ne od vjerskih službenika, stekle su šire članstvo i finansijsku potporu u prvim desetljećima habsburške vladavine. Vlasti su bile pažljive kod regulacije ovih već postojećih tijela, nadajući se da neće otuđiti rukovodstvo općina, u čemu nisu uspjeli. Mostarska srpska crkveno-školska općina je prema mišljenju jednog naučnog radnika bila "inicijator i organizator otpora politici okupacione uprave."¹ Vođe mostarske općine, govoreći u ime svog srpsko-pravoslavnog stanovništva Hercegovine, 1881. godine uputile su protest protiv novog režimskog zakona o vojnoj obavezi. Njihova javno izražena osuda je izazvala veliku pobunu seljaka u Hercegovini 1881-1882. godine. Nakon toga, Srbi u mostarskoj općini su periodično osporavali autoritet prorežimski orijentiranog

mitropolita Serafima Petrovića i na druge načine dodijavali vlastima sa zahtjevima i protestima.

Za razliku od tradicije otpora u Mostaru, sarajevsku crkveno-školsku općinu je u ranim godinama okupacije vodio Petro Petrović, član prvog sarajevskog gradskog vijeća koji je uživao povjerenje habsburških zvaničnika.² Režim je zbog Petrovića ukinuo formalnu obavezu najavljivanja sastanaka općine. Ali u posljednjoj deceniji XIX stoljeća, frakcija koja je podržavala Gligorija Jeftanovića, bogatog vlasnika hotela Evropa, je osporila Petrovićevo vođstvo. Krajem 1895. godine, Petrović je dao ostavku na mjesto predsjednika općine na kojem ga je naslijedio Jeftanović. Zvaničnici su isprva ovu promjenu promatrali bez reakcije, vjerujući da su vođe sarajevskih Srba Jeftanovićevog profila toliko ovisili od zajmova i koncesija koje je davala vlada da im se ne bi isplatilo da organiziraju otpor. No, vladin povjerenik za grad (zvanično imenovani upravitelj grada) je ipak u januaru 1896. godine izvijestio rukovodstvo da će u budućnosti biti neophodno unaprijed najavljivati sastanke sarajevske općine, kao što je to bio slučaj sa općinama u drugim gradovima.

Rukovodstvo općine je to glatko odbilo. Oni su se više puta žalili gradskom povjereniku i Zemaljskoj vladi, tvrdeći da je neprimjenjivanje pravila najave dio tradicionalne autonomije koju je uživala njihova općina. Jeftanović je brzo sazvao dva sastanka izvršnog odbora općine bez obavještanja vlasti, nakon čega je novčano kažnjen i opomenut. Potom je odlučio da problem iznese u Beču, protestirajući direktno kod Kállaya, a ako bi to bilo neuspješno, kod samog cara. Sa ovom odlukom su vođe sarajevskih Srba krenule u istom pravcu kao i njihova braća u Mostaru.

Pogreb sarajevskog mitropolita Nikolajevića u februaru 1896. godine je pružio priliku za održavanje tajnog sastanka nezadovoljnih predstavnika nekoliko srpskih općina koji su skovali plan zajedničkog djelovanja. No, vođe rastuće opozicije su se suočili sa teškoćama u komunikaciji pod budnim okom zvaničnika i doušnika širom zemlje. U novembru 1896. godine, predstavnici mostarskih Srba koje je predvodio Vojislav Šola, predsjednik mostarske crkveno-školske općine, otputovali su u Beč s namjerom da svoj slučaj izlože caru. Delegacija sarajevskih Srba pod vodstvom Gligorija Jeftanovića je otprilike u isto vrijeme krenula za Beč. Kada su svi stigli u Beč, osnovali su centralni odbor koji je uključivao predstavnike 13 drugih srpskih općina, napisali zajedničku platformu i dogovorili jedinstvenu strategiju. Stvaranjem odbora koji koordinira njihove napore, srpski aktivisti su pora-

zili napore režima da politiku ograniči na lokalni nivo. Vlada više nije mogla srpske proteste zanemarivati kao sporadične i nevažne provale povremenog izoliranog nezadovoljstva. Srpski uspjeh je, međutim, izazvao oštru reakciju i vlada se dala u iskorjenjivanje agitatorstva. Kállay je zadužio novoimenovanog sarajevskog mitropolita da se suprotstavi utjecaju općinskih rukovodilaca ali njegovi naponi nisu uspjeli spriječiti rast pokreta. Neposredno nakon sastanaka u Beču, vlasti u Sarajevu i Mostaru su raspustile tamošnje srpske crkveno-školske općine.

Vlasti su također izvršile odmazdu putem ekonomskih mjera protiv članova delegacije upućene u Beč. Režim je imao značajnu ekonomsku moć nad sarajevskim Srbima ali je pogrešno zaključio da bi upotreba te moći spriječila dalje proteste. Rukovodstvo pokreta je svaku novu prijetnju i represivnu mjeru dodavalo rastućem spisku pritužbi koji je uključivao raspuštanje sarajevske i mostarske općine. Dodatne peticije, koje su potpisali predstavnici rastućeg broja općina, su upućene caru 1897. i 1900. godine. Delegacije su predvodili Gligorije Jeftanović, posljednji predsjednik raspuštene sarajevske općine i njegov mostarski pandan Vojislav Šola. Sve delegacije su uključivale predstavnike iz svih šest upravnih oblasti u Bosni i Hercegovini.

Nakon što je uzalud primijenio svu silu svoje uprave i srpske pravoslavne crkve na pokret, Kállay je konačno popustio i u februaru 1902. godine naložio podređenima da stupe u pregovore sa vođama pokreta.³ Pregovori nisu dali rezultata tokom Kállayevog života, ali je njegov nasljednik postigao sporazum sa vođama pokreta. Car Franz Josef je 13. avgusta 1905. godine donio zakon kojim se uspostavljaju autonomne srpske obrazovne i kulturne institucije, čime je ispunjena većina zahtjeva umjerene struje pokreta za autonomiju.⁴

Muslimanski pokret za autonomiju je, poput srpskog, započeo nezadovoljstvom u Mostaru. Vođeci sarajevski muslimani su imali mnogo da izgube pridruživanjem opozicionom pokretu. Veze i privilegije koje su uživali kod carskih zvaničnika su im omogućavale da svoje zahtjeve upućuju neformalno i da postignu većinu svojih ciljeva bez mobiliziranja pristaša putem sastanaka, peticija i protesta. Ono što ih je konačno natjeralo na akciju je bila želja da ograniče ili spriječe preobraćenja sa islama na kršćanstvo. Oni su pitanje preobraćenja na kršćanstvo vezali za napore u ostvarivanju većeg utjecaja na imenovanja u islamskoj vjerskoj hijerarhiji, na kontrolu rada vakufa i zaštitu muslimanskih nadgrobnih spomenika u javnim parkovima.

Vjerska preobraćenja bilo koje vrste bila su rijetkost u Bosni i Hercegovini krajem XIX stoljeća. Vlada je tokom habsburškog perioda zabilježila manje od dvije stotine preobraćenja, i uglavnom su to bile djevojke koje su prihvatale vjeru proscia uoči vjenčanja. No, preobraćenja su postala razlog sporenja između vjerskih zajednica i habsburških vlasti, a često su izazivala nemir među pravoslavnim i muslimanskim stanovništvom. Kontroverzu je raspirivalo rašireno vjerovanje da je rimokatolička crkva na čelu sa sarajevskim nadbiskupom Josipom Stadlerom promovirala preobraćenja kao dio političkog plana da se poveća broj katolika u Bosni i Hercegovini. Iako nema dokaza za postojanje takvog sistematskog plana, katolička crkva je pozdravljala preobraćenja. Stadler je često posezao za ekstremnim mjerama zaštite obraćenica i njihovog prava da ostanu katolkinje. Upravo je Stadlerova agresivna odbrana jedne obraćenice pokrenula sarajevske muslimane na akciju.

Kao što je to bio običaj u kućama istaknutih muslimana, sarajevski vijećnik Esad Kulović je u svom domu imao mladu služavku, Uzeifu Deliahmetović iz Kreševa. U ljeto 1890. godine, ona je zatražila utočište u katoličkom samostanu u svom rodnom gradu, izrazivši želju da pređe na katoličku vjeru.⁵ Sarajevsko svećenstvo je ustalo da je zaštititi, sklonivši je u Stadlerovu kuću i zabranivši muslimanima da je posjećuju. Kada je vlada odbila intervenirati, vodeći sarajevski muslimani su se sastali u kiraethani i formirali delegaciju koja se austrougarskim vlastima trebala požaliti na Stadlerovo ponašanje.

Usprkos svom negodovanju, vodeći sarajevski muslimani nisu bili voljni ugroziti ugodan i koristan odnos sa habsburškim vlastima. Sa svoje strane, vlasti su podjednako željele izbjeći narušavanje povjerenja i stvaranje nezadovoljstva kod svojih sarajevskih saveznika. Oni su hitro napustili svoju dugogodišnju politiku tretiranja preobraćenja slučaj po slučaj,⁶ te su sastavili nacrt statuta o vjerskim obraćenjima čije su odredbe nalagale slobodan pristup svih strana potencijalnom obraćeniku. To nije umirilo sarajevske muslimane, ali su oni na kraju razriješili svoje nesuglasice sa vlastima nakon dužih pregovora i prijetnji da će poslati protestnu delegaciju u Beč. Vlasti su 1891. godine obznanile konačnu verziju Uredbe o preobraćenjima. Sarajevski muslimani su na to izrazili svoje zadovoljstvo i ponovo uspostavili svoj simbiotski odnos sa vlastima, uprkos protivljenju nekih muslimanskih vjerskih vođa iz drugih zajednica.

Sklonost protivljenju je bila više izražena među mostarskim nego među sarajevskim muslimanima.⁷ Fatu Omanović, muslimansku djevojku iz jednog sela kod Mostara, su 1899. godine oteli članovi porodice njenog katoličkog prosca i uz pomoć katoličkih svećenika prebacili u Dalmaciju. Njeno preobraćenje je navelo muslimane iz njenog sela da se žale muftiji Ali Džabiću u Mostaru. Džabić, koji je vlastima bio poznat po svom striktnom pridržavanju islamskog zakona i protivljenju Uredbi o preobraćenjima iz 1891. godine, je spremno prihvatio kampanju protiv vjerskih preobraćenja. On se sa drugim mostarskim muslimanima sastao u kiraethani da bi formulirali jedinstvenu protestnu strategiju. U tom smislu, mostarska i sarajevska čitaonica su bile institucionalni forumi za lansiranje muslimanskog pokreta, kao što su to za Srbe bile crkveno-školske općine. Muslimanski pokret je na kraju privukao mnogo muslimanskih zemljoposjednika koji su na spisak pritužbi dodali vlastite zahtjeve s ciljem učvršćivanja svojih vlasničkih prava i klasnih pozicija.

Usprkos vladinim naporima da uguši proteste, mostarski muslimani su u oktobru 1899. godine poslali delegaciju u Beč da se požali caru, a lista zahtjeva se produžavala sa svakom novom peticijom. U februaru 1900. godine vlasti su zatvorile muslimansku čitaonicu u Mostaru, a u aprilu su smijenile Džabića sa funkcije muftije. On je kasnije sa malom grupom sljedbenika otišao u Istanbul, gdje ga je osmanska vlast s ustezanjem prihvatila, budno motreći na njegove stalne kritike austrougarske uprave.

Vodeći sarajevski muslimanski zemljoposjednici su se na početku muslimanskog autonomnog pokreta držali na distanci, nesumnjivo osjećajući da režim počinje sumnjati u njihova uvjeravanja da pouzdano mogu govoriti u ime svih bosanskohercegovačkih muslimana. Oni nisu imali želje pridružiti se pokretu u kojem se nisu mogli nadati ničem boljem do da budu jedna od šest oblasnih grupa koja se bori za utjecaj u muslimanskoj organizaciji koja obuhvata cijelu zemlju. No, sa očiglednim rastom javne podrške disidentima, oni su se ipak sa zadrškom i nevoljko pridružili pokretu 1900. godine. Sa njihovim pridruživanjem, muslimanski autonomni pokret je savladao vladinu kampanju ograničavanja protesta na lokalne zajednice. Ali, sarajevski muslimani, od kojih su mnogi i dalje prednost davali uskoj saradnji sa vlastima nad organiziranim otporom, su ostali slabo zastupljeni u bosansko-muslimanskim političkim aktivnostima u zemlji tokom naredne decenije. Pritisnut rasprostranjenošću opozicije, Kállay je početkom 1901. godine započeo pregovore sa rukovodstvom pokreta. Započinjanjem pre-

govora, Kállay se nadao da će usporiti zamah pokreta i omogućiti policijskim špijunima da posiju razdor u rukovodstvu. Ovi pregovori nisu urodili plodom i prekinuti su u aprilu 1901. godine, da bi bili nastavljeni tek 1907. godine, dugo nakon što je Kállay otišao sa scene.

Liberalizacija i organizacije od zemaljskog značaja

Kállay je 1901. godine izgubio svoju neprestanu bitku potiskivanja autonomnih pokreta i političkih organizacija koje su ti pokreti polučili, a koje su djelovale u cijeloj zemlji. Zajedno sa neuspjehom njegovog ranijeg projekta stvaranja bosanske nacije, opstojnost autonomnih pokreta je na površinu iznijela uzaludnost Kállayevog arhaičnog neoapsolutizma. Njegova mješavina ograničene demokratije, njegovanja elite, strogih kontrola i budnog motrenja se pokazala nedovoljno fleksibilnom da bi dala prostora dinamičnim promjenama koje je sam promovirao u Sarajevu i Bosni i Hercegovini. Popuštajući pred ovim neuspjesima bez njihovog priznavanja, Kállay je dozvolio umjereno popuštanje vladinih politika u prvim godinama novog stoljeća.

U političkom zaokretu sa dalekosežnim posljedicama, Kállay je dozvolio pripadnicima tri najveće etnoreligijske zajednice da osnuju kulturna društva koja će djelovati u cijeloj zemlji. Pravoslavni Srbi su osnovali kulturno društvo *Prosvjeta* 1902. godine,⁸ muslimani su ustanovili sličnu organizaciju pod nazivom *Gajret* (turcizam za marljivost, trud) 1903. godine,⁹ a 1904. godine Hrvati katolici su osnovali *Napredak*,¹⁰ svi sa zvaničnim odobrenjem. Tokom četiri desetljeća nakon osnivanja, ova društva su postala centralne institucije za promociju nacionalne svijesti širom Bosne i Hercegovine. Njihov zvanični cilj je bila promocija kulture i obrazovanja među članstvom, ali su njihove aktivnosti bile konkretnije usmjerene ka stvaranju autohtone inteligencije lojalne nacionalnim idejama svoje grupe. U početku su društva funkcionirala uglavnom kao institucije za stipendiranje studenata i učenika iz odgovarajuće etnoreligijske zajednice. S obzirom da je i vlada stipendirala studente bez sredstava, kulturna društva su se natjecala direktno sa vladom za lojalnost budućih bosanskih intelektualaca.

Kulturna društva, sa centralama u Sarajevu i ograncima širom Bosne i Hercegovine, radila su na jačanju identiteta svih etnonacionalnih zajednica. Izgrađene na prometnim lokacijama u demonstrativnim arhitektonskim stilovima i sa fasadama živih boja, sjedišta ovih društava su odražavala

važnost njihove uloge. Ove upadljive građevine, koje su predstavljale nove, sekularne i autohtone nacionalne pokrete, upotpunjavale su arhitekturu upravnih i vjerskih građevina koje su izgradile vlasti, i najavljivale su novu ulogu Sarajeva kao sjedišta organizacija čiji su se ogranci nalazili i u drugim gradovima Bosne i Hercegovine. Te građevine su opstale do XXI stoljeća.

Nakon što je Kállay preminuo na dužnosti 1903. godine, njegov nasljednik na mjestu zajedničkog ministra finansija István von Burián je dalje liberalizirao vladinu politiku prema bosanskim političkim aktivnostima. Iako su vlasti zadržale puno pravo na izdavanje dozvola predloženim organizacijama i vršenje uvida u njihove statute, one su spremno odobrile čitav niz novih društava i publikacija. Razgranati sistem nadzora koji je uspostavio Kállay, nakon 1903. godine postao je manje nametljiv. Novosazvani Bosanski sabor je 1910. godine formalizirao ovu liberalizaciju donošenjem zakona kojim se uspostavljaju smjernice za osnivanje novih organizacija.

Za politički angažirane Srbe i muslimane, formiranje političkih stranaka između 1906. i 1910. godine je značilo tek preimenovanje organizacija koje su uspješno vodile njihovu borbu za vjersku i kulturnu autonomiju. Međutim, svaka grupa je morala prevazići unutrašnja frakcijska razmimoilaženja da bi stvorila jedinstvenu dominantnu stranku.¹¹ Formiranje stranaka je pokazalo da je sarajevska elita doista izgubila monopol na ključne pozicije, jer su zvaničnici iz različitih dijelova Bosne i Hercegovine birani na vodeće pozicije u strankama. Unutar svake grupe su se nastavili sukobi oko lokalnih interesa, i često bi jedan politički stav prevladao u jednom gradu, kao što je to bio Mostar (središte srpskih intelektualaca disidenata) i Sarajevo (dom mnogobrojnih pristaša režima).

Prije osnivanja političke stranke, vođe muslimanskog autonomnog pokreta su tražile načina da okončaju razdor između bivšeg mostarskog muftije Džabića, koji je tada već bio u egzilu u Istanbulu i zemljoposjedničkog krila autonomnog pokreta koje je vodio Alibeg Firdus.¹² U februaru 1906. godine, delegacija muslimanskih aktivista je otputovala u Istanbul i osigurala Džabićevo odobrenje da rukovodstvo autonomnog pokreta zastupa interese bosanskohercegovačkih muslimana. Sa Džabićevim odobrenjem u rukama, Firdus je pozvao muslimanske predstavnike iz svih upravnih oblasti u zemlji na sastanak u Slavonski Brod u Hrvatskoj. Delegati su 6. decembra 1906. godine osnovali *Muslimansku narodnu organizaciju*. Centralu stranke su smjestili u Budimpeštu, slijedeći praksu rukovodstva autonomnog pokreta. *Muslimanska narodna organizacija*, kao nasljednik ad hoc

institucija autonomnog pokreta, odlikovala se ortodoksnim tumačenjem islama i društvenim konzervativizmom prethodnog pokreta.

Jedino je među sarajevskim muslimanima značajan broj aktivista uskratio podršku novoosnovanoj stranci. U avgustu 1908. godine, neki muslimanski intelektualci i vladini službenici pod vodstvom sarajevskog gradonačelnika Esada Kulovića, osnovali su *Muslimansku naprednu stranku* kao rivalsku *Muslimanskoj narodnoj organizaciji*.¹³ Kulović i njegove prištaše su bili posljednji ostaci sarajevskih zemljoposjednika i njihovih urbanih saveznika koji su preferirali postizanje ustupaka putem neformalnih odnosa sa vlastima u zemlji nad organiziranim otporom. Stranka, koja je 1910. promijenila naziv u *Muslimanska samostalna stranka* značajnu podršku zadobila je samo u Sarajevu, otkrivajući nedostatak podrške za saradnju sa vlastima u svim krajevima izuzev u glavnom gradu. Vladine subvencije i usluge su stranku održale na životu do avgusta 1911. godine kada je, u naglom raskidu sa vladinim zvaničnicima, pristupila Muslimanskoj narodnoj organizaciji i usvojila njen program stvarajući novu stranku pod nazivom *Ujedinjena muslimanska organizacija*.¹⁴ Sa ovim spajanjem, sa bosanske političke scene je nestala i posljednja organizaciona osnova sarajevskih muslimana za usku saradnju sa vladom.

Poput muslimana, srpski politički lideri su se suočili sa izazovom premošćivanja regionalnih i ideoloških podjela među politički aktivnim Srbima. Većina Srba je podržavala nacionalističke politike koje je zagovarala novina *Srpska riječ*, ali je druga velika grupa favorizirala jugoslavenstvo i identificirala se sa mostarskim listom *Narod*.¹⁵ U Banja Luci su urbani intelektualci pod vodstvom Petra Kočića tvorili treću frakciju i osnovali list *Otadžbina*. Četvrta i daleko manja frakcija, pod vodstvom Laze Dimitrijevića, se otvoreno dodvoravala režimu i potajno ga podržavala. Ova frakcija se okupljala oko sarajevske publikacije *Dan*.

Mladi srpski advokat, Milan Srškić (1880–1937), je postao graditeljem mostova između dvije najveće srpske frakcije. Srškić je bio predani nacionalista i po porodičnom porijeklu, ubjeđenju, iskustvu i po bračnim vezama. Rođen je u Beogradu, u koji je njegov otac, vlasnik dućana u Sarajevu, pobjegao strahujući od austrougarske odmazde nakon okupacije 1878. godine. Nakon povratka porodice u Sarajevo, Milan je pohađao srpsku konfesionalnu osnovnu školu u kojoj je učio ćirilicu i slušao predavanja o slavnim djelima srpskog naroda i srpske pravoslavne crkve. Nakon toga je pohađao habsburšku javnu srednju školu, u kojoj su on i njegovi školski drugovi imali sve više primjedbi na nastavni program bez nacionalističkog sadržaja.

Do završetka studija prava u Beču i kraja njegovog formalnog obrazovanja, Srškić je postao ubijedeni srpski nacionalista predan ostvarenju političkih aspiracija svog naroda.

Po povratku u Sarajevo 1905. godine, Srškić se oženio s Krunom Jeftanović, kćerkom vođe srpskog autonomnog pokreta Gligorija Jeftanovića. Otvorio je advokatsku kancelariju i strmoglavio se u srpsko nacionalno pitanje. Pomogao je u osnivanju srpskog sportskog društva *Dušan Silni* 1905. godine, koje je kasnije preimenovano u *Sokol*, a 1906. godine je izabran za potpredsjednika srpskog pjevačkog društva *Sloga*. Iako je po svom porijeklu trebao postati radikalni nacionalistički student-intelektualac, on se odrekao ekstremnih metoda protesta i pridružio se Gligoriju Jeftanoviću i Vojislavu Šoli iz Mostara u osnivanju novine *Srpska riječ*, 1905. godine u Sarajevu. Postavši saveznikom svoga punca, Srškić je uspješno prevazišao razlike koje su razdvajale njegove kolege intelektualce od starije društveno konzervativne generacije vodećih trgovaca.

Grupa vodećih Srba se sastala u maju 1907. godine u nadi da će ujediniti posvađane frakcije. Većina je dolazila iz drugih krajeva, ali su sastanak održali u glavnom gradu. Srškić, jedini prisutni Sarajlija, se postavio kao most preko generacijskog jaza između mladih intelektualaca i starijih trgovaca, vođa autonomnog pokreta. Okupljeni Srbi su usvojili *Sarajevsku rezoluciju* u kojoj su zagovarali "potpunu autonomiju naše otadžbine, koja se jedino može izvojevati posredstvom građanskih sloboda i ustavnog života".¹⁶ U oktobru 1907. godine, rukovodstvo je sazvalo srpsku skupštinu za cijelu Bosnu i Hercegovinu i osnovalo *Srpsku narodnu organizaciju*. Iako formiranje Srpske narodne organizacije nije okončalo frakcijske sporove među vodećim Srbima, stranka je uskoro postala dominantna politička sila koja je zastupala stavove politički artikuliranih bosanskih Srba. Nova stranka imala je sjedište u Sarajevu.

Jedan drugi mladi sarajevski advokat, Nikola Mandić, je postao vođa najveće hrvatske političke stranke, Hrvatske narodne zajednice. Nalazeći podršku uglavnom među urbanim Hrvatima, profesionalcima i trgovcima, stranka je 1907. godine dobila odobrenje vlade.¹⁷ U januaru 1908. godine, sarajevski ogranak stranke je održao osnivačku skupštinu uz prisustvo preko četiri stotine Hrvata. Mandić, koji je u to vrijeme bio na funkciji dogradonačelnika Sarajeva, na osnivačkoj skupštini za cijelu zemlju u februaru 1908. godine izabran je za predsjednika. Svjesni da su Hrvati najmalobrojnija od tri glavne grupe u Bosni i Hercegovini, stranka je veliku važnost pridavala pridobijanju bosanskih muslimana. Njeno rukovodstvo

se odreklo katoličanstva kao neophodnog elementa nacionalnog identiteta i definiralo hrvatsku naciju u sekularnim terminima. Svjesni da bi Hrvati mogli postići demografsku većinu u zemlji kada bi dovoljno muslimana usvojilo hrvatski identitet, nadali su se da bi bosanski muslimani mogli postati "Hrvati islamske vjeroispovijesti".

Sarajevski nadbiskup Stadler je bio izrazito protiv toga. Po njemu, muslimani su mogli ući u hrvatski obor samo putem preobraćenja na katoličku vjeru. Hrvatski identitet, prema njegovom uvjerenju, je trebao prvenstveno počivati na katoličkom moralu. Bez preobraćenja, po njegovom mišljenju, muslimani su mogli saradivati sa Hrvatima samo tako što bi se prvo sami organizirali a zatim saradivali na partnerskim osnovama sa čisto katoličkom hrvatskom organizacijom. Stadler se protiv sekularne ideologije Hrvatske narodne zajednice borio svim raspoloživim sredstvima. U novinama koje su bile pod njegovom kontrolom, napadao je stranku zbog nezauzimanja stava o agrarnom pitanju, što je bio preduvjet za bilo kakvu saradnju sa muslimanskim rukovodstvom, te je zagovarao hitni i potpuni prenos vlasništva nad zemljom na katoličke seljake koji su je obrađivali.

Od decembra 1908. do maja 1909. godine Stadler je provodio neuspješnu kampanju preuzimanja Hrvatske narodne zajednice, pokušavajući da poljulja rukovodstvo stranke i zamijeni ga sa katoličkim lojalistima. Nakon tog neuspjeha, on je sa vođama stranke postigao dogovor o izmjeni programa Hrvatske narodne zajednice, ali je glasanjem članova stranke dogovor odbačen.¹⁸ Nakon ovih neuspjeha, katoličko svećenstvo je zagovaralo formiranje klerikalne političke stranke koja bi bila rival Hrvatskoj narodnoj zajednici. S približavanjem izbora za novu bosanskohercegovačku skupštinu, Stadler je sazvaio sastanak svećenstva u svom uredu u julu 1909. godine i formalno osnovao Hrvatsku katoličku udrugu na osnivačkoj skupštini u januaru 1910. godine. Ove dvije hrvatske stranke su se natjecale za glasove u izborima 1910. godine za bosanskohercegovačku skupštinu i sarajevsko gradsko vijeće. Stadlerova klerikalna stranka je osvojila mandate u oba organa, ali je po broju glasova hrvatskih glasača bila daleko iza Hrvatske narodne zajednice. Tokom ostatka habsburškog perioda, sekularna varijanta hrvatskog nacionalizma je dominirala u predstavničkim tijelima u Bosni i Hercegovini i Sarajevu, iako su i klerikalisti imali mandate.

Dominantna stranka u svakoj od tri etnoreligijske zajednice je zastupala primarno interese konzervativnih urbanih elita. Ključno pitanje tog perioda je bilo kako olakšati teret nameta koje su pretežno srpsko-pravo-

slavni i hrvatsko-katolički seljaci plaćali svojim pretežno muslimanskim zemljoposjednicima. Muslimanska narodna organizacija, kojom su dominirali zemljoposjednici, protivila se obaveznom ukidanju seljačkih nameta. No, vodeće srpske i hrvatske stranke nisu insistirale na tome. Oni su savez sa muslimanskim liderima cijenili više od interesa pripadnika vlastite nacionalne grupe iz nižih klasa, koji su zahvaljujući ograničenom izbornom pravu bili isključeni iz glasanja na izborima i nisu imali značajnijeg uticaja u Saboru. Njihova nespремnost da pruže podršku seljacima iste nacionalnosti je konzervativne rukovodioce učinila metom žestoke kritike mladih nacionalista među učenicima i nastavnicima u habsburškom sistemu javnih škola.

U suprotnosti sa tradicionalnim elitama koje su dominirale prvim političkim organizacijama etnoreligijskih zajednica u gradu, Socijaldemokratska stranka je nastala u redovima nove radničke klase koju je stvorila industrijalizacija Bosne i Hercegovine.¹⁹ Radnici su poticali iz svih sarajevskih etnoreligijskih zajednica i iz drugih krajeva monarhije. Zahvaljujući višku radne snage i odsustvu pravnih ograničenja u radnim odnosima, radni uvjeti u većini tvornica su bili veoma loši. Nadnice su bile jedva dovoljne za preživljavanje radnika, ali ne i njihovih porodica, a smještaj je bio prenapučen i nezdrav. Problemi radnika su doveli do osnivanja organizacija s ciljem zadovoljavanja radničkih interesa. U avgustu 1905. godine je osnovana prva radnička organizacija, Glavni radnički savez.²⁰ Statut saveza je zemaljska vlada odobrila u septembru 1906. godine, kada je legalizirala radničke sindikate. U maju 1906. godine, radnici u fabrici duhana su organizirali štrajk koji se uskoro proširio na druge industrije i druge gradove. U junu 1909. godine, na dvodnevnom sastanku u Sarajevu osnovana je Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine. Stranka je prvobitno djelovala u duhu austrijske socijaldemokratije i odrekla se otvorene revolucionarne ideologije ruskih boljševika. U organiziranom političkom životu zemlje igrala je beznačajnu ulogu zbog ograničenog prava glasa, ali je efikasno zastupala zahtjeve radnika i organizirala javne proteste. Tokom narednih četrdeset godina, i radnička klasa i njen politički izdanak Socijaldemokratska stranka sve više su dobijali na značaju.

Sarajevo i aneksija Bosne i Hercegovine

Mogućnost formalnog pripojenja Bosne i Hercegovine nikada nije bila strana političarima u monarhiji, a 1908. godine su se vanjske okolnosti poklo-

pile na način koji je stvorio povoljan momenat za takav potez. Mladoturska revolucija u julu 1908. godine potresla je temelje Osmanskog carstva, ostavljajući ga ugroženim od daljeg otcjepljivanja zemalja u jugoistočnoj Evropi. Nakon dolaska na vlast, Mladoturci su ponovo uveli dugo suspendirani osmanski ustav iz 1876. godine, otvarajući apetite Bosanaca za vlastitim ustavom. Koristeći priliku, habsburški car je jednostrano proglasio aneksiju Bosne i Hercegovine 5. oktobra 1908. godine, a bugarski kralj je istog dana proglasio neovisnost Bugarske od nominalnog osmanskog suvereniteta.

Carev proglas je pažljivo sročan, štampan znatno unaprijed i u hiljadama primjeraka poslan u Sarajevo za distribuciju u cijeloj zemlji. U proglasu, car je opravdao aneksiju potrebom donošenja ustava za Bosnu i Hercegovinu, koji nije moguće donijeti (kako je car tvrdio) sve dok je zemlja pod sultanovim nominalnim suverenitetom. Zvaničnici su se nadali da će muslimansko političko rukovodstvo podržati aneksiju zahvaljujući carevoj namjeri da proglasi ustav i ustanovi centralno zastupničko tijelo. Da su uspjeli zadobiti podršku rukovodstva Srpske narodne organizacije i Muslimsanske narodne organizacije, habsburški zvaničnici bi možda bili u stanju uvjeriti evropske kritičare aneksije da prihvate taj jednostrani čin. Umjesto toga, Srbi i muslimani su nastavili agitirati protiv aneksije dok je sve velike evropske sile nisu formalno prihvatile.

Sarajlije su prvobitno aneksiju pozdravile slavljem koje je omogućio lojalni gradonačelnik Kulović proglašenjem trodnevnog praznika.²¹ Zvaničnici u Sarajevu su proslavili aneksiju kao da je značila stvaranje nove države, obilježavajući je osvjetljenjem i muzikom, što je bio zaštitni znak carskih godišnjica. Gradsko vijeće je 7. oktobra održalo posebnu sjednicu priznavanja, nakon koje su vijećnici na posebnoj audijenciji čestitali habsburškim zvaničnicima. U izrazu poštovanja prema mjesecu Ramazanu, zvaničnici su sačekali večernje sate 7. oktobra, vrijeme kada "je sva publika na nogama", da ispale počasnu salvu iz 101 topa sa brda oko Sarajeva.²² No trijumfalna proslava praćena je vladinim embargom na telefonske i telegrafske komunikacije sa vanjskim svijetom, vjerovatno zbog straha da bi slavljenicima u gradu mogle biti upućene negativne reakcije.

U narednim sedmicama, delegacije vladinih lojalista su masovno odlazile iz Sarajeva za Beč da bi izrazile zahvalnost i priznale carev novoproglašeni suverenitet nad Bosnom i Hercegovinom.²³ Sarajevski gradonačelnik Kulović je 9. novembra 1908. godine poveo delegaciju od trinaest gradonačelnika i još 51 istaknutog muslimana caru. Istoga dana, car je u audijenciju

primio 24 člana sarajevskog gradskog vijeća. Lazo Dimitrijević, predsjednik malene prorežimske Srpske samostalne stranke, vodio je delegaciju od 18 srpskih seljaka koja se caru zahvalila na aneksiji. Sarajevski jevreji su poslali jednu delegaciju koja se sastojala od Sefarda i drugu koja se sastojala od Aškenaza. Najvećoj delegaciji od 430 bosanskih katolika koju je predvodio nadbiskup Stadler su bila potrebna dva posebno organizirana voza da bi se prevezli do Beča i natrag. Tokom boravka u Beču, neke od delegacija su posjetile i nadvojvodu Franza Ferdinanda koji se u to vrijeme smatrao najzaslužnijim za pripajanje Slavena Habsburškoj monarhiji.

Samo jedan dio stanovništva Sarajeva se uključio u razmetljive izraze zahvalnosti. Rukovodstva primarno srpskih i muslimanskih stranaka, Srpske narodne organizacije i Muslimanske narodne organizacije, su se glasno protivila aneksiji. Saznavši ranije za predstojeću aneksiju, rukovodstva su bila u vozu za Budimpeštu kada je aneksija objavljena. Oni su još u vozu usvojili rezoluciju kojom oštro osuđuju habsburško negiranje sultanovog suvereniteta i apeliraju na potpisnice Berlinskog sporazuma da ponište aneksiju. Tokom nekoliko narednih mjeseci, oni su odbijali odazvati se pozivima da učestvuju u pripremanju ustava, ne želeći da se njihova saradnja protumači kao de facto prihvatanje aneksije.

U međuvremenu, između evropskih sila se odigravala šestomjesečna diplomatska drama.²⁴ Vodeći ljudi u susjednoj Srbiji su na aneksiju reagirali sa gnjevom i strahom. Mobilizirali su vojne rezerve i zatražili podršku od svojih navodnih ruskih saveznika. Njemačka, iako uznemirena činjenicom da nije učestvovala u donošenju odluke o aneksiji, podržala je Habsburšku monarhiju i upotrijebila metode pritiska i ubjeđivanja na tvrdoglave Britance, Francuze, Ruse i Osmanlije da prihvate svršeni čin. Nakon mjeseci sračunate ali visokorizične diplomatije, averzija prema ratu je prevagnula nad gnjevom zbog austrougarskog kršenja Berlinskog sporazuma. Osmanско carstvo, djelimično motivirano masnom finansijskom naknadom austrougarske vlade, 26. februara 1909. godine potpisalo je sporazum kojim prihvata aneksiju. Rusija je odbila srbijanske zahtjeve za pomoć. Srbijanska vlada je prihvatila zajednički demarš britanskog, francuskog, ruskog i italijanskog ministra vanjskih poslova 30. marta 1909. godine, i srbijanska vojska se povukla. Habsburška monarhija je aneksiju postigla bez ijednog ispaljenog metka, ali je taj događaj kod mnogih Srba u Bosni i Hercegovini i Kraljevini Srbiji izazvao ogorčenje i nezadovoljstvo habsburškom vlašću.

Razrješenje diplomatske krize osudilo je na propast proteste bosanskih nezadovoljnika. Srbi su prvi odustali. Srpski lideri iz stare garde, uključujući Jeftanovića, Šolu i Srškića, 3. maja 1909. godine posjetili su cara u Beču, zarekli se na lojalnost i obećali da će se uzdržati od daljih sitničavih kritika.²⁵ Iako Srpska narodna organizacija nije nikada formalno prihvatila poziciju Jeftanovićeve frakcije, stranka je prestala sa javnim protestima nakon audijencije kod cara. Muslimanski lideri su se duže protivili. Iako je kapitulacija Osmanskog carstva u februaru 1909. godine lišila bosansko-hercegovačke disidente njihovog posljednjeg mogućeg stranog saveznika, muslimanski lideri su u osmansku prijestolnicu poslali delegaciju u potrazi za podrškom. No, od osmanskih zvaničnika su dobili tek predavanja o potrebi izbjegavanja narušavanja mira u regionu. Kada ih je napustilo carstvo čiji su suverenitet željeli očuvati, lideri Muslimanske narodne organizacije su 10. februara 1910. godine izjavili svoju lojalnost caru i priznali nove okolnosti austrougarskog suvereniteta. Sa njihovim neradim prihvatanjem smirila se i bura koja se podigla zbog aneksije.

Ustavnost i novi nacionalizam u Sarajevu

Aneksija je, usprkos protivljenju mnogih muslimana i Srba, raščistila prepreke za vladu u ispunjavanju njihovih najhitnijih zahtjeva. U proljeće 1909. godine, habsburški zvaničnici su donijeli uredbu kojom se muslimanima odobrava vjerska i prosvjetna autonomija. Svoje obećanje o donošenju ustava su habsburški zvaničnici ispunili 1910. godine. Tekst ustava je predviđao uspostavljanje centralnog predstavničkog tijela za Bosnu i Hercegovinu, bosanskog sabora, iako su ovlasti tog organa pažljivo ograničene. Zastupnici su birani na osnovu ograničenog biračkog prava, izborne jedinice su bile segregirane prema vjeri, a etnonacionalne kvote su određivale sastav sabora. Novi ustavni poredak je omogućio političkim strankama da rade potpuno zakonito, podložne jedino sve nefunkcionalnijim vladinim ograničenjima na sadržaj štampanih publikacija i javnog diskursa. Centrala Muslimanske narodne organizacije se premjestila iz Budimpešte u Sarajevo, pridružujući se drugim velikim strankama na lokaciji u blizini bosanskog sabora. Od tog vremena, Sarajevo je postalo istinskim glavnim gradom, ne samo Bosne i Hercegovine već i svih Bosanaca.

Novi ustav Bosne i Hercegovine je osigurao dominaciju tradicionalnih elita u bosanskom saboru i potpuno smanjio mogućnost da će tinjajuća

agrarna kriza biti riješena obaveznim prenošenjem vlasništva nad zemljom na seljake. Ustavni poredak je tako produbio podjelu između tradicionalnih elita i novih grupa nezadovoljnih intelektualaca koje su se začinjale u obrazovnim institucijama monarhije. Pored toga što je postalo sjedištem upravnih institucija i svih većih kulturnih i političkih udruženja, Sarajevo je postalo središtem sporenja između starih i novih generacija Bosanaca i poprištem borbe između Bosanaca i habsburškog režima.

Vodeći političari iz svih većih stanaka su izabrani u sabor. Josip Vancaš je izborio mandat, kao i Nikola Mandić i Milan Srškić. Svečani početak zasjedanja sabora je pokvaren pokušajem atentata na bosanskog poglavara Marjana Varešanina, koji je izveo bosanski Srbin, učenik Bogdan Žerajić.²⁶ Žerajić je ispalio pet metaka na Varešanina, od kojih su svi promašili metu, prije nego što je šestim metkom izvršio samoubistvo. Njega su kasnije slavili drugi radikalni studenti, uključujući i nekoliko koji su kasnije učestvovali u atentatu na Franza Ferdinanda 1914. godine. Pokušaj atentata na Varešanina je označio početak studentskog nasilja protiv visokih zvaničnika Habsburške monarhije koje će se razvijati u narednih nekoliko godina.

Kratka era ustavnosti u Bosni i Hercegovini (1910-14.) je takođe označena većom slobodom putovanja i sve brojnijim kontaktima između Bosanaca i stanovnika drugih južnoslavenskih zemalja. Srškić je putem svoga punca upoznao Nikolu Pašića, vođu Narodne radikalne stranke i srbijanskog premijera 1891-2. godine i ponovo 1903. do 1918. godine. Pašić je kasnije potvrdio da je Srškić koordinirao svoje političke aktivnosti sa radikalima u Srbiji tokom kratkog perioda ustavnosti u Bosni i Hercegovini.²⁷ Srškićeva politička umješnost i kontakt sa liderima u Srbiji su bili od presudnog značaja u njegovom izrastanju u najutjecajnijeg srpskog političara u Bosni i Hercegovini tokom narednih četvrt stoljeća.

Doba stranačke politike je donijelo povećanu gorčinu u sarajevskom Gradskom vijeću. Izbori za vijeće su burno osporavani 1910. i 1913. godine, a rastući nacionalizam je odzvanjao vijećničkim salama. Gradsko vijeće je 1910. godine odbacilo prijedlog prorežimskog gradonačelnika Esada Kulovića da se svim austrijskim i mađarskim državljanima dozvoli pravo glasa na općinskim izborima.²⁸ Kulović, koji je računao na podršku tih glasača, iz protesta zbog neuspjeha svog prijedloga dao je ostavku. Vijeće je prekinulo zasjedanje u očekivanju novih izbora. U ogorčenoj izbornoj kampanji, Kulović je koalirao sa Hrvatskom katoličkom udrugom nadbiskupa

Stadlera, dok se njegov glavni protivnik Mustaj-beg Halilbašić udružio sa Srpskom narodnom organizacijom i Hrvatskom narodnom zajednicom. Kulović je pobijedio na izborima dobivši 1275 od ukupno 1831 glasa, ali je odbio stupiti na funkciju gradonačelnika kada nije uspio dobiti odobrenje vlasti da na gradske funkcije postavi osobe po svom izboru. Fehim Ćurčić je postavljen na njegovo mjesto, i na funkciji gradonačelnika ostao je do reorganizacije gradske vlade tokom prvog svjetskog rata. Ali Kulović je ostao na mjestu vijećnika i kao važan faktor u sarajevskoj politici poveo je listu kandidata koji su ostvarili uspjeh na žestoko osporavanim izborima za gradsko vijeće 11. decembra 1913. godine.

Kulović je dao ostavku u januaru 1914. godine i na narednom sastanku ga je zamijenio mladi muslimanski advokat Mehmed Spaho. Spaho je nakon prvog svjetskog rata izrastao u nespornog političkog lidera bosanskih muslimana, ali je svoje prvo političko iskustvo stekao u gradskom vijeću kao gorljivi kritičar gradske vlade i protivnik gradonačelnika Ćurčića. On je postao opozicija sastavljena od jednog čovjeka i osporio je gotovo svaku oduku koju je vijeće donijelo u toku 1914. godine. On je zastupao interese "gornjih mahala", kako je zvao muslimanske četvrti na obroncima oko centra grada. On je tvrdio da su te mahale zanemarene i da se centar grada razvijao na njihov račun.

Spaho je prvo osporio imenovanje Josipa Vancaša na funkciju dogradonačelnika, tvrdeći da Vancaš ne može istovremeno biti poslanik u bosanskom saboru i dogradonačelnik. Gradonačelnik Ćurčić je odgovorio da Spaho svoje pritužbe treba uputiti poglavaru zemaljske vlade a ne vijeću. Nakon što je ova žalba propala, Spaho je Vancaša pretvorio u glavnu metu svojih kritika. Spaho i Vancaš su često sparingovali na sjednicama u prvih šest mjeseci 1914. godine.²⁹ Spaho je zahtijevao da grad osigura vodosnabdijevanje gornjih mahala, ističući da voda dolazi iz rezervoara Mošćanica koji se nalazi u jednoj od gornjih mahala, na Vratniku. Spaho se usprotivio planu popločavanja nekoliko ulica, zalažući se za sveobuhvatni plan koji je uključivao popločavanje cesta prema rubnim dijelovima grada. Protivio se uvođenju novih poreza i kritizirao prijedlog da se uzme veći zajam da bi se pokrili troškovi rada gradske vlade. Kritizirao je i probijanje troškovičnika građevinskih projekata poput nove vatrogasne stanice. Zajedno sa još jednim muslimanskim vijećnikom odbio je glasati za otvaranje osme apoteke u gradu dok ne dobije garancije da će devetu posjedovati i voditi musliman. Takođe je zahtijevao da se objasni zašto se ne mogu izgraditi

nove kasarne da vojnici ne bi morali više biti smješteni u školama. Spaho je kritizirao gradsko rukovodstvo u ime muslimanskih stanovnika dok su stranačke vođe u bosanskom saboru (1910-14.) glasno promovirali interese svojih etnonacionalnih grupa. Njegova kritika je bila izrazito sekularna i praktična. Iako je često predstavljao usamljeni glas opozicije u tijelu punom vladinih pristaša, on je probio led u artikuliranju muslimanskih interesa bez pribjegavanja principima šerijata.

Mlada Bosna i atentat u junu 1914. godine

U evropskoj historiji nema kontroverznijeg događaja od atentata na nadvojvodu Franza Ferdinanda 28. juna 1914. godine u Sarajevu. No, bez obzira na utjecaj koji je imao na historiju svijeta, atentat je korijenje vukao iz lokalnog nacionalističkog omladinskog pokreta koji je u Sarajevu procvao nakon 1910. godine. Poput sličnih pokreta u kolonijalnim društvima, sarajevski omladinski pokret je nastao u školama koje je vlada izgradila s ciljem promocije sekularnog obrazovanja. Upravo ona društvena grupa koju su protežirale carske vlasti je pokrenula najžešći otpor toj istoj carskoj vlasti. Posebno skloni političkom aktivizmu, mladi intelektualci su osnivali novine, pisali članke i pamflete, mnogo čitali i među sobom diskutirali o politici. Mnogi su bili strastveno zaneseni ideologijama tog vremena, duboko se napajajući na izvoru ideoloških struja poput romantičnog nacionalizma, rasizma, anarhizma, komunizma, socijalizma i nihilizma. Opsjednutost ideologijom je mnoge navela da zaključe kako su njihova ubjeđenja zahtijevala pojedinačno djelovanje. U njihovom svijetu, teorija je zahtijevala praksu. Angažirani radikalni učenici i studenti tog vremena su praktikovali "propagiranje djelovanjem", kako su to efektno opisali habsburški tužitelji na suđenju atentatorima u oktobru 1914. godine.³⁰

Srpski nacionalisti su se divili Bogdanu Žerajiću zbog njegovog pokušaja ubistva bosanskohercegovačkog poglavara 1910. godine. Žerajić je postao otjelotvorenjem ideala samožrtvovanja u službi uklanjanja srpskih neprijatelja. Vladimir Gaćinović, koji je kasnije bio urotnik u atentatu na Franza Ferdinanda, je Žerajića idealizirao u članku pod nazivom "Smrt jednog heroja" koji je objavljen u beogradskoj publikaciji *Pijemont* (naziv je potaknut ulogom Pijemonta kao jezgra italijanske nacionalne integracije). Iako je taj članak u Bosni i Hercegovini bio zabranjen, srpska mladež u Sarajevu je prve četiri godine na godišnjicu pokušaja atentata dolazila na

Žerajićev grob na pravoslavnom groblju na Koševu. Među onima koji su na grob položili cvijeće bio je i Gavrilo Princip.

Nakon atentata, bosanski omladinski pokreti s početka XX stoljeća su postali poznati pod nazivom "Mlada Bosna". Taj naziv, međutim, nije posve adekvatan. Nijedna organizacija se nije zvala Mlada Bosna, a savremenici su rijetko koristili taj termin. Predratni bosanski omladinski pokreti su bili raznoliki, amorfni i prolazni. Njihovi učesnici nisu usvojili zajedničku ideologiju, nisu imali jedinstveni stav o odgovarajućoj strategiji ili taktici, i nisu se spojili u ujedinjenu organizaciju. Neke su organizacije djelovale otvoreno, registrirale se kod vlasti i bile podložne njihovom nadzoru. Druge su nastajale spontano i djelovale u tajnosti. Tajne organizacije su se pokazale neuhvatljivim, čak i za kasnije istražitelje. Pišući prije otprilike pedeset godina (mada bez pristupa arhivskim izvorima), revolucionarni aktivista Veselin Masleša je zabilježio razlog za nedostatak konkretnih dokaza: "[Postoji] pomanjkanje izvora o samoj Mladost Bosni. Memoarski materijal je slab i nepotpun, a pored toga i nepouzdan. Svi oni učesnici toga pokreta koji su o njemu pisali padali su jednu osnovnu grešku; više su vodili računa o svom stavu prema tom pokretu u doba kada su pisali knjige ili članke, nego o samom pokretu."³¹ Usprkos nedostatku ideološke kohezije, većina bosanskih studenata je zagovarala neki oblik jugoslovenstva, uvjerenje da se Srbi, Hrvati i Slovenci trebaju ujediniti i osnovati svoju južnoslovensku državu. Ta ideologija je u očima habsburških zvaničnika bila inherentno revolucionarna jer bi njena implementacija dovela do prekrajanja državnih granica i okončanja postojećih političkih aranžmana monarhije. No, dok su se omladinski aktivisti glasno divili jugoslovenstvu, značenje tog ideala je bio izvor podjela unutar pokreta. Usprkos napora da se koncept ostavi dovoljno mutnim da bi se zadovoljile različite interpretacije, srpska i hrvatska društva su se značajno razilazila u pitanju njegovog značenja.³² Hrvatski studenti, djelujući pod okriljem studentskih grupa u Zagrebu, su formirali društva koja su gledala na Hrvatsku kao centar buduće južnoslovenske politike. Srpski studenti su pak osnivali organizacije posvećene ideji da bi buduća Jugoslavija trebala biti produžetak Kraljevine Srbije. Tek nakon srbijanskih pobjeda u balkanskim ratovima 1912. i 1913. godine je srpska mladež počela vjerovati da se klatno njiše u pravcu modela Jugoslavije sa Srbijom u središtu.

Mladi intelektualci su organizacijski bili podijeljeni na srpska i hrvatska društva. Vladimir Dedijer je u svojoj klasičnoj studiji o atentatu tvrdio

da su se ove organizacije ujedinile u godinama koje su prethodile atentatu.³³ No, dokazni materijal iz različitih vladinih izvještaja sugerira da, iako su taktički saradivali i često uzajamno podržavali inicijative, odbili su spajanje. Kao što zaključuje jedan proučavatelj bosanskih đачkih pokreta:

[Đaci su se organizirali] uglavnom na vjerskoj ili nacionalnoj pripadnosti i najčešće odvojeno, jer su jedni događaji davali povoda Srbima đacima, a drugi Hrvatima đacima. Bilo je zajedničkog nastupa, ali rjeđe, i sa manjim brojem učenika. ... mnogi [su] do sada pisali ... prenamaglašavajući saradnju među učenicima raznih nacionalnosti i ističući opšte jugoslavenske ideje u radu đачkih družina i tamo gdje tih ideja nije bilo.³⁴

A šta je sa bosanskim učenicima muslimanima? U iscrpnoj istrazi koju je Zemaljska vlada provela nakon atentata nije pronađen nikakav dokaz o posebnim muslimanskim omladinskim društvima. Nekoliko muslimana je pronađeno i u hrvatskoj i u srpskoj studentskoj organizaciji, a jedan od sarajevskih atentatora, Muhamed Mehmedbašić, bio je musliman. I srpski i hrvatski učenici su pokušavali regrutirati muslimane u svoje redove, oponašajući više srpske i hrvatske političare koji su na muslimane vršili pritisak da se deklariraju kao Srbi ili kao Hrvati. Napori omladinskih lidera, kao i napori političara, su postigli tek skroman uspjeh, ali muslimani koji su prihvatili “nacionalnu obojenost” (kako se tada zvala) su bili među najvotrenijim zagovarateljima srpske i hrvatske nacionalne stvari.

Budući atentatori su ostali na periferiji ovih pokreta. Atentat nije organizirala nijedna učenička organizacija. Veze između atentatora su bile lične i improvizirane. Sarajevski atentatori su upijali ideološko previranje sarajevskih učeničkih pokreta i učestvovali u rezultirajućim političkim potresima, ali oni nisu spadali u lidere sarajevskih omladinskih organizacija. Oni su, međutim, bili dokazani stanovnici gradske sredine. Iako je većina žalila zbog nazadne situacije seljaka, oni nisu bili “primitivni buntovnici” kako ih je opisao Dedijer, već otuđeni putujući intelektualci koji su se rijetko vraćali u mala mjesta i sela iz kojih su došli.

Protesti hrvatskih učenika

Direktor sarajevske Učiteljske škole je 1910. godine došao do uznemirujućeg otkrića. Prema dokumentima do kojih je došao, neki su se hrvatski mladići smatrali “mladim Hrvatima” i ustanovili su “Savez organizacija

starčevićanske mladosti” u Sarajevu, Banja Luci, Travniku, Tuzli i Mostaru.³⁵ Sarajevske škole su imale najviše članova, od kojih je 27 pohađalo gimnaziju a 18 učiteljsku školu. Svaki ogranak je održavao redovne sastanke, posjedovao biblioteku sa nekoliko stotina knjiga i naplaćivao članarinu koja se koristila za operativne troškove. Ove grupe su organizirale redovna predavanja na temu “Kako je Bosna pala pod habsburšku vlast”, “Osvrt na hrvatske prilike širom naše domovine” i “Smrt Zrinjskog Frankopana”. Ove grupe su se divile ultranacionalističkoj Hrvatskoj stranci prava i njenom osnivaču, Anti Starčeviću. “Ta društva nijesu literarna, ona su čisto politička” napisao je direktor. On nadalje navodi da “Srbi gjaci imaju nešto sličnoga... Tim društvima širi se megju gjacima raznih narodnosti separatizam i velika mržnja jednih proti drugima”.

Direktor je predložio hitne i stroge mjere. Zabrinut da nastavnici gube autoritet, on je od vlade tražio upotrebu policije koja će “drastičnim sredstvima suzbiti taj opasni pokret”. Ali, stav vlade o političkim aktivnostima se promijenio od vremena Kállayeve budne represije. Viši zvaničnici, nezabrinuti navodnim učeničkim aktivizmom, su direktoru odgovorili da bi “uvođenje policijskih mjera vjerovatno bilo bezuspješno i da bi nepotrebno preuveličavanje tog pitanja omladinu svakako navelo na priključivanje tajnim društvima.”³⁶ Više vlasti su se složile sa direktorom da bi literarna i sportska društva sa zvaničnom podrškom mogla usmjeriti jedan dio učeničkog aktivizma u konstruktivnijem smjeru i naglasile da su takve grupe već osnovane u drugim bosanskohercegovačkim školama. “U svakom slučaju bi trebalo očekivati da će se mladež pod takvim uvjetima povući iz tajnih društava”, naveo je direktoru nadređeni zvaničnik.

Manje od dvije godine nakon direktorovog otkrića, rastuća politička kriza u Hrvatskoj je hrvatske učenike u Bosni i Hercegovini pokrenula na akciju. U januaru 1912. godine, ugarska vlada je imenovala grofa Slavka Cuvaja za hrvatskog bana, ignorirajući pobjedu hrvatsko-srpske koalicije na parlamentarnim izborima u decembru 1911. godine. Cuvajevo imenovanje hrvatski historičari su okarakterizirali kao “povratak otvorenom apsolutizmu” u Hrvatskoj.³⁷ Studentske grupe na Zagrebačkom sveučilištu su zakazale proteste i poslale izaslanstva u druge habsburške južnoslavenske gradove da pozovu na demonstracije podrške. Oko 139 studenata iz Bosne i Hercegovine je 1910. godine studiralo na Zagrebačkom sveučilištu, a njihov broj je naglo porastao nakon što su diplome Zagrebačkog sveučilišta 1904. godine postale priznate i u drugim zemljama monarhije.³⁸ Bosan-

ski Hrvat i student prava u Zagrebu, Luka Jukić, je sa kolegom sredinom februara 1912. godine otputovao u Sarajevo da organizira anti-mađarske demonstracije.³⁹ Organizatori su planirali spaliti mađarsku zastavu u centru Sarajeva u nedjelju, 18. februara.

Kada su od doušnika saznale za planirane demonstracije, habsburške vlasti u Sarajevu su razmjestile još 60 policajaca na lokacije u centru grada, kao mjeru predostrožnosti. Malo prije 18:00 sati, dok su se ulice punile Sarajlijama koje su krenule u večernju šetnju, nekoliko stotina demonstranata se okupilo na trgu pred katedralom i počelo pjevati hrvatske nacionalne pjesme.⁴⁰ Policija na konjima je jurnula na gomilu sa izvučenim sabljama, ostavljajući mnoge demonstrante sa lakšim ranama, izderanom odjećom i povredama koje su im nanijeli jureći konji. Kasnije su demonstranti tvrdili da za ovaj napad nije bilo povoda, ali su vlasti izvijestile da je sedam policajaca pogodeno kamenjem koje su bacali demonstranti. Usred nereda se začulo i nekoliko hitaca. Muslimanski mladić koji se pominje samo prezime-
nom Šahinagić, teško je ranjen i odmah prebačen u bolnicu na zapadnom kraju grada. Nakon što ih je na trgu pred katedralom rastjerala policija na konjima, demonstranti su se ponovno okupili i pokušali spaliti mađarsku zastavu. Dvije vojne konjičke čete su ih konačno potpuno rastjerale.

Slijedećeg jutra, demonstranti su se ponovo okupili da bi krenuli u posjetu Šahinagiću. Koloni su se pridružila dva bosanska Hrvata poslanika u bosanskom saboru koji su u posljednjem trenutku zatražili zvanično odobrenje za spontanu paradu. No, kada vlasti nisu pristale izdati dozvolu, demonstranti su prihvatili savjet svojih saborskih poslanika i razišli se. Te večeri demonstranti su se iznova okupili na trgu ispred katedrale, ali ovog puta su se hrvatskim učesnicima pridružili mnogi muslimanski mladići, vjerovatno iz simpatija prema ranjenom Šahinagiću, kao i simpatizeri i članovi SDS-a.⁴¹ Uzvikivali su “dolje Cuvaj”, “dolje Mađari” i “živjela socijaldemokratija”. I ovog puta su ih rastjerale jedinice redovne vojske i policijske patrole. Ovog puta, policija je pokazala veću uzdržanost. Poslanici u saboru hrvatske nacionalnosti, uključujući i uvijek prisutnog Josipa Vancaša, su pomogli ubijediti gomilu da se razide. Ulice su bile očišćene do 20:30 sati. Kada je propao pokušaj da se demonstranti ponovo okupe treće večeri, ulični pokret je okončan.⁴²

Većina mladih demonstranata su bili Hrvati i muslimani; srpska i hrvatska mladež se pokretala zbog različitih provokacija, i rijetko su bili skloni zajedničkim akcijama. Vlasti su zaključile da su “Srbi ostali po strani od

ovih demonstracija”.⁴³ No, iako su slogani i pjesme bili isključivo hrvatski i socijaldemokratski, nisu svi Srbi ostali po strani. Među lakše povrijeđenim prve večeri bio je i srpski učenik Gavriilo Princip, čiju je odjeću razderala policijska sablja. On je nakon toga apelirao na druge učenike da se pridruže studentskom protestu.

U narednih nekoliko dana, poslanici u bosanskom saboru su demonstracije iskoristili da bi režim kritizirali zbog brutalnosti policije. Većinska hrvatsko-muslimanska koalicija je predložila rezoluciju kojom se traži radikalna reorganizacija policije i istraga policijskog nasilja prethodne dvije večeri.⁴⁴ Vjerni svojoj sklonosti da svaku kontroverzu stavljaju u kontekst političke budućnosti svojih naroda, i srpski i hrvatski poslanici su tražili načina da svoju kritiku policije vežu za pitanje pozicije Bosne i Hercegovine u regionu. Srpski poslanik Šćepan Grđić se pridružio kritici ponašanja policije, ali je najžešću kritiku sačuvao za neimenovane političare sa skrivenim namjerama (vjerojano hrvatske lidere) koji su po njemu eksploatirali demonstracije za građanska prava i slobodu štampe pretvarajući ih u manifestaciju podrške trijalizmu. Većina Bosanaca, rekao je, za Bosnu i Hercegovinu žele samo autonomiju. Hrvatski poslanik Veseličić, koji je ranije tog dana uložio molbu u ime demonstranata, izazvao je gnjevnu reakciju Srba kada ih je optužio da hrvatsku stvar podupiru samo da bi se suprotstavili Beču.

Pored otkrivanja oštih nesuglasica između srpskih i hrvatskih poslanika, poslanici su jasno istakli da su spremni pružiti samo ograničenu podršku mladim demonstrantima svoje nacionalnosti. Nakon što je hrvatski poslanik predložio rezoluciju kojom se pruža podrška Hrvatima u njihovoj borbi protiv Mađara, muslimanski i hrvatski poslanici su demonstrativno napustili sjednicu znajući da će njihov prijedlog biti proglašen izvan nadležnosti sabora. Predsjednik sabora je gotovo sam morao donijeti odluku da predložena rezolucija prevazilazi nadležnosti sabora. Sa svojim strateškim povlačenjem poslanici su napustili studentsku borbu ali nisu spalili mostove između sebe i vlasti i idući dan su se vratili da bi diskutirali o drugim pitanjima.

Februarske demonstracije su otkrile lice i naličje odnosa među različitim političkim akterima na ulici i u saboru. Hrvatski studenti nisu usko sarađivali sa svojim navodnim saveznicima u saboru, iako su se hrvatski poslanici zalagali za istu stvar kao i mladi demonstranti. Mnogi stranački rukovodioci su bili oduševljeni time što su studenti izašli na ulice da prote-

stiraju protiv habsburške politike, i neki su djelovali kao posrednici između demonstranata i carskih zvaničnika. No, oni su svoju kritiku policijskog nasilja nad studentima iskrivljavali u retorička zagovaranja željenog političkog restrukturiranja u regionu. Činom napuštanja sabora, poslanici su u suštini okrenuli leđa demonstrantima nakon što su poentirali svoj stav, i brzo su nastavili svoje poslovne odnose sa vlastima. Takvo kompromitirajuće ponašanje je žuljalo studentske ideologe, koji su od svojih starijih kolega nacionalista očekivali najjaču moguću opoziciju habsburškim vlastima.

Nekoliko mjeseci kasnije, studentsko nezadovoljstvo je postalo smrtonosno, ovaj put u hrvatskoj prijestolnici Zagrebu. Bosanski Hrvat Luka Jukić je 8. juna 1912. godine pokušao atentat na omraženog grofa Cuvaja. Okolnosti su bile jezivo slične atentatu na Franza Ferdinanda u Sarajevu koji se odigrao dvije godine kasnije. Grof se sa suprugom i vladinim zvaničnikom vozio u automobilu zagrebačkom ulicom kada je Jukić ispalio jedan hitac stojeći pored ulice. Promašio je grofa, ali je zvaničnik smrtno ranjen. Uslijedila je dvadesetominutna policijska potjera tokom koje je Jukić ubio jednog policajca i ranio još dvojicu prije nego što je savladan. Brza istraga prije suđenja je otkrila razgranatu mrežu studentskih društava u Hrvatskoj i Dalmaciji. Uhapšeno je još desetak urotnika kojima je suđeno zajedno sa Jukićem. On je 30. jula 1912. godine osuđen na smrt vješanjem, ali je kazna kasnije preinačena u dugotrajni zatvor.⁴⁵ Jukićev pokušaj atentata bio je tek jedan od mnogih (od kojih je većina bila uspješna) pokušaja da se likvidiraju visoki zvaničnici početkom XX stoljeća i nesumnjivo je inspirirao sarajevske atentatore iz 1914. godine.

Tajne srpske omladinske organizacije

Bosanski srpski đачki pokret u Sarajevu je koordinirala kohezivna krovna organizacija poznata pod dva imena: *Narodno jedinstvo* ili *Narodno ujedinjenje*.⁴⁶ Svaki ogranak je imao izvršni odbor čiji su članovi regrutirali nove članove i obavještavali druge učenike o svrsi organizacije – kulturnom ujedinjenju Srba i Hrvata. Učenici u svakoj školi su birali predstavnike u centralni odbor koji je koordinirao sve sarajevske aktivnosti, a ustanovljen je i “vrhovni sud” za rješavanje “razlika i sukoba među članovima organizacije”.⁴⁷ Među članovima suda je bio i Vaso Čubrilović, jedan od osmorice atentatora na nadvojvodu i kasnije plodonosan historičar i utjecajan član Srbijanske akademije nauka. Odbori su sastanke održavali u domovima

članova, u javnim kafanama, ili na javnim mjestima na otvorenom, često u srcu grada. Simboli članstva su bili prstenje ili posebna kapa u nacionalnim bojama Srba, Hrvata i Slovenaca.

Članovi *Narodnog jedinstva* su podržavali jedinstvo svih južnih Slavena, ali su u isto vrijeme prigrlili velikosrpske ideale. "Nacionalna kultura je nezamisliva bez nacionalnog ujedinjenja", stajalo je u njihovom programu. "Za to je potrebna nacionalno jedinstvena država." Prema vladinom izvještaju, učenici su podržavali stavove izražene u novini *Novi Srbin* koja se 1912. godine počela štampati u Ugarskoj.

Novi Srbi su vjeru u oslobođenje i ujedinjenje južnih Slavena podigli na nivo religije... Ako nam jedna privremeno viša sila zapovjedi da se odrekemo ili naše volje (za oslobođenjem) ili našeg života, mi ćemo kao novi Srbi umrijeti, u smrti pobjedonosni nad neprijateljem jer nismo mogli prevladati za života, a naš ćemo kratki život učiniti ljepšim divnom gestom herojske smrti.⁴⁸

Mladi Srbi su odbacili učešće starijih u parlamentarnom životu monarhije kao uzaludno: "Klub osuđuje trenutnu parlamentarnu borbu slaven-skih plemena i zahtijeva prenošenje težišta borbe van parlamenta putem jačanja nacionalne svijesti, nacionalne snage, i nacionalne volje, i aktiviranje nacionalne odbrane putem rada, patnje i žrtvovanja."⁴⁹

U vladinom izvještaju stoji da je prvobitna namjera bila da se ova organizacija nazove *Srpska omladina* i da se deseta godišnjica osnivanja srpskog kulturnog društva *Prosvjeta* u Sarajevu iskoristi za organiziranje ogranaka u svim srednjim školama. Nacionalno jedinstvo je do 1914. godine imalo organizacije u Banja Luci, Travniku, Tuzli, Mostaru, Bijeljini, a vjerovatno i u drugim gradovima. Za veliku većinu aktivista se po imenima može pretpostaviti da su bili Srbi, ali je među rukovodstvom bilo i nekoliko muslimanskih imena. Srbi i Hrvati u ovakvim organizacijama su nacionalnu regrutaciju muslimana promatrali kao ključni dio svoje misije. Srpsko društvo u Travniku je, prema vladinom izvještaju, pokušavalo "muslimane odvratiti od panislamizma i pridobiti ih za srpsku nacionalnu ideju."⁵⁰

Srpska nacionalna društva u Bosni i Hercegovini su rasla i radikalizirala se nakon srbijanskih pobjeda nad Osmanskim carstvom i Bugarskom u balkanskim ratovima 1912. i 1913. godine. Nacionalistički raspoložene bosanske Srbe je razjarilo to što je Austro-Ugarska iskoristila svoj međunarodni utjecaj da bi prisilila Kraljevinu Srbiju da 1913. godine napusti luku Skadar

(u današnjoj Albaniji). No, učenici su bili najogorčeniji kada je monarhija nametnula posebne mjere u Bosni i Hercegovini tokom 1913. godine.⁵¹ Tom prilikom je šef Zemaljske vlade, general Oskar Potiorek, dobio ovlasti koje su daleko prevazilazile ovlasti njegovih civilnih prethodnika. Na suđenju sarajevskim atentatorima, nekoliko urotnika je istaklo da je nametanje ovih mjera bilo motiv za atentat na nadvojvodu. Njihova odmazda je bila dio eskalirajućeg vrtloga nasilja. Zvanične simbolične kazne i blagi ukori su potpirivali plamen radikalnih srpskih strasti, ali nisu uspijevali spriječiti počinitelje da dalje agitiraju. Isti ideološki impulsi koji su motivirali članove *Narodnog jedinstva* su inspirirali atentat na nadvojvodu Franza Ferdinanda, no habsburški istražitelji nikada nisu pronašli dokaze da je tajno društvo imalo bilo kakvu ulogu u organizaciji atentata. Važnije su bile neformalne veze koje su atentatori razvili dok su posjećivali iste kafane u Beogradu i učestvovali u ranijim protestima.

Atentat

Josipu Vancašu je kao dogradonačelniku pripala dužnost da na zatvorenoj sjednici 6. aprila 1914. godine izvijesti Gradsko vijeće da će grad 28. juna posjetiti nadvojvoda Franz Ferdinand, određeni prestolonasljednik habsburškog carskog trona i cara Franza Josefa. Zakazivanje posjete na Vidovdan se često pripisivalo malicioznoj želji da se isprovociraju Srbi. Većina naučnika se sada slaže da je taj datum odabran zbog praktičnih a ne simboličnih razloga. No, sama posjeta je bila integralni dio carske strategije da ojača svoje snage nakon srbijanske pobjede u drugom balkanskom ratu. U svojoj ulozi generalnog vojnog inspektora, nadvojvoda je trebao nadgledati vojne manevre u kojima habsburška jedinica odbija hipotetičnu srbijansku ofanzivu na Sarajevo iz pravca jugozapada. Tokom posjete nadvojvoda je trebao posjetiti dvije kasarne u gradu. Planirajući trijumfalan ulazak u Sarajevo, Franz Ferdinand je htio privući globalnu pažnju na izuzetna postignuća monarhije u Bosni i Hercegovini i pokazati da je carstvo popularno kod većine Sarajlija.

Kada je najavio predstojeću posjetu, Vancaša je od simbolike posjete više brinuo propisan doček istaknutog gosta. Zabrinut kao i uvijek zbog fizičkog izgleda grada, predložio je hitno popločavanje Ulice Ćemaluša kuda je nadvojvoda trebao proći na svom putu za Appelovu obalu. Mehmed Spaho se usprotivio gradnji "Potemkinovih sela" za pokaz istaknutom gostu.

Njegova carska visost možda neće zalaziti u ulice gornjih mahala, istakao je Spaho, ali su i one u groznom stanju i hitno im treba popravka. On je naročito kritizirao prijedlog popločavanja samo Ulice Koševo “poradi toga da se uredi sa kolima pristupačan put do groblja katoličke, pravoslavne i jevrejske konfesije,” jer “do muslimanskog groblja na Grlića brdu ne može se ne samo na kolima nego ni pješice naročito kad je blatno vrijeme proći a mrtvac pronijeti, a ovdje se troše silne svote da se uredi komotan kolski put do groblja drugih konfesija”⁵². Spaho je bio jedini protiv tri zaključka koje je vijeće donijelo da bi se popločala Ćemaluša i da bi se aktivirala kreditna linija grada (koju je vijeće odobrilo dvije sedmice ranije) da bi se pokrili neočekivani troškovi.

U jutro 26. juna 1914. godine, nadvojvoda je stigao vozom na Ilidžu iz pravca Mostara i jadranske obale. Ostatak tog kišnog, maglovitog dana proveo je promatrajući simulaciju bitke između dva bataljona Devete brdske brigade u brdima južno i istočno od Sarajeva. Tu večer su on i njegova supruga Sofija čitav sat šetali po Ilidži, gdje su se u šumi duž njihove staze igrala mladunčad medvjeda, puštena posebno za tu priliku. Sofija je 27. juna posjetila desetak mjesta u Sarajevu, uglavnom vezana za katoličku i islamsku vjeru. Srpske pravoslavne institucije nisu bile predviđene njenim rasporedom.

U nedjelju 28. juna, nadvojvodu i njegovu suprugu je trebala pozdraviti tradicionalna počasna paljba iz 24 topa postavljena na okolna brda.⁵³ Njihov voz je ulazio u zapadni željeznički kolodvor dok je topovska paljba odjekivala sa brda Vraca na južnoj strani grada. Dan je bio sunčan, u suprotnosti sa groznim vremenskim uvjetima koji su ih dočekali na Ilidži. Nakon što su ga pozdravili general Potiorek i sarajevski gradonačelnik Fehim Ćurčić, nadvojvoda je kratko izvršio inspekciju Filipovićeve vojne kasarne na zapadnom kraju grada. Zatim je sa suprugom ušao u otvorena kola da bi se odvezao u grad. Poglavar Zemaljske vlade, general Potiorek, im se pridružio u prvom od tri automobila. Kolona je požurila u grad duž novopopločane Ulice Ćemaluša, pored znatnog broja ljudi koji su se okupili da ih pozdrave na putu za Appelovu obalu. Konvoj se kretao brzo, a zatim se na pola puta do istočnog kraja grada zaustavio kod nove zgrade pošte, Vancaševog remek djela u stilu secesije. Nadvojvoda je kratko izišao iz vozila, bacio pogled na živopisnu novu građevinu, rukovao se sa šefom poštanskoga ureda, a zatim ponovo ušao u vozilo da bi nastavio vožnju na istok prema gradskoj vijećnici. Nadvojvoda i njegova pratnja su se sporije

Iznad: Vozilo u kojem se obalom Miljacke vozio nadvojvoda Franz Ferdinand sa suprugom Sofijom, nekoliko trenutaka prije atentata, 28. juni 1914.

Ispod: Policija u Sarajevu hapsi Gavrila Principa neposredno nakon što je izvršio atentat na nadvojvodu i njegovu suprugu. (Obje fotografije su iz zbirke Historijskog muzeja u Sarajevu)

kretali duž Appelove obale, da bi prestolonasljednik mogao uživati u pogledima i obožavanju okupljene gomile.

Nakon što su se vozili tek oko stotinu metara na istok, konvoj od tri vozila se približio mostu Čumurija, gdje je neko iz gomile bacio dvije bombe na nadvojudin automobil. Prva je promašila vozilo i pala iza njega; druga se odbila od vozila i eksplodirala pod narednim vozilom, ranivši dvoje putnika. Policija je potrčala za počiniteljem, Nedeljkom Čabrinovićem, duž obale prema zapadu. Pokušavajući izbjeći hapšenje, Čabrinović je preko podzida skočio u Miljacku, koja je u to vrijeme bila tek nešto više od potoka, i završio na kamenitom dnu rijeke. Povrijeđen od skoka odmah je uhapšen. Nakon kraćeg zadržavanja, nadvojvoda je sa pratnjom požurio prema narednom mjestu zaustavljanja kod gradske vijećnice, gdje su ga očekivali gradonačelnik i dogradonačelnik.

Posljednje javne riječi Franz Ferdinand je izgovorio na stepenicama sarajevske Vijećnice. Nakon što ga je pozdravio gradonačelnik, nadvojvoda mu se zahvalio na dobrodošlici i rekao da ipak nije očekivao da će ga pozdraviti bombom. Najavio je da namjerava ranjene putnike posjetiti u bolnici prije nego što napusti grad. General Potiorek ga je posavjetovao da promijeni plan i da se vrati duž obale Miljacke radije nego da riskira defiljući duž prepunih uskih ulica centra grada. Izdata je naredba da se izvrši izmjena plana kretanja u tom smislu, ali ona nikad nije stigla do nadvojudinog vozača. Kada je kolona stigla do Latinske ćuprije, vozač je prema prvobitnom planu skrenuo desno, prema centru grada. Opomenut zbog te greške, on je vozilo slučajno zaustavio direktno ispred Gavrila Principa, još jednog atentatora. Princip je ispalio dva metka. Jedan je pogodio nadvojvodu, a drugi njegovu suprugu Sofiju, koja je pala na nadvojvodu. Vozač je kasnije rekao da su njih dvoje izmijenili par riječi, ali da on nije uspio čuti šta je rečeno. Dok je policija hapsila na mjestu atentata, vozilo je prevezlo nadvojvodu i Sofiju do najbliže medicinske ustanove, preko rijeke u Konaku. Kada su dovezeni oboje su već bili mrtvi.

Autopsija je izvršena i tijela su balzamirana u Konaku u noći 28-29. juna. U poslijepodnevnim satima 29. juna, dva kovčega su prebačena iz Konaka do željezničke stanice na Bistriku, nekoliko stotina metara dalje. Predstavnici islamske, katoličke, sefardske, aškenazi i protestantske vjerske zajednice, kao i Josip Vancaš, su ispratili pogrebnu povorku koja je prošla pored nekih pet hiljada ožalošćenih građana.⁵⁴ Pogrebni vlak je u 18:00 krenuo za Beč. Javne zgrade u Sarajevu su bile urešene crnim zastavama, a vjerske službe za pokojnike su održane u cijeloj monarhiji.

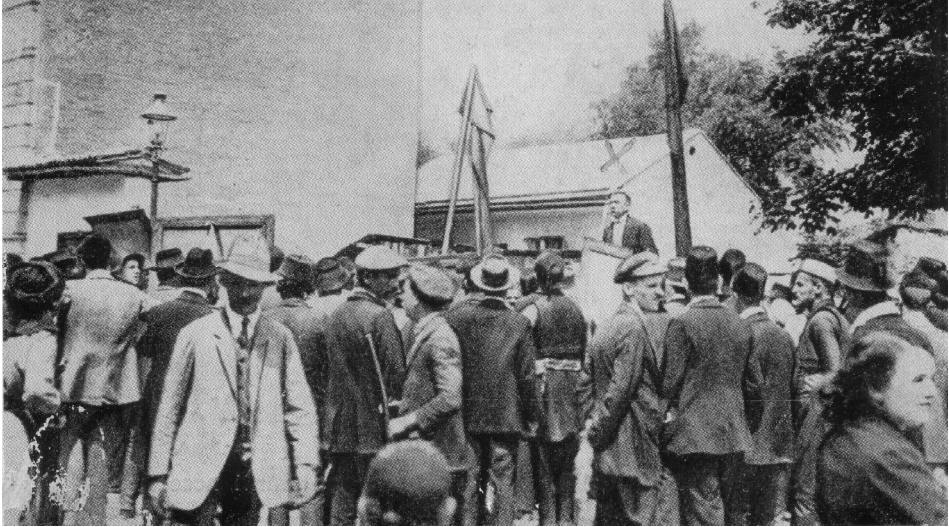
Posljedice atentata

Atentat je duboko podijelio Sarajlije duž etnonacionalnih linija. Usprkos neprijateljstvu koje su srpski nacionalisti osjećali prema Franzu Ferdinandu, njega je većina Hrvata kao i mnogi muslimani smatrala najboljom nadom za stvaranje južnoslavenske države u okviru Habsburške monarhije. Njegovo ubistvo je ljutite Hrvate i muslimane u Sarajevu potaklo na nasilne anti-srpske proteste u večer 28. juna kao i 29. juna tokom dana.⁵⁵ Gomila je svoj gnjev usmjerila uglavnom prema srpskim dućanima na čaršiji i domovima istaknutih Srba.

U 22:00 sata 28. juna, samo nekoliko sati nakon atentata, grupa od oko stotinu demonstranata se okupila i počela bacati kamenje na prozore kafane hotela Evropa, poznatog okupljališta srpskih političara u vlasništvu bogatog srpskog trgovca Gligorija Jeftanovića. Prema vladinom izvještaju, gomila je uključivala i mnoge iz “boljih klasa” kao i značajan broj oficira. Na brzinu poslana jedinica od deset pripadnika sigurnosti pod punim naružanjem i na konjima je brzo rastjerala gomilu.

Jutro 29. juna je počelo sa okupljanjem građana pod vodstvom muslimanskih i hrvatskih političkih rukovodilaca koji su pjevali nacionalnu himnu monarhije i nosili crne zastave i carevu sliku. Josip Vancaš je bio među onima koji su se obratili skupu, no nakon što su potpirili gomilu, rukovodioci su se izgubili a policija se suočila sa manjim grupama Hrvata i muslimana svih profesija koji su se brzo kretali.⁵⁶ Prema vladinom izvještaju, “demonstranti su pokrenuli pravi mali rat protiv srpskih dućana i domova u cijelom gradu.”⁵⁷ Rulja je napala niz zgrada u blizini nove srpske pravoslavne crkve, bacala kamenje na mitropolitovu kuću i opljačkala srpsku pravoslavnu školu. Druge male grupe su kamenovale zgradu u kojoj je smješteno srpsko kulturno društvo *Prosvjeta*, opljačkale srpsku banku i demolirale ured lista *Srpska riječ*. Oni su za metu odabrali dućane srpskih trgovaca, uključujući i porodično preduzeće atentatora Nedeljka Čubrinovića, kao i srpske domove. Lična imovina njihovih meta je razbacana po ulicama i pločnicima ispred njihovih kuća i dućana.

U tim mračnim danima krajem juna 1914. godine, dva života koja su pala kao žrtve atentata su osvećena životima dvojice Srba koji su stradali u nasilju rulje manje od 48 sati kasnije.⁵⁸ Fotografije i vladini izvještaji navode da su demonstranti imali široku podršku među sarajevskim ne-Srbima. Jedan je oficir izvijestio da su mnogi građani sa svojih prozora aplaudirali

Iznad: Josip Vančaš se obraća anti-srpskim demonstrantima prije njihovog divljačkog pohoda, 29. juni 1914. (Iz zbirke Historijskog muzeja u Sarajevu)

Ispod: Ostaci razbacane i uništene imovine na ulicama nakon nemira i napada na sarajevske Srbe do kojih je došlo nakon atentata, 29. juni 1914. (Iz zbirke Historijskog arhiva Sarajevo)

gomili. Vančaševu ulogu, kao i ulogu drugih političkih rukovodilaca je teško odrediti, no sigurno je da su neki od njih učestvovali u okupljanju gomile i vođenju učesnika općenito u pravcu srpskih dućana i domova. Ali, napade na Srbe i uništavanje njihove imovine u Sarajevu i drugim mjestima od strane gradskog ološa osudio je 2. jula list *Jeni misbah* upozorivši na “neislamske postupke razbijača” među kojima je sa žaljenjem vidio “dobar postotak muslimana”. Reis ul-ulema Džemaludin Čaušević istupio je 4. jula u istom smislu, a potom i u “Proglasu muslimanima” apelovao na potrebu korektnog odnosa prema nemuslimanskim sugrađanima. I vrhbosanski nadbiskup Stadler uputio je apel katolicima da se “u općoj tuzi i bolu” ne narušava javni red i mir i ne pričinjava šteta “bližnjemu svome”. U Hercegovini je također biskup fra Alojzije Mišić pozivao vjernike da se klone sudjelovanja u demonstracijama.

Iako je manje života izgubljeno u ovim događajima nego tokom ustanaka protiv osmanske vlasti 1878. godine, ovakvo bratoubilačko nasilje nije imalo presedana u gradskoj historiji. Vladimir Ćorović je 1920. tvrdio da su habsburški zvaničnici mogli spriječiti ove neredе, ali su umjesto toga demonstracijama pristupili sa “dobrohotnom pasivnošću”.⁵⁹ U svojim izvještajima, oficiri koji su zapovijedali snagama sigurnosti nude dokaze koji pobijaju takvo tumačenje. Njihovi detaljni izvještaji, predati dan ili dva nakon događaja, pokazuju da su njihove snage vjerojatno spasile novu srpsku pravoslavnu crkvu i rezidenciju mitropolita od uništenja, a bajonetima su rastjerale gomilu koja je provalila u Jeftanovićevu kuću. Uspjeh vladinih snaga sigurnosti u večer 28. juna, kada se gomila razišla čim je ugledala naružane konjanike, zvaničnicima nije dala razloga da narednog dana očekuju široki napad više grupa koje lutaju gradom. Vjerovatno je da su snage sigurnosti spasile neke živote i spriječile širu destrukciju. Kada su kovčezi sa tijelima nadvojvode i Sofije prebačeni do željezničke stanice u večer 29. juna, red u gradu je bio već potpuno uspostavljen.

Put od atentata na nadvojvodu do izbijanja prvog svjetskog rata je bio dug i zavojit. Kruti austrougarski ultimatum uručen Kraljevini Srbiji 23. jula je izazvao dodatna okupljanja Hrvata i muslimana koji su bili oduševljeni ratobornim stavom monarhije prema Srbiji. Ova okupljanja su trajala šest dana.⁶⁰ Ovog puta, habsburške vlasti su mobilizirale stotine dodatnih vojnika i konja kao ispomoć lokalnim snagama sigurnosti, što je vjerovatno spriječilo dalje nasilje protiv Srba i njihove imovine.

Nakon atentata, izbio je oštar interni sukob između Zemaljske vlade i Zajedničkog ministarstva finansija u Beču, čiji su zvaničnici tvrdili da im nikada nije rečeno za omladinske radikale. Istina je da su vladini izvještaji bili neregularni i nekompletni, ali su zvaničnici ministarstva prikupljanje informacija pogrešno protumačili kao zvaničnu politiku. U Bosni se poslije Kállaya mnogo toga promijenilo. Legalizirajući političke stranke, dozvoljavajući izbore sa ograničenim pravom glasa, ohrabrujući formiranje studentskih društava koja su imala dozvolu vlasti, i odobravajući štampanje tekstova sa nerijetko zapaljivim sadržajem, vlada je popustila stegu nadzora i praćenja iz Kállayeve ere.

Sve od 1914. godine, različite etnonacionalne skupine su na različite načine promatrale atentat, kao i dva grada koja su najdirektnije pogođena atentatom. Austrougarski i njemački zvaničnici su atentat opisivali kao kriminalnu zavjeru rođenu u Beogradu, dok su je srpski zvanični krugovi oslikavali kao herojski čin nacionalnog oslobođenja od habsburških ugnjetavača. Marksistički tumači su u konačnici stali na stranu škole "nacionalnog oslobođenja", i jugoslavenski komunisti su se pridružili srpskim nacionalistima u veličanju mladih sarajevskih atentatora kao historijske avangarde. U najpotpunijem djelu o atentatu autora Vladimira Dedijera, praktično je nemoguće odvojiti autorov neprikriveni marksistički entuzijazam od njegovih nešto manje očitih simpatija za srpski nacionalizam.

Sarajevo u ratu

Linije fronta nikada nisu stigle u Sarajevo, ali je prvi svjetski rat dotakao svakog stanovnika grada. Većina muškaraca vojne dobi se borila na jednoj ili drugoj strani. Mnogi koji su se dobrovoljno prijavili ili su mobilizirani u vojne snage monarhije su se istakli u borbi hrabrošću koja je karakterizirala carske snage u prvim godinama rata. Drugi, naročito Srbi, su se dobrovoljno prijavili u srbijansku vojsku ili su se pridružili različitim paravojnim grupama koje su se borile uz redovnu srbijansku vojsku. Cijena tog učešća je bila visoka. Mnoge Sarajlije se nikada nisu vratile, a mnogi drugi su bili ranjeni i ostali invalidi do kraja života. Oni koji nisu napuštali grad nisu bili pošteđeni odricanja u svakodnevnom životu, a Srbi koji su ostali su bili izloženi oštroj represiji habsburškog režima. Oficiri za sigurnost u monarhiji su se plašili da je atentat predstavljao samo vrh ledenog brijega u spremnosti nekih Srba da pribjegu nasilju protiv monarhije. Tokom cijelog rata, vlasti su primjenjivale drastične mjere u kampanji koja je za cilj imala da uništi

sposobnost Srba da organiziraju otpor. Njihovi strahovi su pogoršani otkrićem, *ex post facto*, postojanja raširenih nelegalnih učeničkih društava u svim velikim gradovima u Bosni i Hercegovini.

No, prepiska i izvještaji vlade poslije 28. juna 1914. godine ne pokazuju želju za osvetom protiv Srba kao naroda već prioritetnu zabrinutost za sigurnost monarhije i kontinuiranu prijetnju nasiljem od bosanskih Srba. Jedan zvaničnik je atentat smatrao "činom velikosrpske iredente, i jednom od prvih potreba države da protiv tih (ljudi) djeluje čvrstim upravnim mjerama."⁶¹ Vlada je progonila one koje je smatrala intelektualnim i političkim nositeljima subverzivne djelatnosti među bosanskim Srbima, od kojih su neki smaknuti i mnogi zatvoreni, ukidajući javni život bosanskih srpskih nacionalista u njegovim raznim manifestacijama. Ponašanje habsburških zvaničnika tokom njihove posljednje četiri godine u Sarajevu nije puno učinilo da ih omili kod stanovništva i doprinijelo je gorkom anti-habsburškom nasljeđu koje je u značajnom obimu nastavilo da živi među mnogobrojnim Sarajlijama i poslije rata.

Vanredne mjere su u Sarajevu uvedene dan poslije atentata i ostale su na snazi veći dio rata. Vlada je 29. juna 1914. godine objavila svoju namjeru da oformi posebni sud za Sarajevo i okolinu koji će biti ovlašten da izrekne smrtnu kaznu za krivična djela nasilja i ubojstva. Uredba je dva dana kasnije objavljena u službenom glasniku.⁶² Počevši od 28. juna, uhapšeno je preko stotinu Srba zbog sumnje da su pomagali atentatorima, od kojih su mnogi zatvoreni na određeno vrijeme. Takođe je uhapšeno 58 ne-Srba zbog nasilja protiv osoba i imovine tokom demonstracija 29. juna. Srpska nacionalistička štampa je ugašena, kao i list *Zvono*, koji je smatran glasnikom prosrpski orijentiranih socijaldemokrata. Policija je identificirala i protjerala 4127 osoba koje su bile državljani Srbije i Crne Gore ili nisu imali nikakvih isprava. Sve političke organizacije su raspuštene dekretom od 26. jula 1914. godine. Srpska društva *Prosvjeta* i *Sokol* su zabranjena, a njihova imovina je predata vladinom izvršitelju. Prosrpski orijentirano muslimansko društvo *Gajret* je takođe raspušteno i njegova imovina predata komisiji koja je upravljala vakufima, pod pretpostavkom da su njegovi muslimanski članovi lojalni režimu.

Krajem decembra 1914. godine general Potiorek je smijenjen sa dužnosti kada njegove trupe nisu ispunile cilj u velikoj austrougarskoj ofanzivi protiv Srbije. Baron Stjepan Sarkotić je stupio na njegovu dužnost 1. januara 1915. godine, kao posljednja osoba koja će voditi austrougarsku vladu u Bosni i Hercegovini. Novi šef vlade je u Bosni i Hercegovini usvojio stav da

“je odsustvo politike najbolja politika”. On je formalno raspustio Bosanski sabor u februaru 1915. godine (koji se svakako nije više sastajao nakon 29. juna 1914. godine) i nije ga nikad više sazvaao. Gradsko vijeće Sarajeva je, nakon mnogo debatiranja, popustilo pod pritiskom vlasti i nametnulo posebni “ratni porez” da bi se namirili vanredni troškovi izazvani ratnim uvjetima.⁶³ Gradsko vijeće je raspušteno u novembru 1915. godine, i gradom je do kraja rata upravljao imenovani povjerenik.⁶⁴

Pored represivnih mjera, vlasti su pokušavale održati kult Habsburga, često sa nepopustljivim autoritarnim mjerama. Državne parade i jubileji su se i dalje slavili. U svim školama, dan je počinjao sa habsburškom nacionalnom himnom.⁶⁵ Inspektori su morali osigurati da se himna pravilno pjeva. Svaki nastavnik je morao glasno čitati posebnu ceremoniju prije i poslije podneva, te ponavljati posebnu molitvu za djecu i uspjeh carskih trupa na bojištu.

Izložen neizbježnom napadu crnogorskih trupa odmah nakon što se Italija pridružila silama Antante, grad je u proljeće 1915. godine naredbom vojnih vlasti djelomično evakuiran na nekoliko sedmica. Promatrači su izvijestili da je čaršija zatvorena i da su čitavi dijelovi grada bili jezivo prazni tokom ove vanredne mjere. Raseljene osobe su se sklonile kod rodbine i prijatelja u obližnjim mjestima. Nakon povratka izmještenih osoba krajem oktobra 1915. godine, grad je nastavio sa sivom ratnom svakodnevnicom.

Teške nestašice životnih potrepština su počele krajem 1914. godine.⁶⁶ U januaru 1915. godine grad je otvorio centar za raspodjelu hrane, a u maju 1915. godine su uvedene karte za kruh. U decembru 1915. godine je otvorena javna kuhinja koja je prvog dana otvaranja nahranila šest stotina ljudi. U odvojenim objektima je osigurana hrana za učenike i zvaničnike. U maju 1915. godine je otvorena ljevaonica koja je primala i topila metalne predmete za podršku ratnom naporu.

Među mnogobrojnim uzbudljivim sudbinama Sarajlija tokom rata, iskustva Milana Srškića su jedinstvena.⁶⁷ Mobiliziran u habsburšku vojsku, sa mađarskom jedinicom je poslan na ruski front. U povoljnom trenutku, on i još jedan srpski vojnik su dezertirali u pravcu ruskog logora. On se stavio na milost i nemilost ruskih vojnika, koji su s početka sumnjali u njegove tvrdnje da je politički poznata osoba. Predat je srbijanskoj ambasadi u Petrogradu nakon čega se vratio u Srbiju, gdje je od njega zatraženo da pomogne u ohrabriranju daljih prebjega sa habsburške strane. U Kragujevcu je prvi put upoznao srbijanskog princa Aleksandra. Srškićeva supruga i malo dijete su mu se uspjeli pridružiti na srbijanskoj teritoriji. No, u oktobru

1915. godine, srbijanska vojska je prisiljena na naglo povlačenje pred zajedničkom ofanzivom njemačkih, austrougarskih i bugarskih snaga. Srškić se sa porodicom pridružio kralju, njegovim ministrima, i vojsci u legendarnom povlačenju preko sjeverne Albanije ka jadranskoj obali. Tamo su preživjele poslije teškog marša evakuirali britanski brodovi na otok Krk, gdje je ustanovljena vlada u egzilu. Srbijanska vlada na Krku je počela razgovore sa "jugoslavenskim odborom", grupom istaknutih hrvatskih i slovenačkih političara iz Londona, koji su se nadali da će u slučaju da Austro-Ugarska izgubi rat biti moguće formiranje jedinstvene južnoslavenske države. Srškić je imenovan u ovaj odbor kao predstavnik Srbije, "držeći se uvek linije srpske vlade", kako je zabilježio jedan njegov kolega.⁶⁸ U tom svojstvu je učestvovao u pripremama Deklaracije sa Krfa iz jula 1917. godine, dokumenta koji je postavio temelje za Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca, koje je proglašeno na kraju rata, u decembru 1918. godine.

Srškić je bio jedan od rijetkih Sarajlija koji je imao glasa u poretku koji je uspostavljen nakon kolapsa Habsburške monarhije. Vajna Habsburška monarhija je 1918. godine nestala sa mape gotovo bez glasa, ostavljajući za sobom ostatke propale imperije. Mnoge njene birokrate su nastavile dolaziti na posao kao i obično, ali su uskoro primali naređenja od novih gospodara. Mnogi njeni vojnici, ostavljeni bez vodstva i bez svrhe, su napustili svoje jedinice i krenuli kućama. U gradu u kojem je rat započeo ali koji nikada nije vidio borbe, ratom iscrpljeni stanovnici su se nadali da će svoje živote ponovo izgraditi u novoj, jedinstvenoj južnoslavenskoj državi.

5.

ZABORAVLJENI GRAD KRALJEVINE JUGOSLAVIJE

Tokom četrdeset godina kao habsburški model za pokazivanje u jugoistočnoj Evropi, Sarajevo je u potpunosti integrirano u ekonomski, politički i kulturni život monarhije. Te veze su pokidane 1918. godine. Sarajevo je iz Prvog svjetskog rata izašlo kao siroče propale Austro-Ugarske monarhije i postalo dio nove južnoslavenske države. Usprkos početnom entuzijazmu koji su Sarajlije pokazivale prema novoj državi, gotovo svi aspekti života su ili stagnirali ili propadali u gradu tokom dvadeset tri godine u sklopu jugoslavenske kraljevine. Ekonomija je pokazivala tek sporadičan uspjeh, općinsko rukovodstvo se uzalud trudilo da dobije autonomiju za gradsko vijeće, kulturni život je pokazivao tek skroman napredak, a izgrađeno je vrlo malo novih građevina. Iako su mnogi drugi gradovi u regionu doživjeli sličnu sudbinu, Sarajevo je nepravedno dovedeno u podređen položaj prenošenjem u Beograd mnogih institucija i funkcija koje su ranije pokretale njegov dinamični razvoj. Novi vladari su prednost dali Beogradu, Zagrebu i Ljubljani, glavnim urbanim centrima naroda po kojima je država dobila svoj formalni naziv: Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca. Zanemareno zbog svoje šarolikosti i razdirano snagama koje su dolazile iz tri favorizirana urbana centra, Sarajevo je postalo zaboravljeni grad.

Sarajevo u okviru Kraljevine Jugoslavije

Poput drugih poslijeratnih država u jugoistočnoj Evropi, Jugoslavija je bila ustrojena kao ustavna monarhija. Hibridna tvorevina je ujedinila kraljevine Srbiju i Crnu Goru sa ranijim habsburškim teritorijama Hrvatskom, Slavonijom, Dalmacijom, Vojvodinom, Slovenijom i Bosnom i Hercegovinom, pod vladajućom srbijanskom dinastijom Karađorđević. Stvorena

na brzinu zbog rastućih nemira u južnoslavenskim zemljama i italijanske vojne prijetnje ranijim habsburškim teritorijama,¹ Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca je zvanično proglasio srbijanski princ regent Aleksandar u Beogradu, 1. decembra 1918. godine.² (Kraljevina se u daljem tekstu pominje pod nazivima Jugoslavija ili Kraljevina Jugoslavija, iako je taj naziv stekla tek u januaru 1929. godine.) *De facto* vladar tokom petnaest od ukupno 23 godine između dva svjetska rata, Aleksandar Karađorđević je bio glavni arhitekt jugoslavenskog državnog uređenja.³ Nakon što ga je njegov bolesni otac Petar I proglasio regentom u junu 1914. godine, srbijanski regent Aleksandar je postao regent i u novoj jugoslavenskoj kraljevini nakon što je

5.1 Formiranje jugoslavenske kraljevine, 1918.

ona proglašena u decembru 1918. godine. Nakon što mu je umro otac u avgustu 1921. godine, Aleksandar je postao kralj. Kraljevinom Srba, Hrvata i Slovenaca je vladao do 1929. godine, a nakon toga i Kraljevinom Jugoslavijom, sve dok nije postao žrtva atentata u oktobru 1934. godine.

Većina Sarajlija je perspektivu života u novoj južnoslavenskoj državi dočekala sa entuzijazmom i optimizmom. Kada su vojnici srbijanske kraljevske vojske trijumfalno umarširali u Sarajevo 6. novembra 1918. godine, obilježavajući nesporn prelazak grada iz habsburške pod južnoslavensku vojnu kontrolu, oni su pozdravljeni kao oslobodioci i dočekani slavljem kojeg se ne bi postidio ni habsburški period.⁴ Ubrzo su Sarajlije počele pripremati nove vladine institucije, pretpostavljajući da će grad i dalje biti važan administrativni centar novog kraljevstva. Članovi prvoimenovanog gradskog vijeća, očekujući neizbježni dolazak demokratije u zemlju, su pripremili inicijative za reforme i održavanje izbora sa širokim pravom glasa. No, te nade su izbljebile pred nepopustljivim autokratskim centralizmom i odlučnošću da se Bosna i Hercegovina eliminiira kao administrativna jedinica i da se ukine značaj Sarajeva kao regionalnog glavnog grada.

Mnoga historijska djela opisuju jugoslavensku monarhiju (1918-41.) kao velikosrpsku tvorevinu u kojoj su Srbi dominirali zahvaljujući centralizaciji. Andrew Wachtel, u svojoj studiji o usponu i padu jugoslavenstva daje verziju te interpretacije: "Stvar nije bila samo u centralizaciji, već u centralizaciji sa snažnim srbijanskim akcentom."⁵ Ispitivanje razvoja događaja u Sarajevu otkriva mnogo dokaza o takvom srpskom akcentu, ali sugerira da oni koji u Jugoslaviji između dva rata vide samo velikosrpsku državu možda brkaju sredstvo i cilj. Centralna misija vladara dinastije Karađorđević je bio autokratski centralizam, koji je trebao ojačati njihovu veličinu i moć. Iako su često isti politički akteri promovirali velikosrpsku hegemoniju i autokratsku centralizaciju, režim je poduzeo mnogo mjera u pravcu centralizacije koje nisu unapređivale srpski nacionalizam. Neki aspekti centralizacije su podjednako smetali i Srbima kao i muslimanima i Hrvatima, kao i neke druge mjere. Tako je autokratski centralizam i velikosrpske ambicije najbolje promatrati kao odvojene, iako povezane fenomene,⁶ koji su jednako išli protiv interesa Sarajeva. Težnju Sarajlija za većom kontrolom nad vlastitim pitanjima je češće osujećivala statična, autokratska centralizacija nego velikosrpsko miješanje. Velikosrpski nacionalisti su neizbježno stajali na strani centralizacije, no to često nije bilo relevantno za širu borbu za dobijanje kontrole nad gradskim poslovima.

Najprisutniji problem u Sarajevu tokom perioda je bila produžena ekonomska stagnacija. Kontinuirano odbijanje vlade da gradu dozvoli smisleni lokalnu samoupravu je gradskim ocima onemogućilo rješavanje tog problema. U jugoslavenskoj kraljevini, kao i pod habsburškom vlašću, stanovnici grada su se uzalud borili za kontrolu nad vlastitom sudbinom. Novi vladari nisu ponudili nikakvu grandioznu viziju koja bi inspirirala rast ili rekonfiguraciju urbanog prostora. Dinastija Karadorđevića je zamijenila dinastiju Habsburga u memorijalnoj kulturi grada kao centralna tema praznika, statua, spomenika, kulturnih događaja i preimenovanja ulica. No, malo se toga promijenilo tokom produženih političkih borbi između vijeća i raznih predstavnika kraljevske vlasti. Mnogo se toga dogodilo, ali se malo toga promijenilo.

Nove stranke i neuspjeh političkog jugoslawenstva u Sarajevu

Prenos vlasti sa habsburške na južnoslavensku kontrolu je počeo u oktobru 1918. godine, nakon što je poraz centralnih sila (Njemačke, Austro-Ugarske, Bugarske i Osmanskog carstva) na solunskom frontu najavio predstojeću propast Habsburške monarhije. Krajem oktobra, vodeći članovi Jugoslavenskog odbora iz Bosne i Hercegovine su formirali Narodno vijeće Srba, Hrvata i Slovenaca za Bosnu i Hercegovinu, zakonodavno tijelo koje je zatim donijelo odluku o uspostavljanju Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu.⁷ Kao jednu od prvih akcija, Zemaljska vlada je naložila svakom gradu i mjestu u Bosni i Hercegovini da ustanovi narodno vijeće. U vrijeme kada je izdata ta naredba, Sarajevo je već imalo poslijeratno vijeće koje se sastojalo od poslanika koje je imenovala Zemaljska vlada.

Tokom prve dvije godine u jugoslavenskoj kraljevini, Sarajevo je imalo dinamičan i pluralistički politički život. Politička pripadnost u Sarajevu tokom te formativne dvije godine je bila fluidna i često privremena. Politički život se razvijao duž dvije linije: formiranje poslijeratnih političkih partija i aktivnosti gradskog vijeća. Gradsko vijeće je svoj prvi sastanak pod jugoslavenskom vladavinom održalo 3. decembra 1918. godine u Vijećnici.⁸ Početkom 1919. godine, političari su požurili sa uspostavljanjem političkih stranaka, od kojih je većina predstavljala oživljavanje ili nastavak predratnih organizacija.⁹ U isto vrijeme, neki članovi Jugoslavenskog odbora, u nadi da će prevazići sektaštvo, su tražili načina da konsolidiraju sve velike političke formacije u novoj državi u svejugoslavensku organizaciju.¹⁰ Sveto-

zar Pribićević, Srbin iz Hrvatske i vodeći srpski političar u Jugoslavenskom odboru, bio je glavni pokretač ove inicijative. Sarajevo, smješteno u blizini geografskog centra kraljevine i prebivalište nekoliko naroda, izabrano je kao mjesto za pokretanje nove organizacije.

Pribićević je 14. i 15. februara 1919. godine okupio aktiviste slične orijentacije u Sarajevu i osnovao Jugoslavensku demokratsku stranku, koja se skraćeno zvala Demokratska stranka.¹¹ Stranka se zalagala za centraliziranu južnoslavensku državu koja bi se sastojala od "jedne jedinstvene države, jedne otadžbine, jednog društva, jednog društvenog morala i jednog osjećanja državne svijesti."¹² Članovi stranke su bili za kraljevinu pod dinastijom Karađorđević, za radikalnu upravnu centralizaciju, lokalnu samoupravu i za agrarnu reformu koja bi seljacima dala vlasništvo nad zemljom koju obrađuju i za ukidanje zemaljske autonomije. Oni su poštovali nacionalne identitete Srba, Hrvata i Slovenaca, ali su se nadali da će svi građani nove države na kraju prigrliti jugoslavenski nadidentitet. Vodeći članovi stranke, od kojih su mnogi bili Srbi, su se nadali da će doprijeti do svojih sugrađana svih vjeroispovijesti, stranačke i etničke pripadnosti.

Vođe mnogih političkih frakcija su došle na osnivačku konferenciju Demokratske stranke, ali je malo ko želio da vidi svoju grupu utopljenu u svejugoslavensku političku organizaciju. Program Demokratske stranke, koji je stremio ujedinjenoj centraliziranoj jugoslavenskoj državi i promovirao jugoslovenstvo umjesto pojedinačnih nacionalizama, je imao odlike velikosrpskog nacionalizma i izazvao je sumnje kod ne-Srba. Perspektiva centralizacije pod srbijanskom dinastijom je bila naročito zastrašujuća za Hrvate i bosanske muslimane, od kojih se većina nadala saveznom kraljevstvu u kojem bi bivše habsburške zemlje Hrvatska i Bosna i Hercegovina imale određenu autonomiju. Velikosrpske parole korištene na skupovima u Sarajevu i Banjoj Luci tokom januara 1919. godine su samo pojačale njihove strahove. Još prije zvaničnog formiranja Demokratske stranke, rukovodstva ostalih grupa su se preventivno organizirala da bi izbjegla utapanje u svejugoslavenskoj organizaciji. Pribićević, u svojim naporima da osnuje krovnu organizaciju, je polučio upravo onu fragmentaciju koju se nadao da će prevazići.

Sarajevski muslimani, pod vodstvom vijećnika iz habsburškog perioda Mehmeda Spahe, rukovodili su naporima da se osnuje bosanska muslimanska politička stranka. On i ostali aktivisti okupili su bosanske muslimane u Sarajevu 14. februara 1919, pred planiranu osnivačku konfe-

renciju Demokratske stranke. Okupljeni bosanski muslimani su osnovali Jugoslavensku muslimansku organizaciju (JMO) i izabrali za svog prvog predsjednika tuzlanskog muftiju Ibrahima Maglajlića, koga će tri godine kasnije naslijediti Mehmed Spaho.¹³ Ubrzo nakon toga su pokrenuli list pod nazivom *Pravda*, kao zvanično glasilo stranke. Program JMO je podržavao autonomiju za Bosnu i Hercegovinu, poštovanje šerijata i naknadu za zemljoposjednike koji su izgubili zemlju zbog agrarnih reformi, ciljeve u potpunosti suprotnosti sa ciljevima Demokratske stranke. Predvidivi rezultat je stoga bio da Pribičević nije uspio ubijediti rukovodstvo JMO da svoju novu organizaciju pripoji Demokratskoj stranci. Kasnije je rukovodstvo JMO optužio za separatizam i opoziciju jugoslavenskoj državi. No, kada su u novembru 1920. godine održani izbori za Ustavotvornu skupštinu Jugoslavije, prvi ispit stranačke moći, JMO je dobio 3409 glasova (41,5%) u Sarajevu i postao vodeća stranka u gradu, koja je i u Bosni i Hercegovini dobila najviše glasova.

Iako su se deklarirali kao ne-nacionalna stranka, JMO se konsistentno ponašala kao nacionalna stranka, i stranački lideri su ljubomorno čuvali svoj monopol kao institucionalni predstavnici bosanskih muslimana. Muslimanski intelektualci i rukovodstvo JMO su konsistentno tvrdili da su oni vjerska a ne nacionalna zajednica, ostavljajući svojim članovima na volju da se deklariraju kao Srbi ili Hrvati, ali je JMO djelovala kao suštinski nacionalna organizacija. U govorima i novinskim člancima, stranački lideri su proturali neuvjerljivu tvrdnju da ekonomske prijetnje muslimanskim zemljoposjednicima suštinski ugrožavaju islam i opstanak svih bosanskih muslimana.

Pribičević ne samo da je izgubio podršku većine bosanskih muslimana i Hrvata, već nije uspio ni zadobiti podršku najveće stranke u Srbiji, Narodne radikalne stranke, popularno nazvane Radikalna stranka ili Radikali. Radikali, koje je vodio bivši srbijanski premijer Nikola Pašić, su Srbijom vladali od 1903. godine, i nisu imali ni potrebe ni želje da odustanu od svoje moći da bi se pomiješali sa drugima u velikom jugoslavenskom konzorciju. Umjesto toga, oni su ovlastili Milana Srškića da oformi bosanski ogranak Radikala koji bi se direktno natjecao sa Demokratskom strankom. Srškić je brzo reagirao i Radikali su uskoro postali vodeći izbor srpskih glasača u Bosni i Hercegovini. Tokom proljeća i ljeta 1919. godine, Srškić se obratio skupovima Srba u raznim gradovima u Bosni i Hercegovini dok su formirali lokalne ogranke Radikalne stranke. Sa nacionalističkom parolom "Srbi,

na okup!” i porukom o potrebi hitnih i sveobuhvatnih agrarnih reformi, on je apelirao na srpske seljake da glasaju za kandidate njegove stranke. On je i sam bio kandidat na izborima za Ustavotvornu skupštinu u novembru 1920. godine, i pobijedio je sa ubjedljivom razlikom. Na tom prvom is-pitu stranačke podrške, Radikali su dobili 1346 glasova (16,4%) u Sarajevu. Zahvaljujući uspješnoj organizacionoj kampanji Radikalne stranke u Bosni i Hercegovnini, glavni politički glas bosanskih Srba bio je pod vodstvom političkih lidera iz Srbije.

Rastuća snaga Radikala u Bosni i Hercegovnini pod vodstvom Srškića osigurala je da nacionalistička politika prevagne nad jugoslavenskim je-dinstvom koje su zagovarali Demokrati. Srškić je jugoslavensku kraljevinu smatrao realizacijom svojih političkih ideala: “ono što smo nas dvojica prije rata toliko želili, to se eto dogodilo”, rekao je jednom hrvatskom kolegi.¹⁴ Ipak, on nije bio naročito naklonjen učešću bosanskih muslimana u no-voj državi: “Naši su muslimani nacionalno neopredijeljeni, a naša država je nacionalna. To je država Srba, Hrvata i Slovenaca i samo oni treba da ju reprezentiraju... Ja nisam neprijatelj naših muslimana, ali to njihovo držanje nanosi štetu nama, i Srbima i Hrvatima, i mi se, i jedni i drugi, moramo od toga braniti.”¹⁵ Srškić, je zapravo postao poznat po pogrdnim pominjanjima muslimana i islama, kako u javnim govorima tako i u pri-vatnim razgovorima. Hrvatski vajar Ivan Meštrović je napisao da je Srškić jednom prilikom rekao: “Ja ne mogu u Bosni gledati minarete, oni moraju da nestanu.”¹⁶ Srškićev potcjenjivački stav prema bosanskim muslimanima je nagovijestio stalni sukob između Radikala i JMO koji je gušio rad sara-jevskog gradskog vijeća tokom perioda između dva rata.

Dok su u prvim poslijeratnim godinama bosanske muslimane i bosan-ske Srbe predstavljale jedinstvene dominantne stranke, bosanski Hrvati su u prvih pet poslijeratnih godina bili podijeljeni između klerikala koji su slijedili tradiciju nadbiskupa Stadlera (koji je umro 1918. godine) i seku-larnih hrvatskih nacionalista. Pristaše klerikalizma su 2. maja 1919. go-dine u Sarajevu osnovali Hrvatsku pučku stranku da bi promovirali prin-cip “pozitivne religije”. Sekularni hrvatski nacionalisti, pod vodstvom Jozе Sunarića, odgovorili su formiranjem Hrvatske težačke stranke u avgustu 1919. godine. Poput hrvatskih nacionalista u susjednoj Hrvatskoj, seku-laristi su bili za to da spajanje tri naroda treba ići polako i prirodno putem kulturnog razvoja. “Vrijeme je razlike stvorilo, vrijeme ih jedino može uk-loniti,”¹⁷ pisalo je u stranačkim novinama. No, ove dvije hrvatske stranke su

preživjele samo do 1923. godine, kada je Hrvatska republikanska seljačka stranka, kasnije preimenovana u Hrvatsku seljačku stranku, pod vodstvom Stjepana Radića, preuzela vodeću ulogu među bosanskim Hrvatima.¹⁸ Uspom HSS-a je ojačao veze između bosanskih Hrvata i političkih lidera u Hrvatskoj.

Sa uspostavljanjem JMO u februaru 1919. godine, osnivanjem bosanskog ogranka Radikalne stranke u aprilu, i formiranjem dvije hrvatske stranke u maju i avgustu, Demokrati su izgubili svoju prvobitnu svrhu. Rudimentarna Demokratska stranka je ostavljena u Bosni i Hercegovini sa podrškom tek nekolicine urbanih Srba koji su favorizirali pomirljiv pristup prema ne-Srbima u kraljevini. U Srbiji je Demokratska stranka postala glavna opozicija Radikalima, i imala je dosta podrške i tamo i u dijelovima Hrvatske naseljenim Srbima, odakle je poticao i Pribićević. No, u Bosni i Hercegovini i u Sarajevu nije dobila značajan broj glasova, tek 280, odnosno 3,4% na izborima 1920. godine. Sa neuspjehom koji je Demokratska stranka doživjela u pokušaju da postane svejugoslavensko tijelo i sa trijumfom Radikalala, sektaški identiteti su postali primarna odrednica političke pripadnosti u Sarajevu i u jugoslavenskoj kraljevini.

Socijaldemokrati i komunističke alternative

Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine je iz Prvog svjetskog rata izašla sa članstvom koje je većinom bilo predano revolucionarnim idealima, a ne putu evolucije koji su zagovarale socijaldemokratske stranke u drugim bivšim habsburškim zemljama.¹⁹ U prve dvije godine, stranka je zadobila široku podršku i mnogo glasova ali je i usadila strah u one koji su bili na vlasti i ojačala odlučnost vladara i vlada da spriječe društvene nemire, poput onih koji su se dogodili u Rusiji. Nakon perioda legalnosti i neograničenog djelovanja, stranka je zajedno sa svojim aktivnostima zabranjena krajem 1920. godine i prisiljena na tajno djelovanje u sjeni. Svaka faza u dihotomiji njenog postojanja između dva rata – prvo otvorena i legalna, zatim tajna i nezakonita – je imala dubok utjecaj na život u Sarajevu i na karakter političkog života u narednim desetljećima.

Boljševičko preuzimanje vlasti u Rusiji u oktobru 1917. godine je bacilo mračnu sjenku preko Evrope, a uspjeh ruskih boljševika je ohrabrio socijalističke istomišljenike da upute izazov postojećem poretku. Stranačke vođe u Bosni i Hercegovini su sa istomišljenicima u Srbiji dijelile istu nadu

u mogućnost boljševičke revolucije. "Socijaldemokratska stranka Srbije i takođe Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine stoje na komunističkoj platformi", naveli su rukovodioci partija u pozdravnom telegramu upućenom osnivačkom sastanku Treće internacionale u Moskvi u martu 1919. godine.²⁰ Ali nisu svi članovi dali podršku revolucionarnom stavu. Šaroliko članstvo stranke na kraju rata 1918. godine je uključivalo mnoge, koji se ovdje nazivaju reformskim socijaldemokratima, koji su zagovarali evolucijski put ka socijalizmu putem učešća u parlamentima i saradnje sa nesocijalistima.

Kao što je to bio slučaj i prije rata, Sarajevo je bilo primarni centar socijalističke političke aktivnosti u Bosni i Hercegovini. Sarajlije su redovito činile jednu trećinu i više članova partije i učesnika u kolektivnim radničkim akcijama u Bosni i Hercegovini. Pored toga što je bilo sjedište stranačke centrale i prebivalište najutjecajnijih članova, Sarajevo je bilo glavni centar industrijskog zapošljavanja a time i više od drugih gradova dom brojnim pripadnicima radničke klase, primarnog biračkog tijela stranke. U februaru 1919. godine, sarajevski ogranak stranke je imao oko 2100 članova, što je bilo oko 10 procenata ukupnog broja zaposlenih radnika (kojih je bilo 19302 u godini ekonomske krize 1931.) i jedna trećina članova sindikata.²¹ Teško je doći do pouzdane statistike o sastavu sarajevskog partijskog ogranka, jer su partijski rukovodioci vodili politiku sljepila a ne balansa kada se radilo o nacionalnoj ili vjerskoj pripadnosti svojih članova. Raspoložive informacije sugeriraju da je partija, u skladu sa svojim programom, imala članove iz svih vjerskih i nacionalnih skupina u Sarajevu, i da su Jevreji (pretežno Sefardi) pristupali partiji u neproporcionalno velikom broju, kao i Srbi, koji su bili odmah iza njih.²² Poput industrijskih radnika koji su činili bazu partije, sarajevska KP je bila pretežno muška, mada je bilo i žena članica partije, posebno onih iz duhanske industrije i proizvodnje ćilima, gdje su više od polovine radne snage bile žene.

Stranački lideri su požurili sa postavljanjem svojih zahtjeva čim su u Sarajevu osnovane prelazne institucije vlasti. Dva dana nakon trijumfnog ulaska srbijanskih trupa u Sarajevo, delegacija socijaldemokrata je 8. novembra 1918. godine prezentirala svoje stavove na sastanku zvaničnika Zemaljske vlade.²³ Socijaldemokrati su apelirali na vladu da podrži široku političku liberalizaciju i širu ulogu države u olakšavanju očajnog položaja industrijskih radnika i siromašnih u gradovima. Predložili su da izbori budu zasnovani na univerzalnom pravu glasa, uključujući i žene, te su in-

sistirali na slobodi štampe, govora i okupljanja. Zvaničnici zemaljske vlade su odgovorili da će razmotriti prijedloge i zahvalili se na lojalnosti koju su socijaldemokrati pokazali do tada. Pristojni prvi prijem zvaničnika je međutim prikrivao duboko ukorijenjen strah od revolucionarnog komunizma koji su dijelili sa drugim političkim liderima u kraljevini, uključujući i regenta Aleksandra i njegove savjetnike. Te strahove su ojačale javne manifestacije koje su socijaldemokrati organizirali u prvim mjesecima 1919. godine.

Predanost partije revolucionarnim promjenama je uskoro potvrđena na višem organizacionom nivou. Na “kongresu ujedinjenja” u Beogradu, u aprilu 1919. godine, Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine se udružila sa strankama slične orijentacije iz drugih regija (izuzev Slovenije) i oformila Socijalističku radničku partiju Jugoslavije [komunista].²⁴ Delegati su glasali za pridruživanje Kominterni, čime su novu partiju primakli bliže ideologiji i strategijama međunarodnog komunističkog pokreta pod ruskim vodstvom. U junu 1920. godine, na drugom kongresu u Vukovaru, partija je još jednom promijenila naziv, ovaj put u Komunistička partija Jugoslavije (KPJ).²⁵ Revolucionarna komunistička ideologija je prevladala na oba kongresa. Sa usponom revolucionara u prve dvije godine nakon formiranja partije, većina reformista je ili prebjegla ili je protjerana. U Sarajevu, socijaldemokrati reformisti pod vodstvom Jovana Šmitrana okupljeni oko novine *Zvono* su se otcijepili i u martu 1919. godine oformili Jugoslovensku socijaldemokratsku stranku za Bosnu i Hercegovinu, čiji su se članovi obično nazivali socijalpatriotima ili zvonašima.²⁶

Tokom svog legalnog postojanja od kraja rata do kraja decembra 1920. godine, Komunistička partija je bila autohtona organizacija sa programom koji je bio fokusiran na hitne potrebe radnika i osiromašenih stanovnika grada i slobodno je koristila štrajkove i demonstracije da bi postigla svoje ciljeve. Usprkos njihovom otvorenom divljenju postignućima ruskih revolucionara, partijski rukovodioci u Bosni i Hercegovini i u Sarajevu nisu bili ropski imitatori boljševičkog modela i u ranim poslijeratnim godinama partija nije bila pod vodstvom ili kontrolom nijedne strane partije ni vlade. Iako su njeni lideri odbijali da učestvuju u radu mnogih institucija vlasti, oni su učestvovali na svim mogućim izborima i energično su vodili izborne kampanje. Rezultat toga je da partija nije razvila tajno konspiratorno krilo zbog čega su je žestoko kritikovali historičari socijalističkog doba.

Tokom dvije godine svog legalnog postojanja, od kraja 1918. do decembra 1920. godine, partija je organizirala štrajkove, demonstracije, predavanja i predizborne skupove kao pripremu za izbore. Pozivi partije na revolucionarne društvene promjene su privukli pristaše iz širokog spektra radnika, studenata, intelektualaca, i u izvjesnoj mjeri seljaka. Rukovodstvo je pozivalo pristaše partije na mirna javna okupljanja i organiziranje štrajkova u sektorima proizvodnje i transporta. Partija je sponzorirala javni skup u Sarajevu 17. januara 1919. godine, koji je bio dobro posjećen, a oko trideset hiljada radnika, od čega dvanaest hiljada samo u Sarajevu, je učestvovalo na skupovima četiri dana kasnije, poštujući poziv partije na generalni štrajk.²⁷

Vladini zvaničnici su demonstracije smatrali proboljševičkim i antimonarhijskim, i plašili su se da bi pokret mogao prerasti u opći otpor režimu.²⁸ Imajući na umu predstojeći praznik Prvi maj, vlada je poduzela oštre mjere da bi spriječila antivladine proteste. Kraljevska vlada je zabranila sve javne demonstracije na socijalistički praznik Prvi maj i naredila žandarmeriji i redovnoj vojsci u Sarajevu da se pripremi na akciju. Partijski lideri u Sarajevu su odgovorili pozivom na obustavu rada 30. aprila, koja je zamrzнула fabrike i najveći dio javnog prevoza. Stotine radnika su se okupile u radničkom domu u noći između 30. aprila i 1. maja, a vlada je iskoristila njihovo okupljanje kao izgovor da napadne partiju. Žandarmerija i redovne vojne trupe su upale u dom, pohapsile radnike, zaplijenile partijski arhiv i zapечатile zgradu. Vlasti su takođe zabranile dalje štampanje partijskih novina *Glas slobode*.²⁹

Nakon vladine prenapljene akcije 1. maja 1919. godine uslijedila je javna kampanja da se demonstranti prikažu kao revolucionarni neprijatelji države. Sarajevski gradonačelnik Aristotel Petrović je optužio demonstrante da su "htjeli prevrat da učine, da dođu do moći i da uspostave novi red".³⁰ On je 5. maja 1919. izjavio da su komunisti prokockali devet mjesta koja su osvojili u Gradskom vijeću i predložio da se komunisti zamijene socijalistima "bez revolucionarnih boljševističkih ideja."³¹ Na slijedećem sastanku jedan jevrejski vijećnik je prigovorio ovom prijedlogu, ističući da Jevreji imaju samo četiri mjesta. Predložio je da se socijalistima reformistima da isto toliko. Vijeće je to odobrilo i četvorica reformističkih poslanika pod vodstvom Jove Šmitrana su ušli u vijeće. Zabranjujući komunistima rad u vijeću, rukovodstvo grada je predvidjelo sveobuhvatnu zabranu revolucionarnog socijalizma koja je u jugoslavenskoj kraljevini provedena 1920-21. godine.

Represija radnika i članova partije koja je počela 1. maja 1919. godine u Sarajevu je bila najoštrija represija provedena u jednom jugoslavenskom gradu, mada nije dugo trajala. Sredinom juna 1919. godine, po nalogu jugoslavenskog premijera Pribićevića, vlada je vratila partijsku arhivu, dozvolila nastavak štampanja *Glasa slobode* i aktivnosti u radničkom domu.³² Većina zatvorenika je odmah oslobođena, mada je nekolicina ostala u zatvoru do avgusta 1919. godine. Novooslobođeno rukovodstvo se uskoro ponovo vratilo na ulice. Na javnom skupu u Sarajevu 20. jula 1919. godine, komunisti su zahtijevali okončanje zapadne intervencije u Rusiji i oslobađanje preostalih zatvorenika koji su uhapšeni 1. maja.³³

Iako su im planovi odgođeni neočekivanom intervencijom vladinih snaga 1. maja, sarajevski komunisti su sazvali osnivačku skupštinu 1. oktobra 1919. godine da bi formalno inaugurirali svoje učešće u KPJ.³⁴ Sarajevski ogranak partije je u to vrijeme imao oko 1500 članova. Partija je nastavila da organizira skupove i štrajkove tokom naredne godine dana. Njihove parole i govori su se sve više fokusirali na lokalna pitanja ali su često koordinirani sa događajima koje je partija organizirala u drugim dijelovima Jugoslavije. Da bi se iskoristila popularnost stranke, izvršni komitet KPJ je u decembru 1919. godine odlučio da će partija na izborima istaći kandidate na svim nivoima.³⁵

Odluka partije da svoju snagu provjeri putem glasačkih listića je dovela do njihove pobjede u Zagrebu i Beogradu, ali je vlada u oba slučaja dekretom poništila rezultate. U očekivanju izbora za Gradsko vijeće, rukovodstvo sarajevskog ogranka KP je organiziralo skup na kojem je 30. marta 1920. godine prisustvovalo 9.000 osoba.³⁶ Vladini zvaničnici su odgodili izbore u Sarajevu, vjerovatno u strahu da će KP i JMO dobiti većinu. Njihovi strahovi su se obistinili u novembru 1920. godine na izborima za Ustavotvornu skupštinu kraljevine. Partija je dobila 2101 glas u Sarajevu (25,5%), i bila je na drugom mjestu po broju glasova iza JMO sa 41,6 procenata. Jak odziv birača koji su podržali KP u Sarajevu je ponovljen u nekoliko drugih bosanskih gradova, ali partija nije bila uspješna u svojim sporadičnim naporima da regrutuje pristaše među seljacima. Rezultat toga je da je partija dobila samo 5,5 posto svih glasova u Bosni i Hercegovini i 12,4 posto glasova u Jugoslaviji, što je posvjedočilo i o njenim prednostima i o manama kao organizacije sa urbanom bazom u pretežno agrarnom društvu.

Prelazno vijeće grada Sarajeva, 1919–1920.

Novoimenovano sarajevsko Gradsko vijeće je trebalo biti spremno sredstvo nove Zemaljske vlade. Umjesto toga, postalo je forum za dinamičnu demokratsku debatu i proteste protiv mnogih vladinih politika. Tokom dvije godine zasjedanja, prelazno vijeće je predstavljalo laboratoriju efikasnog, otvorenog odlučivanja u državi koja se munjevito kretala prema centraliziranoj autokratskoj vladavini. Njegovi članovi su pokazali umijeće u korištenju demokratskih parlamentarnih procedura, toleranciju za druge i spremnost da saslušaju suprotne stavove. Vijeće se pokazalo ne samo kao tijelo za donošenje odluka već podjednako i kao komitet za konkretnu akciju, i na pragmatičan je način rješavalo kronične poslijeratne probleme grada. Njegovi članovi, od kojih je većina bila iz Demokratske stranke, su pokazali nadu u grad koji će biti sekularniji i jedinstveniji nego ranije, i preporučivali su izmjene u politikama koje bi tu viziju pretvorile u stvarnost.

Usprkos raširenom preziru prema nasljeđu habsburške vladavine, vijeće je usvojilo mnoge prijeratne prakse i radilo je po istom statutu koji je rukovodio njegovim djelovanjem u vrijeme Austro-Ugarske. U struktuiranju prelaznog vijeća, članovi Zemaljske vlade su primijenili vjerski ključ, dijeleći mjesta između četiri glavne vjerske zajednice prije nego što su ih popunili istaknutim, politički aktivnim osobama odgovarajuće vjeroispovijesti. Četiri mjesta u vijeću iz 1918. godine su bila ostavljena za Jevreje, i po devet mjesta za katolike, pravoslavce i muslimane. Pored toga, Socijaldemokrati su dobili devet mjesta, što je pokazalo da je namjera Zemaljske vlade bila da sve glavne političke grupe u gradu budu zastupljene u prelaznom vijeću. Po pravilu, Socijaldemokrati su odbijali pozive da učestvuju u prelaznim organima nove kraljevine, plašeći se da bi saradnja sa buržoaskim vladajućim institucijama kompromitirala njih i njihovu poruku. Ipak, neki Socijaldemokrati su prihvatili mjesta koja su za njih ostavljena u novoformiranom prelaznom gradskom vijeću. Zemaljska vlada je odobrila postavljenja svih članova vijeća iz svih pet grupa.³⁷

Vjerski ključ je takođe upravljao izborom na pojedinačne pozicije u vijeću, iako Jevreji nisu bili uključeni u prvu podjelu mandata. Aristotel Petrović, pravoslavni Srbin, postao je predsjednikom vijeća. Katolik Ivo Jelinović i musliman Ibrahim Šarić izabrani su za potpredsjednike vijeća. Jevrejski vijećnik Vito Alkalaj protestirao je zbog odsustva Jevreja u rukovodstvu vijeća i predložio da jedan Jevrej bude izabran kao treći potpredsjednik. Predsjednik Petrović, ističući da zemaljska vlada nije na to imala

primjedbe, podržao je prijedlog ali je odgodio izbor kandidata za sjednicu na kojoj budu prisutni svi jevrejski vijećnici. Vijeće iz 1919. godine tako je odgovorilo na pritužbu Jevreja na isti način kao što je vijeće iz 1878. godine odgovorilo na pritužbu pravoslavnih Srba: jednostavno je dodalo još jednu poziciju u vijeću.

Dok se vijeće spremalo da izabere jevrejskog potpredsjednika 3. februara 1919. godine, vijećnik Stevo Marković (jedan od osnivača Demokratske stranke) je uložio prigovor. "Mi u ovome novom životu treba da konačno raskrstimo sa vjerskim obzirima – sa konfesionalnim ključem", tvrdio je on.³⁸ Nakon što su ostali vijećnici insistirali da je odluka da se izabere jevrejski potpredsjednik već donesena, Marković je povukao svoj prijedlog i nastavilo se sa glasanjem. Svi vijećnici su pozvani da glasaju, čime je pokazano da odabir predsjedništva vijeća ne predstavlja ekskluzivno pravo grupe iz koje kandidat dolazi. Neki su se vijećnici ipak uzdržali od glasanja, vjerojatno smatrajući da jevrejski poslanici trebaju sami izabrati svog potpredsjedavajućeg. U drugom krugu tajnog glasanja, Vito Alkalaj je pobijedio protukandidate Ašera Alkalaja i Samuela Pintu.

Prvo na dnevnom redu je bilo usvajanje "Osnove privremenog izbornog reda za grad Sarajevo" kojim se uspostavljaju procedure za odabir stalnih vijećnika.³⁹ Pravni odbor je predložio da muškarci stariji od 24 godine imaju pravo glasa ukoliko u gradu žive najmanje pet godina i pismeni su. Prijedlog odbora je doveo do "ukidanja konfesionalnog ključa", rekao je predsjednik komiteta Badovinac i osigurao "opšte, jednako, direktno i tajno pravo glasa, uz zaštitu manjina". Žene nisu dobile pravo glasa, istakao je, "radi naših naročitih prilika osobito s obzirom na muslimansko ženskinje". No predloženo pravo glasa nije bilo dovoljno široko za socijaldemokratu Jakšića. On je zagovarao da se ženama dozvoli da glasaju, da donja starosna granica za glasače bude 20 a ne 24 godine, i da svako ko u gradu živi duže od šest mjeseci ima pravo glasa.

Vijeće je debatiralo o predloženim glasačkim pravima i glasalo pojedinačno o svakom prijedlogu. Prihvatajući poziciju socijaldemokrata, vijeće je izglasalo sa 16 naprema 12 glasova da se najniža starosna dob glasača sa 24 spusti na 20 godina. Kao gest kompromisa, predsjednik komiteta Badovinac je ponudio da minimalno vrijeme prebivanja u gradu za glasače bude tri godine, i da se odustane od uslova pismenosti. Kompromis je na kraju sve zadovoljio i izglasan je. Nakon toga, vijeće se zateklo u pat poziciji kada je po 14 vijećnika glasalo za i protiv glasačkog prava

žena. Glas predsjednika vijeća Petrovića je presudio, donijevši poraz socijaldemokratskoj alternativi. (Sarajevsko gradsko vijeće je tako umalo dalo ženama pravo glasa prije nego što su to učinile Sjedinjene Države sa XIX amandmanom na Ustav 1920. godine.⁴⁰) U debati su se vijećnici pokazali spremnim na kompromis i poštivanje većine glasova. Nijedna strana nije dobila sve što je željela, ali je konačni nacrt zakona dobio podršku svih vijećnika. Socijaldemokrata Jakšić je rekao da je “novi izborni red pored nekih mana ipak mnogo napredniji i moderniji od prijašnjeg izbornog reda. Sada treba nastojati ... da ova izborna osnova bude što prije odobrena, kako bi se čim prije mogli provesti izbori za grad Sarajevo”.⁴¹

Kada je konstituirano i nakon što je izvršen izbor na pojedinačne funkcije, prelazno vijeće se pozabavilo hitnim problemima u gradu: prehranom stanovništva, donošenjem mjera u javnom zdravstvu da bi se suzbio tifus i tuberkuloza, osiguranje osnovnog obrazovanja i ponovna uspostava niza javnih službi. Unutar vijeća, vijećnici su radili na održavanju dobrih uzajamnih odnosa. U martu 1919. godine, Simo Stanivuković se izvinio kolegi vijećniku Iliji Badovincu koji je bio na čelu odbora za izradu novog izbornog zakona.⁴² Badovinac je prije toga najavio svoju namjeru da da ostavku zbog ličnih napada drugih vijećnika, no pokajnički Stanivuković ga je posjetio i naglasio da nije namjeravao ništa lično. Badovinac je prihvatio izvinjenje i pristao da ostane na položaju.

Većina vijećnika se slagala sa pozicijom Socijaldemokratske stranke da bi univerzalno javno obrazovanje trebalo zamijeniti postojeći sistem konfesionalnih škola. Prelazno vijeće je u januaru 1919. godine odobrilo preporuku obrazovnog odbora da eliminiira konfesionalne škole, “da bi sva naša djeca dobivala jedinstvenu osnovnu nastavu što je u interesu naše zajedničke domovine i njenih budućih građana.”⁴³ Takva mjera bi revolucionizirala osnovno obrazovanje u gradu i ukinula glavnu osnovu moći nekoliko konzervativnih vjerskih ustanova. Prijedlog je preporučivao da se učenici u muslimanskoj školi na Bendbaši pomiješaju sa djecom drugih vjeroispovijesti i da djeca drugih vjeroispovijesti budu prihvaćena u ovoj školi. Učenici iz sefardske škole su takođe trebali krenuti u druge škole, “u interesu učenika da nauče srpski ili hrvatski jezik, kojega redovito ne znaju”. Vijeće je dalo oglas u novine da bi roditelje srpsko-pravoslavne djece obavijestilo da njihove konfesionalne škole neće biti ponovo otvorene, zbog toga što mnogi roditelji nisu znali za odluku vijeća da ujedini i sekularizira školski sistem.

Vijećnici su pokazali entuzijazam za novu jugoslavensku državu. Oni su podržavali ideju jedinstvene jugoslavenske nacije koja se sastoji od tri naroda i dominantnu ulogu srpsko-hrvatskog jezika (koji se u zapisniku vijeća još spominje i kao srpski ili hrvatski jezik).⁴⁴ Vijeće se takođe pridružilo jakoj narodnoj antipatiji prema Habsburškoj monarhiji i prema Austriji i Ugarskoj. Kao što je već pomenuto, vijeće se složilo sa odlukom zemaljske vlade da poništi devet mandata koji su bili dodijeljeni lijevo orijentiranim Socijaldemokratima i na njihovo mjesto su postavili četiri dokazana socijaldemokrata reformista.

Pragmatizam je prevagnuo nad teoretskim pitanjima prava grupa i zaštite manjina, ali nisu sva pitanja odnosa među grupama bila lako rješiva. Na sastanku u februaru 1919. godine, hrvatsko kulturno društvo *Napredak* je zatražilo finansijsku pomoć za organiziranje večernje škole opismenjanja za odrasle.⁴⁵ Naknadni prijedlog da se ista suma dodijeli i srpskom društvu *Prosvjeta* i muslimanskom društvu *Gajret* je pokrenuo dužu debatu. Jevrejski vijećnici su tvrdili da je njihovo kulturno društvo La Benevolencija isključeno iz ove ravnomjerne podjele sredstava, i jedan je vijećnik predložio podjelu na četiri dijela između kulturnih društava. Drugi su pak istakli apsurdnost podjele sredstava prema konfesionalnom ključu kojom se jednake sume dodjeljuju svakom društvu bez obzira na njegovu brojnost i potrebe. Na kraju je većina vijećnika glasala da se *Napretku* dodijele sredstva za kurseve opismenjavanja odraslih, ali da se pitanje sredstava za druga kulturna društva ostavi za kasnije.

Usprkos značajnim uspjesima vijeća odmah nakon rata, njegovi članovi su se suočili sa oštrom opozicijom od strane nacionalista koji su vršili njegovu podrivanje. Stranačka politika je od samog početka stajala kao sjena nad radom vijeća i sputavala njegovu efikasnost. Četvorica muslimana su odbili imenovanje u vijeće, navodeći kao razlog strah da članovi vijeća donose odluke od trajnog značaja usprkos činjenici da nisu demokratski izabrani.⁴⁶ Vijeće je imenovalo druge muslimane na njihovo mjesto. U martu 1919. godine, utjecajni član JMO Mehmed Spaho dao je ostavku na položaju ministra u kraljevskoj vladi u Beogradu iz protesta zbog nedovoljne zastupljenosti muslimana u Zemaljskoj vladi Bosne i Hercegovine.⁴⁷ JMO je zatim obavijestio Gradsko vijeće 14. maja da povlači svoju podršku. U pismu predsjedniku Vijeća, sarajevski odbor JMO je optužio Vijeće da je "jedno posve nezakonito tijelo... samo plod samovolje i nezakonitosti s kojom naša organizacija nema i ne može imati ništa zajedničkog".⁴⁸ U maju

1919. godine, nekoliko hrvatskih vijećnika je dalo ostavke, navodeći kao razlog žestoke napade koje na njih vrši srpska nacionalistička novina *Srpska riječ*. Njih su zamijenili drugi Hrvati.

Već obogaljeno napadima nacionalista, vijeće je dodatno bilo opterećeno zanemarivanjem od strane zvaničnika Zemaljske vlade, koji su jednostavno ignorirali mnoge preporuke Vijeća. Sve više frustrirano odgađanjem svojih nadređenih, Vijeće je jednoglasno glasalo u maju 1919. godine da stavi pritisak na Zemaljsku vladu da raspiše izbore za novo vijeće.⁴⁹ Novoimenovani socijaldemokrata reformista Jovan Šmitran je naglasio protivljenje svoje grupe bilo kakvim izborima koji bi bili održani “po starom statutu i da se opet upotrebljava konfesionalni ključ”. Vijećnici su postavili rok do juna 1919. godine i zaprijetili ostavkom ukoliko Zemaljska vlada do tada ništa ne uradi po njihovom izbornom prijedlogu. Rok je prošao bez podnošenja ostavki, ali je nereagiranje Zemaljske vlade stvorilo jaz između vlade i prelaznog Gradskog vijeća koji nikada nije premošten.

Usprkos nezadovoljstvu sa Zemaljskom vladom, vijećnici su željno iščekivali posjetu regenta Aleksandra Sarajevu koja je bila zakazana za 21. septembar 1920. No, kada se gomila okupila da pozdravi Aleksandra, vije-

Kočija jugoslavenskog regenta Aleksandra ispred Vijećnice tokom posjete Sarajevu, 21. septembar 1920. (Iz djela *Milan Srškić* (1890-1937), Sarajevo, 1938, naspram stranice 64)

čnike i gradonačelnika su u stranu gurnuli vladini zvaničnici i oficir koji je organizirao posjetu. Za gradonačelnika Petrovića nije predviđena nikakva uloga na svečanom prijemu, a njegovo auto je postavljeno na dvadeset šesto mjesto u paradi vozila koja su kralja pratila kroz grad.⁵⁰ Vijećnicima nisu data istaknuta mjesta koja su se nadali da će imati na vojnoj paradi.

Vijećnici su svoj protest izrazili na narednom sastanku Vijeća 23. septembra. Petrović je istakao da je ranije tražio da se sastane sa zvaničnicima kraljeve vlade u Beogradu, ali nije dobio odgovor. (On je u maju 1920. godine ponudio ostavku, ali je umjesto toga prihvatio privremeno odsustvo sa funkcije.) On je tada bio očajan, rekao je, ali je odlučio da "iz razloga čistog patriotskog požrtvovanja" ostane na funkciji tokom regentove posjete gradu. Najavio je namjeru da da ostavku i zamolio da se ona prihvati.

Ostali vijećnici su podržali Petrovića, istakavši da su siti napada na Petrovića kao gradonačelnika. Zbog ljubavi prema gradu, rekao je vijećnik Marković, svi su oni prihvatili dužnost koju im je nametnula zakonita Zemaljska vlada, ali ta ista vlada nije donijela izborni zakon, nije odobrila gradski budžet, i obezbijedila je premalo pomoći koju je obećala. Vijećnici su zatim glasali o kolektivnoj ostavci. Samo su se socijaldemokrati usprotivili, plašeći se da bi Zemaljska vlada mogla jednostavno imenovati povjerenika za grad. No, na kraju je Bogdanović, vijećnik socijaldemokrata reformske orijentacije, pristao da bude član odbora koji će sastaviti memorandum objašnjenja.

Članovi prelaznog vijeća su demonstrirali snažnu želju Sarajlija da rade zajedno da bi poboljšali sudbinu grada i njegovih stanovnika. Demokratija, fleksibilnost i saradnja su cvjetali u sarajevskom Gradskom vijeću tokom prve dvije poslijeratne godine. No, trud vijećnika nije doživio priznanje a njihove preporuke nisu nikada provedene. Izloženo kritici nacionalističke štampe i ignoriranju predstavnika nove kraljeve vlade, Vijeće je konačno progutala rastuća plima autoritarne centralizacije krajem 1920. godine. Kolektivna ostavka 1920. godine je život prelaznog Vijeća dovela do sramotnog kraja. Bivši vijećnici muslimani, Jevreji, Hrvati i reformski socijaldemokrati su uskoro uputili pismo Zemaljskoj vladi u kojem su izrazili žaljenje zbog nesporazuma tokom regentove posjete i izrazili nadu da to neće ostaviti gorčinu. Samo je grupa srpskih vijećnika bila uporna i proglasila da je završila sa učešćem u radu Vijeća, otkrivajući tako da spadaju u one koje je najviše uvrijedilo nipodaštavanje tokom regentove posjete.

Represija i konsolidacija autokratije

Nakon izbora za Ustavotvornu skupštinu u novembru 1920. godine uslijedio je talas represije i centralizacije s ciljem konsolidacije režimske vlasti u Sarajevu. Kraljevska vlada je postepeno raspustila Zemaljsku vladu Bosne i Hercegovine početkom 1920-tih godina, lišavajući Sarajevo uloge regionalnog administrativnog centra.⁵¹ U julu 1921. godine, centralne vlasti su Zemaljsku vladu smanjile sa deset ministarstava na četiri. Zatim je u aprilu 1922. godine jugoslavenska skupština donijela zakon kojim se zemlja dijeli u 33 oblasti, od kojih se šest nalazilo na području Bosne i Hercegovine. Četiri mjeseca kasnije, Ljubomir Vulović je imenovan pokrajinskim namjesnikom Bosne i Hercegovine sa isključivom misijom da likvidira preostale institucije Zemaljske vlade. Njegov posao je završen u februaru 1924. godine kada su raspuštena posljednja tri ministarstva, a njihove nadležnosti su preuzela ministarstva kraljevske vlade. Područje Sarajeva je postalo jedna od šest upravnih oblasti u Bosni i Hercegovini na čijem čelu se nalazio veliki župan.

Zasjedanja novoimenovanog vijeća bila su pod budnim okom moćnog vladinog komesara. Uloga Gradskog vijeća je značajno ograničena nakon izbora za Ustavotvornu skupštinu u novembru 1920. godine. Pokazalo se da su reformski socijaldemokrati s pravom strahovali od nametanja vladinog opunomoćenika nakon kolektivne ostavke u septembru 1920. godine. Narednom sjednicom vijeća koja je održana 12. decembra 1920. godine predsjedavao je postavljeni vladin komesar Ljudevit Nowadt, čije su ovlasti bile veoma široke. Postavljeni vijećnici su postali poslušnici *de facto* kraljevske diktature koja je nametnuta gradu. Kao što je to bio slučaj i u početku habsburške vladavine, sarajevsko Gradsko vijeće je nakon toga u jugoslavenskoj kraljevini predstavljalo sluškinju centralne vlasti.

Najdrastičniji potezi vlade sačuvani su za Komunističku partiju. Nakon uspjeha komunista na izborima za Ustavotvornu skupštinu 1920. godine, vlada je udvostručila represiju i stranku otjerala u tajnost. Prvo privremeno, u decembru 1920. godine, a zatim i za stalno, u avgustu 1921. godine, kraljevski režim je zabranio stranku, poduzeo široke represivne mjere protiv njenih članova, i van zakona stavio prokomunističke javne demonstracije i publikacije. *Obznanu* od 28. decembra 1920. godine je donijelo kraljevsko vijeće ministara kao privremenu mjeru do donošenja ustava, koji je proglašen 28. juna 1921. godine. Zatim su pripadnici Crvene pravde, tajne organizacije u kojoj je bilo i pripadnika Komunističke partije, pokušali atentat

na regenta Aleksandra 29. juna 1921. godine, a 21. jula su ubili Milorada Draškovića, bivšeg ministra unutrašnjih poslova koji je proglasio Obznanu. Ubrzo iza toga, 2. avgusta 1921. godine skupština je donijela Zakon o zaštiti države većinom od 190 naprema 54 glasa, čime je partija definitivno zabranjena.⁵²

U Sarajevu je progon članova Komunističke partije 1920-1921. godine bio jednako nemilosrdan kao i habsburška represija Srba za koje se sumnjalo da su simpatizeri *Mlade Bosne*. Dok je habsburški režim svoju represiju usmjerio protiv srpskih nacionalista, Karađorđevićeva vlada se svetila klasnim neprijateljima.⁵³ Kada je proglašena *Obznana* u decembru 1920. godine, Sarajlije su saznale da će sve komunističke organizacije u gradu biti raspuštene, njihova mjesta za sastajanje zatvorena, imovina i arhiva partije oduzeta, a štampanje *Glasa slobode* zabranjeno. Nakon toga bi uslijedila hapšenja onih koji ne budu poštovali zabranu.⁵⁴ U roku od nekoliko dana, vlasti su protjerale 318 partijskih aktivista iz grada i zabranile im napuštanje mjesta prebivališta. Progon u mjesto prebivališta je bio moguć zahvaljujući restriktivnim zakonima o boravku i činjenici da su mnogi aktivisti tek nedavno preselili u grad.⁵⁵

Policijska represija izmijenila je kako karakter komunističkog pokreta u Sarajevu tako i prirodu izbornog natjecanja u gradu. Tokom naredne dvije decenije, Komunistička partija je reducirana na malu grupu zavjerenika čija je efikasnost bila ugrožena periodičnim talasima represije i čije su članove pratili policijski špijuni. Brojnost organizacije je drastično opala u odnosu na 2100 članova 1920. godine. Sarajevski istoričar Budimir Miličić je na osnovu partijskih dokumenata zaključio da broj članova partije u Sarajevu od 1921. do 1940. godine nikad nije prešao 120 i da je čak pao na 26.⁵⁶ Organizacija komunističke omladine je takođe uglavnom imala manje od stotinu aktivnih članova tokom tih dvadeset godina. Prije zabrane rada, partija je predstavljala primarnu alternativu jednonacionalnim strankama koje su bile posvećene nacionalnim razlikama. Zabranom i smanjivanjem partije vlada je efikasno oduzela pravo glasa četvrtini i više biračkog tijela iz 1920. godine i omogućila nacionalnim strankama da dominiraju izbornim pejzažom grada tokom narednih dvadeset godina.

Autokratija i demokratija u Gradskom vijeću 1920–1929.

Kraljevska vlada je stalno odgađala izbore za vijeće grada Sarajeva tokom 1920-tih godina, usprkos brzom održavanju izbora za Ustavotvornu skupštinu u novembru 1920. godine i tri kasnija izbora za narodnu skupštinu (u martu 1923. godine, februaru 1925. i septembru 1927. godine). Razlozi ovog odugovlačenja su bili političke prirode.⁵⁷ Kao što je već istaknuto, prelazno Gradsko vijeće je u martu 1919. godine usvojilo izborni zakon i dostavilo ga Zemaljskoj vladi očekujući dobre izbore, no vlasti su odgodile izbore kada je postalo očigledno da će JMO i KP dobiti većinu glasova. Nakon stavljanja KP van zakona u decembru 1920. godine, vlasti su uglavnom bile zabrinute mogućnošću pobjede JMO u bilo kojim izborima. Obzirom da je JMO uglavnom bila u opoziciji u jugoslavenskoj kraljevini tokom 1920-tih godina, vlada je većinu vijećnika imenovala iz redova Radikalne stranke, znajući da će oni vjerno podržavati mjere koje predloži vladin povjerenik. Ostali vijećnici su birani iz redova JMO i HSS, no i oni su bili poslušni.

Lideri JMO su se dugo i gorko žalili na vladino uzurpiranje ovlasti vijeća. Oni su lobirali za donošenje mjere kojom bi gradovi u Bosni i Hercegovini dobili lokalnu samoupravu, ali su u tome naišli na odlučan otpor i opstrukciju. JMO je ekonomsku i političku stagnaciju Sarajeva pripisivala beskrajnim zakonodavnim odgodama i autoritarnoj vladavini gradskih komesara. Obraćajući se partijskom skupu u Sarajevu u septembru 1927. godine, predsjednik JMO Mehmed Spaho je režim komesara nazvao “nezakonitim i neustavnim” i pozvao na okončanje stagnacije i zanemarivanja:

Sedam do osam godina nije se ovdje gotovo ništa uradilo, nisu gradjene željeznice, nisu gradjeni putevi i ovdje, u našem Sarajevu, nije podignuta ni jedna veća zgrada. Država ovdje gotovo ništa ne troši, a naplaćuje porez u punoj mjeri, možda u jačoj mjeri, nego u ostalim krajevima. Protiv tih nepravdi, koje su činjene naročito Bosni i Hercegovini, mi ćemo dignuti svoju riječ i tražiti da se one isprave.⁵⁸

Nepostojanost političkih saveza je na kraju dovela do donošenja zakona o općinskoj samoupravi za oblast Bosne i Hercegovine krajem 1927. godine. Poslije toga su raspisani i izbori za Gradsko vijeće (nakon još jedne odgode) za oktobar 1928. godine. Prije izbora, kraljevski režim je još jednom izmijenio sastav Gradskog vijeća, imenujući većinu vijećnika iz re-

dova JMO i HSS, ostavljajući Radikale u manjini. Sa ovim imenovanjima vlada je pretpostavila vjerojatni ishod predstojećih izbora i pripremila glatki prelaz ka vladavini JMO-HSS. Vlada je imenovala Edhema Bičakčića, pripadnika JMO koji se smatrao odanim vladi, za novog gradskog komesara koji će nadgledati prenos vlasti.

Sa novim komesarom i vijećnicima, vijeće je uglavnom tokom 1928. godine djelovalo kao forum za pritužbe o zanemarivanju, nezakonitom postupanju i korupciji pod prethodnim vodstvom. Od ovog novog postavljenog tijela su slabo dolazile nove inicijative, ali su debate bile dinamične i prožete nadom u pozitivan ishod predstojećih, često odgađanih izbora. Kada su konačno održani izbori u oktobru 1928. godine, glasači su većinu postavljenih vijećnika vratili u vijeće. Koalicija JMO-HSS je dobila većinu od dvadeset mjesta u vijeću, dok su Radikali i nekoliko manjih stranaka kontrolirali ukupno petnaest mjesta. Članovi većinske koalicije su izabrali Bičakčića za gradonačelnika, dok su Radikali iz protesta predali prazne glasačke listiće.

Era demokratske vlasti u Sarajevu bila je zabrinjavajuće kratka (trajala je samo 62 dana) i beznađežno sporna. Tokom zasjedanja vijeća, poslanici nacionalističkih stranaka su se dosljedno loše ponašali. Uglavnom su ignorirali suštinska pitanja upravljanja gradom i umjesto toga su se bavili ceremonijalnim i simboličkim pitanjima. Brojčano inferiorni članovi Radikalne stranke su razmetljivo bojkotirali ili protestirali protiv djelovanja većinske muslimansko-hrvatske koalicije. Nezadovoljni imenovanjima svojih članova u radne komisije, Radikali su za sva imenovanja u komisije predali prazne glasačke listiće, a imenovanja su potvrđena većinom od 21 ili 22 glasa. Prilikom rasprave nacрта telegrama koje je vijeće namjeravalo uputiti kralju Aleksandru, jedan poslanik Radikala je predložio izmjenu kojom bi se već ionako kitnjastom izrazu hvale i lojalnosti dodale riječi "utjelovitelj državnog i narodnog jedinstva". Radikali su takođe kritizirali gradonačelnika Bičakčića zbog toga što nije izvršio adekvatne pripreme za dva praznika: 6. novembra (u čast ulaska srbijanskih trupa u Sarajevo 1918. godine) i 1. decembra (proglašenje kraljevine 1918. godine).

Pored toga, otrcane, neproduktivne debate su se održavale u mračnoj sjeni negativnih događaja u drugim dijelovima kraljevine. U junu 1928. godine, na lidera HSS-a Stjepana Radića pucano je u samoj Narodnoj skupštini, nakon sve zajedljivije retorike između srpskih i hrvatskih poslanika. Radić je u avgustu umro od posljedica ranjavanja. Kralj Aleksandar

i njegovi savjetnici su na kraju odlučili stati u kraj stranačkom sporenju uspostavljanjem kraljevske diktature i suspendovanjem ustava. Proglašavanje diktature 6. januara 1929. godine je do kraja dovelo kratki život izabranog vijeća i svadljive debate koje su karakterizirale njegove tri sjednice.

Autokratski centralizam, 1929–1939.

Kraljevska diktatura je zapravo predstavljala kulminaciju autokratske centralizacije koja je uvedena u ranim danima kraljevine, a ne naglo napuštanje parlamentarne demokratije. Za Vijeće grada Sarajeva, šestojanuarska diktatura je značila povratak na režim autokratskog centralizma koji je bio na snazi od decembra 1920. godine do izbora za vijeće 1928. Autokratija je bila i zaštitni znak kraljevih odnosa sa Narodnom skupštinom. U svojoj autoritativnoj analizi šestojanuarske diktature, bosanski historičar Nedim Šarac je pokazao da regent i kralj Aleksandar nije tek nevoljko nametnuo autoritarnu vladavinu posvađanim parlamentarnim frakcijama, već da je predano provodio autokratski centralizam od samog početka režima i svoje politike, što je dovelo do logične kulminacije kada je početkom 1929. godine proglasio diktaturu.⁵⁹ Tokom 1920-tih godina, Aleksandar je manipulirao, diskreditirao i marginalizirao parlamentarne institucije, proizvodeći, prema Šarcu, “disfunkcionalni semiparlamentarni sistem”.⁶⁰

Kralj je u prvim godinama nakon uspostavljanja diktature stekao autokratsku moć bez presedana. Suspendovao je ustav, izdao dekrete kojima se zabranjuje rad političkih organizacija nacionalne ili vjerske orijentacije, raspustio je Narodnu skupštinu, i preimenovao zemlju u Kraljevinu Jugoslaviju kao odraz unitarizma. Provodeći verziju prijedloga koji su dugo zagovarali mnogi Radikali, kralj je ukinuo upravne oblasti zasnovane na historijskim granicama i uveo devet novih upravnih oblasti pod nazivom banovine, od kojih je svaka nazvana po određenim prirodnim odlikama, i na čijem čelu se nalazio postavljeni ban. Sarajevo se nalazilo u Drinskoj banovini i određeno je kao njen administrativni centar, čime je ponovno uspostavljen status grada kao regionalnog centra.

Gradsko vijeće izabrano u oktobru 1928. godine vrlo brzo je raspušteno i zamijenjeno imenovanim tijelom u februaru 1929.⁶¹ Pod kraljevom diktaturom, gradska vijeća u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani imenovao je kralj, ali je članove sarajevskog Gradskog vijeća imenovao ban Drinske banovine, signalizirajući status Sarajeva kao grada drugog reda u kraljevini.⁶²

Vijeće imenovano 1929. godine je poslušno pristajalo na režimske diktate. Na prvih nekoliko sjednica, vijećnici su se borili da ispoštuju rok koji je vlada postavila za izradu budžeta. Njihove diskusije odaju svijest da njihove zaključke u bilo kom trenutku mogu izmijeniti viši organi vlasti.⁶³

Istoga dana kada je proglasio diktaturu, kralj je objavio i novi odabrani sastav vlade na čije čelo je kao premijer postavljen general Petar Živković. Milan Srškić je imenovan za ministra pravde. Na toj poziciji, a zatim i na poziciji premijera od jula 1932. do januara 1934. godine, Srškić je postao glavni arhitekt pravnog sistema koji je nametnut pod diktaturom.⁶⁴ Tokom sveobuhvatne reforme pravnog sistema, Srškić je nadzirao zamjenu šest različitih pravnih sistema koji su preživjeli iz predratnih političkih uređenja sveobuhvatnim sistemom standardiziranih zakona za cijelu kraljevinu. Pod njegovom paskom se pisao i novi ustav koji je kralj proglasio u septembru 1931. godine, a koji je omogućio oprezni povratak pažljivo kontroliranog parlamentarnog života. Ustav je kraljevskoj diktaturi podario fasadu parlamentarnosti ali nije vladaru dokinuo nijednu stvarnu ovlast.⁶⁵ Poslanici u Narodnoj skupštini su mogli predlagati i diskutirati zakone, ali nisu mogli neovisno donositi zakonske propise. Izborna pravila su za sve njih postavljala nepremostive prepreke, osim za kandidate od vlade sponzorirane Jugoslavenske nacionalne stranke, koja je na prvim izborima održanim prema novom ustavu osvojila svih 306 poslaničkih mandata.

U svojstvu ministra pravde, Srškić je nadgledao izradu zakona kojim su islamske institucije u Bosni i Hercegovini stavljene u nadležnost njegovog ministarstva. Reis-ul-ulema Džemaludin Čaušević je žestoko ali uzaludno protestirao kod Srškića i kralja, nakon što je pročitao preliminarni nacrt zakona.⁶⁶ Zakon je ukinuo autonomiju koju je bosanska islamska hijerarhija uživala prema habsburškom statutu iz 1909. godine.⁶⁷ Reis i druge islamske institucije su trebale preseliti u Beograd i odatle nadgledati rad podređenih u Sarajevu i Skopju. Kada je zakon sa ovim nepovoljnim odredbama donesen 31. januara 1930. godine, reis je tražio da mu se dozvoli odlazak sa pozicije. Vlada je njegov zahtjev odobrila 6. juna i zamijenila ga sa Ibrahimom Maglajlićem, penzioniranim muftijom koji je služio u drugim bosanskim gradovima. Maglajlić je inauguriran na ceremoniji u Beogradu u oktobru 1930. godine, odakle je zatim i vodio vjerske poslove. Ovim je okončana vjerska autonomija toliko važna bosanskim muslimanima, a ukinuto je i nekoliko važnih institucija u Sarajevu.

U oktobru 1934. godine kralj Aleksandar je ubijen tokom posjete Marseju. Atentat je izvršio Makedonac, mada su u planiranju učestvovali pripadnici ekstremne grupe hrvatskih nacionalista, ustaša. Prestolonasljednik Petar II, Aleksandrov sin, je u to vrijeme imao samo jedanaest godina, pa je određeno tročlano regenstvo pod vodstvom Aleksandrovog rođaka Pavla, da vlada dok Petar ne navrši 18 godina 1941.⁶⁸ Iako Petar II zbog svoje mladosti nije imao puno uticaja na politiku u Kraljevini Jugoslaviji, u memorijalnoj kulturi tog vremena je često slavljjen kao "nasljednik Petar". On je pobjegao iz zemlje pred njemačkom invazijom 1941. godine, i u Londonu ostao titularni šef vlade u izbjeglištvu sve do ukidanja monarhije 1946. godine.

Regent Pavle je predsjedavao postupnim popuštanjem određenih političkih kontrola koje je uveo Aleksandar. Oslobođeni su mnogi politički zatvorenici (uključujući i Vlatka Mačeka, lidera HSS-a), a popustila je i policijska represija i cenzura. Ustav iz 1931. godine je zadržan, ali je stranačka aktivnost polako oživjela sa povratkom otvorenijeg i pluralističkog javnog političkog života. Izbori za narodnu skupštinu i gradska vijeća su održani u februaru 1935. Milan Stojadinović je ubrzo nakon toga uspostavio novu vladu zasnovanu na koaliciji koja je uključivala Radikale, JMO, i Slovensku ljudsku stranku. Iako je Stojadinović donio određenu stabilnost političkom životu u zemlji, njegova vlada je zemlju takođe dovela u opasnu ekonomsku zavisnost od Njemačke i Italije.

U Sarajevu, buđenje političkog života nije riješilo posljedice produžene ekonomske stagnacije i pritiska na gradske resurse. Grad je 1938. godine imao godišnji budžet od 400 dinara po stanovniku, u poređenju sa 1118 dinara u Zagrebu, 1230 dinara u Ljubljani i 1300 dinara u Beogradu.⁶⁹ Izabrano rukovodstvo vijeća se redovno žalilo da im nedostaje ovlasti za rješavanje osnovnih potreba grada. U svojoj ocjeni problema grada u martu 1939. godine, Muhamed Zlatar je odbacio ideju o samoupravi kao fikciji. On je za nevolje grada krivio dvostruko zlo centralizacije i ekonomske depresije:

Privredna depresija je najjasnije tragove ostavila baš u gradovima a medju ovima najjače je pogodila Sarajevo. ... ta ista privredna depresija onemogućuje odnosno otežava jači priliv općinskih prihoda i to baš onda kada su ti prihodi toliko potrebni za borbu protiv nezaposlenosti i za ublažavanje bijede i siromaštva. ... Mjesto da nas država potpomaže

u našem radu i dotira, mi moramo svake godine od našeg siromašnog budžeta po više miliona otkidati za državne i banovinske potrebe.⁷⁰

Tako je autokratski centralizam i dalje onemogućavao sarajevskim izabranim zvaničnicima da provode osnovne funkcije upravljanja.

Memorijalna kultura

Učešće Sarajeva u novoj jugoslavenskoj državi je značilo iskorjenjivanje memorijalne kulture koja je razvijena pod habsburškom upravom. U prve dvije poslijeratne godine, Sarajlije su eksperimentirale sa nekoliko praznika i obilježavanja u znak sjećanja, samo da bi otkrili da će karakter memorijalne kulture, kao i tolike druge aspekte života u Kraljevini Jugoslaviji, za njih odrediti režim. Memorijalna kultura u periodu između dva rata se razvijala kao svjedočanstvo namjere režima da dinastiju Karađorđevića postavi kao jezgro ujedinjene, centralizirane države. Gotovo sve organizirane političke grupe u Sarajevu su podržale ideju o jedinstvenoj jugoslavenskoj naciji koja se sastoji od “troimenog naroda” – Srba, Hrvata i Slovenaca. Ovo je bio izuzetan konsenzus, posebno jer su se iste grupe oštro razilazile u pogledu političke strukture koju bi trebala imati nova država. Ovaj konsenzus u pogledu jugoslavenstva je, međutim, bio gotovo besmislen, jer je koncept tri naroda ostavio jaz dvosmislenosti između ideologije i implementacije, spretno zaobilazeći pitanje da li, kada i kako bi se tri naroda mogla spojiti u jedinstvenu naciju.

U pokušaju da restrukturiraju memorijalni život u Sarajevu u okviru nove jugoslavenske države, politički lideri su se prvo okrenuli odvojenom slavljenju heroja tri “imenovana naroda”. Takođe su eksperimentirali sa zajedničkim proslavama posvećenim junacima iz dva od tri naroda. No, naponi da se promovira zajednički identitet su se uglavnom sastojali od proslavljanja ključnih događaja u životu dinastije Karađorđević, sablasni odjek carskog kulta koji je promoviran tokom habsburške ere. Poput svojih prethodnika iz habsburške ere, članovi poslijeratnog vijeća su u prvim danima na dužnosti preimenovali glavne gradske ulice. Ove izmjene naziva ulica su označile trijumf južnoslavenskih vrijednosti nad sjećanjima na habsburšku carsku vlast. (Preimenovanje ulica je postalo uobičajena praksa za svaki novi režim u XX stoljeću.) Čak i prije izbora stalnih vijećnika, Vijeće je glasalo da se ulica Ćemaluša preimenuje u Aleksandrovu ulicu, a

ulica Franza Josefa u ulicu kralja Petra (po Aleksandrovom ocu).⁷¹ Vijeće je odobrilo preimenovanje još 43 druge ulice 10. januara 1919. godine, jer, prema riječima jednog vijećnika, “naš grad treba što više nacionalizirati”.⁷²

Otpribliže jednak broj srpskih i hrvatskih junaka se našao u nazivima novih ulica, dok je broj bosanskih muslimana bio nešto manji i uključivao je Huseina-kapetana, “Zmaja od Bosne”, koji je vodio bunu protiv osmanske politike 1831-1832. godine (vidi prvo poglavlje). U izmijenjenim nazivima ulica se nije našao nijedan Jevrej. Trojici stranaca je odato priznanje zbog njihovog doprinosa Sarajevu ili uspostavljanju jugoslavenske države: Kalajevo šetalište, kojim se odavalo priznanje dvadesetogodišnjoj upravi Benjamina Kállaya u Bosni, je postalo Vilsonovo šetalište po američkom predsjedniku Woodrow Wilsonu koji je podržavao nacionalno samoodređenje; engleska nastavnica i pisac memoara Elizabeth Irby je ovjekovječena u nazivu ulice koji je izveden od njenog prezimena; a trg ispred oficirskog doma (današnji Dom vojske) je nazvan Klemantsovjev trg po ranijem francuskom premijeru po imenu Georges Clemenceau.

Socijaldemokratski poslanik Niko Krešić se usprotivio promjeni imena ulice Josipa Vancaša, jer iako mu je Vancaš bio politički protivnik, kako je rekao, “Vancaš imade dosta zasluga za grad Sarajevo”. Ako je Vancaš kriv što je favorizirao veliku Hrvatsku, istakao je Krešić, i mnogi drugi su krivi što su podržavali veliku Srbiju.⁷³ Krešićev apel je ignoriran i ulica nazvana po najvećem sarajevskom arhitekti je dobila ime Jovana Skerlića, srpskog pjesnika iz Sarajeva čiji program su usvojili studentski radikali pred prvi svjetski rat. Vijeće je odobrilo samo 43 izmjene usprkos zahtjeva socijaldemokratskih poslanika da se izmijene imena još mnogih ulica da “Sarajevo izgubi svoj stari-feudalni karakter”. Većina poslanika je bila za to da se izmijene samo nazivi onih ulica koji “podsjećaju na stari režim”.

Mnogi događaji su proslavljeni kao nezvanični praznici 1919. godine, ali nisu svi uključeni u zvanični državni kalendar godišnjih praznika. Dan svetog Save, 27. januar, se obilježavao u znak sjećanja na člana srpske kraljevske porodice koji je izdejstvovao priznanje autokefalne srpske pravoslavne crkve od ekumenskog patrijarha 1219. godine. Da bi izrazio svoju podršku hrvatskim herojima, regent Aleksandar je 30. aprila 1919. godine otputovao u Zagreb na proslavu u čast Zrinjskog i Frankopana. Slaveći ovu dvojicu heroja iz XVII stoljeća koji su poginuli od ruke habsburškog vojvode, regent je istovremeno prezreo habsburško nasljeđe i odao počast herojima. Hrvati u Sarajevu su takođe slavili taj praznik, ali bez učešća

ne-Hrvata, baš kao što su ne-Srbi bojkotirali Dan sv. Save. Skup koji je Demokratska stranka organizirala na Dan sv. Save i na kojem su se trebali okupiti pripadnici svih nacionalnosti, se pretvorio u emotivni apel da se Bosna i Hercegovina pripoji Srbiji, što je bilo nepopularno i kod Hrvata i kod muslimana u Sarajevu.

Uz podršku ključnih članova Zemaljske vlade, Sarajlije srpske i hrvatske nacionalnosti su pokušali organizirati zajedničku proslavu 1. juna 1919. godine u čast hrvatskog pisca Silvija Strahimira Kranjčevića i srpskog pjesnika Jovana Skerlića.⁷⁴ Hrvatsko pjevačko društvo *Trebević* i srpski sastav *Sloga* su nastupili zajedno, vjerovatno po prvi put. No događaj je propao. Dom armije, koji je mogao smjestiti nekoliko stotina gostiju je bio uglavnom prazan izuzev predsjednika Zemaljske vlade Atanasija Šole, sarajevskog gradonačelnika Aristotela Petrovića, i nekolicine oficira. Ni Srbi ni Hrvati nisu bili spremni učestvovati u događaju koji je nagovještavao mogućnost spajanja dvije grupe u jedinstvenu jugoslavensku naciju.

Jugoslavenska vlada je iznad svega promovirala porodicu Karađorđević. Slavljenja kraljevskih rođendana koja su podsjećala na kult carske porodice koji je propagiran u vrijeme habsburške vladavine, su uključivala slične prakse, naročito u pogledu prominentnosti koja se davala vjerskim zajednicama i strogog rasporeda vjerskih službi i delegacija koje uručuju čestitke. Slavlje povodom rođendana regenta Aleksandra je počelo prije 8:00 sati 7. decembra 1920. godine, sa vojnim formacijama ispred katedrale i nove pravoslavne crkve.⁷⁵ Vlasti su zahtijevale da se tokom jutarnjih sati u određeno vrijeme održe vjerske službe. Srpski pravoslavci su svoju službu održali u 8:20 u novoj pravoslavnoj crkvi, a katolici u katedrali u 9:00 sati. Sefardi, Aškenazi i protestanti evangelisti su istovremeno u 10:00 sati održali službe u svojim hramovima. Dva sata su ostavljena za delegacije da izraze čestitke Milanu Srškiću, koji je tada bio predsjednik Zemaljske vlade. Muslimani su se u podne okupili na službu koju je vodio reis-ul-ulema u Gazi Husrevbegovoj džamiji. Dan je okončan muzičkim nastupima koji su uveče održani na gradskim ulicama i prijemom u 21:00 sat u Domu armije.

U decembru 1920. godine ministar za vjere u kraljevskoj vladi je objavio da će se u cijeloj zemlji slaviti pet praznika.⁷⁶ Dva praznika su bili rođendani monarha: kralja Petra I (12. juli) i regenta Aleksandra (17. decembar). Treći praznik je bila godišnjica jugoslavenske države (1. decembar), "dan proglašenja ujedinjenja Srba, Hrvata i Slovenaca i stvaranja jedinstvene Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca". Četvrti praznik, Vidovdan (28. juni), je predsta-

vljao pokušaj da se potpuno srpski događaj pretvori u praznik sjećanja na pale jugoslavenske vojnike. Taj dan je opisan kao dan “kad se čini svečani spomen svima izginulim borcima za vjeru i otadžbinu.” Pored toga, uspostavljen je i praznik “prvih slavenskih apostola” Ćirila i Metodija, 24. maja. Sarajlije, koji nisu bili poznati po tome da insistiraju na radu u vrijeme praznika, su poštovali sve ove praznike, a neke su čak i slavili. Sarajlije su takođe stekle praznik koji je bio jedinstven: 6. novembar, dan kada su srbijanske trupe ušle u Sarajevo 1918. godine. Taj praznik je privukao malo pažnje 1919. i 1920. godine, no 1921. godine je vlada organizirala velike svečanosti, nakon čega se taj datum i dalje obilježavao kao veliki sekularni praznik u periodu između dva rata.⁷⁷

Kult porodice Karađorđević je od 1921. godine zasjenjivao sve druge memorijalne aktivnosti, kulminirajući u opsesiji kraljevskom porodicom nakon proglašenja diktature 1929. Gradsko vijeće je 1940. godine izglasalo odluku o podizanju kipa kralja Petra I, na trgu koji je po njemu dobio i ime. Danas je to Trg Oslobođenja - Alija Izetbegović.⁷⁸ Vijeće je za projekat odvojilo 1.285.000 dinara, gotovo šest posto godišnjeg budžeta grada, na istoj sjednici na kojoj su vijećnici teškom mukom pokušali izdvojiti sredstva za podjelu hrane u “najsiromašnijem gradu Jugoslavije – Sarajevu”. Kip ipak nikad nije podignut zbog izbivanja rata.

Usprkos mnogobrojnim naporima da se promovira jedinstvo zemlje i naglase zajednički atributi “tri imenovana naroda”, etnokonfesionalne zajednice su postale različitije tokom perioda između dva rata. Doslovno svi Srbi i Hrvati su bili svjesni svoje nacionalnosti, koja je bila zasnovana i podudarala se sa njihovim vjerskim identitetom. Jevreji i muslimani su svoje grupne identitete definirali u principu prema vjeri, iako su neki muslimani usvojili srpski odnosno hrvatski nacionalni identitet mada su u javnom životu i dalje učestvovali kao muslimani. Njihov vjerski identitet je poštovan u javnom životu grada jednako kao srpski odnosno hrvatski nacionalni identitet. Kapitalistički ekonomski odnosi su težili promoviranju naroda i doprinijeli su određenom stupnju integracije u životu gradskih udruženja tako da je međusobno miješanje bilo tipično za radnike u novom, industrijskom sektoru ekonomije, kao i među političkim grupama koje su izrasle iz tog sektora. No, interakcija nije dovela do asimilacije; etnokonfesionalni identiteti su ostali različiti kao i u ranijim erama. Ipak, mora se uočiti izuzetno odsustvo nasilja i otvorenog sukoba duž etničkih odnosno vjerskih linija tokom vladavine Kraljevine Jugoslavije.

Društvena evolucija i ekonomska stagnacija

Tokom dvije decenije nakon Prvog svjetskog rata, broj stanovnika Sarajeva je nastavio rasti po istim stopama kao i prije rata, i povećalo se sa oko 58.000 početkom 1919. godine na oko 90.000 (što predstavlja povećanje od 55 procenata) 1941. godine.⁷⁹ Veći dio ovog rasta bio je zahvaljujući preseljenju u grad, uglavnom iz sela u Bosni i Hercegovini.⁸⁰ Istraživanja provedena tokom 1930-tih godina pokazuju da je manje od polovine stanovnika Sarajeva bilo rođeno u gradu; 90 procenata onih koji su rođeni drugdje došlo je iz drugih mjesta u Jugoslaviji.⁸¹ Paradoksalno je to što stalna migracija prema Sarajevu nije bila rezultat ekonomskog rasta već se poklopila sa dvije decenije stagnacije i opadanja. Disparitet između rastućih potreba sve veće populacije i sve manjih gradskih kapaciteta za njihovo zadovoljavanje značila je ekonomsku ugroženost i pad u siromaštvo za mnoge Sarajlije.

Korijenski uzroci dispariteta ležali su na selu. Produžena agrarna kriza u periodu između dva rata bila je izazvana opadajućim cijenama zemljoradničkih proizvoda, prenaseljenošću ruralnih predjela i fragmentaciji obradivog zemljišta.⁸² Agrarne reforme u Jugoslaviji su na mnogo načina pogoršale krizu u Bosni i Hercegovini.⁸³ Imanja seljaka i bivših zemljoposjednika dodatno su isparcelisana, povećavajući broj sićušnih imanja koja su bila premalena da bi izdržavala čak i samo jednu obitelj.⁸⁴ Ovi trendovi su podjednako negativno uticali na srpske, hrvatske i muslimanske seljake sa malim posjedima, tjerajući mnoge od njih na preseljenje u gradove. Većina imigranata je preseljavala iz očajanja, a ne zbog boljih mogućnosti u gradu. Oni su stizali bez neophodnih vještina i resursa a sa nerealnim očekivanjima. Njihovo prisustvo je dodatno opterećivalo ionako nedostatne gradske resurse. Povremeno su vladini zvaničnici pokušavali apelirati na ljude da ne dolaze. U januaru 1923. godine, Zemaljska vlada je zamolila stanovništvo na selu da radije ostanu kod kuće ako imaju prostor za život nego da podliježu iluzornoj privlačnosti Sarajeva.⁸⁵

Pored zakonom određene preraspodjele zemljišta, mnogi muslimanski zemljoposjednici i seljaci su ostali bez zemlje u prvim godinama nove jugoslavenske države kada su seljaci, uglavnom Srbi, oduzimali zemlju silom u očekivanju radikalnih agrarnih reformi. Ova oduzimanja, koja su ponekad bila praćena nasiljem protiv pojedinačnih muslimana, su bila koncentrirana u predjelima gdje su napadi bandi i nesigurnost bili uobičajeni u prelaznom periodu. Neki muslimani su slijedili dobro utabanu stazu koja

je vodila do utočišta u Sarajevu i zaštite od napada bandita i pobunjenih seljaka. Već u februaru 1920. godine, jedan se vijećnik požalio: "Mi specialno u Sarajevu imamo danas masu jednu siromaka. ... Većina naših građana bili su vlasnici kmetovski i beglučkih zemljišta, a danas je gube."⁸⁶ Broj siromašnih u gradu je tokom kraljevine samo rastao.

Ukupni rast je prikriovao značajne promjene u strukturi gradske populacije, naročito u prvih nekoliko godina nakon završetka rata. Mnogi državljani Austrije i Mađarske, uključujući i neke dugogodišnje stanovnike grada, su odjednom smatrani strancima. Većina je otkrila da njihove vještine nisu više na cijeni, da se odbacuju njihovi raniji uspjesi, i da se njihovo državljanstvo omalovažava. Novi uvjeti za gradska imenovanja su jezgrovito pokazani u odluci Gradskog vijeća 1918. godine da odabere liječnicu koja "vlada potpuno srpskim jezikom i naša je državljanka" ispred muškarca koji nije ovladao jezikom i nije imao jugoslavensko državljanstvo.⁸⁷ Neki su se dobrovoljno vratili u svoje domovine, dok je druge otjerala diskriminacija na poslovima zbog kojih su došli. Josip Vancaš, superiorni arhitekt gradskog pejzaža je otišao nakon četiri decenije u gradu i vratio se u rodnu Hrvatsku 1922. godine, nakon što je izložen omalovažavanju zbog svoje veze sa habsburškim režimom.

Ekonomski problemi grada su u globalu predstavljali odraz velike krize u koju je upala srednja i jugoistočna Evropa tokom dvije decenije nakon Prvog svjetskog rata. Ona je uključivala i ekonomsku štetu i poremećaje koji su bili rezultat rata; međunarodni pad cijena poljoprivrednih proizvoda koji je postao akutni problem sredinom 1920-tih godina; veliku ekonomsku krizu 1929-34. godine; i talas inflacije koji je došao sa bliskim odnosima između Jugoslavije i sila osovine 1940-1941. godine. Pored ovih cikličnih ekonomskih nevolja, tri najvažnija ekonomska sektora u gradu – tradicionalni zanati, primarna industrija i administrativne usluge – su ugrožena dvjema dugoročnim sekularnim promjenama: uplitanjem kapitalističkih tržišnih odnosa u tradicionalne ekonomske sektore i drugorazrednim značajem koji je kraljevska vlada pridavala gradu. Općenito govoreći, siromaštvo i bogatstvo su koegzistirali u sve četiri etnoreligijske zajednice. Nijedna grupa nije imala monopol na mršavi prosperitet tog doba, a pripadnici sve četiri grupe su dijelili masovnu bijedu urbanih siromaha.

Prve krize s kojima se grad suočio bile su ubitačne nestašice osnovnih namirnica koje su izazvane ratom. Prvi svjetski rat je u značajnoj mjeri oštetio polja, ceste i željeznice u Bosni i Hercegovini, a nova politička situacija

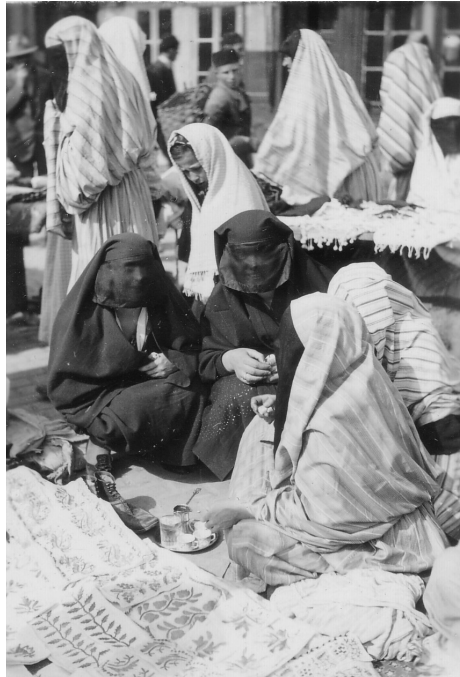
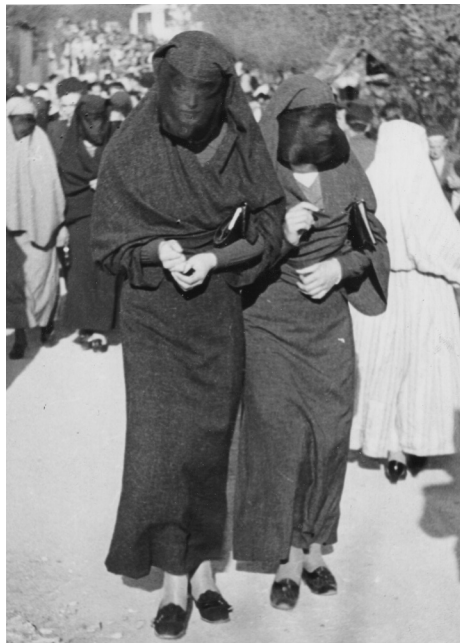
je dodatno poremetila priliv poljoprivrednih proizvoda u grad. Kompletan usjev šećerne repe u sjevernoj Bosni je zbrisan a broj grla stoke je tokom rata umanjen za preko 50 posto. Zbog zastarjelih propisa poljoprivredni proizvodi iz Vojvodine su se mogli slati u inostranstvo ali ne i u druge dijelove Jugoslavije koji su ih očajnički trebali.⁸⁸ Molbe koje je Gradsko vijeće upućivalo kraljevskoj vladi izazvalo je simpatije ali malo konkretne pomoći.⁸⁹ Srećom, roba koju je Američka uprava za pomoć dostavila u proljeće 1919. godine uključivala je i šećer.⁹⁰ Nestašice su se ipak nastavile, i u decembru 1919. godine Gradsko vijeće je poslalo izlaslanika u Brod da kupi četiri vagona šećera. Vijeće je takođe razmatralo i odbacilo prijedlog da poduzme radikalnu mjeru kupovine dvadeset pet vagona šećera direktno od trgovaca u Pragu bez obavještanja kraljevske jugoslavenske vlade.⁹¹

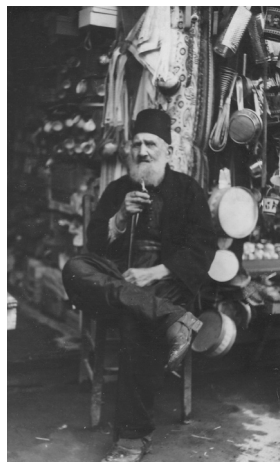
Usprkos rastućem pritisku konkurencije, život u sarajevskoj čaršiji se nastavljao kao i obično od XVI stoljeća. Zanatlije su proizvodile robu i pružale usluge na tržištu koje obično nije dosezalo dalje od prigradskih sela. Njihove radnje su bile raštrkane na širem području na obje strane rijeke Miljacke, uglavnom u starijem dijelu grada istočno od zgrade zemaljske vlade, a većina je bila skoncentrirana na Baščaršiji, na istočnom kraju grada.⁹² U cjelini, zanatlije su bili vjerski heterogena grupa, iako je nad mnogim zanatima monopol imala određena grupa. Jevreji, koji su posjedovali gotovo 20 posto od svih radnji su bili značajno prezastupljeni u odnosu na procenat koji su imali u ukupnom broju stanovnika. Procenat muslimana i katolika među zanatlijama je bio samo malo veći od procenta u ukupnom broju stanovnika, dok je procenat Srba bio manji. Seljaci su dolazili u grad na pijačne dane da bi trgovali, i Baščaršija je ostala živopisna kombinacija društvenih susreta i poslovnih transakcija. Korzo, koji se održao još od austrougarskih dana, je nastavljen kao uobičajeni večernji izlazak za mnoge Sarajlije.

Krajem rata došlo je do obnovljene invazije kapitalističkih tržišnih odnosa u tradicionalne ekonomske sektore. Konkurencija je nastavila uništavati prihod sarajevskih zanatlija i majstora. Monopolističke esnafe, osmanski ekvivalent srednjovjekovnih cehova, ukinuli su osmanski reformatori 1851. godine, ali neke zanatlije su nastavile uživati beneficije sistema certificiranja i koncesija koji je bio pod paskom vlasti. Ovi pojedinačni obrtnici su uglavnom ostajali zarobljeni tradicionalnom praksom i rijetko su poduzimali mjere da bi svoje proizvode učinili konkurentnijim. Kako je potražnja za njihovim proizvodima opadala sa prilikom jeftinih predmeta

Različite aktivnosti na Bašçaršiji, trgovačkom središtu i mjestu društvenog okupljanja koje je privlačilo muškarce i žene svih vjeroispovijesti.

(Fotografije iz *Sarajevo na Baščaršiji i po čaršijskim ulicama*, 1920–40, iz zbirke Historijskog arhiva Sarajevo)

masovne proizvodnje, zanatlije su ustanovile da ove barijere nisu efikasne da bi se spriječio ulazak novih, necertificiranih konkurenata na tržište.

Mnogi došljaci u grad, očajno pokušavajući da prežive u posrnuloj ekonomiji, odlučili su se ogledati u zanatskoj proizvodnji. U aprilu 1920. godine, jedan se vijećnik požalio da za razliku od Srbije “kod nas ima žena koje nemaju ni pojma o zanatu, pa otvaraju dućane”. Drugi se vijećnik založio za jedinstveni zakon o zanatima koji bi se primjenjivao u cijeloj kraljevini a prema kojem “nijedna osoba, koja nema stručne spremne ne može dobiti koncesiju za koji obrt”.⁹³ Usprkos ovakvoj zabrinutosti, vlast nije pronašla efikasan način da spriječi neodgovarajuće osobe od bavljenja zanatom. Ipak, Budimir Miličić, historičar koji je proučavao strmoglavi kolaps zanatske proizvodnje u ovom periodu, ističe da je otvaranje dućana bio riskantan poduhvat i da je malo novih dućana preživjelo tokom dužeg perioda.⁹⁴ Od 1927. do 1933. godine, otvoreno je ukupno 1.569 novih dućana, a 944 je definitivno zatvoreno.

Industrijska proizvodnja je predstavljala najveći ekonomski sektor u gradu. Najveći dio proizvodnje je zaustavljen tokom prvog svjetskog rata, no zahvaljujući tome što borbe nikada nisu stigle do grada, proizvodni kapaciteti nisu bili oštećeni i mogli su se koristiti kada se potrošači vrate na tržište. Nakon rata je nacionalizirano nekoliko velikih tvornica. Tri tvornice u državnom vlasništvu su dominirale ekonomskom proizvodnjom u gradu i postale su ključni centri radničkih nemira: glavna željeznička radionica, vojno-tehnički zavod (koji je proizvodio vojnu opremu) i tvornica duhana. Mnoge tvornice su oživjele u prvoj polovini 1920-tih godina, ali je industrijski oporavak bio kratkog daha. Erozija kupovne moći seljaka do koje je doveo kolaps cijena poljoprivrednih proizvoda sredinom 1920-th godina je doveo do zaustavljanja a zatim i opadanja potražnje. Velika ekonomska kriza 1929-34. godine je uništila sektor proizvodnje i oporavak u drugoj polovini 1930-tih godina je bio spor i sporadičan. Izvještaj iz 1938. godine pominje “pravo groblje” tvornica na zapadnom kraju Sarajeva.⁹⁵

Usred opće ekonomske stagnacije, jedino se za komercijalnu trgovinu može reći da je porasla između dva rata, i samo su najveća preduzeća sa najviše kapitala bila istinski uspješna. Kao i u proizvodnji zanata, trgovci su bili organizirani u pojedinačnim preduzećima, čiji je broj varirao od 1.500 tokom velike ekonomske krize do 2.500 u boljim vremenima.⁹⁶ Srbi i Jevreji su bili najbrojniji među vlasnicima velikih trgovačkih kuća. Muslimani su posjedovali daleko najviše preduzeća (43 posto svih firmi 1935. godine),

no većina tih preduzeća su bile male porodične radnje. Hrvata je bilo malo kako među vlasnicima malih tako i među vlasnicima velikih preduzeća.

Zajedno sa širenjem trgovačkih veza, noćenja u sarajevskim hotelima su porasla sa 21.904 tokom 1923. godine na 45.720 tokom 1939. godine. Hotelijerstvo je raslo takođe zahvaljujući maloj ali rastućoj grupi turista. Budžetski izvještaj za 1940. godinu ističe da iako je Dubrovnik bio vodeća destinacija za evropske turiste, neke je privlačilo Sarajevo, i za njih glavna atrakcija nije bila “ono nekoliko naših novogradnja nego naš orijentalni kolorit. Taj kolorit je naš naslijeđeni kapital i mi ga moramo tako reći ljubomorno čuvati ako hoćemo ne samo da povećamo, nego i da održimo turizam na sadašnjoj visini”.⁹⁷ Ključne turističke atrakcije su bile majušne radnje na Bašćaršiji, monumentalne džamije, i neoorijentalne strukture iz habsburškog perioda.⁹⁸ Arhaični dućani i tradicionalna zanatska proizvodnja su za turiste imali atraktivnost koja im je nedostajala kao konkurentnim preduzećima.

Samo nekoliko velikih novih građevina je izgrađeno tokom dvadeset tri godine jugoslavenske kraljevine. Među njih spada veliki sefardski hram u današnjoj ulici Branilaca Sarajeva (zgrada Bosanskog kulturnog centra), koji je po projektu arhitekta Rudolfa Lubinskog građen od 1926. do 1930. godine. Njegov izražajni cilindrični oblik i bogato ukrašena unutrašnjost predstavljali su odgovarajući izraz grupe koja je ranije posjećivala majušne sinagoge na rubovima Bašćaršije. Još jedna građevina koja se počela graditi u ovo doba kao kancelarijski prostor, danas se jednostavno zove “Vakufski neboder”, usprkos činjenici da je visoka tek desetak spratova. Izgledom potsjeća na kontrolni toranj aerodroma i ne uklapa se u pejzaž centralnog dijela grada gdje je smještena. Tada je još sagrađena i zgrada Hipotekarne banke (danas zgrada Centralne banke BiH u Titovoj ulici). Većina ostalih novih građevina, uključujući i nekoliko stambenih kompleksa u centru grada, po svom dizajnu su modernističke. No, načelna karakteristika perioda između dva rata u Sarajevu je nastavak prostorne raspodjele i korištenja zemljišta koje je uvedeno pod austrougarskom vlašću. Jedinstveni i najznačajniji izuzetak predstavlja preuređenje memorijalne kulture koju je proveo novi režim.

Sarajevo i sporazum Cvetković-Maček (1939–1941)

Ideja davanja određene autonomije Hrvatima nikada nije posve ugašena među srpskim rukovodstvom kraljevine. Ta ideja je dobila na privlačnosti krajem 1930-tih godina sa sve očiglednijim nedostacima autokratskog centralizma i rastućom implicitnom vojnom prijetnjom Njemačke i Italije. Ne iznenađuje činjenica da su Mehmed Spaho i Milan Srškić imali različite stavove u vezi takve mogućnosti. Srškić, za razliku od mnogih članova Radikalne stranke, je dugo podržavao mogućnost hrvatsko-srpskog sporazuma, i 1936. godine je u Sarajevu organizirao sastanak srpskih političara koji su bili spremni zagovarati tu ideju. Spaho je, s druge strane, sumnjao da bi takav pakt mogao biti na štetu bosanskih muslimana. No, obojica su umrli prije nego što je zaključen dogovor, Srškić 1937. a Spaho 1939. godine. Sporazum o restrukturiranju države je tako zaključen bez dvojice najistaknutijih sarajevskih političara u periodu između dva rata.

U februaru 1939. godine, princ Pavle je raspustio Stojadinovićevu vladu i imenovao Dragišu Cvetkovića novim premijerom. Od Cvetkovića se tražilo da iznađe kompromis sa hrvatskim političkim vodstvom. Ubrzo nakon stupanja na dužnost, on je počeo razgovore sa Vlatkom Mačekom, predsjednikom HSS-a, koji je takvu mogućnost odbacivao dok god je Stojadinović bio premijer. Dugi i teški razgovori su se nastavili tokom ljeta 1939. godine. U Sarajevo je 29. juna 1939. godine stigao glas da je lider JMO Mehmed Spaho umro u hotelskoj sobi u Beogradu. Gradsko vijeće je odmah organiziralo komemorativnu sjednicu u čast poštovanog lidera bosanskih muslimana. Njegovoj dženazi 30. juna je prisustvovalo oko trideset hiljada ljudi. Jugoslavenski premijer Cvetković je odlučio tokom svog govora posebno istaći jednu manje značajnu epizodu iz Spahinog političkog života. On je Spahu pohvalio zbog njegovog zalaganja za “saradnju braće svih vjeroispovijesti i svih nacionalnih snaga” i odao mu priznanje naročito za zalaganje “da se stvore potrebni uslovi za obnovu srpsko-hrvatske saradnje u državi” 1928. godine.⁹⁹

Iza Cvetkovićevih hvalospjeva se krila želja da se Spahino nasljeđe iskoristi za historijski srpsko-hrvatski kompromis koji je bio blizu zaključenja. U posljednjim sedmicama svog života, Spaho je bio trn u oku pregovarača, insistirajući na plebiscitu i ubacujući pitanje prava bosanskih muslimana u pregovore. Spahina smrt je otklonila veliku prepreku za zaključenje konačnog sporazuma.¹⁰⁰ Cvetković i Maček su se na kraju potpisali

sporazum krajem avgusta 1939. godine. Njihovim sporazumom je stvorena velika Hrvatska banovina, koja se sastojala od historijski hrvatskih zemalja, dijelova srednje i sjeverne Bosne, zapadne Hercegovine, i nekoliko drugih oblasti u kojima je živio znatan broj Hrvata. Nova Hrvatska banovina je trebala dobiti vlastitog bana i sabor. Sporazum je takođe otvorio put za formiranje nove jugoslavenske vlade 28. avgusta. Cvetković je ostao na mjestu premijera, Maček je postao zamjenik premijera, lider bosanskog HSS-a Juraj Šutej je imenovan za ministra finansija, a Džafer Kulenović, Spahin nasljednik na mjestu predsjednika JMO, je postao ministar šumarstva i rudarstva.

Mnoge Sarajlije su pozdravile Sporazum Cvetković-Maček. Za Šuteja je na povratku sa pregovora na željezničkoj stanici pripremljen svečani doček.¹⁰¹ Podrška JMO je bila nešto opreznija, opisujući sporazum kao prelazni korak u pravcu definitivnog razrješenja. *Pravda*, zvanično glasilo stranke, je objavila da se “ova prva etapa sporazumijevanja ne kosi s našim bitnim interesima”.¹⁰² No, stranka je kasnije izrazila ozbiljne rezerve u pogledu sporazuma, ispravno osjećajući da se njime Bosna i Hercegovina dijeli između Srba i Hrvata bez obzira prema bosanskim muslimanima. A novi dogovor je samo za kratko smirio nacionalnu borbu u kraljevini. Stotine hiljada Hrvata je ostalo izvan Hrvatske banovine u područjima pod dominacijom Srba, uključujući i desetine hiljada u Sarajevu, koje je ostalo u Drinskoj banovini. S druge strane, oko 866.000 Srba je ostalo u područjima koja su dobili Hrvati.¹⁰³ Neki od njih su zahtijevali revidiranje mapa da bi se vratili u područja pod vlašću srpske većine.¹⁰⁴ Novi aranžman takođe nije uspio ublažiti fundamentalne ekonomske probleme koji su mučili Sarajevo, i njegovo gradsko vijeće je i dalje bilo lišeno mogućnosti da kontrolira vlastitu sudbinu.

Zajedno sa ostatkom Jugoslavije, Sarajevo je doživjelo skroman ekonomski preporod kao nusprodukt sve veće integracije zemlje u njemačku ekonomsku orbitu krajem 1930-tih godina. Dinamična njemačka ekonomija, koju su poticale Hitlerove pripreme za rat, je trošila mnogo sirovina kojima je obilovala Bosna i Hercegovina, ali nadnice nise išle u korak sa inflacijom.¹⁰⁵ Mnoge Sarajlije su zapale u još dublje siromaštvo i grad se i dalje borio sa rastućom fiskalnom krizom koja je prema gradonačelniku Zlataru bila rezultat činjenice da je “pauperiziran onaj srednji građanski stalež koji je bio glavna osnova komunalnih prihoda a to je trgovački, zanatski i radnički stalež”.¹⁰⁶ U martu 1940. godine, poslanik u gradskom

vijeću Nikola Prnjatović je izvijestio da dvadeset hiljada Sarajlija treba neku vrstu pomoći, a još pedeset hiljada ne doprinosi ništa u gradsku blagajnu. “Samo dakle 10.000 do 15.000 stanovnika (privrednika i imućnijih građana) snose sve opštinske dažbine, t.j. na njima leži skoro cio budžet.”¹⁰⁷ Dodatne dokaze o raširenom siromaštvu je dala gradska služba hitne pomoći. Tokom 1939. godine hitna pomoć je prevezla 2.046 pacijenata u medicinske ustanove; 1.544 su bili presiromašni da plate za tu uslugu.¹⁰⁸

Gradsko vijeće je 1940. godine pribjegli istim očajničkim finansijskim mjerama kao i vijeća iz habsburškog perioda i poslijeratno vijeće u kraljevini. Nakon apela nekih vijećnika da se uspostavi sistem racionirane opskrbe, vijeće je ustanovilo poseban ured za podjelu namirnica slično sistemu karti za kruh koji je omraženi habsburški režim uveo tokom Prvog svjetskog rata. Suočeno sa kroničnim opadanjem prihoda, Gradsko vijeće je 1940. godine izglasalo posudbu radije nego da isprazni gradski penzioni fond. Krajem 1940. godine, u jednom od posljednjih poteza pred izbijanje Drugog svjetskog rata, Sarajevo je posudilo pet miliona dinara za operativne troškove iz beogradske banke uz kamatu od pet posto i na period otplate od trideset mjeseci.¹⁰⁹

Za razliku od Prvog svjetskog rata 27 godina ranije, događaji koji su doveli do Drugog svjetskog rata odvijali su se daleko od Sarajeva. No, grad je akutno patio zbog produžene ekonomske krize, utapanja u autoritarni režim, i pojave otrovnog njemačkog i italijanskog fašizma. Beskrajne i nesavladive krize međuratnog perioda su grad ostavile nesprenim da se nosi sa kontinuiranim sukobom, a kamoli okupacijom. Rat je 1941. godine stigao u grad kojemu je očajnički bilo potrebno fizičko i duhovno oživljavanje. Njegovi stanovnici nisu bili pripremljeni za patnju koju će izdržati niti za žrtve koje će se od njih zahtijevati tokom naredne četiri godine.

OKUPACIJA I URBANI OTPOR U DRUGOM SVJETSKOM RATU

Fašizam je u Sarajevo stigao u aprilu 1941. godine. Od početka njemačkog osvajanja Jugoslavije, grad je bio podvrgnut kombinaciji surove njemačke vojne okupacije i zloćudne vladavine nacističkih kolaboracionista. Okupatori i njihovi saradnici su Sarajevu nanijeli neprocjenjivu štetu. Istrijebili su znatan dio populacije, promijenili demografski sastav grada na neodređeno vrijeme, i vladali su primarno putem terora i zastrašivanja. Njihova represija je potakla razvoj pokreta otpora, od kojih su neki bili miroljubivi i relativno nemoćni, dok su drugi bili naoružani i opasni za okupatore i njihove saveznike. Najuspješniji od ovih pokreta, partizani pod vodstvom komunista, su podrivali i na kraju uništili snage okupatora i njihovih saveznika. Njihova konačna pobjeda u aprilu 1945. godine je umnogome bila rezultat urbano-ruralne žile kucavice koja je omogućavala Komunističkoj partiji unutar Sarajeva da organizira tajne operacije podrške partizanima u okolnim brdima.

Njemačko osvajanje i okupacija

Napad sila osovine na Jugoslaviju je počeo 6. aprila 1941. godine njemačkim bombardiranjima Beograda i Sarajeva. Napad na Sarajevo je počeo bombardiranjem aerodroma u Rajlovcu u šest sati izjutra.¹ Ubrzo nakon toga došlo je do invazije njemačkih, italijanskih, mađarskih i bugarskih snaga na Jugoslaviju. Nesposobna, demoralizirana kraljevska jugoslavenska vojska je pružila malo efikasnog otpora. Bježeći iz Beograda, kraljevska porodica zajedno sa najvišim civilnim zvaničnicima i vojnom komandom je potražila utočište na Palama, selu sjeveroistočno od Sarajeva koje će tokom opsade grada 1990-tih godina postati sjedište Radovana Karadžića i

vodstva bosanskih Srba. Sedmicu dana kasnije, 12. i 13. aprila, italijanski bombarderi su napali Sarajevo u kampanji naizgled neselektivnog bombardiranja, ubijajući civile i nanoseći značajnu materijalnu štetu.² Sarajlije su pred brzim napredovanjem njemačkih snaga zakrčile glavnu željezničku stanicu u očajničkom pokušaju da napuste grad prije dolaska okupatora.

Jedinice kraljevske jugoslavenske vojske u blizini Sarajeva su pružile slab otpor. U noći između 13. i 14. aprila, lideri preostale jugoslavenske kraljevske vlade na Palama su odlučili pobjeći iz zemlje. Mladi kralj Petar II, njegova pratnja i vladini ministri su pobjegli na jugoistok, kroz Crnu Goru i Grčku prema Kairu, a zatim do konačne destinacije u Londonu. Nakon što je rukovodstvo napustilo zemlju, preostale kraljevske jedinice u blizini Sarajeva su odustale od borbe i raspale se u kaos. Vladimir Dedijer, mladi komunist koji je pobjegao iz Beograda u nadi da će se moći pridružiti bilo kojoj oružanoj formaciji koja pruža otpor, je 15. aprila konačno pronašao malu jedinicu kraljevske protuzračne odbrane u blizini Sarajeva. Dedijer je zabilježio riječi zapovjednika jedinice: "Bježite odavde što prije; s Jugoslavijom je gotovo. Nijemci će uskoro biti ovdje."³ Prve njemačke jedinice su ušle u grad tog istog dana.

Njemačke snage su odmah pokazale kakva će biti njihova okupacija. Prvog dana u Sarajevu su uklonili spomen ploču Gavrilu Principu i poslali je Adolfu Hitleru. Narednog dana, trupe su provalile u nedavno sagrađenu sefardsku sinagogu (1929.) u srcu grada.⁴ Uz pomoć lokalnih vandala, njemačke trupe su zaplijenile ili spalile neprocjenjivi sadržaj biblioteke i arhiva sinagoge, te su uništile zidne ukrase i veći dio krova. Njemačke snage su takođe opljačkale i oštetile druge jevrejske hramove Sefarda i Aškenaza u gradu. Njihovo divljanje je oštetilo najnoviju neohistoricističku strukturu u gradu i zlokobno najavilo uništavanje gradskih Jevreja nekoliko mjeseci kasnije.

Nijemci i Italijani su u Bosni i Hercegovini zatekli značajna bogatstva. Vodstva obiju zemalja su priželjkivala prirodne resurse i industrijske kapacitete Bosne i Hercegovine. Hitler je nalazišta boksita, rude neophodne za proizvodnju aluminijske legure koji je neophodan za proizvodnju efikasnih ratnih aviona, smatrao ključnim za njemačku vojnu mašineriju.⁵ Da bi osigurali svoje vojno-strateške interese u zemlji, dvije sile osovine su se složile da podijele Bosnu i Hercegovinu i Hrvatsku u njemačku i italijansku okupacionu zonu, duž linije razdvajanja od sjeverozapada ka jugozapadu. Vodeća sila osovine, Njemačka, za svoju okupacionu zonu osigurala je najvažnije

rudarske, industrijske i poljoprivredne potencijale.⁶ Unutar njemačke zone su se nalazili rudnici uglja kod Tuzle, rudnik željezne rude u Ljubiji u sjeverozapadnoj Bosni i grad Sarajevo sa proizvodnjom čelika i drugim proizvodnim kapacitetima.

Predviđajući da bi kolaboracionisti nakon invazije mogli osigurati bezbjednost, Nijemci su u maju 1941. godine povukli svoje glavne invazione snage, 46. motorizirani korpus i zamijenili ga u Sarajevu manjim garnizonom sastavljenim od dijelova novoformirane 15. divizije.⁷ U roku od nekoliko sedmica, njemačka komponenta u Sarajevu je svedena na nivo bataljona koji je vojne dužnosti dijelio sa ustaškim i domobranskim jedinicama. No, problemi i slabosti ustaškog režima su se brzo pokazale i Nijemci su postupno uvodili dodatne snage u grad. Tokom rata nekoliko različitih njemačkih divizija i korpusa su svoje stožere smjestili u bivšoj austrougarskoj vojnoj komandi na Bistriku, u istočnom dijelu Sarajeva.⁸ Grad je tako stekao strateški značaj kao centar vojne komande, kontrole, komunikacije i planiranja operacija sila osovine. Njemačka vojska je zadržala široke ovlasti i presudni uticaj tokom perioda okupacije.

Njemački vojnici sa svastikom na zastavi na Baščaršiji
(Iz zbirke Historijskog muzeja u Sarajevu)

Ideologija i politika ustaškog režima

Širom okupirane Jugoslavije, sile osovine nisu oklijevale u zamjeni kraljevske vlade političkim strukturama koje su bile lojalne okupatoru. Nijemci su se okrenuli svom ideološkom srodniku, hrvatskim fašistima koji su se nazivali ustašama, predajući im Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu na upravu. Ante Pavelić, neprikosnoveni ustaški poglavnik, rođen je u bosanskohercegovačkom selu Bradina 1889. godine, a u Zagrebu je postao advokat. Izabran u zagrebačko gradsko vijeće 1920. godine kao zastupnik desničarske Hrvatske stranke prava, protivio se uključanju Hrvatske u jugoslavensku kraljevinu. Nakon što je kralj Aleksandar proglasio diktaturu početkom 1929. godine, Pavelić je sa malom grupom sljedbenika otišao u egzil. Utočište je našao u Italiji, gdje je organizirao paravojnu postrojbu obučenu u terorističkoj taktici. Italijanska vlada je podržavala ustaše, ali je nadgledala i ograničavala njihove aktivnosti. Zajedno sa grupom makedonskih terorista, ustaški režim je isplanirao i 1934. godine izvršio atentat na kralja Aleksandra u Marseju.

Ustaše su svoje ideološke korijene imale u hrvatskim nacionalistima iz XIX stoljeća koji su težili neovisnoj hrvatskoj državi.⁹ Držeći se nacističkih njemačkih uvjerenja, ustaški ideolozi su tvdili da Hrvati nisu Slaveni već pripadnici superiorne arijske rase. Ustaše su svoju netrpeljivost usmjerile prema istim grupama kao i nacisti: Jevrejima, Romima, masonima i komunistima. Pored toga, ustaše su mrzile Srbe, smatrajući ih otpadnicima, izdajnicima hrvatskog naroda i primarnim hrvatskim tlačiteljima u jugoslavenskoj kraljevini. U središtu ustaške ideologije je bilo vjerovanje da je Bosna i Hercegovina neotuđivi dio Hrvatske i da su svi njeni stanovnici Hrvati različitih vjeroispovijesti. Ustaška ideologija je došla do zaključka da Bosnu i Hercegovinu treba očistiti od nearijskih nečisti putem kroati-zacije.

Ustaški lider Slavko Kvaternik je 10. aprila 1941. godine u Zagrebu proglasio Nezavisnu Državu Hrvatsku (NDH), državu na strani osovine koja je potpuno ovisila od njemačke potpore.¹⁰ Pavelić je iz Italije došao u Zagreb i 16. aprila preuzeo titulu *poglavnika*, što je bila hrvatska inačica Hitlerove titule *Führer*. Za njim se vratila grupa ustaških emigranata, njih između stotinu i dvije stotine, koji su u Hrvatsku stigli u uniformama italijanskih trupa koje su 1935. godine okupirale Etiopiju.¹¹ Još jedna grupa od pet do šest stotina ustaških vojnika im se pridružila krajem maja 1941.

6.1 Podjela i okupacija Bosne i Hercegovine u Drugom svjetskom ratu, 1941-1945.

godine.¹² Njemački ministar vanjskih poslova Joachim von Ribbentrop je na konferenciji u Beču 21. i 22. aprila osigurao pristanak svog italijanskog kolege grofa Galeazza Ciana, na priključenje cijele Bosne i Hercegovine NDH.¹³ Njihov sporazum je zapečatio sudbinu Sarajeva tokom Drugog svjetskog rata. U naredne četiri godine, Sarajevo je politički bilo dio NDH, a vojno pod njemačkom okupacijom.

Kvaternik i general Horst Glaise von Horstenau, viši njemački vojni dužnosnik u Zagrebu, krajem aprila 1941. godine povelili su delegaciju

u Sarajevo da bi uspostavili institucije vlasti NDH.¹⁴ Oni su imenovali Juru Francetića ustaškim povjerenikom za Bosnu i Hercegovinu, a posebne administrativne dužnosti su povjerali nekolicini drugih imenovanih povjerenika. Oni su zatim imenovali Atifa Hadžikadića gradonačelnikom Sarajeva, a Petra Jurišića dogradonačelnikom, birajući ove i mnoge druge dužnosnike iz redova Hrvata katolika i bosanskih muslimana koji su podržavali ustaški režim u Sarajevu. Ustaše su 10. juna 1941. godine, upotrebljavajući nomenklaturu iz srednjovjekovnih slavenskih država, uspostavili veliku župu kao jedinicu lokalne uprave u NDH. Grad Sarajevo sa okolinom, sada pod nazivom Vrhbosna, je predstavljao jednu od dvadeset dvije velike župe u NDH.¹⁵ Sa ovim odlukama, Nijemci i Italijani su predali Sarajevo i veći dio srednjeg Balkana maloj kliku hrvatskih nacionalista ekstremnih pogleda i terorističke prošlosti.

Ustaše su muslimane Bosne i Hercegovine idealizirale kao "najčistiji dio Hrvata". Dok su težili eliminaciji Jevreja, Srba i Roma, ustaše su se dodvoravale muslimanima označavajući ih dijelom superiornog hrvatskog naroda. Prije nego što ih je osovina pozvala na čelo NDH, ustaše su imale malo muslimanskih članova, no ustaška vrhuška je velikodušno na ključne pozicije postavila muslimane koji su se istakli prije rata. Neki muslimani su prihvatili cinično laskanje koje je činilo sastavni dio učešća u režimu NDH. Najistaknutiji među njima je bio Džafer Kulenović, predsjednik JMO nakon smrti Mehmeda Spahe u avgustu 1939. On je bio potpredsjednik Vlade NDH tokom cijelog trajanja ustaške vladavine, izuzev prvih nekoliko mjeseci (kada je na tom mjestu bio njegov brat). Sva četiri velika župana Vrhbosne su bili muslimani.¹⁶ Muslimanski dužnosnici su imali malo stvarne moći, ali prihvatanjem i vršenjem dužnosti oni su bosanske muslimane uvukli u stvaranje i funkcioniranje ustaške države. Zauzvrat, muslimanski autori i urednici novine *Novi Behar* su bez ustezanja izražavali svoje divljenje prema ustašama i NDH.

Pavelić i drugi ustaški lideri su se dodvoravali muslimanima tokom cijelog rata, no njihova se velikodušnost uglavnom svodila na javne proglose i simbolična djela. U avgustu 1941. godine Pavelić je odobrio pretvaranje jednog zagrebačkog muzeja u džamiju. Radnici su uklonili djela hrvatskog vajara Ivana Meštrovića, izgradili su tri minareta i adaptirali unutrašnjost građevine da bi odgovarala potrebama islamskog bogoslužja.¹⁷ Bile su potrebne tri godine da se završi projekat. Na svečanom otvorenju koje je održano u suton ustaškog režima u avgustu 1944. godine, vlasti su istakle

da je džamija dokaz da su ustaše prigrlile islam, no zagrebačka džamija je došla prekasno i bila je premalo da bi zadovoljila većinu muslimana. U to vrijeme već su se mnogi muslimani i Hrvati pridružili partizanima koji su pripremali konačno uništenje NDH.

Dok su bosanske muslimane obasipali pažnjom i pokušajima da ih pridobiju, ustaše su se usmjerile na uništenje Srba u Bosni i Hercegovini. Ubrzo nakon preuzimanja vlasti, ustaše su pokrenule organiziranu kampanju zatvaranja, protjerivanja i ubijanja onih koje su smatrali neprijateljima, naročito Jevreja, Srba, i Roma. Većina nasilja koju su proveli u prva četiri mjeseca vladavine je bila usmjerena protiv Srba. U Sarajevu i drugim gradovima, ustaše su uhapsile stotine Srba koji su bili aktivni u javnom životu i za koje se tokom vladavine jugoslavenske kraljevine smatralo da su nastrojani anti-hrvatski.¹⁸ Mitropolit dabrobosanski Petar Zimonjić, na čelu pravoslavne crkve u širem području Sarajeva, je sredinom maja 1941. godine mučen i ubijen.¹⁹ Drugi pripadnici pravoslavne hijerarhije su uhapšeni u narednim danima, a mnogi pripadnici njihovih porodica su 11. i 12. jula 1942. godine otpremljeni u koncentracioni logor. Prijeteće nasilje nagnalo je neke sarajevske Srbe da pobjegnu u Srbiju, gdje je kolaborantski režim predvođen Milanom Nedićem, bivšim generalom Jugoslovenske vojske, omogućavao relativnu sigurnost za Srbe.²⁰

U prvim mjesecima okupacije donosen je i niz diskriminatorskih zakona, koji su, uglavnom, ali ne i isključivo, bili usmjereni protiv Jevreja.²¹ Ustaše su naizgled imale grubi poredak grupa koje su prezirali, što se odražavalo i u različitom početku policijskog sata koji je 26. jula 1941. uveden za različite grupe: Jevreji u 20:00, Srbi u 21:00, a Hrvati i muslimani u ponoć. Mnogi zakoni su bili namijenjeni isključivo Jevrejima; drugi su se odnosili na kombinacije Jevreja, Srba, Roma, masona i komunista. Njihov osnovni smisao je bio da identificiraju, izoliraju i oslabe ove grupe u pripremi za njihovo konačno istrebljenje. Mnogi su zakoni bili kopije nirnberških dekreta koje su nacisti usvojili u Njemačkoj i koji su primjenjivani širom NDH, ali su ustaške vlasti donosile i druge koji su bili specifični za Sarajevo.

Ustaški dekreti su prisiljavali Jevreje i Srbe da se javno identificiraju i da izbjegavaju miješanje sa pripadnicima drugih grupa. Da bi se Jevreji i Srbi spriječili u prikrivanju svog vjerskog identiteta, zakonom je zabranjen prelazak na katoličanstvo, što je predstavljalo čudnu inverziju ustaške kampanje u ruralnim područjima koja je za cilj imala prelazak pravoslavnih seljaka na katoličanstvo. Ukinute su sve promjene imena koje su se desile

nakon 1. decembra 1918. godine. Jevrejima i Srbima je bilo zabranjeno da nose fes da se ne bi mogli izdavati za muslimane. Jevrejima i Srbima je bilo zabranjeno da ističu hrvatske nacionalne simbole i trobojnu zastavu u trgovinama i drugim prostorima. Jevreji su morali nositi žutu traku na ruci, sa crnom Davidovom zvijezdom i oznakom "Jevrej" na dva jezika: njemačkom (*Jude*) i hrvatskom (*Židov*).

Drugi zakoni su ovlastili ustaške agente da iskorijene ekonomske temelje jevrejskog života u Sarajevu i zabranili su učešće Jevreja u javnom životu grada.²² Svi Jevreji u državnoj službi su otpušteni, što je pod udar dovelo ne samo birokrate već i Jevreje uposlene u velikim državnim preduzećima poput glavne željezničke radionice i vojno-tehničkog odjela. Nijemcima se morao dati popust od 20 posto u svim jevrejskim trgovinama. Jevrejska imovina je oduzeta zahvaljujući pravnim smicalicama. Jevreji u Sarajevu su u vlasništvu imali oko četiri stotine trgovina, tri stotine zanatskih radionica i tri industrijska preduzeća koja su upošljavala preko stotinu radnika. Ova mjesta su predstavljala primamljiv izvor za pljačku. Dekretom koji je donesen 11. maja 1941. godine uspostavljeni su povjerenici za jevrejska preduzeća i pravilo da sve jevrejske trgovine moraju nositi oznaku "židovska radnja" na hrvatskom, odnosno "Jüdisches Geschäft" na njemačkom jeziku. Postavljeno je ukupno 303 povjerenika da nadgledaju jevrejska preduzeća. Kada su preduzeća oduzeta i prodana za djelić njihove stvarne vrijednosti, kupac je često bio upravo sam povjerenik. Režim je takođe dodijelio povjerenike jevrejskim vjerskim i kulturnim društvima da bi nadgledali njihove aktivnosti i da bi na kraju konfiskovali njihovu imovinu i novčana sredstva. Do kraja 1941. godine, gotovo sve zgrade, trgovine i organizacije u jevrejskom vlasništvu su bile oduzete.

Mjere diskriminacije su gurnule veliku većinu sarajevskih Jevreja u krajnju bijedu. Nekoliko mladih Jevreja članova KP su zadobili partijsku podršku u vidu pružanja hitne pomoći u hrani i osnovnim potrepštinama u sjedištu jevrejske zajednice.²³ Pod vodstvom revolucionarnog organizatora Vladimira Perića – Valtera, partija je pomogla apelirajući na bogatije Sarajlije da pomognu novcem i potrepštinama jevrejskoj zajednici. U pokušaju da obezbijede Jevreje za zimu, partijski operativci su osigurali značajne zalihe ogrjeva. Najveći dio drveta za ogrev, međutim, nije iskorišten jer je većina Jevreja do zime prebačena u logore. Okrutne mjere su dovele do toga da je za Srbe i Jevreje postalo veoma opasno kretati se ulicama. Napuštanje grada im je bilo zabranjeno. Uznemiren saznanjem da određeni mladi ljudi

zalaze u obližnja sela i nabavljaju hranu za gradske Jevreje, režim je izdao upozorenje da će svako ko unosi takvu robu biti izložen krivičnom gonjenju. Sve jevrejske i srpsko-pravoslavne organizacije su raspuštene i zabranjene, a Jevrejima i srpskim pravoslavicima je bilo zabranjeno pridruživanje hrvatskim društvima. Jevrejima i Srbima nije bilo dozvoljeno da ulaze u pozorišta. Esad Čengić je na slijedeći način opisao opći rezultat ovih mjera: "Sarajevo je preko noći postalo za Jevreje kotao iz kojeg se nije moglo izaći, niti u njemu živjeti".²⁴

Dok su brojni zakoni doneseni 1941. godine označili prvi korak ka uništenju sarajevskih Jevreja, ustaše su ubrzo pokušale naći zajednički jezik sa daleko brojnijom srpskom zajednicom u Sarajevu. Ustaško vodstvo se sastalo sa politički uglednim Srbima u Sarajevu u neuspjelom pokušaju da ih privoli na javno pružanje podrške NDH.²⁵ Vlasti su, usprkos raspuštanju srpskog kulturnog društva *Prosvjeta* na početku okupacije, dozvolile Srbima da osnuju "Odbor za pomaganje srpske sirotinje pri Srpskoj-pravoslavnoj crkvenoj opštini". Organizirano nasilje koje je režim provodio nad Srbima popustilo je nakon prvih mjeseci okupacije, ali su se Srbi i dalje suočavali sa diskriminacijom, a mnogi i sa siromaštvom. Iako su ustaše uništile pravoslavne crkve u Banja Luci i Mostaru, u centru Sarajeva očuvane su i stara i nova srpska pravoslavna crkva. "Velikodušnost" režima prema zakletim neprijateljima Srbima možda je bila motivirana osnovanim strahom da će ih potaći na pridruživanje četničkom ili partizanskom pokretu, kao što je bio slučaj u ruralnim oblastima NDH, ali je svakako doprinijelo tome da Sarajevo zadrži veći dio svoje srpske populacije tokom rata. Krajem zime 1945. godine, vlast NDH je počela da slabi i ustaške vlasti u Sarajevu počele su sve više da se oslanjaju na kulturna i druga društva etnonacionalnih zajednica u vladanju gradom, prehranjivanju stanovništva i obrazovanju djece.²⁶ Tragično je što se ova samozvana ustaška velikodušnost nije protezala na gradske Jevreje i Rome.

Holokaust

Srećko Bujas, Hrvat i sudija u sarajevskom pravosudnom sistemu, je iz prve ruke svjedočio o uništenju sarajevskih Jevreja. U maju 1941. godine, ustaški zvaničnici su ga imenovali povjerenikom za sefardsku zajednicu zaduženim za upravljanje njihovom imovinom.²⁷ (Branko Milaković je postavljen za povjerenika Aškenazi zajednice, a dva su povjerenika usko saradivala.) Pri-

hvatajući postavljenje, Bujas je upao u stupicu užasne dileme, prisiljen da pomaže vlastima a istovremeno pokušavajući zaštititi što više Jevreja. On je neprestano apelirao na vlasti da poštede male grupe Jevreja zbog posebnih okolnosti. On je navodio zakone koje su donijele same ustaške vlasti, tvrdio da su uposlenici jevrejske zajednice bili od suštinskog značaja za nastavak njenog rada, zalagao se za Jevreje koji su prešli na kršćanstvo ili islam, zahtijevao izuzeće za Jevreje u miješanim brakovima, i molio vlasti da se sažale nad starijima, slabim i djecom. Sve su molbe bile uzaludne, iako je ponekad uspijevao organizirati privremeno sklonište za Jevreje protjerane iz svojih domova da bi se isti dali na korištenje ustaškim zvaničnicima.

Bujas je kasnije ove užasne događaje opisao na dvadeset gusto kucanih stranica koje se danas čuvaju u Arhivu Bosne i Hercegovine, zajedno sa drugim dokumentima poslijeratne komisije koja je istraživala i izvještavala o ratnim zločinima okupatora.²⁸ Iako je pisao o sebi u trećem licu i zvaničnim birokratskim stilom koji je zahtijevala komisija, Bujas je očito bio užasnut beskonačnom ustaškom zloćudnošću i progonjen uzaludnošću vlastitih napora da stane na put tom zlu. Njegov esej predstavlja najsveobuhvatniji opis pogroma nad sarajevskim Jevrejima. Prema Bujasu, masovna kampanja protiv Jevreja je imala jedan cilj: pljačkanje jevrejskih stanova i imovine od strane ustaških i policijskih vlasti. Iako on priznaje da je krajnji cilj bilo “konačno istrebljenje i uništenje svih Jevreja”, on ističe da su prije istrebljenja “oni bili podvrgnuti čitavom nizu teških poniženja, duševnih patnji, fizičkih zlostavljanja i potpunoj... pljački svega imetka”. Ovo zlostavljanje prije istrebljenja je prema Bujasu imalo slijedeću svrhu: “Poniziti Jevreje do krajnjih granica mogućnosti i čitavom ostalom narodu dokazati, da su to stvorenja, nedostojna naziva čovjeka, da su oni stavljeni van svake zakonske zaštite i da je njihovo potpuno uništenje prijeka potreba za spas ostalog čovječanstva.”²⁹

Istrebljenje sarajevskih Jevreja je otpočelo sa jezivom učinkovitošću 3. septembra 1941. godine.³⁰ Toga dana u 3:00, ustaški dužnosnici su istjerali Jevreje iz njihovih stanova u središnji prostor između stambenih zgrada u blizini uništene sefardske sinagoge. Oko pet stotina muškaraca, žena i djece su dobili pola sata da pakuje nešto stvari i da se okupe na ulici. Pod pratnjom policije su odvedeni na glavnu željezničku stanicu i potrpani u vagon za prevoz stoke kojim su prebačeni u “tranzitni logor” Kruščica u blizini Travnika. Većina ih je ostala u tom logoru pod užasnim uvjetima narednih trideset dana.

Odlaskom Jevreja je otpočelo divljačko pljačkanje i oduzimanje njihovih stanova. Među počiniteljima su bili njemački oficiri i ustaški dužnosnici, od kojih je većina nedavno stigla u grad. Jevrejski domovi su ispražnjeni tako brzo i tako temeljito da trupe NDH koje su prošle kroz stanove nisu našle ni stotinu kreveta za svoju vojnu komandu. Pet dana kasnije, 8. septembra, slična racija je izvršena u stanovima još pet stotina Jevreja. Ova grupa je takođe poslana u logor Kruščica. Italijanski konzul je sa čuđenjem pisao o racijama i naknadnom razdvajanju muškaraca od žena i djece. On je zapazio uzaludne proteste Sarajlija: "Mjesni muslimani i katolici otišli bi do velikog župana u Travniku – ali on im je odgovorio da nije u stanju ništa poduzeti u tom smislu."³¹

Dvojici povjerenika jevrejskih zajednica, Bujasu i Milakoviću, je 15. septembra 1941. godine dozvoljeno da posjete logor Kruščica. Oni su izvjestili da se u logoru nalazi tri hiljade interniraca, uključujući i tri stotine Srba. Izvještaj povjerenika ne navodi kako su Srbi završili u logoru niti da li su uhapšeni zajedno sa Jevrejima. Internirci su rekli povjerenicima da nisu dobili nikakve hrane do četvrtog dana u logoru. Povjerenici su izvjestili da je mladi jevrejski student po imenu Asta mučen u podrumu logorske zgrade i da su se njegovi krici mogli čuti satima. Kasnije je komandant logora viđen u njegovoj odjeći, iz čega su logoraši zaključili da je Asta ubijen. Početkom oktobra tranzitni logor Kruščica je zatvoren, a muški logoraši su prebačeni u zloglasni logor smrti Jasenovac, s druge strane rijeke Save, u Hrvatskoj. Žene i djeca su prebačeni u posebni logor u Loborgradu, sjeverno od Zagreba.

Tokom jeseni u Sarajevu, Jevreje su i dalje iz njihovih stanova protjerali njemački i ustaški dužnosnici koji su se htjeli domoći njihove imovine prije daljih protjerivanja. Opljačkani Jevreji su odvođeni u privremeni zatvor u zgradi vojne komande na Bistriku. Masovna protjerivanja su se nastavila u oktobru 1941. godine pod palicom Ivana Tolja, koji je reklamiran kao "stručnjak" za rješavanje "jevrejskog pitanja". Krajem oktobra 1941. godine, više od hiljadu Jevreja je okupljeno i poslano u logore na isti način kao i u septembru. Po Toljevoj naredbi, nekoliko Jevreja koji su bili u braku sa katolicima su izdvojeni od okupljenih deportiraca i dozvoljeno im je da ostanu u Sarajevu. Tolj je odbio pustiti Jevreje u braku sa pravoslavnim Srbima, izjavivši da oni nisu puno drugačiji od Jevreja. Ustaške snage sigurnosti su se okomile na preostale Jevreje u Sarajevu u operacijama vođenim od 15. do 17. novembra 1941. Centar grada je zatvoren 15. novembra i ustaški

oficiri su išli od vrata do vrata, istjerujući Jevreje iz njihovih domova. Stariji invalidi i mala djeca su takođe izvedeni i natjerani na kamione koji su čekali na određenim raskrscima. Hapšenja i deportacije su nastavljani manjim intenzitetom do ljeta 1942.

Neki Jevreji, kako žene tako i muškarci, su uspjeli pobjeći iz grada oblačeći se kao muslimanske žene, u zar i feredžu, da bi prikrili svoj identitet, ali bijeg iz grada je bio prepun opasnosti i većina pokušaja bijega je propala zahvaljujući policiji koja je čuvala željezničku stanicu i druge puteve iz grada. Nekoliko stotina Jevreja je stiglo u Mostar, u italijanskoj zoni okupacije, gdje su barem bili pošteđeni masovnog istrebljenja. Najbolje šanse za preživljavanje Jevreja su ležale u pridruživanju partizanskom pokretu otpora jer su partizani općenito primali dobrovoljce iz svih grupa. Jedna partizanska jedinica je, međutim, odbila prihvatiti grupu od trideset Jevreja koji su bježali iz Sarajeva u junu 1941. godine, i prisilila ih da se vrate u grad i "u sigurnu smrt" prema riječima partizanskog komandanta Danila Štaka, koji je kasnije pisao o ovom događaju.³² Više od polovine Jevreja koje su partizani odbili primiti je pobjeglo u područja pod okupacijom italijanskih snaga, gdje su se ili pridružili tamošnjim partizanskim jedinicama ili su završili kao internirci italijanskih snaga koje su ih na kraju pustile. Ostali su uhvaćeni i stradali su u ustaškim logorima. Štaka je ovo partizansko odbijanje okarakterizirao kao neobjašnjivu anomaliju i osudio ga kao nešto suprotno duhu narodnooslobodilačke borbe. Jedan drugi autor je ovu odluku pripisao četničkom uticaju među partizanima, što Štaka nikada nije sugerirao.³³ Treći autor je 1988. godine istakao da je moguće da je to bilo rezultat "takozvanih 'lijevih skretanja' koja su se tu i tamo javljala u obliku odbojnog i neprijateljskog stava prema 'klasnom neprijatelju', 'gradskim šminkerima' i slično".³⁴

Štaka je bio u pravu kada je taj događaj opisao kao anomaliju. Jedan promatrač je procijenio da se oko 450 Jevreja pridružilo partizanskim jedinicama koje su djelovale u brdima oko grada, tvoreći oko 9 posto onih koji su se pridružili partizanima iz grada Sarajeva.³⁵ Nakon pridruživanja partizanskim snagama, Jevreji su se pokazali kao neustrašivi borci. Neki od najodlikovanijih partizana u regionu su bili Jevreji.³⁶ No, stopa smrtnosti je među njima bila visoka, kao i među svima koji su se partizanima pridružili 1941. godine. Od oko 450 Jevreja koji su bili u partizanima, 316 je poginulo tokom rata. Unutar grada je ostalo malo Jevreja nakon ustaškog i njemačkog čišćenja u avgustu 1942. Bujas je procijenio da je samo 120

Jevreja izbjeglo deportaciju, većinom zahvaljujući bračnim vezama ili posebnim profesionalnim vještinama. "Gotovo ih i nema," napisao je jedan njemački promatrač, "a oni koji se još nalaze u zemlji nikako ne mogu uticati na događaje".³⁷ Od onih koji su deportovani u logore 1941-1942. godine, samo se četrdeset živo vratilo poslije rata. Još 150 ih je bilo u njemačkom zarobljeništvu do kraja rata i nisu nikada deportirani u logore. Oko hiljadu je izbjeglo smrt pobjegavši iz Sarajeva u italijansku okupacijsku zonu ili u inostranstvo. Većina ih se vratila poslije rata u znatno smanjenu jevrejsku zajednicu u Sarajevu.

Istrebljenjem većine sarajevskih Jevreja, ustaše i Nijemci su gradu nanijeli neprocjenjiv gubitak. Taj gubitak je prije svega predstavljao nemjerljivu ljudsku tragediju čiji je konačni broj dosegao šest miliona ljudskih života smišljeno istrebljenih širom kontinenta. Uništenje sarajevskih Jevreja je obuhvatilo gotovo sve pripadnike te zajednice koja je najaktivnije bila angažirana u javnom životu grada, koja je bila najspremnija na političke kompromise i stambeno najraspršenija u gradskom centru. Njihovo uništenje je zadalo težak udarac mogućnosti grada da opstane kao pluralističko društvo koje raširenih ruku prima ljude druge vjere i nacionalnosti.

Porijeklo četničkog i partizanskog pokreta

Prvi talas njemačkih i ustaških brutalnosti je dao povoda organiziranju četničkog i partizanskog pokreta u Bosni i Hercegovini. Oba pokreta su se javila kao otpor ustaškim zločinima, ali su se inače značajno razlikovala po svojoj ideologiji, vodstvu, strategiji i krajnjim ratnim ciljevima. Četnički pokret je nastao okupljanjem srpskih nacionalista, bivših kraljevskih oficira u Srbiji, dok je partizane organizirala KPJ. U početku okupacije, oba pokreta su bila najjača u ruralnim područjima i u svoje su redove regrutirali uglavnom srpske seljake koji su strahovali od ustaškog istrebljenja. Rukovodstva ova dva pokreta su u početku sarađivala u nekim operacijama pružanja otpora, ali su već krajem 1941. godine postala gorki protivnici. Kako je svaka grupa pokušavala uništiti onu drugu, četnici su sve više sarađivali sa silama osovine, dok su partizani uporno provodili kampanje sabotaža, ometanja i u konačnici oslobođenja, čiji je cilj bio poraziti okupatore.

Komunistička partija je organizaciono bila dobro pripremljena na otpor okupaciji Sila osovine, ali je njeno djelovanje u početku bilo ograničeno služenjem partije sovjetskim ciljevima u vanjskoj politici. Nakon što se 1930-

tih godina čvrsto izjašnjavala protiv fašizma i tražila saradnju sa nekomunističkim strankama u strategiji “narodnog fronta”, partija je promijenila stav nakon što su njeni sovjetski mentori potpisali pakt o nenapadanju sa Njemačkom u avgustu 1939. godine. KP se pažljivo uzdržavala od zagovaranja oružanog otpora Njemačkoj, novom savezniku Sovjetskog Saveza. Iako nije išla do otvorenog pacifizma, partija je apelirala na jugoslavensku vladu da izbjegne rat sa Njemačkom i zatraži savez sa Sovjetskim Savezom kao najboljom garancijom mira. Nakon njemačkog osvajanja Jugoslavije, partijsko rukovodstvo je bilo rastrzano između potrebe da se suprotstavi fašizmu i lojalnosti sovjetskim pokroviteljima, koji su bili obavezni poštovati pakt sa Njemačkom. KP je u prvi mah odgovorila na okupaciju Sila osovine blagim pozivom na otpor okupatoru. KP je slijedila političke diktate Kominterne, ali se takođe pripremala za vjerovatni raspad njemačko-sovjetskog savezništva. Uskoro je partija provela pripreme za moguću oružanu borbu. U Sarajevu je KP napravila planove i prikupila značajnu količinu oružja u očekivanju naredbe za akciju.

Dok je KP oklijevala, srpski seljaci u istočnoj Hercegovini digli su se na ustanak i protjerali snage osovine iz nekoliko ruralnih područja.³⁸ Ustanak je počeo u područjima u kojima su se seljaci tradicionalno bunili protiv poreza, regrutacije, državne vlasti i zloupotreba zemljoposjednika. Otpočinjanje spontanog otpora dovelo je KP u neugodan položaj jer su njeni rukovodioci čeznuli da budu na čelu otpora. Zeleno svjetlo je dao sam Hitler, lansiranjem operacije Barbarossa (masovnog i nenajavljenog napada Njemačke na Sovjetski Savez) 22. juna 1941. godine, što je naglo okončalo lažno njemačko-sovjetsko prijateljstvo i otklonilo sve primjedbe koje bi Sovjetski Savez eventualno mogao imati u pogledu otpora KP fašističkim okupatorima. Josip Broz, generalni sekretar KPJ koji je tokom rata postao poznat pod imenom Tito, sazvao je sastanak centralnog komiteta KP. Partija je 4. jula 1941. godine objavila poziv na hitan oružani otpor. Jedan pripadnik sarajevskog ogranka KP kasnije je izjavio da je ta odluka predstavljala “veliko olakšanje za komuniste i za mnoge poštene rodoljube, jer je značila kraj čekanja i neizvjesnosti”.³⁹ Tokom socijalističkog perioda, 4. juli je umjesto datuma ranijeg anemičnog poziva na otpor, slavljen kao Dan borca.

Ustaše nisu čekale da otpočne opći ustanak. Okupacione vlasti u Sarajevu su zahvaljujući spisku članova KP uhapsile svakog člana i simpatizera kojeg su uspjele pronaći u gradu tog dana. Srećom za KP, jedan od njenih operativaca se domogao kopije tog spiska sedmicu prije nego što su

počela hapšenja, tako da su svi osim nekolicine članova KP izbjegli hapšenje bijegom u okolna brda.⁴⁰ Ipak, uhapšeno je 5–6 ključnih rukovodilaca, a agresivna akcija policije je prisilila mnoge pripadnike KP da u narednih nekoliko sedmica ostanu van grada. Represija nije spriječila KP da osnuje snage oružanog otpora pod nazivom partizani. Član centralnog komiteta KP Svetozar Vukmanović – Tempo na sastanku u okupiranom Sarajevu 13. jula 1941. godine uputio je partijski poziv na oružje komitetu KP za Bosnu i Hercegovinu. Komitet se složio da odredi odvojeni vojni štab za svaku od četiri oblasti u Bosni i Hercegovini, uključujući i područje Sarajeva.⁴¹ Regionalni vojni štab u Sarajevu pod komandom Slobodana Principa uz pomoć Hasana Brkića kao političkog komesara, bio je zadužen za organiziranje oružanog otpora u brdovitim ruralnim područjima oko Sarajeva.

Četnički pokret je nastao iz potpuno drugačijih korijena i slijedio je radikalno drugačiju strategiju. Nakon jugoslavenske kapitulacije u aprilu 1941. godine, pukovnik Draža Mihailović je poveo malu grupu jugoslavenskih kraljevskih oficira iz njihove postaje u blizini Doboja u sjevernoj Bosni ka brdovitom utvrđenju Ravna Gora u zapadnoj Srbiji, gdje su stigli 13. maja 1941. Tu je Mihailović osnovao ravnogorski pokret, koji se u literaturi uglavnom naziva četničkim pokretom.⁴² Slijedeći tradiciju gerilskih bandi koje su se borile u srbijanskim ratovima početkom stoljeća, Mihailovićeви ljudi su usvojili ideologiju, nomenklaturu, uniforme i duge brade svojih prethodnika. Mihailović je proglasio lojalnost kralju Petru II i jugoslavenskoj vladi u egzilu u Londonu, koja ga je zauzvrat unaprijedila u čin generala i postavila za ministra vojske, mornarice i zrakoplovstva. Mihailović i njegovi komandanti su se nadali da će preuzeti vlast nakon poraza Nijemaca ili njihovog slabljenja pod savezničkim udarima. Dok su čekali na invaziju saveznika na Balkanu, bez koje su smatrali da nije moguće pobijediti Njemačku u Evropi, plan im je bio da izbjegavaju oružane sukobe sa okupatorima da ne bi došlo do odmazde prema Srbima.

Uskoro je četnička strategija čekanja uništena nezaustavivim partizanskim diverzijama i sabotажama, što je neizbježno isprovociralo odmazdu osovine nad lokalnim stanovništvom. Do početka 1942. godine, Mihailović je zaključio da partizani pod vodstvom komunista predstavljaju najveću prijetnju za njegovu strategiju i srpski narod. On je bio za reorganiziranje Jugoslavije kao velikosrpske države što bi se postiglo protjerivanjem ne-Srba. Njegovi ratni proglasi su izlagali stav srpskih nacionalista da su ne-Srbi odgovorni za kolaps zemlje 1941. godine i da ih za to treba kazniti.

U izvještaju vladi u egzilu u septembru 1941. godine, Mihailović se zalagao za plan “čišćenja ili pomeranja seoskog stanovništva sa ciljem homogenosti srpske državne zajednice.”⁴³ Njegova sklonost nasilnom provođenju velikosrpskih nacionalističkih ciljeva bila je dijametralno suprotna partizanskoj kampanji ujedinjenja svih naroda u aktivnom otporu okupatoru pod parolom “bratstva i jedinstva”. Četnici su postali selektivni, povremeni kolaboracionisti nacističkih okupatora početkom 1942. godine, a do 1943. postali su ključni element snaga koje su okupljene protiv partizana, posebno u istočnoj Bosni i području Sarajeva.

Četnici i partizani su se natjecali u novačenju srpskih seljaka u brdima i planinama oko Sarajeva. Četnici, pod vodstvom koje je nedavno pristiglo iz Srbije, u januaru 1942. godine organizirali su jedinicu od trideset lokalnih Srba iz sela Veliko polje na Igmanu. Novoformirana jedinica je bila smještena na gornji sprat iste zgrade koju su koristili partizani. Vojnici su se bratimili između sebe, i nekoliko je promijenilo stranu prostom razmjenom četničke kape sa kokardom za partizansku sa crvenom petokrakom ili obrnuto. Oznake na kapama su predstavljale “očit znak političkog diferenciranja između partizana i četnika, a i vrijeme konfuzije i idejne kolebljivosti među borcima” i partizansko vodstvo je moralo uložiti mnogo truda da zadrži lojalnost svojih regruta.⁴⁴

Napeto stanje na Velikom polju je okončano dolaskom Prve proleter-ske brigade 28. januara 1942. godine. Brigada, sa kojom su bili i članovi partizanskog Vrhovnog štaba, je prošla kroz selo na putu za Foču u istočnoj Bosni, odakle je Tito trebao komandovati narednih nekoliko mjeseci. Stigavši sa stotinama vojnika, jedinica je djelovala kao moćna snaga otpora. Srpski dobrovoljci, uključujući i mnoge koji su prethodno bili u partizanima, su napustili četničku jedinicu i pridružili se partizanima. Srpski seljaci dobrovoljci su se tako odlučili za onu snagu za koju su vjerovali da bi mogla pružiti najjači otpor ustaškoj i njemačkoj vlasti.

Rivalstvo u novačenju se nastavilo istim intenzitetom tokom cijelog rata. Četnici su se često pokušavali ubaciti u partizanske jedinice, i u nekoliko navrata partizanski komandanti su kažnjavani zbog pročetničke orijentacije. Četnici su tražili načina da pridobiju srpske partizanske vođe i poticali su partizane Srbe na pučeve da bi se uklonili komandanti koji su bili lojalni partizanskoj stvari. Mnogi četnički pučevi bili su usmjereni protiv partizana koji su usvojili ljevičarsku komunističku ideologiju da bi opravdali nasilje protiv bogatijih seljaka, koje su nazivali “kulacima” prema

Staljinovoj kampanji protiv iste grupe tokom 1930-tih godina u Sovjetskom Savezu.⁴⁵ Pučevi su bili najuspješniji u Hercegovini u proljeće 1942. godine, ali su se takođe povremeno dešavali i u planinskim oblastima oko Sarajeva. Četničke snage, koje su, kako je rat odmicao, sve više ulazile u savez sa Nijemcima i ustašama, predstavljale su stalnu prijetnju partizanskoj kontroli u tom području.

U nekoliko navrata tokom rata, četničke snage su napale muslimanska naselja u istočnoj Bosni i području Sandžaka u Srbiji i Crnoj Gori. Poubijali su mnogo muslimana a druge izložili teroru i natjerali na bjekstvo. Mnoge muslimanske izbjeglice iz istočne Bosne i Sandžaka su nakon ovih napada izbjegle u Sarajevo.⁴⁶ Prvi su u grad stigli u julu 1941. godine. Do kraja rata početkom aprila 1945. godine, preko pedeset hiljada izbjeglica ili oko polovine stanovnika grada je živjelo u kampovima i privatnim kućama. Četnička zlodjela u istočnoj Bosni su tako postala dobro poznata Sarajlijama i opovrgla su njihove tvrdnje da je njihov glavni cilj borba protiv okupatora i NDH.

Neuspjeh četnika u Sarajevu

Suprotno uspjehu koji su imali među srpskim seljacima na početku rata, četnički lideri su otkrili da većina urbanih sarajevskih Srba odbacuje njihov velikosrpski nacionalizam zasnovan na podjelama. Većina Srba i muslimana srbofila u gradu se gnušala četničkih zlodjela u istočnoj Bosni, a neki su bili uključeni i u pružanje humanitarne pomoći muslimanskim izbjeglicama iz tog područja. Pukovnik Gojko Borota, komandant četničkih snaga u području Sarajeva, ušao je nakratko u grad u ljeto 1943. godine i pokušao ubijediti Hasana Ljubunčića, da se pridruži četnicima. Kada je Ljubunčić upitao za četničke zločine u Foči, počinjene protiv muslimana samo nekoliko sedmica ranije, rečeno mu je da je “narod” tražio ubijanje “Turaka”, ali da je “narod” u međuvremenu promijenio mišljenje. Rečeno mu je da “nema više Turaka i da su ovo naša braća”.⁴⁷

Četnički vođa Todor Perović, tokom posjete Sarajevu u septembru 1943. godine, naišao je jednako obeshrabrujući prijem. Gradski Srbi “simpatišu sa partizanima... stariji iz straha i neke predostrožnosti, a mladi sa inteligencijom na čelu, iz ubjeđenja”, napisao je svom pretpostavljenom. Oni “kritikuju prvenstveno naš nepomirljiv stav prema partizanima s jedne

strane i toleranciju prema okupatoru s druge strane”, navodi Perović i dodaje: “Svi bi želili našu saradnju sa partizanima”.⁴⁸ Njegova misija je dovela do nekih obećanja materijalne pomoći četnicima, koja nikada nisu ispunjena, ali nije rezultirala četničkom organizacijom u Sarajevu. Mihailovićeva pasivnost prema okupatorima osovine je diskreditirala njegov pokret kako među potencijalnim regrutima tako i među savezničkim liderima. Churchill, Roosevelt i Staljin, na sastanku u Teheranu od 28. novembra do 1. decembra 1943. godine, saglasili su se da pomoć u budućnosti usmjere prema partizanima i da ukinu misije kod četnika. Promjena politike savezničke pomoći naškodila je četnicima i ojačala partizane, koji su već zauzeli značajna područja nakon italijanske kapitulacije u septembru 1943. godine. Strateški gubici su tako natjerali četnike i Nijemce na još užu saradnju.⁴⁹

Nakon kongresa najvišeg vojnog i civilnog rukovodstva u selu Ba u Srbiji u januaru 1944. godine, Mihailović je uputio pukovnika Borotu da zatraži užu saradnju sa Nijemcima.⁵⁰ Njemački major Rudolf Treu je od njemačkog konzula u Sarajevu dobio isti zadatak. Borota i Mihailović su gajili nerealne nade da će Nijemci četnike postaviti za nasljednike ustašama. Treu se u ime Nijemaca nadao da će zadobiti četničku saradnju u operacijama protiv partizana. Četnička komanda je najavila osnivanje ravnogorskog narodnog odbora za srez i grad Sarajevo,⁵¹ naizgled imitirajući partizansku praksu stvaranja začetaka vlasti u lokalnim područjima. Pokazalo se, međutim, da je odbor samo propagandni trik. U izvještaju iz avgusta 1944. godine, sekretar KP Vladimir Perić – Valter je napisao da četnici “naročitih organizacija nemaju, ni vojnih ni političkih”, i da je njihova aktivnost ograničena na nekoliko srpskih poduzetnika koji su bili u vezi sa srpskom centralnom bankom ili koji su obavljali značajnu trgovinu sa Nijemcima.⁵²

Četnici su opstali do kraja rata u sjeveroistočnoj Bosni i nekim oblastima oko Sarajeva, ali su protjerani sa većeg dijela teritorije zahvaljujući sve uspješnijim partizanskim ofanzivama. Neuspjeh četnika u decembru 1944. godine da zauzmu Tuzlu, koju su partizani zauzeli u septembru 1944. godine, je označila kraj njihovih nadanja da će proširiti uporište koje su uspostavili u sjeveroistočnoj Bosni.⁵³ No, partizani su se uzdržali od vojnog udara na četnike u brdima oko Sarajeva, plašeći se jakih njemačkih snaga koje su štitile krilo njemačkih jedinica koje su se povlačile iz Grčke. Tek u maju 1945. godine, nakon što su partizani ušli u Sarajevo, a Nijemci se uglavnom povukli iz regiona, partizani su slomili preostale četničke jedinice. Mihailo-

vić, koji je na volšeban način izbjegao posljednje napade sa užom pratnjom, je uhvaćen u martu 1946. godine. Nakon suđenja u junu i julu osuđen je na smrtnu kaznu, koja je izvršena strijeljanjem 17. jula 1946. Male raštrkane četničke jedinice su nastavile operirati u području Sarajeva u naredne tri godine, do njihovog konačnog iskorjenjivanja krajem 1940-tih.

Četnički neuspjeh u gradu Sarajevu predstavljao je pobjedu zajedničkog života u gradu jer su se mnogi Srbi pridružili partizanima i borili se za zemlju jednakosti svih nacija. Četnike je to skupo koštalo. Četnici su bili lišeni stalnog priliva regruta, potrepština i vodstva, koje je partizanima tako pomoglo u naporima da organiziraju sveobuhvatan pokret otpora. Iako odsustvo urbane podrške možda nije bilo odlučujuće za poraz četnika, učinilo ih je veoma ovisnim od vodstva i materijalne pomoći iz Srbije i bacilo sjenu na njihovu tvrdnju da uživaju široku podršku srpskog naroda u Bosni.

Različite uloge sarajevskih muslimana

Sarajevskih muslimana je bilo na svim stranama mučnog rata. “Bošnjački narod nije sudjelovao u Drugom svjetskom ratu” napisao je Šaćir Filandra u sveobuhvatnoj analizi njihove uloge u dvadesetom stoljeću, objašnjavajući da su se muslimani “borili za ciljeve koje su određivali njihovi politički mentori”.⁵⁴ Slično tome, historičar Enver Redžić je pisao o “tendencijama političke dijasporizacije” među muslimanima, što je rezultiralo njihovim učešćem u “ustaškim formacijama, domobranskim jedinicima, muslimanskim milicijama i legijama, partizanskim odredima i, napokon, u neznanom broju, četničkim snagama”.⁵⁵ Da bi stvari bile kompliciranije, simpatije i uloge sarajevskih muslimana su se značajno mijenjale tokom rata. Mnogi su pozdravili ustašku okupaciju u njenim prvim sedmicama, ali su je do ljeta 1941. godine počeli otvoreno kritizirati. Do kraja rata mnogi su postali simpatizeri partizana i muslimanski regruti su se u velikom broju pridruživali partizanskim formacijama.

Usprkos fragmentiranom učešću sarajevskih muslimana u raznim ratnim formacijama, njihovi lideri su konsistentno postavljali dva cilja. Prvo su pokušavali zaštititi sve bosanske muslimane od nasilja i kršenja njihovog prava na slobodno prakticiranje vjere. Zatim su pokušavali osigurati neku vrstu autonomije za Bosnu i Hercegovinu pod sponzorstvom neke vanjske države. Oba cilja su zahtijevala političko djelovanje i nijedan nije bio naročito otvoren za vojno rješenje. Tako su sarajevski muslimani svoje interese

artikulirali na čitav niz načina, mijenjajući pravac kako je ishod vojnog sukoba išao na štetu nekih potencijalnih saveznika, a u korist nekih drugih.

Mnogi sarajevski muslimani su svoju podršku ustaškom režimu zasniivali na očekivanju da će ustaše poštivati islam i dati autonomiju Islamskoj vjerskoj zajednici, kao što je to uradio i habsburški režim 1909. godine. Mehmed Handžić, predsjednik društva vodećih islamskih vjerskih službenika *El-Hidaje*, je izrazio nadu u statut o autonomiji kada je pozdravio NDH u aprilu 1941. godine kao mnogo bolji režim od prethodnog kraljevskog jugoslavenskog.⁵⁶ U julu 1941. godine, članovi *El-Hidaje* su dostavili memorandum Mili Budaku, ministru za vjeru i obrazovanje u NDH, moleći da se bosanskim muslimanima odobri široka vjerska i kulturna autonomija.⁵⁷ U memorandumu su izrazili nadu “da se ovaj put neće ponoviti beogradski metod oktroiranja propisa za našu vjersko-prosvjetnu autonomiju”. Delegacija muslimana je 7. avgusta podnijela poglavniku Anti Paveliću u Zagrebu prijedlog statuta za Islamsku zajednicu. Pavelić je prijedlog proslijedio komisiji koja ga je proučavala narednih godinu dana, ali nije djelovala.

Žar sa kojim je dočekana NDH je dodatno splasnulo kod većine sarajevskih muslimana kada su ustaše pojačale kampanju zločina, što je dovelo do protesta istaknutih muslimana koji su otvoreno apelirali na ustaše da prestanu sa ubijanjem.⁵⁸ Pored rastuće zgroženosti nad ustaškim nasiljem, muslimani su takođe bili zabrinuti da bi mogli postati glavne žrtve srpske odmazde. U jesen 1941. godine, muslimanski lideri su Andriji Artukoviću, ministru NDH za unutrašnje poslove koji je bio u posjeti Sarajevu, izrazili svoju želju “da mirno žive sa ostalim vjerskim pripadnicima, jer bi se bijes i osveta svakako najviše iskalila baš na samim Muslimanima”.⁵⁹ Na godišnjem sastanku *El-Hidaje* u Sarajevu 14. avgusta 1941. godine, više od stotinu sarajevskih muslimana je apeliralo na ustaške vlasti da zaustave nasilje:

Osudujemo sve one pojedince Muslimane, koji su na svoju ruku od svoje strane napravili bilo kakav ispad i učinili bilo kakvo nasilje. Konstatujemo, da su tako što mogli učiniti samo neodgovorni elementi i neodgovorni pojedinci, čiju ljagu odbijamo od sebe i od svih Muslimana. ... Molimo državne vlasti da što prije zavedu zakonsku sigurnost u svim krajevima, ne dozvoljavajući da se bilo šta učini na svoju ruku kako ne bi nevini ljudi stradali.⁶⁰

Rezolucija nije pripisala krivicu nijednoj osobi niti grupi. Kao što su istakli historičari iz ere socijalizma, muslimanski potpisnici rezolucija kritizirali su zločine kao devijantne ekscese, ali nisu napadali ključni ustaški program fizičke eliminacije određenih grupa silom.⁶¹ Oni jesu, međutim, pozvali vlasti NDH da uspostave red i spriječe dalje nasilje. Oni su jasno istakli da su akcije režima u prvim mjesecima okupacije dovele do njihovog distanciranja od ustaškog projekta. U narednim mjesecima muslimani u drugim gradovima Bosne i Hercegovine su uložili slične proteste.

Sarajevski muslimani su uložili protest 1. decembra 1941. godine, u kojem su oštro osudili ustaške zločine koji su počinjeni “pod fesom kao muslimanskim simbolom”, žalili se zbog odmazde prema muslimanima, i dodatno se distancirali od ustaške vladavine: “Muslimani nisu imali učešća u stvaranju ustaške države, niti su je želili. ... Ni zbog malog broja navedenog ološa muslimanske vjere, uključenog u ustašku kliku, ni zbog nekolicine navedenih intelektualaca, ne može se odgovornost baciti na sve ostale nevine i čestite muslimane”.⁶²

Dok su neki sarajevski muslimani služili ustašama a drugi u peticijama izražavali svoje nezadovoljstvo ustaškim ponašanjem, treći su izgubili nadu da će ustaše štiti muslimanske interese. Oni su se okrenuli vanjskim silama ne bi li našli podršku za autonomnu Bosnu i Hercegovinu. Za većinu je to značilo apeliranje na Nijemce, iako su neki muslimani gajili anti-njemačke osjećaje i kratkovido razmišljali o apelu zapadnim nacijama. Pristaše autonomije su se prisjećali austrougarskih vremena kada je Bosna i Hercegovina bila *corpus separatum* pod austrougarskom vladavinom i zalaganja JMO za autonomiju između dva rata. U avgustu 1942. godine, grupa konzervativnih sarajevskih muslimana je oformila Odbor narodnog spasa iz protesta zbog ustaškog neuspjeha da zaštiti muslimane od četničkih zlodjela u istočnoj Bosni. Odbor je zagovarao ideju autonomije za Bosnu i Hercegovinu kao najbolju garanciju muslimanske sigurnosti.⁶³

Autonomaši su na Nijemce apelirali na rasističkim osnovama. Suprotstavljajući se tezi da su muslimani najčišći od arijskih Hrvata, podnositelji peticije su Hitleru rekli slijedeće:

Mi smo gotskog porijekla i to nas vezuje za njemački narod. Mi smo se držali svoje stare gotske arijske vjere pod nazivom bogumilstvo sve do dolaska Turaka 1463. godine, kada smo prešli na islam. ... Tokom austrougarske okupacije imali smo punu vjersku i djelomičnu političku autonomiju. U prvom svjetskom ratu bili smo u vezi sa Njemačkom kroz

krvne veze a sa Turskom kroz islamsku religiju i historiju. Za našu braću po krvi, Nijemce, mi muslimani smo trebali biti most sa zapada prema islamskom istoku.⁶⁴

Autonomaši su od Hitlera tražili da uspostavi Bosnu kao zemlju pod njemačkim patronatom i da zabrani ustaše u njenim granicama. Nadalje, podnositelji memoranduma predložili su da Nijemci organiziraju i naoružaju bosansku stražu, kao začetak vojske za zemlju Bosnu, proširenjem već postojeće dobrovoljne legije pod komandom Muhamed-age Hadžiefendića.

Njemačko vojno i civilno rukovodstvo imalo je pune ruke posla sa partizanima i nije željelo ništa osim mira u regionu, te nisu bili oduševljeni idejom otuđivanja svojih ustaških saveznika podjelom NDH na dvije države. Heinrich Himmler i grupa SS oficira su, međutim, bili zadovoljni što se prijedlog poklapa sa njihovom vlastitom idejom stvaranja odvojene muslimanske SS divizije. Usprkos gorljivom protivljenju ustaša, Hitler je krajem 1942. godine odobrio formiranje 13. muslimanske SS divizije. Hadžiefendićeva muslimanska legija je trebala činiti jezgro nove jedinice.⁶⁵ U konsultacijama sa vodećim muslimanima, njemački zvaničnici u Sarajevu su tokom marta i aprila 1943. godine napredovali sa planovima za novu diviziju. Organizirali su regrutacijske kampanje i napravili planove za obuku i raspoređivanje jedinice. El-Huseini, muftija jeruzalemski i pristaša Trećeg

Jeruzalemski muftija
El-Huseini i Mile Budak,
ministar religije i obrazovanja
Nezavisne Države Hrvatske, u
Sarajevu 1943. godine. (Iz zbirke
Historijskog muzeja u Sarajevu)

rajha, je posjetio Sarajevo da bi muslimane pridobio za tu ideju. Rekrutima je dato lažno obećanje da jedinica neće biti raspoređena van Bosne i Hercegovine dok se ne uspostavi sigurnost muslimanskog stanovništva.

Trinaesta muslimanska SS divizija je formalno uspostavljena u maju 1943. godine i postala je poznata pod nazivom Handžar divizija. Većina vojnika bili su muslimani, ali su oficiri uglavnom bili Nijemci iz autohtone njemačke populacije koja je živjela u Jugoslaviji (*Volksdeutsche*). Divizija nije ispunila velike nade koje su u nju polagali njemački oficiri koji su je organizirali. Divizija je dala slab doprinos njemačkim vojnim naporima, a njena kratka historija nije bila ni najmanje slavna. Njene trupe su 1943. i 1944. godine provele kampanju zločina i uništavanja protiv Srba u istočnoj Bosni. Kao jedini opipljivi ishod muslimanskih zahtjeva za autonomijom tokom rata, divizija je bila na sramotu onima koji su pomogli u novačenju dobrovoljaca u njene redove.

Sarajevski komunisti i partizanska urbano-ruralna žila kucavica

Za razliku od četnika, KP i partizani su rat započeli sa jakom urbanom organizacionom bazom u Sarajevu koju su hitro iskoristili.⁶⁶ U odsustvu konsistentne ustaško-njemačke kontrole zapadnog prilaza gradu, KP je bila u mogućnosti da šalje regrute, hranu, lijekove i vojne potrepštine u svrhu jačanja partizanskih jedinica u okolnim brdima. Iako su kanali snabdijevanja više puta prekinuti racijama okupacionih snaga i pooštrenjem ograničenja, simbiotski odnos između KP u Sarajevu i partizana je cvjetao naočigled nesposobnosti okupatora da zatvori grad i prekine njegove veze sa okolnom ruralnom teritorijom. Urbano-ruralna veza je partizanima davala prednost nad njihovim protivnicima, prednost koja se vremenom samo povećavala.

Centralni komitet KP Jugoslavije konkretizirao je ulogu urbanih i ruralnih organizacija u svom pozivu na oružje u julu 1941. godine.⁶⁷ Organizacijama KP u gradovima uputio je nalog da rade na regrutaciji dobrovoljaca za partizanske jedinice, da pružaju materijalnu podršku, publikuju ideologiju i uspjehe pokreta otpora putem propagandnih aktivnosti, te da iniciraju operacije sabotaze i ometanja. Više rukovodstvo KP bilo je uvjerenom u vrijednost tajnih partijskih aktivnosti u okupiranim gradovima, i 1942. su čak izdali nalog partijskim organizacijama da se vrate u gradove koji su ranije bili oslobođeni pa zatim ponovo osvojeni od strane snaga osovine.⁶⁸ Historičar Marko Hoare, u novijoj studiji rata u Bosni i Hercegovini pri-

daje veliki značaj urbanim partijskim organizacijama: "Iako je vojna snaga partizanskog pokreta ležala u jedinicama sastavljenim od seljaka, njegov um i srce su se nalazili u urbanim organizacijama Komunističke partije."⁶⁹ Nigdje ovo nije bilo tačnije nego u Sarajevu.

Partizanski otpor se na samom početku svog djelovanja sastojao uglavnom od operacija sabotaže i uznemiravanja. Bez obzira na povremene kratkoročne kompromise sa različitim snagama, partizani su bili odlučno za otpor okupatorima svim snagama koje su se mogle okupiti. Grupa komunističkih organizatora koja je 17. jula 1941. godine poslana iz Sarajeva bila je prva od hiljada boraca koji će potom napustiti grad da bi se pridružili partizanskim snagama u okolnim selima i brdima. Prvi organizatori su osnovali tri čete koje su nazvane po svom području operacija Romanija, Trebević i Semizovac-Srednje. U roku od nekoliko sedmica, preko stotinu članova partije i simpatizera napustilo je grad i pridružilo se ovim četama. Ovo početno raspoređivanje snaga smanjilo je broj članova KP u gradu sa oko tri stotine pred početak rata na oko stotinu ili manje. Rukovodstvo KP slalo je što je više moguće članova i simpatizera na selo, zadržavajući u gradu tek onoliko članova partije koliko je bilo neophodno za uspješno provođenje ključnih zadataka partije u gradu.⁷⁰ Tokom rata sarajevski ogranak KP poslao je oko 4.300 dobrovoljaca iz grada u partizanske jedinice u okolnim brdima, uključujući i pet stotina u početnom kritičnom periodu između jula 1941. i aprila 1942. godine.⁷¹

Članovi partije u Sarajevu prenosili su obavještajne podatke partizanima, zasnivajući svoje izvještaje na promatranju kretanja trupa i širokoj mreži agenata koji su radili na transportu i komunikacijama. Grad je takođe dao doprinos partizanskom rukovodstvu jer su se partijski rukovodioci često prebacivali iz KP u gradu u vojne komande snaga otpora. Partijski zvaničnici koji su putovali s jednog kraja Jugoslavije u drugi često su zastajali u Sarajevu, izbjegavajući njemačke i ustaške patrole uz pomoć pratnje iz KP. Partizanski pokret u brdima služio je kao utočište za članove partije koji su postali direktne mete policijskog djelovanja.

Kuriri, koji su se obično birali iz redova mladih ali iskusnih partijskih operativaca, prenosili su vitalne obavještajne podatke i direktive između KP i partizanskih komandanata. Rukovodioci su često zahtijevali da kuriri napamet nauče podatke i prenesu ih verbalno da bi izbjegli rizik neprijateljskog zarobljavanja pisanih dokumenata.⁷² Kuriri su takođe prenosili poruke između okupiranih gradova. Životi kurira bili su u posebnoj opa-

snosti kada su bili prisiljeni putovati vozom, gdje je ustaška i njemačka policija naročito pazila na lažne dokumente i prerusavanje. Kurirska služba i komunikacije prekidane su u nekoliko navrata neprijateljskim ofanzivama van grada i policijskom represijom protiv KP u gradu, ali je dvosmjerna urbano-ruralna žila kucavica uglavnom uspješno funkcionirala tokom rata.

U poređenju sa hiljadama boraca koji su se borile u partizanskim redovima, Komunistička partija u Sarajevu je tokom rata bila mala grupa od stotinjak članova. Oni su uživali podršku stotina simpatizera, ali ograničeno članstvo je olakšavalo vođenje tajnih operacija. Obnovljena kao tajna organizacija pod Titovim vodstvom 1938. godine, KP je zadržala ćelijsku strukturu i strogo se pridržavala principa tajnog rada. Ćelije koje su imale tri do pet članova su operirale u rezidencijalnim četvrtima i industrijskim preduzećima, a njihovi su rukovodioci odgovarali lokalnom komitetu KP, koji je obično imao četiri do sedam članova.

Ćlanovi partije su bili istrenirani da brzo reaguju na hapšenje drugih članova partije. U tim situacijama oni bi zaustavili operacije, procijenili koliko informacija o drugim članovima posjeduje uhapšeni, i brzo bi kompromitirane operativce sklonili van policijskog dohvata. Oni koji su bili kompromitirani hapšenjem kolega bi obično bili prebaćeni u partizane, i tek bi se kasnije vraćali u grad da bi obavljali tajne operacije. Partijski operativci su uzimali pseudonime koji su obično bili zasnovani na fizičkim ili karakternim osobinama. U poslijeratnoj literaturi ovi su pseudonimi dodati njihovim stvarnim imenima. Vaso Miskin Crni je ime dobio zbog tamne puti i crne kose. Avdo Humo, koji je smatran obrazovanim i načitanim, je prozvan "Kulturni".⁷³ Neki operativci koristili su više operativnih pseudonima, koje su mijenjali povremeno ili kada bi se premjestili sa jednog mjesta na drugo. Operativni pseudonimi i dokazane tehnike tajnog djelovanja ograničavali su štetu koja je nastajala nakon hapšenja, ali su Gestapo i ustaška policija ipak tokom rata uspjeli uhapsiti i pobiti desetine komunista i njihovih simpatizera.

Malo je dešavanja u gradu moglo promaći obavještajnom aparatu KP. Agenti u glavnoj pošti su presretali telegrame i nadzirali telefonske pozive okupacionih snaga.⁷⁴ Doušnici u državnim željeznicama obavještavali su o pokretima trupa i rezultatima partizanskih sabotaza. Tajne štamparije KP, poznate kao "partijska tehnika", umnožavale su propagandne letke, pamflete i proste dnevne novine i u hiljadu primjeraka.⁷⁵ Po noći su partijski lojalisti pisali revolucionarne slogane u vidu grafita po gradskim zidovima,

gdje bi jedan koristio boju dok bi drugi čuvao stražu. Operativci KP u gradu postali su oči i uši partizanskih snaga u okolnim brdima. Sarajevska partijska organizacija nikada nije imala snage da pokrene oružani ustanak bez pomoći u vidu partizanskog napada izvan grada, ali to nije ni bila njena misija: partizansko rukovodstvo nikada nije ni predviđalo samoodrživi ustanak sarajevskog ogranka Komunističke partije, već se oslanjalo na podršku članstva i simpatizera KP unutar grada da osigura podršku partizanima u okolini. Čak i usred povremeno teške represije ustaške policije i Gestapoa, partija je uspjela održati kanale prema ustanicima na selu. Usprkos nesistematskom ali efikasnom pritisku vlasti, sarajevski ogranak KP je uglavnom uspješno izvršavao dodijeljene zadatke tokom rata.

Tok partizanskog i partijskog otpora

Četverogodišnji otpor u području Sarajeva je prošao kroz tri faze. U prvoj fazi, partizani i Komunistička partija su u kasnu jesen 1941. godine postigli značajne uspjehe. U drugoj fazi, od kraja 1941. do jeseni 1943. godine, Nijemci su sa svojim saveznicima vratili kontrolu nad većim dijelom teritorije i nanijeli su štetu partizanima u nekoliko vojnih ofanziva, nakon čega je uslijedio postupni oporavak i ponovni ustanak snaga pod vodstvom komunističara. U posljednjoj fazi, koja je počela sa kapitulacijom Italije u septembru 1943. godine, KP i partizani su ojačali i osvojili šire teritorije. Borba je kulminirala pobjedom partizana u aprilu 1945.

Prva faza je otpočela kada su komunisti u Bosni i Hercegovini i u Sarajevu počeli osnivati partizanske jedinice i podigli ustanak protiv Sila osovine krajem jula 1941. godine. Prvog dana ustanka, partizanske snage u Bosanskoj krajini na sjeverozapadu Bosne su oslobodile industrijski grad Drvar savladavši četiri stotine branitelja iz lokalne žandarmerijske stanice. Početak ustanka u području Sarajeva imao je znatno slabiji ishod.⁷⁶ Na putu ka žandarmerijskoj postaji u blizini Ilijaša koju su namjeravali napasti, maskirani partizani su 27. jula naišli na oružanu ustašku patrolu.⁷⁷ Došlo je do pucnjave, a kada su njemačke trupe priskočile ustašama u pomoć, mala partizanska jedinica je izgubila kontakt i morala odustati od planiranog napada na žandarmerijsku stanicu. U noći između 31. jula i 1. avgusta, nekoliko manjih partizanskih jedinica je izvelo uspješnije napade na nekoliko žandarmerijskih stanica i presjeklo telegrafске žice na rubu grada. Ustaše su odmah izvršile odmazdu vješanjem trideset seljaka koje su doveli

iz nekoliko obližnjih sela. Taj brutalni čin dali su na znanje široj javnosti štampanjem i širokom distribucijom letaka.⁷⁸

Prva akcija KP unutar grada Sarajeva je takođe bila neuspješna, ali je izazvala žestoku reakciju. Saboteri su podmetnuli eksplozivne naprave u mašineriju glavne željezničke radionice i aktivirali ih u noći između 29. i 30. jula 1941. Eksplozije su izazvale minimalnu štetu i data mašinerija je vrlo brzo proradila. No, okupatori su iskoristili taj incident kao opravdanje za provođenje pokazne odmazde, ispunjavanjem naređenja koje su od pretpostavljenih iz Zagreba dobili sedmicu ranije, da se "najžurnije izvrši pritvaranje svih Židova i pravoslavaca Srba, koji su bili već poznati kao komunisti, bilo pak da su i malo sumnjivi, da su skloni tom pokretu - iste mjere valja preduzeti i protiv komunista katoličke i muslimanske vjeroispovijesti".⁷⁹

Policija je u jutro 1. avgusta uhapsila dvadeset Jevreja i Srba i odvela ih u improvizirani pritvor u bivšem sjedištu srpskog kulturnog društva *Prosvjeta*. Osumnjičeni nisu bili počinitelji sabotaže, ali su ispunjavali kriterij etničke pripadnosti i sumnje da su komunisti. Svih dvadeset je zatim odvedeno na brdo Vraca i javno strijeljano u 10:00 sati. Ustaške vlasti su u isto vrijeme istakle obavještenja kojima upozoravaju da se ne provode dalje akcije protiv države: "U Sarajevu danas u 10 sati u jutro strijeljano 20 Srba i Židova krivaca za izvršenu sabotažu. Za svaki pak ponovljeni slučaj sabotaže bilo na kojem mjestu biti će strijeljan odgovarajući broj novih taoca, koji se već nalaze u rukama državnih vlasti."⁸⁰

Zahvaljujući brutalnim zločinima protiv Srba, Jevreja, Roma i komunista, okupatori su postali najbolji agenti za regrutaciju u partizanske redove. Broj i snaga partizana je rasla tokom avgusta 1941. godine i oni su uskoro započeli ozbiljnije operacije od sabotaža i ometanja, oslobodivši mjesto Sokolac, sjeveroistočno od Sarajeva, 26. avgusta 1941. Do septembra 1941. godine, partizani u području Sarajeva su brojali preko tri hiljade ljudi.⁸¹ Mnoga mjesta (sa izuzetkom Pala) i veliki dio planinskog područja sjeverno i istočno od Sarajeva su pred kraj jeseni bili u rukama partizana. U svakom oslobođenom selu i općini ustanovljen je narodnooslobodilački odbor kao privremena vlast. U skladu sa uputama koje su izdate nakon konsultacija koje je Tito organizirao u Stolicama (Srbija) 1941. godine, narodnooslobodilački odbori su postali uobičajeni oblik prelazne lokalne vlasti na svim teritorijama koje su oslobodili partizani.⁸²

Partizanski uspjesi tokom prve faze operacija naveli su komandante da ozbiljno razmisle o mogućnosti osvajanja Sarajeva. S tim u vezi, KP je zaustavila egzodus dobrovoljaca u partizane dok je komandni vrh procjenjivao snagu neprijatelja u gradu i pripremao eventualni istovremeni ustanak unutar grada i napad izvana.⁸³ Zaključivši da će ih napad zasigurno skupo koštati i da će vjerovatno biti neuspješan, partizanska je komanda opozvala napad. Ni u jednom trenutku KP u Sarajevu nije bila dovoljno jaka da sama izvede uspješan ustanak, ali su članovi partije svejedno bili razočarani. Sa svoje strane, okupacijske vlasti su bile uznemirene mogućnošću ustanka uz podršku partizanskog napada, i povremeno su izdavale panične preporuke da se napusti grad.⁸⁴

Druga faza otpora počela je sa nekoliko udaraca koje su KP i partizani primili krajem jeseni 1941. Pomoću arhive koju su naslijedili od kraljevske jugoslavenske policije, Gestapo je proveo dobro organizirani talas hapšenja u gradu tokom novembra 1941. godine, u kojem je u zatvor dospjelo deset članova partije.⁸⁵ Izvan grada je u januaru 1942. godine krenula zajednička njemačko-italijansko-ustaška ofanziva, koju su jugoslavenski historičari nazvali drugom neprijateljskom ofanzivom. Njome je okončan prvi talas partizanskih pobjeda, koji je jedan partizanski komandant nazvao "proslavljeni i uspješni ustanički polet partizanske Romanije".⁸⁶ Snage osovine su protjerale partizane iz većeg dijela istočne Bosne, a četnici su napadali partizane koji se još nisu bili oporavili od udaraca okupacijskih snaga. Porazi su napravili kaos kanalima za transport i komunikacije između sarajevskog ogranka KP i partizana. Dodatna hapšenja početkom 1942. godine zaustavila su partijske aktivnosti i bila je potrebna infuzija dodatnih partijskih operativaca od strane pokrajinskog komiteta za Bosnu i Hercegovinu.

Neuspjeh druge neprijateljske ofanzive bio je najočitiiji sjeverozapadno od Sarajeva u dugotrajnoj borbi za planinu Kozaru u bosanskoj Krajini.⁸⁷ Uspriko činjenici da su bili u potpunom okruženju brojnih njemačkih trupa, ostaci značajnih partizanskih snaga uspjeli su pobjeći iz gustih šuma tog planinskog predjela i pregrupirati se. Volšebno izvlačenje partizana iz obruča dodatno je potaklo sve brojnije legende o njihovom herojstvu i nepobjedivosti, legende koje su njegovane tokom socijalističkog perioda sa spomenicima i slavljem na vrhu Kozare. U Sarajevu snage osovine nisu uspjele u borbi eliminirati nijednu veću partizansku jedinicu niti iskorijeniti KP u gradu. Sposobnost partizana da izbjegnu okruženje i uništenje bila je od ključnog značaja za njihovu opstojnost prilikom suočenja sa po-

razom. Njihova kontrola nad Fočom jugoistočno od Sarajeva bila je toliko jaka da se Tito sa glavnim štabom iz Srbije premjestio u Foču u februaru 1942. godine i ostao tamo do maja 1942. Partizani su takođe bili cilj u četvrtoj i petoj neprijateljskoj ofanzivi (koje su Nijemci nazvali operacija Weiss i operacija Schwarz) u januaru i maju 1943. godine. U svakoj ofanzivi Nijemci bi vratili izgubljenu teritoriju ali nisu uspjeli uništiti partizane. Nakon oporavljanja od gubitaka koje su pretrpjeli u ovim ofanzivama, partizanske snage u Sarajevu bi i dalje rasle, kako po broju pripadnika tako i po iskustvu i osvojenoj teritoriji.

Konačna faza otpora i borbe je počela u septembru 1943. godine kada su ustaška policija i Gestapo izveli dalja hapšenja operativaca KP u Sarajevu. Partijski aparat je ponovo morao biti obnovljen. Pokrajinsko rukovodstvo je ovaj zadatak povjerilo Vladimiru Periću, poznatom pod partijskim pseudonimom Valter. Rođen u srbijanskom gradu Prijepolju 1919. godine, on je od 1938. do 1940. godine radio u banci u Beogradu.⁸⁸ Ubrzo nakon što se pridružio KP 1940. godine, nadređeni su ga prebacili u filijalu banke u Sarajevu. Dvadesetjednogodišnji mladić na početku rata, Valter je učestvovao u tajnim pripremama KP za otpor u proljeće 1941. godine. Između 1942. i 1943. godine služio je kao zamjenik političkog komesara u partizanskoj jedinici u istočnoj Bosni. Nakon toga ga je pokrajinsko rukovodstvo imenovalo sekretarom sarajevskog komiteta KP i zadužilo ga da revitalizira partijsku organizaciju u gradu. Valter je obnovio urbano-ruralnu vezu između KP i partizanskih snaga i reorganizirao KP da bi nastavila pružati podršku partizanskom pokretu sa osobljem, potrepštinama i obavještajnim podacima.

Rastuća snaga partizana u većem dijelu Bosne i Hercegovine postala je očigledna nakon italijanske kapitulacije u septembru 1943. godine. U trci da se dođe do italijanskog oružja i teritorija, partizani su nadigrali Nijemce u većem dijelu Hercegovine i zapadne Bosne. Partizansko rukovodstvo je bilo dovoljno samouvjereno da sazove drugu veliku konferenciju za uspostavljanje temelja poslijeratne vlasti. Prethodne godine, u novembru 1942. godine u Bihaću, pedeset četiri delegata (od sedamdeset dva pozvana) iz različitih krajeva Jugoslavije osnovala su AVNOJ – Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije.⁸⁹ Nakon dodatnih uspjeha na bojištu, komunisti su sazvali drugo zasjedanje AVNOJ-a u Jajcu u novembru 1943. godine. Sličan organ za Bosnu i Hercegovinu, ZAVNOBiH - Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, osnovano je u Mrkonjić Gradu 25. i 26. novembra, tri dana prije drugog zasjedanja AVNOJ-a. Na

osnivačkoj skupštini ZAVNOBiH-a okupilo se 247 delegata iz svih krajeva Bosne i Hercegovine i izabralo 173 vijećnika iz svojih redova u ZAVNO-BiH.

Sarajevo je imalo velike koristi od političkih odluka koje su donesene na ova tri sastanka. Poslanici na prvom zasjedanju AVNOJ-a su usvojili plan za stvaranje savezne države od nekoliko republika ali nisu precizno razriješili status BiH u budućoj državi. Na drugom zasjedanju AVNOJ-a i prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a delegati su potvrdili da će Bosna i Hercegovina postati šesta republika u saveznoj državi umjesto dobijanja neke vrste posebnog autonomnog statusa u federaciji. Pošto se Sarajevo smatralo glavnim gradom rekonstituirane BiH, na ova dva zasjedanja je osigurana ključna uloga grada u poslijeratnoj jugoslavenskoj državi. Poslije rata Sarajlije su odale počast ZAVNOBiH-u zbog njegove uloge u reafirmiranju integriteta Bosne i Hercegovine nazvavši po njemu centralni trg novoizgrađenog stambenog naselja Alipašino Polje u sarajevskoj općini Novi Grad. Prvi dan zasjedanja ZAVNOBiH-a, 25. novembar, nakon rata postao je praznik u Bosni i Hercegovini.

Okupacija i teror

Četiri godine okupacije bila su najgora vremena za stanovnike grada. Većina proizvodnih pogona su zatvoreni ili su funkcionirali sa smanjenim kapacitetom. Nestašice hrane bile su stalne i povremeno su dostizale kritični nivo. Vlasti NDH otvarale su javne kuhinje za najsiromašnije građane Sarajeva, ali najveći dio pomoći pružala su razna etnoreligijska kulturna društva i druge dobrovoljne organizacije. Posjetitelji su često opisivali sumornu atmosferu u gradu, veliki broj osoba koje se svakodnevno odvođe na prisilni rad, i stalni policijski nadzor i hapšenja.

Tokom posljednje dvije godine rata, smrt je neočekivano došla i od anglo-američkog bombardiranja grada.⁹⁰ Broj žrtava je bio znan, no ustaške procjene je nemoguće potvrditi. U prvim zračnim udarima 29. novembra 1943. godine, vladini zvaničnici su procijenili da su pale 132 bombe, ubivši 105 i ranivši 145 civila. Udari 28. jula 1944. godine za cilj su imali položaje protuzračne odbrane i vojni logor. Napad na željezničku prugu i vojni objekat na Alipašinom Mostu 8. septembra 1944. godine pogodio je obližnje stambene objekte i izbjegličke barake usmrтивši tri stotine civila. U dva zračna napada u novembru poginule su 173 osobe. Šteta koja je izazvana

bombardiranjem navela je Sarajlije da saveznicima upute apel da poštede javne historijske spomenike i Zemaljski muzej sa njegovom neprocjenjivom zbirkom.

U jesen 1944. godine Nijemci su posrtali pod napadima i porazima koje su pretrpjeli na više frontova i suočili su se sa vjerovatnim porazom u većem dijelu jugoistočne Evrope. Kada su se Nijemci povukli iz Grčke u oktobru 1944. godine, Sarajevo je dobilo drugačiji i neočekivan strateški značaj kao ključna tačka tranzita na jedinoj prihvatljivoj ruti povlačenja njemačkih snaga iz Grčke u domovinu. Svjesni novog strateškog značaja grada, Hitler i njemačka komanda su odlučili da grad zadrže po svaku cijenu. Takođe su krenuli u kampanju kažnjavanja onih koji su ustašama i Nijemcima zagorčali godine okupacije.

Sredinom februara 1945. godine, Pavelić je poslao pukovnika Vjekoslava Maksa Luburića u Sarajevo sa nalogom da uništi pokret otpora. Sadistički kreativan stručnjak za policijski teror, Luburić je svoje namjere objavio u govoru za večerom sa preko stotinu lokalnih zvaničnika 24. februara 1945. godine.⁹¹ On je 6. marta zaprijetio smrću svakome ko ne prijavi pripadnike otpora. Zatim je ustanovio prijeki ratni sud stožera pukovnika Luburića i tokom marta 1945. godine pred sud izveo 85 osoba. Trideset jedna osoba je osuđena na smrt vješanjem a ostali na zatvorske kazne. No, bezrazložna ubijanja nisu bila ograničena samo na one koji su izvedeni pred sud. Dok su se partizanske snage približavale gradu, 55 osoba je obješeno na drveću na Marindvoru 27-28. marta, sa natpisima oko vrata na kojima je stajalo "živio poglavnik". Mnogi drugi su mučeni i brutalno ubijeni u vili u blizini stratišta. Poslijeratna komisija za ratne zločine je identificirala 323 žrtve Luburićevog terora u Sarajevu. Svjedokom posljedica njegovih zločina je bio i Landrum Bolling, mladi američki novinar koji je u grad stigao 7. aprila, odmah nakon njegovog oslobađanja od strane partizanskih snaga. Pokazali su mu sobu u kojoj su tijela ljudi "bila naslagana jedna preko drugih kao cjepanice. Rečeno nam je da su to Srbi koje su ustaše objesile bodljikavom žicom na ulične svjetiljke u Sarajevu".⁹² Ipak, Luburićevo nasilje nije bilo etnički motivirano, nego su njegove žrtve bili pripadnici svih nacionalnosti. Luburićeva kratka strahovlada je predstavljala posljednju jezivu zaostavštinu ustaškog režima u Sarajevu. Dok je on provodio svoje posljednje sadističke zločine, o sudbini Sarajeva se odlučivalo na bojištu u brdima oko grada.

Oslobađanje Sarajeva

Početakom 1945. godine, njemački *Wehrmacht* u jugoistočnoj Evropi je bio na koljenima. Uz pomoć dugotrajnog anglo-američkog bombardiranja i sovjetske Crvene armije, partizani su ušli u Beograd 20. oktobra 1944. godine.⁹³ Partizanske snage su zauzele Mostar 14. februara 1945. godine i u naredne tri sedmice su oslobodile nekoliko gradova u istočnoj Bosni. Partizanski napad je bio tako munjevit da je Hitler povlačenje njemačkih snaga iz Mostara odobrio tek nakon što se ono stvarno dogodilo. Usprkos ovim gubicima, njemačke oružane snage i NDH su čvrsto držale Sarajevo. Njemački 21. brdski korpus pod komandom generala Ernesta Leysera, čiji je štab bio na Bistriku, je raspolagao zastrašujućim ljudstvom od najmanje trideset pet hiljada ljudi.⁹⁴ Odbijajući savjete svojih komandanata da naredi povlačenje iz Sarajeva, Hitler je 20. februara 1945. godine grad proglasio uporištem koje treba braniti svim raspoloživim sredstvima i postavio generala Heinza Katlhnera za zapovjednika vojnih operacija u Sarajevu (Kampkommandantur Sarajevo). Borbeno iskusna 7. SS divizija Princ Eugen je dobila naređenje da napusti njemačku kontraofanzivu u Mađarskoj i da se razmjesti u Bosnu i Hercegovinu kao rezervna snaga pod komandom 21. korpusa.

No, ipak su partizani, koji su do tada postali potpuno sposobni za krupne operacije i frontalne napade, oslobodjenje Sarajeva postavili kao cilj prve od nekoliko ofanziva s ciljem protjerivanja snaga osovine iz Jugoslavije. Stavši se u Beogradu od 1. do 3. februara, partizanski komandanti su napravili plan "Operacije Sarajevo" i odredili jedinice od oko ukupno pedeset hiljada ljudi za operaciju. Partizani su odredili posebnog komandanta i stvorili jedinstveni štab pod nazivom "operativni štab sarajevske grupe korpusa Jugoslavenske armije" da rukovode operacijama. Poput partizana, i Nijemci su se dobro pripremili za predstojeći napad. Načelnik štaba Friedrich von Wedel je koordinirao planiranje u zgradi komande na Bistriku. On je izvršio uvid u raspoloživa vojna sredstva i skovao plan za razmještanje njemačkih snaga u tri koncentrična kruga odbrane oko grada. Do treće sedmice marta planovi su bili dosta razrađeni, ali još nisu bili finalizirani.

Obavještajni operativci sarajevskog ogranka KP su tada izveli najznačajniju ratnu operaciju. Jedan od njihovih agenata je iz njemačkog štaba ukrao glavni plan odbrane Sarajeva, zajedno sa detaljnim kartama koje pokazuju preko stotinu ključnih instalacija i snage koje su razmještene da bi ih branile. Ujutro 23. marta, pukovnik Wedel je krenuo da uzme jedini primjerak plana odbrane da bi napravio neke izmjene u skladu sa najnovijim

izvještajima o snazi trupa. Usprkos uvjerenju da je kod njega bio jedini ključ ormarića u kojem je stajao plan, pukovnik je otkrio da je plan nestao.

Misteriozni nestanak plana izazvao je paniku među njemačkim i NDH vojnim rukovodstvom. Wedel je pozvao vojnu policiju koja je pokrenula masovnu istragu. U narednih nekoliko dana oni su uhapsili 25 njemačkih oficira i stotinu i pedeset pripadnika oružanih snaga NDH. Tokom njihovog ispitivanja otkriveni su i drugi partizanski obavještajni operativci. Zabrinuti da su potcijenili doseg nevidljive partizanske ruke, komandanti Snaga osovine su postali uvjereni da se suočavaju sa skorim komunističkim ustankom u Sarajevu. Oni su već i u dokumentu koji su ukrali partizani razmatrali mogućnost ustanka, no kasnija ispitivanja su dodatno pojačala njihovu zabrinutost i navela ih da promijene planove.

Njemački zapovjednici su uskoro odustali od plana žestoke odbrane Sarajeva. Hitler, u želji da mu se ne ponovi situacija iz Mostara kada je povlačenje odobrio *post factum*, već je bio izdao odobrenje za povlačenje iz Sarajeva ukoliko odbrana bude probijena. Njegovi zapovjednici u Sarajevu su iskoristili to odobrenje da provedu planove urednog povlačenja 21. korpusa na sjeverozapad pod zaštitom 18. domobranske legije. Promjena strategije išla je na ruku partizanima jer je značajno umanjila intenzitet otpora s kojim su se trebali suočiti. Uspjeh obavještajne operacije KP zaokružen je nekoliko dana kasnije kada je pukovnik Wedel, u očajanju zbog nestanka odbrambenog plana, počinio samoubistvo.

Sarajevski ogranak KP je takođe dao značajan doprinos konačnoj partizanskoj pobjedi. U partizanskim vojnim planovima za oslobađanje Sarajeva u početku nije bila predviđena aktivnost Komunističke partije, djelimično zato što je naređenja primala od nadređenih partijskih organa, a ne kroz partizanske vojne kanale. No, partija je organizirala udarne grupe u preduzećima i naseljima, koje su se obično sastojale od pet članova zbog čega su bile poznate kao "petorke". Udarne grupe su bile predviđene partijskom direktivom iz juna 1944. godine kao ključni element u konačnom oslobađanju grada. Partijski sekretar Vladimir Perić Valter je rukovodio osnivanjem, obukom i raspoređivanjem ovih grupa. Do konačne bitke za Sarajevo, udarne grupe su ukupno brojile 1500 članova. Oni su prikupili značajne količine lakog naoružanja i značajnu zalihu ukradenih neprijateljskih uniformi.

Petorke su obučavane za odbranu partijskog kadra i drugih Sarajlija od njemačke odmazde u posljednjem trenutku, kao i za zaštitu ključnih objekata od očekivane njemačke sabotaže. Da bi proširili svoj kapacitet za

prikupljanje podataka, neke udarne grupe su se trebale preobući u uniforme policije NDH i patrolirati po gradu. Druge grupe su trebale koordinirati sa partizanima koji ulaze u grad i organizirati smještaj za tretman ranjenih. Petorke su planirale i aktivnosti nakon oslobođenja, poput isticanja partizanskih zastava i okupljanja hora koji bi pjevao Internacionalu i partizanske pjesme za dobrodošlicu partizanima. Rukovodstvo sarajevskog ogranka KP, sastavši se na posljednjoj ilegalnoj sjednici 2. ili 3. aprila, je odobrilo planove za razmještanje petorki uveče 4. aprila 1945. godine, u isto vrijeme kada se partizani približavaju gradu, a većina njemačkih snaga se povlači. Obavještajni izvori KP u Sarajevu su radijom javili partizanskoj komandi da se konvoj od hiljadu njemačkih vozila kreće prema Brčkom. Djelomično reagirajući na te podatke, partizanska komanda je naredila svojim podređenim jedinicama 4. aprila da zauzmu grad. Petorke su uspješno odbranile većinu ključnih objekata od posljednjih pokušaja sabotaže snaga osovine. Uspješno su odbili pokušaj manje ustaške jedinice da dođe do Zemaljskog muzeja, u namjeri da opljačka vrijednu numizmatičku zbirku i druge vrijedne muzejske eksponate.

Valter je osobno rukovodio kampanjom za sprečavanje sabotaža. Posjetio je glavnu poštu i elektranu da bi se uvjerio da su sigurne prije nego što je produžio prema fabrici duhana koja je bila u plamenu.⁹⁵ U jednom od posljednjih poteza njemačkih snaga u povlačenju, njemačka minobacačka granata je usmrtila Valtera oko ponoći između 5. i 6. aprila. On je bio među posljednjim Sarajlijama koji su izgubili život u antifašističkoj borbi grada. U decenijama koje su uslijedile, Valter je slavljen kao heroj revolucionarne borbe u socijalističkom periodu, a zatim kao istinski Sarajlija. Poginuo je kao borac za KP i Jugoslavensku armiju – istu Jugoslavensku armiju koja je 1992. godine potpuno uništila onu istu glavnu poštu koju je Valter uspješno sačuvao 1945.

Ratni gubici

Život u Sarajevu tokom Drugog svjetskog rata bio je pakao u minijaturi. Njemački vojnici i ustaški dužnosnici podjednako su izazivali mržnju i strah. Sarajlije su tokom rata umirale od različitih oblika nasilja i bolesti. Za Jevreje, okupacija je značila vjerovatnu smrt i djelimično ili kompletno uništenje njihovih grupa. Drugi su umirali boreći se u različitim oružanim snagama, od epidemija tifusa u zimu 1942-1943. i 1943-1944. godine, od

pothranjenosti i bombardiranja od strane snaga osovine 1941. godine i saveznika 1943-1944. godine. Pored toga, hiljade Sarajlija napustilo je grad na početku rata i mnogi od njih se nikada nisu vratili. Ovi ogromni ljudski gubici u Drugom svjetskom ratu rezultirali su velikim promjenama u strukturi gradskog stanovništva.⁹⁶

Precizan broj žrtava nije poznat, no 1981. godine komisija koju je osnovala gradska boračka organizacija pregledala je niz dokumenata ne bi li ustanovila broj sarajevskih žrtava u ratu.⁹⁷ Komisija je zaključila da je 10.961 Sarajlija stradalo od nasilja u Drugom svjetskom ratu. U sarajevskom holokaustu je stradalo 7.092 Jevreja, što čini 65 posto svih ratnih žrtava i 68 posto predratne jevrejske populacije Sarajeva. Od ostalih 1.945 Sarajlija koji su pali kao “žrtve fašističkog terora” (što je kategorija koja nije uključivala poginule u partizanima ni poginule članove KP), 1.427 su bili Srbi, 412 su bili Muslimani, 106 su bili Hrvati, a njih 34 su klasificirani kao “ostali”.

Komisija je identificirala još 1890 Sarajlija “palih boraca” (koji su poginuli u partizanskim jedinicama odnosno kao članovi KP), od čega 821 Srbina (43 posto svih palih boraca), 499 Muslimana (26 posto), 316 Jevreja (17 posto), 189 Hrvata (10 posto) i 65 ostalih. Među palim borcima bile su 203 žene (11 posto). To znači da oko trećine Sarajlija koji su se pridružili partizanima ili bili članovi KP nije doživjelo kraj rata. Srbi su bili najbrojniji među palim borcima, dok su Jevreji, kojih je poginulo 316 od oko 450 koji su otišli u partizane, imali stopu smrtnosti (70 posto) gotovo jednaku stopi smrtnosti Jevreja u holokaustu. Učešće različitih etničkih grupa u ukupnim žrtvama pokazuje nadproporcionalnu zastupljenost Srba i Jevreja u partizanima odnosno KP, kao i ustašku odlučnost da istrijebi Jevreje i veliki broj Srba. Isto tako, međutim, ove brojke ukazuju na šarolikost etničke pripadnosti onih koji su se priključili otporu i u toj borbi izgubili život.

Spisak žrtava koji je sastavila komisija 1981. godine je gotovo sigurno nepotpun, ali je vjerovatno od svih procjena došao najbliže istini. No, obzirom da je to spisak žrtava isključivo iz Sarajeva, on ne uključuje hiljade Srba sa sela koji su poginuli u oružanim napadima i u logorima u koje su Jevreji slani u sigurnu smrt. On takođe ne uključuje druge koji su poginuli u borbama za protjerivanje Nijemaca iz Sarajeva. U Operaciji Sarajevo, koja je trajala od 1. marta do 15. aprila, poginulo je 1453 ljudi, od kojih su mnogi bili partizani koji su izdaleka došli da bi učestvovali u borbama. Još 4.051 je ranjeno a 303 je nestalo. U bici za sam grad, poginulo je dvadeset partizana i još dvadeset pripadnika petorki.⁹⁸

S obzirom na tolike žrtve, bilo je logično očekivati značajan pad broja stanovnika u gradu sa predratne procjene od 90.000. No, prve poslijeratne procjene gradsko stanovništvo procjenjuju na 108.000. Razlika se uglavnom objašnjava značajnim prilivom muslimanskih izbjeglica koji su izbjegli pred četničkim zločinima u istočnoj Bosni. Iako je jedna od procjena broj izbjeglica stavila na 54.349, teško je povjerovati u tačnost pa i mogućnost utvrđivanja tako precizne brojke.⁹⁹ Bez obzira na to, brojke govore u prilog tvrdnji da su četnici provodili kontinuiranu kampanju ubijanja i protjerivanja Muslimana iz istočne Bosne i Sandžaka i da je to rezultiralo značajnom migracijom u Sarajevo.

Konačni pobjednik u borbi za Sarajevo je bila KP. Partija nije bila jedina grupa koja se suprotstavila okupaciji i brutalnosti koja ju je pratila, ali je bila jedina koja je organizirala efikasan oružani otpor. Razrađena organizaciona struktura KP, predanost neprestanim oružanim napadima na neprijatelja, strogo poštivanje dokazanih operativnih principa, i lojalnost sloganu “bratstvo i jedinstvo”, su doprinijeli transformaciji male tajne organizacije u moćan pokret otpora. Uspjeh partije ležao je u prevazilaženju sektaštva koje su ustaše i Nijemci toliko željeli eksploatirati i u transformaciji zajedničkog života u jedinstveni otpor. Za partizane i KP, etnička različitost nije bila sama sebi svrha već sredstvo postizanja jedinstva svih naroda u svrhu otpora fašističkim okupatorima i oslobađanja zemlje. Poput ranijih gradskih vijeća (1878. i 1919-1920. godine), KP i partizani su postigli učešće različitih etničkih grupa mobilizirajući Sarajlije na služenje višem cilju. Uz pomoć žile kucavice između grada i sela koja je predstavljala vezu između KP i partizanskih jedinica u okolnim područjima, partijsko i vojno rukovodstvo prevazišli su ruralno-urbane razlike da bi postigli široko učešće svih nacionalnosti i konačno oslobađanje grada i njegove okoline.

Rat je u nekim Sarajlijama na površinu izvukao ono najgore, ali je u većini potaknuo ono najbolje. Desetine hiljada su se posvetile cilju oslobođenja i okončanju tiranije i terora. Mnogi od njih su u toj borbi dali svoje živote. Valter je otjelotvoravao ubjeđenja i odlučnost mnogih Sarajlija tokom rata. On je mobilizirao pomoć ljudi iz svih grupa i posvetio se pružanju pomoći onima koji su bili najugroženiji, Jevrejima. Zbog ovih kvaliteta on je slavljen nakon rata kao otjelotvorenje vrlina Sarajlija. Žrtve svih Sarajlija i činjenica da većina nije saučestvovala u stravičnoj okupaciji je izazvala velika očekivanja od onih koji će vladati nakon rata.

7.

SARAJEVO U SOCIJALIZMU

Sarajevo je prošlo nezapamćenu transformaciju tokom četrdeset pet godina socijalizma. Grad se geografski proširio na površinu koja je bila nekoliko puta veća nego ranije: na zapad u ravnicu Sarajevskog polja, na sjever duž Koševskog potoka, i u svim pravcima na okolna brda. Broj stanovnika popeo se sa manje od stotinu hiljada na kraju rata na preko pola miliona 1991. godine. Zajednički život grada proširio se u ranije razdvojene sfere političkog i društvenog života i segregirani stambeni kvartovi povukli su se pred nizom integriranih stambenih zajednica. Transformaciju je pokretala grandiozna vizija koju je formulisala nekolicina članova partije, no koju su dijelile mnoge Sarajlije koje su se nadale pravičnijem, progresivnijem društvu i divile se ratnim uspjesima partizana.

Temelji novog poretka

Pobjedonosni partizani gajili su viziju revolucionarne društvene transformacije. U prvim poslijeratnim godinama rukovodstvo Komunističke partije je revnosno, ali pragmatično, rješavalo kronične probleme koje je gradu ostavio dugi i teški rat. Oslanjajući se na spontani entuzijazam kada je to moguće, uz upotrebu autoritarnih mjera kada je to potrebno, oni su ustanovili nove institucije za provedbu revolucionarne promjene i ukinuli mnoge običaje i organizacije koje su smatrali kontrarevolucionarnim. Njihovi raznoliki poduhvati u prvih pet godina nakon rata ostavili su historijsko nasljeđe koje je kombiniralo značajna postignuća sa radikalnim društvenim promjenama i povremenom žestokom represijom. Sarajevo je ponovo zadobilo važnost kao glavni grad Bosne i Hercegovine, jedne od šest republika Federativne Narodne Republike Jugoslavije.

7.1 Republike i autonomne pokrajine socijalističke Jugoslavije, 1945-92.

Oduševljene Sarajlije počele su slaviti oslobođenje još prije nego su Nijemci u potpunosti protjerani iz grada. Mase ljudi izašle su na ulice 5. aprila 1945. godine da pozdrave prvu partizansku jedinicu koja je ušla u grad u 5:30.¹ Partizanski komandanti, od kojih su mnogi napustili grad da bi se borili protiv okupatora, održali su spontane govore okupljenim građanima koji su burno izražavali svoje odobravanje na gradskim trgovima i glavnim raskrsnicama. Žene su nudile svježe pečen hljeb i baklavu vojnicima koji su trijumfalno ušli u grad, pozivajući ih da ih ugoste u svojim domovima. Erupcija spontanog slavlja zahvatila je ulicu za ulicom još dok su njema-

Partizani se trijumfalno vraćaju u Sarajevo nakon oslobađanja grada od njemačke okupacije, april 1945. (Iz zbirke Historijskog muzeja u Sarajevu)

čki tenkovi pucali na partizane u blizini Vijećnice, štiteći povlačenje snaga osovine iz grada. Partizanski komandanti, nenavikli na borbu sa tenkovima u urbanom okruženju, naredili su da se ulice očiste od civila dok grad ne bude siguran. Do ponoći, otprilike u vrijeme kada je Vladimir Perić – Valter poginuo u pokušaju da spriječi posljednje pokušaje njemačke sabotaže, posljednji njemački vojnici su bili ili zarobljeni ili u povlačenju. Slavlje, koje je ponovo počelo nakon ponoći, narušila je velika eksplozija na brdu Hum, gdje su njemački diverzanti uništili skladište municije. Zora 6. aprila je svanula iznad grada koji je slavio konačni kraj njemačke okupacije i povratak partizana iz rata za oslobođenje.

Koristeći pravovremeno planiranje i svoju nespornu kontrolu, Komunistička partija je brzo djelovala ka usmjeravanju narodnog entuzijazma u masovni pokret. Sedmicama nakon oslobođenja grada 6. aprila 1945. godine, javni prostori u gradu su bili puni organiziranih sastanaka, skupova, kongresa i dramskih nastupa, kao i spontanih slavljeničkih okupljanja, a svi su za cilj imali eksploataciju žara za izgradnju novog socijalističkog poretka. Samo dva dana nakon oslobođenja, 8. aprila 1945. godine, održa-

na je proslava na glavnoj sarajevskoj ulici pred Narodnom bankom (koja je prvobitno izgrađena 1896. kao Hotel Grand), popularnom lokacijom za javna okupljanja u socijalističkom periodu. Ispod ogromnog portreta sa strogim Titovim likom u partizanskoj uniformi, partizanski komandanti i rukovodstvo KP su odali dužnu počast palim partizanima i žrtvama fašizma. No, prije svega su na okupljene željeli prenijeti vlastiti entuzijazam za predstojeću društvenu transformaciju. Slavljenicima je rečeno da “radosni dan oslobođenja znači i početak grandiozne ere u istoriji ovoga grada.”² Apelujući na lokalni ponos, Avdo Humo je okupljenima rekao da je ideja ustanka u Bosni i Hercegovini rođena u Sarajevu i da je ujedinjeni front “narodnog oslobođenja” stvoren u jeku borbe. Slijedeći ovu strategiju nacionalnog fronta, skupu su se obratila tri govornika iz tri najveća naroda koji nisu bili članovi KP: Zaim Šarac kao predstavnik Muslimana, Ante Martinović ispred Hrvata i Nedo Zec kao istaknuti Srbin.³

Slijedećeg dana, 9. aprila, održan je masovni pogreb za sve koji su poginuli u operacijama za oslobođenje grada. Oko petnaest hiljada ljudi je prisustvovalo odvojenoj svečanosti 10. aprila u čast Vladimira Perća – Valtera.⁴ Partijski rukovodioci su se sastali 13. aprila sa predstavnicima sarajevskih Srba, a 14. aprila sa muslimanskim i hrvatskim vođama, da bi izrazili svoje dobre namjere i zatražili podršku.⁵ U prvomajskom okupljanju učestvovalo je preko četrdeset hiljada ljudi.⁶ Radnici glavne željezničke radionice su prevezli trinaest popravljenih lokomotiva na tramvajske šine raskrsnice na Marindvoru. Popravljene lokomotive bile su ukrašene cvijećem, zastavama i sloganima, a jedna lokomotiva koja se nije dala popraviti je bila urešena sloganom “Ovakve nam je ostavio okupator.”⁷ Drugog maja, ljudi su se spontano okupili pred Narodnom bankom da proslave pad Berlina u ruke saveznika. Oduševljene Sarajlije su izašle na ulice ponovo 9. maja da proslave kapitulaciju Njemačke.⁸

Usred neobuzdanog slavlja koje je vladalo narednih nekoliko mjeseci, partijsko rukovodstvo je radikalno izmijenilo memorijalnu kulturu grada. Partizanski ratnici koji su u grad ušli s proljeća su do jeseni postali legende. Partija je hvalila partizane, slavila Tita kao njihovo vrhunsko otjelovljenje i promovirala viziju društvenih promjena koja je bila okrenuta budućnosti. Stotine ulica su dobile nova imena. Glavna ulica koja kroz grad vodi od istoka ka zapadu je postala Ulica Maršala Tita. Druge ulice su dobile imena po herojima revolucionarne borbe protiv Austro-Ugarske, Kraljevine Jugoslavije i po partizanskim herojima, kako mrtvim tako i živim. Ključni

Gradani Sarajeva slave pobjedu saveznika nad Njemačkom, 8. maj 1945.
(Iz zbirke Historijskog muzeja u Sarajevu)

partizanski slogan - “bratstvo i jedinstvo” – ponavljao je da bi se prevazišao animozitet među nacionalnim grupama i da bi se pozvale sve narodnosti na učešće u obnovljenom javnom životu grada. Sarajlije su stalno upozoravane da ne dozvole da se antagonizmi iz prošlog vremena prenesu u novu eru.

Razmišljajući o partizanskim idealima, dva učesnika zabilježila su slijedeće: “Nema bratstva i jedinstva bez slobodnog ispoljavanja nacionalnog osjećanja i bez osjećanja ravnopravnosti.”⁹

Ova upozorenja, kao i sve organiziraniji izrazi narodne euforije, djelimično su bili usmjereni prema onim Sarajlijama koji nisu dijelili entuzijazam partizana i KP. Neke Sarajlije, naročito konzervativni vjernici i oni koji su pripadali tradicionalnoj eliti, sa opreznošću su i rezervom gledali na vladu euforičnih oslobodilaca. Izvještaj KP od 11. aprila 1945. godine izražava zabrinutost da nezadovoljnici “koji nisu još ušli u naš pokret” gravitiraju prema nacionalnim strankama iz vremena Kraljevine Jugoslavije. “Autoritet naše vlasti nije na visini na cijelom terenu,” stajalo je u izvještaju. “Narod hoće da čuje i stare poznanike i Srbe iz Sarajeva. Tu sad treba parirati i nek čuje i ove naše a ne samo reakcionare...Život u centru grada ne smije da nas izolira od naroda po selima. Nastojati da se politički uzdignemo i kao takvi da budemo viđeni kod masa.”¹⁰

Da bi usmjerili spontani entuzijazam prema konkretnim ciljevima, rukovodioci KP su pomogli u oživljavanju nekih organizacija i u formiranju mnogo novih na skupovima i konferencijama koje su održane tokom maja i juna 1945. godine. Ujedinjeni savez antifašističke omladine Bosne i Hercegovine održao je kongres u Sarajevu od 6. do 9. maja. Mladi entuzijasti, učesnici kongresa su mnogo radili, ali i zabavljali se. “Dan je za rad, a noć za igru, ples i ljubav,” prisjeća se Jelena Čišić sa zadovoljstvom koje sugerira da je učestvovala u sve četiri aktivnosti.¹¹ Mlado rukovodstvo kongresa je 7. maja predsjedavalo skupom koji je otkrio novu ploču u spomen Gavrila Principa na uglu odakle je izvršio atentat na habsburškog nadvojvodu Franza Ferdinanda 1914. godine.¹² (Partizani su već našli mjesto za sjećanje na Principa dajući njegovo ime vojnoj jedinici koja je djelovala u blizini njegovog rodnog mjesta Bosanskog Grahova.) Jedan od govornika je povukao diskutabilnu paralelu između Principa i mladih u partizanskom pokretu, rekavši da je Principov atentat na nadvojvodu za cilj imao da oslobodi “naš mili grad Sarajevo, čitavu našu domovinu” od represivne njemačke vlasti.¹³

U prvim sedmicama nakon oslobođenja osnovana je organizacija žena. Žene su učestvovala u partizanskom pokretu u većem broju nego i u jednom ranijem društvenom pokretu u regionu, i tokom rata su formirale vlastite organizacije. Preko hiljadu žena je 1. juna učestvovalo na prvoj sarajevskoj konferenciji Antifašističkog fronta žena. One su izabrale 120 delegatkinja u gradski odbor, i deset koje su predstavljale njegov izvršni odbor.¹⁴ Članice

su organizirale kurseve opismenjavanja, radile su na poboljšanju sanitarnih uslova i pružale njegu za mnogobrojnu siročad koja su poslije rata dovedena u Sarajevo.

Slavlje se nastavilo tokom proljeća i ljeta, produženo nizom planiranih događaja koji su osmišljeni tako da naglase partizanska postignuća i žrtve. Slavlje je dostiglo svoj vrhunac tokom Titove posjete Sarajevu u novembru 1945. godine. On se sa balkona Narodne banke obratio gomili koja se procjenjivala na stotinu hiljada ljudi. Odričući se nacionalnog ekstremizma ranijeg perioda, Tito je pozvao na bratstvo i jedinstvo u srcu Jugoslavije, Bosni i Hercegovini. Njegova posjeta, koja se poklopila sa početkom oštrem zime, je bilo posljednje od masovnih javnih okupljanja koja su u pola godine nakon kraja rata punila gradske ulice slavljenički raspoloženim Sarajlijama. Ipak, narodni entuzijazam je nastavio podsticati mnoga socijalistička postignuća u narednih nekoliko godina.

Pragmatično rješavanje problema u Gradskom vijeću

Poslijeratno Gradsko vijeće je rođeno u revolucionarnoj euforiji partizanske pobjede. Poput drugih organa vlasti koji su uspostavljeni u oslobođenim područjima, prvi naziv gradskog vijeća je bio Gradski narodnooslobo-

Okupljenim Sarajlijama se obraća jugoslavenski predsjednik Josip Broz Tito, novembar 1945. (Iz zbirke Historijskog muzeja u Sarajevu)

dilački odbor. Njegove članove je imenovao ZAVNOBiH (koji je preuzeo ulogu prelazne vlade u Bosni i Hercegovini) 19. aprila 1945. godine, a oni su sa radom počeli 20. aprila.¹⁵ Husein Brkić je imenovan predsjednikom odbora, mada se obično nazivao gradonačelnikom. Nakon njegove smrti 1946. godine, na dužnosti ga je nasljedio Ferid Čengić. Izabrana su i trojica potpredsjednika, po jedan iz svake etnokonfesionalne zajednice, u prećutnom priznanju da se konfesionalni ključ i dalje poštuje, iako su ta trojica u zvaničnim dokumentima identificirana samo po profesiji.¹⁶ Ostalih 25 članova vijeća su bili ili članovi KP ili simpatizeri koji su nazivani “antifašistima”.

Pod vodstvom Komunističke partije, vijeće je predstavljalo vrhovnu vlast u gradu ali se nije miješalo u oblasti koje su utvrđene kao nadležnosti savezne jugoslavenske vlade ili vlade Narodne Republike Bosne i Hercegovine. Nova gradska vlast se oslanjala na svoja iskustva u upravljanju područjima koja su tokom rata oslobađali partizani. Ispočetka je grad organiziran u devet kvartova, ali je u maju 1945. grad reorganiziran u četiri rejona (termin posuđen iz sovjetskog ustrojstva lokalne vlasti). U svakom rejonu je imenovan narodni odbor. Ovi organi su djelovali uglavnom kao provoditelji politika i direktiva rukovodstva Komunističke partije u gradu.¹⁷ U septembru su nove vlasti održale prve poslijeratne izbore, nudeći biračima samo jednu listu kandidata koje je nominirao Narodni front. Većina predloženih kandidata je već bila na pozicijama za koje su predloženi, tako da je izabrani sastav bio veoma sličan sastavu prelaznog odbora.

Komunistička partija je u gradu u trenutku oslobođenja imala tek 50 do 60 članova jer su mnogi članovi partije proveli većinu ili sav ratni period u partizanskim jedinicama van grada. U sedmicama nakon oslobođenja mnogi su se partizani vratili. Dane Olbina, komunistički aktivist u željezničkoj radionici između dva rata i partizanski veteran, je vraćajući se iz Beograda u Sarajevo po prvi put letio avionom.¹⁸ Iako novajlije u vršenju vlasti, članovi KP su odlučno odgovorili na novi izazov, pokazujući pri tom čvrstu samouvjerenost i neobuzdani optimizam.¹⁹ Rukovodstvo KP u gradu je često naglašavalo svoju zajedničku viziju bolje budućnosti, no njihove su odluke u prve tri poslijeratne godine bile više vođene pragmatizmom nego komunističkom ideologijom. Ponašanje vijeća je podsjećalo na ponašanje gradskog vijeća neposredno nakon prvog svjetskog rata.

Novo vijeće se suočavalo sa dva zastrašujuća izazova: snabdijevanje grada i zadovoljavanje stambenih potreba rapidno rastuće populacije. Pre-

dratna populacija od oko 90.000 stanovnika u nekoliko sedmica nakon rata narasla je na 108.000, po procjeni preliminarnog istraživanja iz 1945. godine. Priliv je uključivao hiljade raseljenih osoba koje su u grad stigle bez sredstava za život. Demobilizirani partizani i njihove porodice su takođe za svakodnevno preživljavanje uglavnom ovisili od gradske vlade. Hrane je bilo na selu, ponegdje čak i u obilju, ali je sistem transporta i isporuke kolabirao pred kraj rata, praktično odsjekavši grad od njegovih uobičajenih izvora snabdijevanja.

Vijeće je hitnu nestašicu rješavalo proširenjem postojećeg sistema maloprodaje. Vijeće je onima u stanju potrebe hranu dijelilo besplatno, a osnovne namirnice osiguravalo po cijenama koje su bile niže od tržišnih. Hitno su otvorene i četiri javne kuhinje, potrošačke iskaznice su podijeljene svim građanima, a hrana je davana općinskim zvaničnicima da bi je podijelili putem zadruga ili putem postojećih maloprodajnih objekata. Vijeće je posebnu pažnju obratilo na nabavku mlijeka za novorođenčad, kojeg je bilo na tržištu ali po cijenama previsokim za većinu novopečenih majki. Usprkos svemu, vijeće nije samo bilo u stanju riješiti problem snabdijevanja. Na zahtjev vijeća, Jugoslavenska armija i vlada Bosne i Hercegovine su osigurale vozila i gorivo da bi se neophodne namirnice prebacile u grad.²⁰ Samo se koordiniranim naporom gradskih i republičkih vlasti moglo osigurati prebacivanje velikih količina robe sa sela u grad.

Da bi se za nestašicu hrane našlo trajnije rješenje, članovi vijeća su se okrenuli kolektivističkim rješenjima. Sistem maloprodaje hrane je stavljen pod kontrolu grada. Osluškujući signale savezne vlade i oslanjajući se na praksu iz Beograda i Zagreba, vijeće je pokušalo oboriti tržišne mehanizme fiksiranjem cijena. Sredinom maja je osnovan posebni Gradski nabavno-prodajni ured sa zadatkom da zadovolji potrebe grada za hranom i da regulira cijene na sarajevskom tržištu.²¹ Kada je republička vlada naredila zatvaranje ureda, grad se ponovo osvrnuo na presedane iz Beograda i Zagreba. U avgustu 1945. godine, vijeće je odobrilo uspostavljanje gradskog nabavnog preduzeća *Granaš* i dogovorilo da će preduzeće poslovati prema statutu kakav je imalo preduzeće istog naziva iz Beograda.²² Preduzeća s monopolom su uspostavljena za tekstil, mlijeko, meso i druge osnovne prehrambene proizvode.²³

U prvim poslijeratnim danima Vijeće se suočilo sa problemom hiljada praznih stanova koje je trebalo zaštititi od bespravnog useljavanja. Mnoge prazne stanove, koji su pripadali Jevrejima žrtvama ustaškog režima, u bi-

jegu pred pratizanima napustili su Nijemci i ustaše koji su ih uzurpirali tokom rata. Vijeće je organiziralo popis te imovine i njenu aukciju. Potražnja za stanovima je ubrzo prevazišla ponudu zbog velikog priliva partizana koji su se vraćali, civila, ratnih udovica i invalida, kao i raseljenih osoba iz ruralnih krajeva.²⁴

Kontrola nad gradskim stambenim fondom je prvo povjerena komandantu Jugoslavenske armije u Sarajevu. Uskoro su borci povratnici počeli zauzimati prazne stanove bez dozvole i 24. juna vijeću je rečeno da se stambena pitanja prenose na civilno tijelo, gradsko Odjeljenje za socijalnu politiku.²⁵ Direktorica Odjeljenja, Mirjana Stanišić-Engel, zatražila je od vijeća da protjera sve raseljene osobe iz grada i zahtijevala da nitko ne intervenira ni za koga.²⁶ Vijeće je odbacilo ovaj ekstremni prijedlog i umjesto njega donijelo je rezoluciju kojom se prednost davala izbjeglicama i porodicama čiji su radno sposobni članovi bili u vojsci ili državnoj službi. Vijeće je osudilo one koji su koristili više od jednog stana i apeliralo na one sa velikim stanovima da svoje domove podijele sa onima koji nisu imali toliko sreće. Usprkos pritisku na javnim manifestacijama i u štampi, partijsko rukovodstvo je uglavnom bilo neuspješno u pokušaju da ubijedi bespravno useljene da napuste zaposjednute stanove.

Da bi riješilo rastuće potrebe, Vijeće je naložilo da se postojeći stanovi podijele između više stanara. Ovakvo djelovanje je predstavljalo pragmatičnu reakciju na akutnu krizu, ali pod blagoslovom ideologije društvenog vlasništva. U septembru 1945. godine, Vijeće je uspostavilo stambenu komisiju za rješavanje suprotstavljenih zahtjeva.²⁷ Gradsko vijeće je zadržalo pravo da revidira sve odluke komisije i uskoro je to radilo sa svim odlukama. Nezasita potražnja za stambenim smještajem u Sarajevu se sudarila sa statičnom i umanjenom ponudom. Do 1948. godine, Vijeće je potonulo u živo blato potrebe da na svakoj sjednici odlučuje o desetinama žalbi. Sa ovim odlukama bez presedana, Vijeće je zadiralo u domove i svakodnevni život mnogih Sarajlija. U jednom slučaju, Vijeće je naložilo da dvoje stanara uzmu po jednu sobu u stanu ali da zajednički koriste kuhinju.²⁸ U drugom slučaju, žalba na podjelu stana je odbijena jer je Vijeće smatralo da je podnosilac bolestan, ali ne dovoljno da bi to opravdalo posjedovanje vlastite sobe. Drugim odlukama je naloženo da se nekoliko obitelji koje su u srodstvu smjeste u jedan stan.

Članovi Vijeća postavljeni 1945. godine nisu pokazivali naročitu odbojnost prema religiji. Vijeće je naložilo da se crkvene knjige i dokumenta vra-

te nadležnima u sarajevskoj katoličkoj crkvi.²⁹ Vijeće je priznalo najvažnije praznike najvećih sarajevskih vjerskih zajednica, uključujući Božić, Uskrs, Bajram i pravoslavnu krsnu slavu.³⁰ Vijeće je izglasalo pravo državnih službenika da uzmu slobodno u svrhu odlaska u svoju bogomolju i na druge praznike. Vijeće je takođe dozvolilo izbjeglicama da usele u zgradu srpsko-pravoslavne bogoslovije koju je crkva morala napustiti za ustaškog režima i koju je trenutno koristila Jugoslavenska armija.

Vijeće se takođe pobrinulo za geografsku ekspanziju grada u vrijeme kada je gradnja uzimala maha na zapadnom kraju grada. Uz dozvolu zakonskih akata koje je donijela republička skupština, granice grada su 1947. godine pomjerene da bi obuhvatile i područje nekoliko kilometara na zapad.³¹ Ilidža na zapadnom kraju doline je u to vrijeme bila "gotovo nenaseljena uz izuzetak hotela" koji je izgrađen tokom austrougarske vladavine, primijetio je jedan promatrač početkom 1950-tih godina.³² Ilidža je već bila željeznički povezana sa Sarajevom, uz još pet međustanica. No, grad je pedesetih godina odlučio proširiti tramvajsku prugu do Ilidže da bi osigurao jedinstveni sistem prevoza od centra Sarajeva do zapadnih predgrađa. Mogućnost uspostavljanja skupog novog sistema tramvajskog prevoza postala je realnija kada je grad kao donaciju dobio tramvaje koji su nedavno povučeni iz upotrebe u američkom glavnom gradu Washingtonu. Pruga je dovršena 1961. godine, a prepoznatljiviji tramvaji su postali poznati pod nazivom "Vašingtonci."³³

Poput Gradskog vijeća 1919-1921. godine, prvo vijeće u eri socijalizma je pokušavalo riješiti najhitnije potrebe grada sa praktičnog stanovišta. No, rukovodstvo KP je pragmatizam ojačalo porivom da provede ideološku viziju. Krajem 1940-tih godina većina stanovnika je zagovarala ili barem cijenila tu viziju i Sarajevo je prednjačilo među jugoslavenskim gradovima koji provode revolucionarne promjene. Na kraju rata, KP je imala manje organiziranih protivnika nego što je to bio slučaj sa komunističkim partijama u većini istočne Evrope, dobijajući time *de facto* monopol na korištenje narodnog entuzijazma za izgradnju novog socijalističkog poretka. Koristeći Titovu popularnost i legende o partizanskom oslobođenju, KP nije direktno napadala one grupe za koje je procijenila da ne predstavljaju prijetnju socijalističkom sistemu. Organizirana religijska i kulturna društva bila su dozvoljena pa čak i zaštićena tokom prvih poslijeratnih godina. Oživljeno je srpsko kulturno društvo *Prosvjeta*, hrvatskom kulturnom društvu *Napredak* dozvoljeno je da nastavi sa radom, a muslimanska društva *Gajret* i *Narodna uzdanica* spojila su se u zajedničko društvo pod nazivom *Preporod*.

U prve tri poslijeratne godine, KP je konsolidirala kontrolu na svim nivoima i koncentrirala napore na krivično gonjenje onih za koje se vjerovalo da su surađivali sa okupatorom. Hapšenja su dovela do nekoliko suđenja za primjer 1946. godine. Četnički vođa Draža Mihailović je uhvaćen, osuđen i pogubljen u Beogradu. U Zagrebu je hrvatski nadbiskup Alojzije Stepinac, čija je saradnja s okupatorom bila daleko više upitna, osuđen na zatvorsku kaznu zajedno sa nekoliko istaknutih ustaških zvaničnika. (Stepinac je u zatvoru proveo pet godina i 1951. je prebačen u kućni pritvor u svom rodnom selu u Hrvatskoj. Umro je 1960. godine, a 1953. ga je papa Pius XII. proglasio kardinalom.) Suđenja u Beogradu i Zagrebu koja su punila prve stranice štampe svoj su odraz imala i u Sarajevu, u mnogo manje medijski praćenim suđenjima grupi *Mladih Muslimana*, koji su proglašeni krivim i osuđeni na blaže kazne od Mihailovića i Stepinca. Alija Izetbegović, koji je 1990. godine postao predsjednik Predsjedništva Bosne i Hercegovine, tom je prilikom osuđen na tri godine zatvora, Nedžib Šaćirbegović na četiri, a ostali optuženi na manje kazne.³⁴ Drugi lideri Mladih Muslimana su u septembru 1947. godine osuđeni jer su se "stavili tokom okupacije u službu fašističke Njemačke". Osuđeni su na zatvorske kazne od jedne do deset godina, a neki su lišeni imovine i određenih građanskih prava.³⁵

Društvena transformacija

Revolucionarna komunistička ideologija je težila uspostavljanju novog društvenog poretka koji čini novo socijalističko biće.³⁶ Lokalne vlasti su bile zadužene da ovoj transformaciji čovjeka i društva doprinesu eliminiranjem svih oblika nejednakosti i postizanjem masovnog učešća u javnom životu. U zakonu od 1946. godine savezna vlada je naložila gradskom vijeću:

da organizuju i podstiču neposredno učešće građana u upravljanju državnim poslovima, posebno da ih angažuju u obnovi i privrednoj izgradnji; ... da suzbijaju sve privilegije po rođenju, društvenom položaju, imovnom stanju, obrazovanju; sve razlike po nacionalnoj pripadnosti, a posebno suzbijanju pojava nacionalne i vjerske mržnje i razdora....³⁷

Partijsko rukovodstvo i gradsko vijeće u Sarajevu, djelujući u tandemu sa republičkim i saveznim zvaničnicima, ove ciljeve pokušali su ostvariti organiziranjem radnih brigada, preuređivanjem udruženja, izgradnjom obrazovnog sistema i izgradnjom stambenih naselja po principu jednakosti.

U prvim godinama socijalističke vladavine, radne brigade su osigurale veći dio radne snage za izgradnju grada. Dobrovoljce su u brigade regrutirali Narodni front, omladinske i ženske organizacije, fabrički sindikati i razna tijela uprave. Učešće je bilo dobrovoljno, ali je plima entuzijazma privukla mnoge koji inače ne bi učestvovali. Dobrovoljci su dolazili čak i iz inostranstva. Mnogi strani dobrovoljci su se kući vratili inspirirani duhom drugarstva, entuzijazma i predanosti kojem su svjedočili, posebno u omladinskim brigadama. Život u brigadama se od poslijeratne euforije uglavnom razlikovao po dugim satima teškog rada koji su dodati slavljeničkom elanu. Jedan promatrač je zabilježio da su dobrovoljci spremno radili toliko dugo svaki dan da je republička omladinska organizacija morala intervenirati da ograniči dužinu radnog dana.³⁸ Dan je počinjao jutarnjom gimnastikom, a večeri su bile ispunjene pjesmom, igrom, političkim diskusijama, spontanim sportskim takmičenjima i druženjem. Jedan promatrač je primijetio da je na radnim akcijama “uvijek veselo ... Sviraju šargije, frule, kolo tresce, kao da sada nisu došli s napornog rada i tako od jutra do sutra”.³⁹ Takmičenja u produktivnosti među brigadama su doprinosila još većem ulaganju napore u zajednički cilj, ali ponekad je entuzijazam rukovodiocce navodio da primijene prisilu i kvote da bi našli dovoljno ljudstva.⁴⁰ Ratni zarobljenici su radili uz mlade dobrovoljce u prvim poslijeratnim godinama. Entuzijazam je, međutim, opao krajem petogodišnjeg plana. “Stariji ljudi su nasilno regrutovani za rad pored mladih dobrovoljaca u mnogim akcijama”, zabilježio je jedan mladi dobrovoljac koji je radio u “veoma disciplinovanoj brigadi” u ljeto 1951.⁴¹

Među prvim objektima koji su dovršeni za zabavu radničke klase su bila dva fudbalska stadiona. Na kraju rata, grad je imao tri stadiona, ali je samo jedan od njih – “Slavija”, domaći teren međuratnog srpskog kluba istog naziva – mogao primiti čak dvije hiljade navijača.⁴² Dva stadiona, uključujući i “Slaviju”, su žrtvovani da bi se izgradila stanica i položile šine za novu prugu normalnog kolosijeka. Gradsko vijeće je nakon toga odobrilo izgradnju novog stadiona sjeverno od centra grada. Iako mu je lokacija bila idealna, mjesto za izgradnju novog stadiona je uključivalo sprsko pravoslavno groblje i dosta privatnog zemljišta, i bilo je ispresijecano gornjim tokom Koševskog potoka. Organizatori su ekshumirali ostatke sa srpskog pravoslavnog groblja i premjestili ih na novu parcelu na brdu Vraca. Privatno zemljište je ekspropirano, a Koševski potok je skrenut u betonsko korito koje ga je vodilo do rijeke Miljacke.

Novi Stadion Koševo uglavnom su izgradili pripadnici omladinskih brigada, njih sedam stotina, koji su sa radovima počeli 1947. godine u nadi da će ga završiti na vrijeme za prvi jubilej fizičke kulture u Bosni i Hercegovini, koji se trebao održati 20. juna 1948. godine. Član gradskog vijeća Dane Olbina je osigurao buldožere i materijale za stadion, organizirao je smještaj i hranu za dobrovoljce, i predano radio sa omladinskim brigadama da bi projekat bio dovršen na vrijeme. Atletska takmičenja su organizirana za brigade; jedan organizator je izjavio da je projekat predstavljao "jedinствену masovnu školu fizičke kulture".⁴³ Kao i u gotovo svakom drugom građevinskom projektu tog vremena, organizatori su se žalili na hronični nedostatak kvalifikovanih radnika. No, projekat je ipak dovršen i svečano otvoren u maju 1948. godine uz veliko slavlje omladinskih radnih brigada koje su predvodili dobrovoljci koji su radili na izgradnji stadiona.⁴⁴ Stadion je imao deset hiljada mjesta kada je izgrađen i postao je domaći stadion fudbalskog kluba Sarajevo. Kasnije je objekat sasvim renoviran i dograđen da bi mogao primiti mnogo više gledalaca, i na njemu je održana ceremonija otvaranja zimskih olimpijskih igara 1984. godine. Izgradnja još jednog sta-

Omladinske brigade grade stadion Koševo, 1947.
(Iz zbirke Historijskog muzeja u Sarajevu)

diona u naselju Grbavica je završena u septembru 1953.⁴⁵ Radnici Glavne željezničke radionice i drugi uposlenici željeznice su pomogli u izgradnji objekta koji je postao domaći stadion fudbalskog kluba Željezničar, koji je vodio porijeklo od radničkog kluba iz međuratnog perioda. Decenijama je najveća kulturološka podjela u gradu bila između predanih navijača Sarajeva i Željezničara, popularnog Želje.

Muslimanke u Sarajevu su više od svih drugih grupa bile uskraćene za društveni napredak zbog tradicionalnih barijera. Većina žena je veći dio svog života provodila zatvorena u kući, dok bi u javnosti nosile feredžu i zar. Ova tradicionalna odjeća je predstavljala glavnu prepreku zapošljavanju žena u dućanima i fabrikama. Stopa pismenosti je među Muslimankama bila niska, patile su od endemičnih zdravstvenih problema i do 1945. nisu mogle glasati na izborima. Krajem 1940-tih, Antifašistički front žena se počeo baviti ovim problemima.⁴⁶ Organizirali su kurseve opismenjavanja u svim gradskim kvartovima i u prvih nekoliko poslijeratnih godina naučili su hiljade žena da čitaju i pišu. Organizirali su seminare na kojima su učili žene kako da glasaju i organizirali su masovne kampanje da bi ohrabрили žene da glasaju, što je rezultiralo sa gotovo stopostotnim odzivom žena birača iako su izbori nudili samo jednu kandidatsku listu. U pokušaju da smanji širenje prenosivih bolesti (posebno tifusa, tuberkuloze i sifilisa), front je organizirao časove i pojedinačnu nastavu za žene o prevenciji i otkrivanju. Za buduće majke su organizirani časovi o prenatalnoj i postnatalnoj njezi.

Antifašistički front žena Bosne i Hercegovine je na svom drugom kongresu 1947. godine lansirao kampanju ohrabriranja žena da skinu zar. Skidanjem zara, prema riječima rezolucije koja je usvojena na kongresu, otpočeo je "život u kome više nikada neće biti nejednakosti, robovanja čovjeka čovjeku, života u kome neće biti mraka i zaostalosti."⁴⁷ Odmah nakon usvajanja rezolucije, delegatkinja iz Travnika Šemsa Kadić je demonstrativno skinula zar uz aplauz prisutnih delegata, i na njen poziv i druge su se muslimanke povele za njenim primjerom.⁴⁸ U naredne tri godine AFŽ je sponzorirao skupove i održavao sastanke na kojima su ohrabrivali muslimanske žene da odbace zar. Predane aktivistice su se ovom naporu posvetile sa zaraznim revolucionarnim entuzijazmom. Istaknuti muškarci u politici su angažirani da podrže akciju. Zarovi su ceremonijalno skidani na skupovima u stambenim kvartovima i u preduzećima, naročito u duhan-skim i tekstilnim pogonima gdje je radilo mnogo žena.

Skup muslimanki, dio kampanje ohrabrivanja žena da prestanu nositi zar, 1947.
(Iz zbirke Historijskog muzeja u Sarajevu)

Članica AFŽ-a demonstrativno skida zar na skupu muslimanki da bi ohrabрила druge da slijede njen primjer, 1947.
(Iz zbirke Historijskog muzeja u Sarajevu)

Novoimenovani reis-ul-ulema Ibrahim Fejić je predvodio grupu progresivnih, provladinih islamskih lidera koji su podržali kampanju skidanja zara. U inauguralnom govoru koji je održao 12. septembra 1947. godine, Fejić je hvalio dostignuća narodnooslobodilačkog rata i porekao glasine da je novi jugoslavenski ustav u suprotnosti sa islamskim vjerovanjem. "Jedna od dragocjenih tekovina oslobodilačkog rata naših naroda svakako je proklamovanje ravnopravnosti žene", istakao je. "Ali nažalost, ova ravnopravnost kod muslimanke ne može da dođe do punog izražaja, jer joj smeta zar i feredža".⁴⁹ Vrhovno islamsko starješinstvo FNRJ sa sjedištem u Sarajevu je 1. novembra 1947. godine podržalo reisov stav i obavijestilo muslimane da "pokrivanje žena nije obavezno prema vjerskom zakonu. Žene muslimanke, što se tiče vjere, su slobodne da se kreću nepokrivene i obavljaju svoje poslove."⁵⁰ Starješinstvo je apeliralo na vjerske islamske lidere da "ovu poruku prenesu najširim slojevima naših naroda, da ovom pitanju pristupe bez prkosa i na pozitivan način bez primjene sile (...) jer su sloga i bratstvo nama najpotrebniji". Ove vjerske vođe su se nadale da će muslimanke svojevrijedno prestatu nositi zar i feredžu i time izbjeći prisilno provođenje vladinih mjera: "Ako je moguće, ovaj problem trebaju rješavati isključivo muslimani kao čisto islamsko pitanje".

Usprkos naporima provladinih islamskih lidera, kampanja se suočila sa tvrdim otporom, naročito među ženama van Sarajeva i među muslimanskim muškarcima. Podaci koje je prikupio AFŽ ukazuju na to da je 95 posto sarajevskih Muslimanki odbacilo zar do kraja 1950-tih, ali da je u drugim gradovima Bosne i Hercegovine taj broj bio ispod 50 posto.⁵¹ Suočena sa širokim otporom kampanji skidanja zara, bosanska skupština je odlučila da dekretom ukine zar i feredžu. Zakon kojim se zabranjuje nošenje zara je predložio Džemal Bijedić, koji je kasnije postao jugoslavenski premijer i izaslanik u nesvrstanim zemljama. Usvojen 28. septembra 1950. godine, zakon zabranjuje "nošenje zara i feredže i svako pokrivanje lica žene u cilju da se otkloni vjekovna oznaka potčinjenosti i kulturne zaostalosti žene Muslimanke." Nepoštivanje zakona se kažnjavalo novčanim kaznama i zatvorskom kaznom do tri mjeseca. Zarovi su ubrzo posve nestali u Sarajevu a otpor skidanju zara i feredže u drugim krajevima republike je takođe postepeno prevladan.

Drugi ključ poboljšanja statusa žena, posebno Muslimanki, ležao je u obrazovanju. U četrdeset pet godina socijalizma, Muslimanke u Sarajevu su dostigle nivo obrazovanja muškaraca Muslimana i žena drugih nacio-

nalnosti. One su sve više bile prisutne u svim sektorima radne snage, ali su najvišim ekonomskim i političkim pozicijama i dalje dominirali muškarci. S obzirom na tvrdoglavo očuvanje tradicionalnih barijera za napredak žena, obrazovno izjednačavanje vjerovatno ne bi bilo postignuto bez zakonske zabrane nošenja zara.

Partijsko rukovodstvo je stimuliralo osnivanje stotina novih organizacija i udruženja u prvim poslijeratnim godinama. Te grupe su promovirale kulturni život, slobodne aktivnosti, obrazovno usavršavanje, širenje propagande, zdravlje, fizičku kulturu i napore da se izgradi novi socijalistički poredak. Ove organizacije su bile otvorene za pripadnike svih etnonacionalnih zajednica i njihovi nazivi nisu ukazivali na određene vjerske ili etnonacionalne grupe. Utjecaj ovih organizacija nije dolazio u pitanje nakon raspuštanja sekularnih jednonacionalnih organizacija krajem 1940-tih, naročito nakon ukidanja muslimanskih, hrvatskih i srpskih kulturnih društava 1949. godine. Eliminacija etnoreligijske segregacije u organizacijama u Sarajevu potakla je novu vrstu zajedničkog života. Zanemarujući vjersku i nacionalnu pripadnost svojih članova, ove grupe su omogućavale miješanje u svakodnevnom životu na poslu i u slobodno vrijeme. Nove grupe su iskovale nove veze zasnovane na kolegijalnosti, zajedničkim interesima i prijateljstvu, kao dodatak učešću većine Sarajlija u svojim tradicionalnim porodičnim i vjerskim zajednicama.

Nova paradigma zajedničkog života poštovana je i u redakcijama gradskih novina i magazina. Svijet mononacionalnih časopisa, posvećen unapređenju interesa jedne nacije uz korištenje često oštre polemičke retorike je zamijenjen publikacijama posvećenim socijalističkim idealima i ideji bratstva i jedinstva. List *Oslobođenje* prvo je štampan između avgusta 1943. i ljeta 1945. godine na nekoliko drugih lokacija, da bi 12. aprila 1945. počelo sa štampanjem u Sarajevu. Uposleni u drugim izdavačkim preduzećima su takođe pripadali različitim etnonacionalnim grupama. Opera, pozorište i balet su takođe obnovljeni ili osnovani u prvim poslijeratnim mjesecima.

Novi zajednički život se naročito očitovao u organizaciji sportskih timova. Prije rata mnogi sportski klubovi su se sastojali od pripadnika jedne etnonacionalne skupine i često su djelovali pod nazivom koji je identificirao tu grupu. Nakon oslobođenja jednonacionalni klubovi su raspušteni, a osnovani su novi na osnovu teritorijalne podjele grada i pojedinačnih preduzeća. "Tako je i kroz sportsku aktivnost nastavljeno produbljivanje ratom utemeljenog bratstva i jedinstva," navode promatrači.⁵² Obnovljeni su pre-

dratni radnički timovi, zabranjeni tokom rata. Odbori za fizičku kulturu su organizirali programe grupnog vježbanja i održavali takmičenja u lokalnim parkovima, školama, preduzećima i institucijama.

Tokom prve decenije socijalizma u Sarajevu osnovane su nove institucije dok su druge promijenile svoju ulogu.⁵³ Višestruke zadaće Zemaljskog muzeja su podijeljene drugim institucijama, ostavljajući osoblje muzeja da se bavi uglavnom izlaganjem i održavanjem neprocjenjivih kolekcija, uključujući i znatan knjižni fond. Državni arhiv Bosne i Hercegovine (kasnije preimenovan u Arhiv Bosne i Hercegovine) je osnovan 1947. godine kao mjesto čuvanja ogromne kolekcije austrougarskih, kraljevskih jugoslavenskih, ratnih i poslijeratnih dokumenata.⁵⁴ Orijentalni institut, osnovan 1950. godine, preuzeo je brigu o dokumentima iz osmanskog perioda koji su ranije bili pohranjeni u Zemaljskom muzeju. Takođe je došao do hiljada rukopisa na arapskom, turskom, perzijskom i drugim jezicima bivšeg Osmanskog Carstva.⁵⁵ Historijski arhiv Sarajeva je ustanovljen 1948. godine kao primarni arhiv za dokumente, fotografije i publikacije koje se odnose na historiju grada.⁵⁶ Muzej revolucije, koji je na kraju smješten u modernističku zgradu pored Zemaljskog muzeja, je ustanovljen da bi čuvao i izlagao veliki broj ratnih dokumenata i sjećanja na Drugi svjetski rat u Sarajevu.

Novoformirana Narodna biblioteka je predstavljala avangardu među institucijama osnovanim nakon rata. Uspostavljena odlukom Ministarstva obrazovanja od 22. maja 1945. godine, prvo je prikupila knjige koje su iza sebe ostavile organizacije koje su napustile grad krajem rata, što joj je donijelo osam hiljada tomova do jula 1945. godine.⁵⁷ Zatim je zatražila knjige na poklon iz privatnih biblioteka građana, obično uzimajući nekoliko stotina knjiga odjednom. Njen knjižni fond je višestruko uvećan 1949. godine kada je preuzela zaplijenjene knjige *Prosvjete* i *Napretka* nakon što je vlada zatvorila ova nacionalna kulturna društva. Njihove dvije biblioteke su zajedno raspolagale sa preko četrdeset pet hiljada tomova. Nakon nekoliko godina provedenih u zgradi Zemaljskog muzeja, biblioteka se preselila u Vijećnicu i postala Narodnom i univerzitetskom bibliotekom. Do 1990. godine prikupila je preko dva miliona tomova, od kojih je većinu izgubila u požaru koji je izazvan bombardovanjem sa položaja srpskih nacionalista u avgustu 1992.

Drugi istraživački instituti su osnovani za stručnjake u širokom spektru disciplina u prirodnim i društvenim naukama i umjetnosti. Ti instituti su osnivani u glavnom gradu svake republike kao dio napora da se socijalistička Jugoslavija pretvori u međunarodni centar za učenje i istraživanje. Sva-

ki institut je doprinio važnosti grada kao istraživačkog centra jednakog drugim republičkim prijestonicama i slabijeg jedino od Beograda. Najistaknutiji naučni radnici su nagrađivani članstvom u Naučnom društvu Bosne i Hercegovine koje je osnovano 1951. godine i preimenovano u Akademiju nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine 1966. godine.⁵⁸ Institucija je sponzorirala brojne naučne konferencije i izdavala publikacije u kojima su objavljivani radovi njenih članova.

Grad je načinio veliki napredak po pitanju visokog obrazovanja. Univerzitet u Sarajevu je osnovan 1949. godine. Do kraja 1950. radilo je šest fakulteta, a broj studenata se više nego utrostručio od 1952. (3.070 studenata) do 1962. (11.683 studenta).⁵⁹ Od nekoliko raštrkanih fakulteta u međuratnom periodu, grad je postao značajan regionalni centar u koji su dolazili studenti iz svih jugoslavenskih republika. U naredne dvije decenije osnovani su i drugi fakulteti od kojih je svaki bio smješten u postojeću zgradu ili je predstavljao razlog za izgradnju novog objekta. Među ovim univerzitetskim objektima se nalaze neka od najizuzetnijih arhitektonskih postignuća socijalističkog perioda, iako neki naponi nisu bili uspješni. Ekonomski fakultet se uselio u zgradu bivše srpske pravoslavne škole odmah uz sabornu crkvu. No, zgrada je prije useljenja renovirana pri čemu je uklonjena njena neoromaneska fasada koja je zamijenjena nezamjetljivom modernom fasadom koja gleda na Trg oslobođenja.

Jačanje osnovnog i srednjeg obrazovanja bio je vrhunski prioritet svih nivoa vlasti. Osnovne škole su ponovo otvorene ili novoizgrađene u svim kvartovima, i obično su dobijale imena po ratnim revolucionarnim herojima. Srednje škole u centru grada su prvo radile u nekoliko građevina iz austrougarskog perioda, no i one su se širile kako se grad širio geografski i po broju stanovnika, i neke su se preselile u nove objekte. Tehničke škole su osnovane da bi se zadovoljila rastuća potreba za kvalifikovanim radnicima u rapidno rastućim industrijskim sektorima u prve dvije decenije socijalizma. Školski sistem u zemlji je gotovo iskorijenio nepismenost, a sarajevske škole su dale značajan doprinos rastu broja kvalifikovanih radnika i intelektualaca u cijeloj republici.

Put ka socijalističkoj ekonomiji

Sarajevo je tokom rata pretrpjelo značajnu materijalnu štetu iz nekoliko izvora. Bombardiranje Sila osovine 1941. godine je izazvalo veće i manje

štete, kao i njemački vandalizam, bombardiranje saveznika 1944. godine, partizanske sabotaže, kao i sabotaže koje su napravile njemačke snage u povlačenju u aprilu 1945. Značajna šteta je samo dala dodatni poticaj strastvenoj spremnosti Sarajlija da obnove svoj grad, a obnova je bila tek prvi korak. Pod dirigentskom palicom KP, kampanja poslijeratnog oporavka se pretvorila u najdužu i najveću ekonomsku ekspanziju u historiji grada.

U danima nakon oslobođenja, zvaničnici KP su apelirali na poslovođe i upravu fabrika da se vrate na posao. Sedmicu nakon oslobođenja, 15. aprila, okupljeni su vlasnici privatnih industrijskih poduzeća i povjerenici u državnim fabrikama. U posebnoj poruci od Tita im je izražena zahvalnost za njihov doprinos u oslobađanju grada i zamoljeni su da obnove proizvodnju što je prije moguće.⁶⁰ Dva dana kasnije, potpredsjednik ZAVNOBiH-a Đuro Pucar se obratio gradskim trgovcima.⁶¹ Oni su se obavezali da će odmah otvoriti radnje, prodavati robu po propisanim cijenama i racionirati među kupcima robu koje nema dovoljno. U sedmicama nakon rata su uspostavljeni odnosno oživljeni sindikati u velikim preduzećima. Radnički skupovi su organizirani u različitim preduzećima da bi se apeliralo na što brže popunjavanje proizvodnih kapaciteta. Različiti apeli su rezultirali oduševljenom odlučnošću. Usprkos znatnim akcijama sabotaže od strane Nijemaca i ustaša, većina preduzeća je uspostavila proizvodnju u roku od nekoliko sedmica.⁶²

Jugoslavensko rukovodstvo je ekspeditivno pripremilo široku nacionalizaciju i brzu industrijalizaciju zemlje.⁶³ U novembru 1944. godine, znatno prije oslobađanja Sarajeva, partijsko rukovodstvo je izdalo dekret kojim se lokalnim vlastima omogućava konfiskovanje privatne imovine iz određenih razloga.⁶⁴ Deset mjeseci kasnije, Gradsko vijeće je u oslobođenom Sarajevu oduzelo hotele Evropa i Central nakon što su zvaničnici pokušali povezati ove objekte sa nekoliko incidenata sabotaže i špekulacija.⁶⁵ Nakon uspostavljanja mira, nova vlast je sistematski preuzimala privatne fabrike u Sarajevu i imenovala povjerenike koji su nadgledali prelaz u državno vlasništvo. Poput Sovjeta, jugoslavenski komunisti su ekonomske sektore podijelili u tri kategorije po važnosti: savezni, republički i lokalni.⁶⁶ Teška industrija i proizvodnja vojne opreme, sektori u koje je spadala većina sarajevskih fabrika, smatrani su sektorima od saveznog značaja. Zakon donesen u decembru 1946. godine je omogućio nacionalizaciju preduzeća od saveznog značaja, a većina preostalih preduzeća svih veličina je oduzeta nakon usvajanja drugog zakona u aprilu 1947. U isto vrijeme, mnoga sarajevska

preduzeća su preimenovana u čast raznih revolucionarnih heroja, čime su postali dio partizanske revolucionarne memorijalne kulture. Glavna željeznička radionica je dobila ime po Vasi Miskinu - Crnom, partizanskom heroju koji je neočekivano umro nakon završetka rata, u julu 1945. godine. Niz fabrika je ime dobilo po Titu.

Mnogi vlasnici malih zanatskih radnji su uvedeni u državni sektor uključivanjem u zanatske zadruge koje su funkcionirale slično seoskim zadrugama. Preostale zanatlije su činile jedinu značajnu proizvodnju u privatnom sektoru u gradu. Zanatlije su se suočavale sa stalnim pritiskom konkurencije jeftinijih roba masovne proizvodnje, ali je građevinski polet u gradu stvorio značajnu potražnju za građevinskim uslugama. Zanatska proizvodnja je nastavila trend opadanja započet krajem austrougarskog perioda. Broj zanatskih radnji je pao sa 1387 koliko ih je bilo 1940. godine (broj koji je već bio umanjen tokom međuratnog perioda) na 903 koliko ih je bilo 1946. godine, da bi tek neznatno porastao na 916 koliko ih je bilo 1951.⁶⁷ Broj uposlenih u zanatskoj proizvodnji je doživio tek skroman porast od 1946. godine, kada ih je bilo 3378, do 1951. godine kada se taj broj popeo na 3832.

U aprilu 1947. godine, jugoslavenska Savezna skupština je usvojila petogodišnji plan, a skupština Bosne i Hercegovine je dva mjeseca kasnije usvojila svoj dio plana. Plan je obuhvaćao period od 1947. do 1951. godine i bio je podijeljen u jednogodišnje segmente. Na svim nivoima vlasti su uspostavljene komisije za planiranje radi utvrđivanja ciljeva i nadziranja rezultata. Gradsko vijeće nije nikada formalno odobrilo plan, ali je grad od samog početka bio veoma uključen u pripremu i provedbu plana.⁶⁸ U skladu sa planom, najveće širenje grada u njegovoj historiji je zadobilo konkretan oblik koji će znatno izmijeniti upotrebu urbanog prostora.

Ciljevi plana su bili krajnje ambiciozni, što je ublaženo tek odabirom niskih predratnih proizvodnih nivoa kao polazišta u mnogim privrednim sektorima. Očekivalo se da će se vrijednost proizvodnje učtetverostručiti u odnosu na nivo iz 1939. godine. Savezni plan je naglasak stavio na razvoj teške industrije, elektrifikaciju, transport i komunikacijsku infrastrukturu. Plan je za Sarajevo predviđao značajne projekte u ekonomskim sektorima od saveznog i republičkog značaja, uključujući otvaranje novih vojnih i metalurških pogona na zapadnom kraju grada. Željeznice je trebalo prebaciti na normalni kolosijek, a u Sarajevu je trebalo izgraditi novu željezničku stanicu koja bi bila u stanju primiti duže vozove.

Grad je tramvajsku prugu trebao produžiti do Ilidže i organizirati autobu-
sni prijevoz do nekoliko naselja na periferiji grada. Plan je takođe predvi-
đao gradnju gradske pekare, Narodne biblioteke, Medicinskog fakulteta
i Filozofskog fakulteta. U trećoj kategoriji koja je obuhvatala ekonomske
sektore od isključivo lokalnog značaja, od preduzeća se očekivalo da po-
većaju zaposlenost sa 2608 radnika 1947. na 7425 radnika 1951. godine.

Razlaz Tita i Staljina i socijalizam u Sarajevu

Nakon mjeseci pogoršavanja odnosa između Tita i sovjetskog lidera Josi-
fa Visarionoviča Staljina, komunistički Informbiro je u junu 1948. godine
izglasao Rezoluciju o izbacivanju Jugoslavije iz organizacije. U isto vrije-
me, Staljin je protiv Tita iznio veoma oštre optužbe u pokušaju da zbac
njegov režim, pa se Jugoslavija pripremala za sovjetsku invaziju. Nakon
pauze u kojoj je sagledao ozbiljnost ovog razlaza, Tito se suprotstavio i
optužio Staljina da pokušava od Jugoslavije načiniti sovjetsku marionetu.
Borba za premoć između Tita i Staljina je KP širom Jugoslavije gurnula u
previranja.⁶⁹ Svaki član partije je morao birati između lojalnosti Titu, kojeg
su jugoslavenski komunisti smatrali ocem revolucije, i lojalnosti Staljinu,
kojeg su smatrali vođom komunizma u svijetu. Većina se opredijelila za
Tita, ali je značajan broj svoju primarnu lojalnost poklonio Staljinu. Jugo-
slavenski lider je odgovorio provođenjem nacionalne čistke među onima
za koje se sumnjalo da su Staljinovi simpatizeri – informbiroovci. Razdor
u partiji je bio posebno snažan u Sarajevu, gdje je živjela gotovo polovina
od ukupnog broja bosanskohercegovačkih informbiroovaca.⁷⁰ Od kraja
1948. do 1951. godine, sarajevski ogranak partije i Gradsko vijeće su u
čistkama izgubili mnoge od svojih vodećih članova.

Malo prije početka čistki održani su izbori za Gradsko vijeće, na ko-
jima je opet iznesena jedna lista kandidata. Kao što se dogodilo i 1945.
godine, većina onih koji su već bili na položajima ponovo je potvrđena.
Novoizabrano Vijeće prvi put se sastalo krajem septembra 1948. godine,
sa Feridom Čengićem kao gradonačelnikom. Novi članovi već su osjećali
kako se teška ruka centralne vlasti spušta na njihove sjednice. Kao što
je objasnio gradonačelnik Čengić, “današnji odbor postavljen je, zapravo
izabran slobodnom voljom građana grada Sarajeva i nalazi se pod kon-
trolom najširih narodnih slojeva, a istovremeno i pod kontrolom viših
narodnih vlasti. Naša je dužnost stoga mnogo teža, jer imamo dvostruku

kontrolu nad svojim radom.”⁷¹ Vijeće koje je konstituisano u septembru 1948. godine je preživjelo manje od tri mjeseca. U decembru 1948. godine imenovani su novi članovi Vijeća, apsolutno odani Titu. Malo je vijećnika iz ranijeg sastava imenovano tom prilikom. Gradonačelnik Čengiđ je smijenjen sa funkcije, a Dane Olbina je postao novi gradonačelnik. Novi Izvršni odbor se sastao 10. decembra 1948. godine i predsjedavao je prenošenjem vlasti u ruke nove grupe gradskih vijećnika.⁷² Gradski uredi bili su zatvoreni dva dana dok nije izvršena ova izmjena u gradskoj upravi.

Kao gradonačelnik, partizanski veteran Olbina unio je odlučnost i osjećaj hitnosti u Vijeće. Na njegovo insistiranje, Vijeće je odredilo rokove za provedbu svake svoje odluke. Izražavajući nestrpljenje zbog odmjerenih razmatranja stambenih žalbi svojih prethodnika, novo Vijeće je naredilo da se bespravno useljeni u jevrejske stanove smjesta isele uz prijetnju krivičnog gonjenja. Da bi se proces pokrenuo, Vijeće je izdavalo inspektorima dozvole koje su im omogućavale da u bilo koje vrijeme uđu u bilo koji stan u gradu. U februaru 1949. godine, Vijeće je oformilo Odjel za stanove da bi požurilo dovršenje tekuće izgradnje stanova i da bi se uradili projekti za nove stambene jedinice.⁷³ Ove odlučne mjere bile su dio sveobuhvatne reakcije KP u cijeloj Jugoslaviji nakon razlaza Tita i Staljina. Tokom nekoliko godina nakon razlaza, KP je konsolidirala svoju vlast, dodatno centralizirala novu socijalističku državu i ušutkala alternativne političke poglede. U maju 1949. godine, grad Sarajevo je dobilo novi status izdvajanjem iz sarajevske oblasti i dobijanjem istog ranga u hijerarhiji vlasti kao i četiri oblasti u Bosni i Hercegovini.⁷⁴ Usprkos boljem pravnom položaju grada, Vijeće je konsistentno poštovalo principe demokratskog centralizma, slijedeći naređenja i provodeći odluke viših vlasti. Vlast u gradu bila je striktno hijerarhijska i centralizirana u rukama KP.

Nakon Titovog razlaza sa Staljinom, prva refleksna reakcija KP bila je ubrzanje tranzicije ka nacionaliziranoj dirigiranoj ekonomiji i suzbijanje organizacija koje su smatrane potencijalno kontrarevolucionarnim. To je dovelo do najoštrije represije u socijalističkom periodu. Vlada je 1949. godine zatvorila kulturna društva u Sarajevu i nacionalizirala njihovu imovinu, uključujući i arhitektonski izražajne zgrade sjedišta hrvatskog kulturnog društva *Napredak* i srpske *Prosvjete*. Drugi osumnjičeni lideri Mladih Muslimana su 1949. godine osuđeni na strožije kazne od grupe prije njih. Četverica su osuđena na smrt, ali se ne zna kada su strijeljani.

Mnogi osumnjičeni kao simpatizeri Informbiroa su uhapšeni i poslani na Goli otok, tačkicu na karti Jadranskog mora.

Titov raskid sa Staljinom je takođe otežao realizaciju Petogodišnjeg plana, koji je usvojen samo godinu dana ranije. Vanjska trgovina Jugoslavije u poslijeratnim godinama je uglavnom obavljana sa zemljama Informbiroa. Ovi odnosi u razvoju su naglo prekinuti i zamijenjeni ekonomskom blokadom 1948. godine. Velike nestašice su dovele do napuštanja nekih sarajevskih projekata, dok su drugi završeni sa zakašnjenjem. Vlasti su Petogodišnji plan produžile za još jednu godinu, do kraja 1952. godine, i zamijenile obavezne ciljeve sa dobrovoljnim smjernicama za lokalna preduzeća. Usprkos mnogim nerealnim očekivanjima i neočekivanim preprekama, veći dio Petogodišnjeg plana je realiziran, uglavnom zahvaljujući superiornom elanu radnika i mladih u Sarajevu. Partijski rukovodioci su redovno sve opominjali na potrebu ispunjavanja plana, a istočnoevropske zemlje su okrivljavali za pokušaj sabotiranja provedbe plana. Dnevna štampa je slavila one koji su uspijevali ispuniti ciljeve prije roka.⁷⁵ Dramatična povećanja su postignuta u nekoliko sektora tokom šest godina provedbe Petogodišnjeg plana. Između 1946. i 1951. godine, vrijednost roba i usluga proizvedenih u Sarajevu se uvećala trinaest puta od svoje niske početne vrijednosti. Pokrenute su mnoge nove fabrike, transportni kapaciteti su se naglo proširili, a poduzeti su i prvi veliki stambeni projekti da bi se smjestila rapidno rastuća populacija radnika i drugih novih stanovnika.

Bez obzira na značajan napredak ostvaren u Sarajevu, razvoj grada se mora mjeriti u odnosu na katastrofalne posljedice kolektivizacije na selu. Pokušavajući nadmašiti staljinistički model u zemljama Informbiroa, KP je 1948. i 1949. godine provela intenzivne kampanje dovodenja seljaka u zadruge osnovane prema sovjetskom modelu.⁷⁶ Prisilna kolektivizacija je rezultirala opadanjem prinosa i širenjem nezadovoljstva. Neuspjeh ove kampanje se poklopio sa strašnim sušama 1950. i 1952. godine. Tokom 1952-3. godine mnoge zadruge su raspuštene i seljaci su vraćeni na svoje privatne posjede. Loše zamišljena kampanja je stvorila široke nestašice i glad u mnogim ruralnim oblastima i neizbježno je dovela do nestašice namirnica u gradovima.

Pored intenziviranja represije i grube kolektivizacije, Staljinovo protjerivanje Jugoslavije iz Informbiroa navelo je Tita i njegove najbliže saradnike da ponovo razmisle o osnovnom karakteru socijalističkog društva koje su željeli izgraditi. Njihova analiza je dovela do snažnih potresa koji

su promijenili tok transformacije koja je ranije započeta. Da bi se jugoslavenski socijalizam razlikovao od socijalizma Sovjetskog Saveza, Tito je sa savjetnicima razradio koncept radničkog samoupravljanja kao alternative birokratskom centralizmu sovjetskog sistema. Prema doktrini samoupravljanja, preduzećima su trebali upravljati izabrani radnički savjeti. Suprotno sovjetskom sistemu hijerarhijske državne kontrole, namjera samoupravljanja je bila da eliminiira osjećaj otuđenosti radnika od sistema i da dovede do odumiranja države, što je primarni cilj marksističke teorije. Sa uvođenjem samoupravljanja preduzeća nisu više bila vlasništvo države ili vladine jedinice već su postajala društveno vlasništvo.

Samoupravljanje je počelo u decembru 1949. godine kao pilot program koji se trebao provesti u 215 najvećih državnih preduzeća u Jugoslaviji.⁷⁷ U Sarajevu su Glavna željeznička radionica i Fabrika duhana odabrani da oforme radničke savjete tokom eksperimentalne faze.⁷⁸ U martu 1950. je izabran radnički savjet u Glavnoj željezničkoj radionici, a u Fabrici duhana je to učinjeno u maju. Savjeti su se redovno sastajali ali su tokom prvih nekoliko mjeseci funkcionirali samo kao savjetodavna tijela. Zatim su u junu 1950. godine samoupravni radnički savjeti postali zakonom obavezni za sva preduzeća u zemlji.⁷⁹ Do kraja 1950. godine, sva velika preduzeća i većina malih u Sarajevu su izabrala radničke savjete.

Formiranje savjeta bio je prvi i najlakši korak u prenošenju kontrole na radnike. Kritička ocjena samoupravljanja u Sarajevu tokom prve godine od uvođenja otkriva da mnogi radnici nisu bili kvalificirani niti spremni da vode preduzeća na način kako je zahtijevala teorija.⁸⁰ Većina radnika nije bila u stanju voditi finansijske poslove preduzeća, zaključeno je u izvještaju, a neki direktori nisu bili spremni otkriti finansijske detalje, što je dovelo do "administrativno-birokratskog rješavanja stvari". U nekim preduzećima, jaki direktori bili su skloni pretvaranju radničkog savjeta u svoje osobne uposlenike. U drugima pak, savjeti su provodili sate i sate rješavajući po žalbama pojedinačnih radnika i nisu se bavili poslom usmjeravanja preduzeća. Oslanjajući se na entuzijizam i predanost radnika, provedba samoupravljanja je od samog početka bila opterećena problemima, i tek se neznatno poboljšala tokom vremena.

Fizička transformacija gradskog pejzaža

Iako je u prvim poslijeratnim godinama došlo do nekih promjena u fizičkom izgledu grada, krupna transformacija gradskog pejzaža je počela tek krajem 1940-tih godina. Prostorno planiranje i izgradnja grada tokom socijalizma bila je usmjerena ka zadovoljavanju dvije najhitnije potrebe dinamične i sve brojnije radničke klase: obezbjeđenje zaposlenja i stambenog smještaja za sve. Iako gradsko vijeće nije formalno usvojilo sveobuhvatan urbanistički plan do 1965. godine, praksa industrijske i stambene gradnje je očigledno bila inspirirana presedanima iz drugih socijalističkih društava.⁸¹ Građani su uživali prednosti lakog pristupa domovima i fabrikama, zahvaljujući blizini ili gradskom prijevozu, a radnički stanovi su smješteni u visokim stambenim zgradama koje su imale pristup prodavnicama, obrazovnim ustanovama i objektima za rekreaciju. Kao što je to bio slučaj u Sovjetskom Savezu i drugim zemljama istočne i jugoistočne Evrope, rukovodstvo KP je provodilo svoju socijalističku viziju u Sarajevu kombiniranjem iskorištavanja spontanog entuzijazma i provedbe Petogodišnjeg plana.

Razvoj Sarajeva kao socijalističkog grada imao je velike koristi od promjene u ekonomskoj filozofiji koju je Tito objavio deset godina poslije rata. Na skupu u junu 1955. godine, on je najavio da će ekonomska politika od sada "stimulisati razvoj onih grana industrije, koje svojom proizvodnjom neposredno utiču na poboljšanje životnog standarda".⁸² Ova promjena je formalno usvojena u septembru kao politika koja će se provoditi u cijeloj Jugoslaviji. Drugi petogodišnji plan usvojen 1955. godine je bio osmišljen tako da stimulira potrošnju podizanjem ličnih prihoda, razvojem lake industrije, povećanjem poljoprivredne proizvodnje i ubrzanjem prelaska na samoupravljanje. Ovoga puta plan je postigao većinu zacrtanih ciljeva u roku od četiri godine. Pomjerenje akcenta na viši životni standard pokazalo se posebno plodonosnim. Kolosalne investicije u industrijsku bazu krajem 1940-tih u kombinaciji sa postepenim porastom široke potrošnje dale su poticaj ekonomskom rastu po stopi kakva nije zapamćena u historiji Sarajeva i bez premca kod većine gradova u svijetu. Lični dohodak je rastao po godišnjoj stopi od 11 posto između 1952. i 1964. godine. Sedamdeset dva posto stanovništva Bosne i Hercegovine je 1948. godine živjelo u ruralnim zajednicama; taj broj je do 1971. godine pao na 36,6 posto.⁸³ Stalna ekspanzija stambenog fonda u Sarajevu i drugim gradovima pružala je stalno rastuću ponudu udobnih stanova za one koji su dolazili u urbane centre.

Rezultat toga je da je najupadljivija transformacija u pejzažu Sarajeva bilo podizanje posvuda rasprostranjenih visokih stambenih kompleksa. Privučeni natprosječnim ekonomskim prednostima grada, boljim uslovima za život i urbanim kulturnim životom, imigranti su stizali u grad i sa sela i iz drugih gradova. Zgrade sa više stanova su građene kontinuirano tokom socijalističkog perioda. Montažne strukture podignute u prvim godinama poslije rata su postepeno zamijenjene trajnijim stambenim građevinama. Velika ekspanzija stambene gradnje u Sarajevu je išla prema zapadu, u pretežno prazne predjele Sarajevskog polja. Prva su izgrađena naselja na Grbavici i Čengić-vili, koja su početa 1949. godine kao dio petogodišnjeg plana.⁸⁴ Kompleks na Čengić-vili su izgradile radne brigade i domaći zatvorenici iz obližnjeg zatvora. Visoke stambene zgrade su povremeno nicali duž Ulice Vojvode Putnika, koja je uskoro pretvorena u bulevar sa tramvajskim šinama između voznih traka koje su vodile na zapad i onih koje su vodile istočno, prema centru grada. Mnoge od ovih stambenih zgrada su izgrađene prema osnovnom projektu koji je korišten širom Jugoslavije, uz pažljivu kontrolu troškova. Čak su se i arhitekti žalili na nedostatak ljepote i inventivnosti u gradnji novih stambenih zgrada. Ivan Štraus je primijetio da su se “naselja nizala prema zapadu i svako daljnje je bilo na nivou prosječnosti prethodnog”.⁸⁵ Jedan poznavalac je ove građevine prozvao “Titov barok.”

Iako je njihova uniformnost odbijala neke promatrače, visoke stambene strukture iskupljivala je njihova funkcionalnost, jer su za svoje stanare ispunjavali socijalističku viziju omogućavanja lakog pristupa svim važnim uslugama za radničku klasu. Većina zgrada je grupisana u kvartove sa kaficima, restoranima, prodavnicama, jednom ili više škola, tramvajskom ili autobusnom stanicom, i malim parkom ili centralnim trgom. Sa modernim komunalnim uslugama, dovršenom unutrašnjošću i redovnim održavanjem, nove stanove su cijenili oni koji su u njima živjeli i priželjkivali oni koji nisu. Sarajlije nisu prestale cijeniti svoje kulturno nasljeđe, ali su se velikom većinom odlučivali za stanovanje u novim neboderima bez vanjskih ukrasa. Ove građevine su zadovoljavale socijalističke ideale vrijednosti i jednakosti radničke klase. Uniformnost zgrada je odašiljala poruku jednakosti među radnicima svih zanimanja i njihovi relativno luksuzni stanovi su predstavljali nagradu za doprinos socijalističkom radu.

Poneka inventivna stambena zgrada je izgrađena u prvim poslijeratnim godinama u centru grada, prije nagle ekspanzije nebodera prema zapadu. Pored toga je 1980-tih godina usred monotonije novih nebodera izgrađe-

no nekoliko neobičnih stambenih naselja. Naselje Ciglane je ime dobilo po staroj ciglani koja se nekada nalazila na brdu gdje je naselje izgrađeno. Stepeničasto složene stambene jedinice nižu se niz brdo u horizontalnim trakama, a kosi vanjski lift prevozi stanare na više nivoa. Iako je visoki stambeni kompleks postao zaštitnim znakom socijalizma širom Istočne Evrope i Sovjetskog Saveza, građevine u Sarajevu nisu predstavljale puke imitacije sličnih zgrada u drugim socijalističkim zemljama. Socrealizam je bio zvanično prihvaćeni arhitektonski stil Komunističke partije i Sovjetskog Saveza, i nakon svog dolaska na vlast poslije rata, KPJ ga je takođe prihvatila.⁸⁶ No, arhitekti se nisu držali tog stila sa istom rigidnošću kao njihove kolege u Sovjetskom Savezu i drugim zemljama Istočne Evrope, i nekoliko projekata koji su odudarali od tog stila je izgrađeno krajem 1940-tih godina.⁸⁷ Arhitekti su tu doktrinu strogo promijenili samo u nekoliko sarajevskih građevina, od kojih se ističe nova željeznička stanica, izgrađena za vozove normalnog kolosijeka.

Radne brigade su već počele postavljati šine normalnog kolosijeka na pravcu Šamac – Sarajevo, pod nazivom “omladinska pruga”, kada je savezna vlada odobrila izgradnju nove željezničke stanice. Tim sastavljen od trojice čeških arhitekata je projektovao stanicu, a nadzornici i kvalifikovani građevinski radnici iz Čehoslovačke i Istočne Njemačke su počeli sa gradnjom. U ljeto 1948. godine, stranci su naglo opozvani nakon isključenja Jugoslavije iz Informbiroa, što je dovelo do privremenog obustavljanja radova.⁸⁸ Rad se nastavio pod vodstvom jugoslavenskog arhitekta Bogdana Stojkova, i stanicu su završili kvalifikovani građevinski radnici i dobrovoljne omladinske brigade iz Sarajeva. Nova stanica je svečano otvorena 1949. godine.

Udruženje jugoslavenskih arhitekata je na sastanku u Dubrovniku 1950. godine odlučilo napustiti socrealizam kao vodeću filozofiju u svom radu.⁸⁹ Nakon toga arhitekti su imali neometan pristup modernim zapadnim arhitektonskim konceptima i većina zgrada je građena u duhu moderne arhitekture tog vremena. Od početka 1960-tih bilo je moguće govoriti o sarajevskom krugu arhitekata. Njihov broj je rastao sa osnivanjem Arhitektonsko-građevinskog fakulteta pri Univerzitetu u Sarajevu. Oni su projektirali većinu zgrada u Sarajevu, a takođe su se uspješno natjecali na konkursima za projekte u drugim gradovima i republikama.

Sarajevo se uvećalo više puta u poređenju sa predratnom veličinom u skladu sa općim smjernicama dva sveobuhvatna urbanistička plana.⁹⁰ Prvi su pod pritiskom Petogodišnjeg plana relativno nabrzinu 1948. godine pri-

premili stručnjaci za prostorno uređenje iz Čehoslovačke. Gradsko vijeće ga nikada nije formalno usvojilo, ali mnoge njegove manje kontroverzne odredbe su provedene u naredne dvije decenije. Proces prostornog planiranja je oživljen 1951. godine pod vodstvom gradonačelnika Daneta Olbine, ali je završen tek 1963. i usvojen na Gradskom vijeću tek 1965. godine. Njegova svrha bila je da usmjerava gradnju do 1985. godine, što je i činjeno sve dok ga planiranje za Olimpijske igre početkom osamdesetih nije djelomično stavilo van snage.

Oba plana su predviđala masivno prostorno širenje. Oni su akcenat stavili na longitudinalni razvoj prema zapadu i drugi koridor na sjever duž Koševskog potoka. Usprkos općem slaganju oko smjera i obima ekspanzije, ono što su planovi predviđali za dva kraja historijskog centra grada, Baščaršiju i Marindvor, je bilo obavijeno velom kontroverze. Problem Baščaršije je bio problem sukoba između potrebe za modernim urbanim razvojem i potrebe za očuvanjem historijskog nasljeđa grada. Želeći ukloniti podsjetnike na feudalnu prošlost grada, specijalna komisija je 1945. godine naredila rušenje više od dvije stotine neiskorištenih zanatskih radnji, što je rezultiralo velikom praznom površinom u gradskom središtu. Utjecajni arhitekt Juraj Neidhardt je 1953. godine predložio rušenje svega osim najznačajnijih historijskih građevina da bi se napravio ogromni tematski park sa visokim ulaznim lukom.⁹¹ Gradsko vijeće je 1955. godine angažiralo arhitekta Zdravka Kovačevića i Aliju Bejtića da izrade plan za to područje. Njihov prijedlog je bio da se izbriše veći dio osmanskog nasljeđa: "Teritorij čaršije je neophodno potreban gradu da na njemu razvije savremene funkcije gradskog života, stari sadržaji čaršije ne mogu se sačuvati, a novim treba dati prostor. ... [Ne treba] slijepo oponašati stare gradnje nego stvarati organske odnose u arhitekturi."⁹²

Srećom, tradicionalna Baščaršija je spašena od modernizatora perspektivom turizma i odanošću koju su Sarajlije osjećale prema svom osmanjskom nasljeđu. Kritičari su istakli da prijedlog iz 1955. neće rezultirati ponudom ugodaja koji bi bio privlačan savremenim turistima. Debata je definitivno razriješena konačnim dogovorom o planu za Baščaršiju koji je postignut 1975. godine. Gradska vlast je očuvala taj dio grada u njegovom tradicionalnom obliku i mnoge objekte pretvorila u privlačne restorane i radnje. Čak su od drveta ponovo izgrađene radnje koje su srušene 1945. godine. Baščaršija i danas privlači posjetitelje i predstavlja ključni dio sarajevske tradicije korza.

Marindvor je postao modernistički kontrapunkt Bašćaršijskom tradicionalizmu. Smješten na najzapadnijem kraju centra grada, Marindvor je postao polazište dugog Bulevara Vojvode Putnika i tramvajskih šina koje su vodile na Ilidžu. Na obje strane višetračne ceste i tramvajske pruge vladao je nesputani modernizam u gradnji niza obrazovnih institucija i visokih stambenih blokova. Filozofski fakultet (1959.), Prirodnomatematički fakultet (1966.) i neukrašena četvrtasta zgrada Muzeja revolucije (1963.) su izgrađene oko Zemaljskog muzeja iz habsburškog perioda, pretvarajući ga u izolirani, mada impozantni anahronizam u moru modernističke gradnje. Neboder od čelika i stakla je izgrađen 1970. godine odmah do Filozofskog fakulteta na južnoj strani Marindvora da bi se u njega smjestila vlada Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine. Deceniju kasnije odmah uz tu zgradu izgrađen je još jedan niži objekat za Skupštinu Bosne i Hercegovine, sastavljen naizmjenično od horizontalnih redova prozora i ploča, čija je prednja fasada blago uvučena zbog neposredne blizine nebodera vlade. Oba objekta gledaju na trg popločan velikim kamenim pločama i ispunjen instalacijama od crnog mermera. (Početkom 1990-tih trg će postati centrom javnog političkog izražavanja u gradu, što demonstracijama siromašna socijalistička era nije mogla predvidjeti.) Na sjevernoj strani Ulice Vojvode Putnika izgrađen je početkom 1980-tih hotel Holiday Inn, a dva identična 21-spratna nebodera su sagrađena kao sjedište UNIS-a, konglomerata namjenske industrije.

Poput prostornog plana za Bašćaršiju, mnoge građevine su prošle više faza planiranja prije izgradnje. Gradsko vijeće je 1948. godine prihvatilo projekat beogradskog arhitekta da se ozbiljno oštećena sefardska sinagoga obnovi i pretvori u kulturni centar.⁹³ Ovaj projekat je nekoliko godina proveo u ladici. Urbanistički odbor gradskog vijeća pod vodstvom gradonačelnika Daneta Olbine je 1951. godine objavio konkurs za arhitektonsko rješenje obnove hrama kao koncertne dvorane.⁹⁴ Prijedlozi koji su pobijedili, detaljni i skupi, nisu realizirani.⁹⁵ Dogovor da se vanjska struktura očuva i da se unutrašnjost pretvori u kulturni centar postignut je 1960-tih godina. Organizacija jevrejske zajednice je kasnije poklonila objekat gradu, i on se posljednjih godina koristi kao kulturni centar za izložbe i predavanja.⁹⁶

Plan za otvaranje novog gradskog groblja je takođe bio predmet duge debate. Grad je imao više od stotinu groblja, od kojih su velika većina bila mala muslimanska groblja, no većina ih je ispunila kapacitete do 1960-tih godina.⁹⁷ Nakon razmatranja nekoliko opcija, Gradsko vijeće je izabralo

brdo u Barama, sjeverno od centra grada. Sve vjerske zajednice su se složile oko lokacije, ali je dodjela zemljišta i dozvoljena veličina nadgrobnog kamenja još dugo bila predmet sporenja. Jedan projektant je predložio dodjelu parcela bez obzira na vjersku pripadnost preminulog: "Kad smo mogli zajedno živjeti u jednom gradu možemo biti zajedno i sahranjivani."⁹⁸ Vjerske zajednice su odbacile taj prijedlog. No, sporazum je na kraju ipak postignut. Svaka vjerska zajednica je dobila odvojenu kapelu, ali su kapele izgrađene jedna do druge 1965. godine. Nakon što su kapele i groblje na Barama pripremljeni za obavljanje sahrana, većina drugih grobalja je zatvorena.

Novo groblje je predstavljalo još jedno u nizu grobalja duž koridora sjever-jug. Groblja nisu dugo ostala jedini objekti duž ovog koridora jer je na istom potezu uskoro sagrađeno nekoliko sportskih objekata za gradske sportske klubove. Sportsko-kulturni centar Skenderija, koji je završen 1969. godine predstavlja najsajjniji primjer urbane gradnje u socijalističkom periodu. Višenamjenski objekat je kombinirao veliku zatvorenu dvoranu, mjesta za sastajanje, prodavnice, restorane, uredski prostor i umjetničku galeriju, koji su bili raspoređeni oko velikog centralnog platoa. Tadašnji gradonačelnik je smatrao izgradnju Skenderije vrhuncem svog mandata i velikim unapređenjem položaja grada kao sportskog, kulturnog i zabavnog centra u Jugoslaviji. Beogradski list *Borba* je svoju godišnju nagradu za najveće jugoslavensko dostignuće u arhitekturi dodijelio Živoradu Jankoviću i Halidu Muhasiloviću, projektantima Skenderije. Skenderija je bila najvažnija zatvorena sportska dvorana i centar u gradu do završetka Zetre, koja je izgrađena pored stadiona Koševo tokom priprema za zimsku olimpijadu 1984.

Decentralizacija i lokalna uprava

Nakon uvođenja samoupravljanja u privredna preduzeća 1950-tih godina, KP je iste osnovne postulate primjenila i na lokalnu upravu, a na kraju i na sve sektore društva. Logika radničkog samoupravljanja je neminovno vodila ka decentralizaciji političke moći, dajući veću odgovornost nižim jedinicama vlasti. Ako radnici mogu kontrolirati preduzeća u kojima rade, tvrdili su partijski teoretičari, trebali bi takođe preuzeti kontrolu nad teritorijom na kojoj žive. Iako se moglo očekivati da će takvo razmišljanje ojačati ulogu i značaj Sarajeva u jugoslavenskom političkom sistemu, umjesto toga je

ojačalo pozicije gradskih općina i suprotstavilo njihove interese interesima gradske vlade.

Partijski teoretičari su zaključili da KP ne bi trebala i dalje funkcionirati kao tipična hijerarhijska lenjinistička organizacija. Partija je 1952. godine promijenila naziv u Savez komunista Jugoslavije (SKJ) da bi označila svoju transformaciju iz naredbodavne organizacije u “vođuću snagu” u društvu. Ubrzo nakon toga, narodni front je promijenio naziv u Socijalistički savez radnog naroda. Filozofija samoupravljanja je putem nekoliko ustavnih promjena uvedena i u pravni sistem. Opština je određena kao osnovna jedinica lokalne vlasti koja je na kraju priznata i kao društveno-politička zajednica. Savezni i republički ustavi su općinama dali ovlasti koje su bile nezamislive u prvim poslijeratnim godinama centralizirane vladavine. Ali kako u preduzećima tako i u lokalnoj upravi ove promjene su sporo zaživljavale, a samoupravljanje nije učinilo ništa da razvodni monopolističku poziciju SK, koji je decenijama ostao zatvorena i hijerarhijska organizacija. No, jačanje općina je predstavljalo potencijalni izazov gradu Sarajevu, koji je od 1952. godine uključivao šest općina. Principi samoupravljanja su prijetili da ulogu gradskog vijeća svedu na koordinaciju rada sastavnih općina.

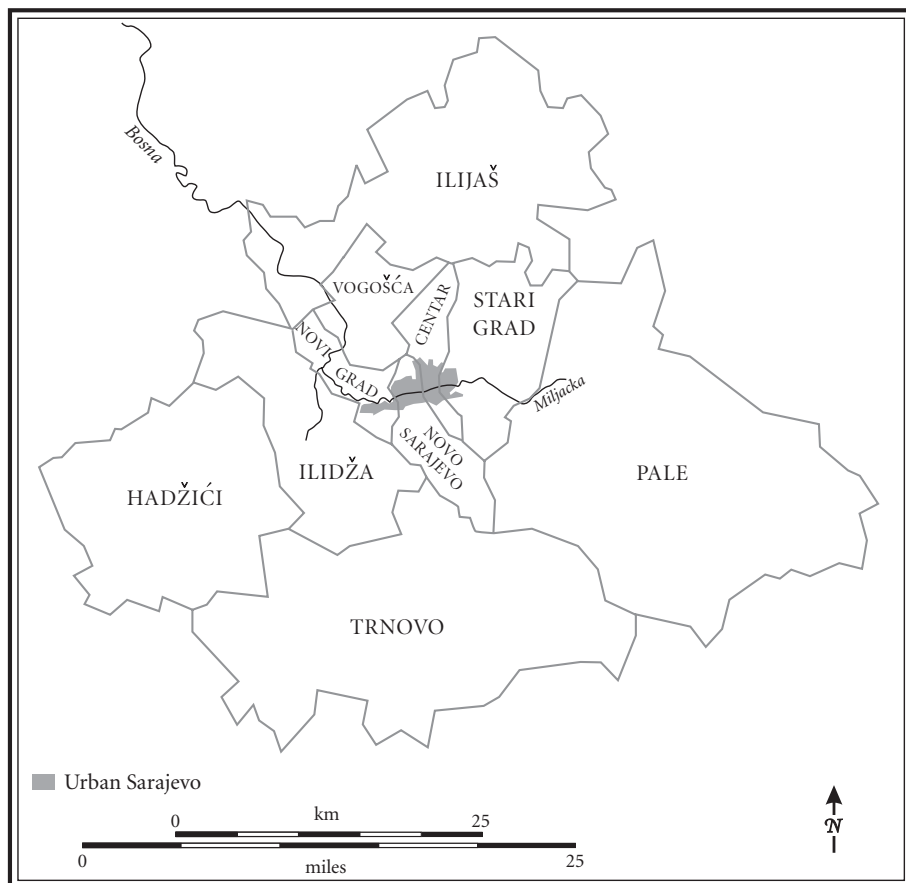
Nova uloga Sarajeva u eri samoupravljanja prvi put je definirana u nekoliko saveznih i republičkih zakona koji su doneseni 1952. godine.⁹⁹ Djelujući u skladu sa saveznim ustavom, republička vlada je reorganizirala lokalnu upravu u Bosni i Hercegovini i Sarajevu dala status grada.¹⁰⁰ Ali republička skupština nije prenijela tu definiciju u Opšti zakon o uređenju općina i srezova donesen 1955. godine, već je posve eliminirala kategoriju grada iz struktura lokalne vlasti. Općina, s druge strane, u zakonu iz 1955. uzdizana je kao “osnovna političko-teritorijalna organizacija samoupravljanja radnog naroda i osnovna društveno-ekonomska zajednica stanovništva na svom području.”¹⁰¹ Sreske vlasti su mogle organizirati podjedinice koje bi funkcionirale kao gradovi, ali samo u onoj mjeri u kojoj je potrebno organizirati aktivnosti odabranih općina. Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina je Sarajevu priznala status takvog koordinacionog tijela, ali je takav aranžman stavio grad u zavisnost od svojih općina.

Od 1955. godine grad je bio tek zakonom zadata fikcija. Kao jedinica vlasti funkcionirao je samo zahvaljujući Savezu komunista, žili i mišiću koji je Jugoslaviju držao na okupu usprkos komplikovanim i nefunkcionalnim ustavnim aranžmanima. S druge strane, Savez komunista se ni ne pominje u ranim poslijeratnim ustavima. To se promijenilo u saveznom ustavu iz

1963. godine, koji priznaje SK kao “organiziranu vodeću snagu radničke klase i radnog naroda u izgradnji socijalizma i stvaranju solidarnosti radnog naroda i bratstva i jedinstva naroda.”¹⁰² Isti Ustav iz 1963. godine ponovo je uveo kategoriju grada kao jedinice lokalne uprave, ali je takođe dodatno osnažio općinu kao osnovnu upravnu jedinicu. Savezni Ustav iz 1963. godine prvi put je upotrijebio termin “društveno-politička zajednica” za tri ključna nivoa uprave: općine, republike (sa dvije autonomne pokrajine) i federaciju. Odsutno sa ove elitne liste, Sarajevo je ponovo dobilo drugorazredni pravni značaj. Pored toga, Ustav Bosne i Hercegovine iz 1963. ne pominje Sarajevo kao grad iako je to mogao učiniti prema odredbama saveznog ustava koji je donesen u isto vrijeme.

Stvari su se ponovo počele okretati u korist grada 1969. godine, kada je Gradsko vijeće u skladu sa odredbama saveznog i republičkog ustava sebe proglasilo društveno-političkom zajednicom. Republički Ustav iz 1974. godine je priznao Sarajevo kao “posebnu društveno-političku zajednicu udruženih opština sa područja Grada.”¹⁰³ Sa ovom promjenom, gradska vlada je ponovo zadobila nešto od svoje prijašnje važnosti, ali je potencijalni sukob između pojedinačnih općina i gradske vlasti izgledao izvjesniji nego ikada ranije. Obzirom da su općine definirane kao “osnovne društveno-političke zajednice” vlasti, grad Sarajevo, usprkos jačoj ustavnoj poziciji, se mogao širiti samo dodavanjem čitavih općina.

Grad je 1977. godine dodao četiri općine – Hadžići, Pale, Trnovo i Ilijaš – koje su zajedno obuhvaćale teritoriju tri puta veću od šest urbanih općina gradskog jezgra: Stari grad, Centar, Novo Sarajevo, Novi Grad, Vogošća, i Ilidža. Četiri nove općine su funkcionirale kao tereni za urbano širenje, pripojeni gradu u očekivanju daljeg razvoja, i mjestimično već ukrašeni fabrikama i transportnim objektima. Svaka je već imala malo urbano naselje koje je *de facto* bilo dio grada, ali je svaka takođe sadržavala sela, široke pojase neizgrađenog ruralnog zemljišta, i planinske terene daleko od urbanog gradskog jezgra. Svih deset općina imale su značajnu političku neovisnost od grada i prepirale su se u borbi da osiguraju svoj dio (ili više) gradskog budžeta i usluga. Stanovnici manje urbaniziranih općina su se osjećali zanemarenim u odnosu na urbano jezgro, a oni u starijim općinama su pokazivali otpor prema visokim troškovima širenja urbane infrastrukture u ruralna područja. Do 1990-tih godina općine na periferiji dobile su većinu usluga, ali je grad tek počinjao sa projektom vodosnabdijevanja perifernih općina jer se gradski vodovod sporo širio u ta područja.¹⁰⁴

7.2 Deset sarajevskih općina, 1990.

Evoluiranje statusa grada otkriva eksperimentalni karakter ekonomskog i političkog života u Sarajevu nakon 1948. godine. Tito i Savez komunista usprkos usvajanju niza inkarnacija samoupravljanja u nizu ustava, nikada nisu uspjeli stvoriti funkcionalnu i samoodrživu strukturu lokalne vlasti za grad Sarajevo. Njihov neuspjeh je postao očigledan nakon Titove smrti 1980. godine, a još više nakon što je Savez komunista izgubio vlast na izborima 1990. Relativno nemoćna ustavna pozicija grada predstavljala je važnu pozadinu za neslaganje i fragmentaciju do koje je došlo nakon što je vlast prešla u ruke nacionalnih stranaka 1990. S obzirom da je nadležnost grada nad sastavnim općinama bila ustavno ograničena, ambiciozni politički poduzetnici su početkom 1990-tih iskoristili priliku za slabljenje grada preuzimanjem kontrole nad pojedinačnim općinama.

Poslijeratna partizanska memorijalna kultura

U nerealnoj sceni iz filma *Valter brani Sarajevo*, koji je snimljen 1972. godine, grupa njemačkih oficira stoji na istočnoj uzvisini iznad Sarajeva i razgovara o neuspjehu otkrivanja identiteta neuhvatljivog operativca pokreta otpora Valtera. "Sada kada moram napustiti Sarajevo konačno znam ko je Valter", izjavljuje jedan oficir. "Smjesta mi recite njegovo ime!" uzvikuje drugi. Pokazujući rukom prema gradu u dolini, prvi oficir odgovara: "Vidite li ovaj grad? Das ist Valter!" Ove posljednje tri riječi su se urezale u svijest Sarajlija. Otpor tiraniji predstavlja dušu grada, prema ovoj filmskoj lekciji iz historije koju su Sarajlije spremno prihvatile kao istinit portret svojih osnovnih ideala. Valter je često korišten kao simbol različitih težnji, posebno u antinacionalističkim i antiratnim demonstracijama u martu 1992.

Ova socijalistička metafora Sarajeva u ratu odražava revolucionarni duh. Film je u Jugoslaviji bio veoma gledan. U Narodnoj Republici Kini, milioni ljudi su vidjeli ovaj film i divili se njegovom prikazu revolucionarnog narodnog otpora. *Valter brani Sarajevo* je nesumnjivo preuveličao univerzalnost partizanskog otpora, ali je dobro oslikao neumornu odlučnost i izuzetnu žilavost pripadnika pokreta otpora pod komunističkim vodstvom koji su djelovali protiv okupatora u Sarajevu i pomogli u njihovom protjerivanju iz grada 1945. godine. Vladimir Perić Valter je u Sarajevu postao otjelotvorenje poslijeratne partizanske memorijalne kulture koja je cvjetala u Jugoslaviji tokom socijalističkog perioda. Legenda o njegovom životu i smrti se uklapala u memorijalnu hijerarhiju koju su komunisti pažljivo struktuirali da bi valorizirali partizane i naglasili žrtve koje su mnogi Jugoslaveni podnijeli tokom rata.

Na vrhu memorijalne hijerarhije bio je Josip Broz Tito. Jednostavno je nemoguće precijeniti status koji je Tito imao kod većine Sarajlija tokom svog života. Poštovanje koje je uživao poticalo je iz njegove izuzetne karijere partizanskog vojskovođe (koja je nesumnjivo bila izuzetna ali i pažljivo oblikovana za javnu upotrebu) i prkošenja Staljinu, ali i zbog njegovih riječkih ali pažljivo osmišljenih intervencija u politici. On je bio simbol i ujedinijuća snaga jugoslavenskog socijalizma i konačni arbitar u političkim sporovima. Jugoslaveni su postali ovisni o Titu.

Tito je prvi put posjetio Sarajevo u novembru 1945. godine, i još mnogo puta poslije toga. Pozdravile bi ga ogromne gomile i zastave obješene duž glavnih saobraćajnica kojima je prolazio. Tokom njegove posljednje posjete, samo nekoliko godina prije njegove smrti 1980. godine, u grad je

ušao sa istoka u Mercedesu sa spuštanim krovom i provezao se rutom kojom se Franz Ferdinand provezao 1914. godine.¹⁰⁵ Ostario i krupan, Tito je uspravno sjedio na stražnjem sjedištu auta. Hiljade ljudi koje su čekale pored ceste nisu ga pozdravile glasnim klicanjem već odmjerenim, svečanim aplauzom. Prisutni u gomili su to što su ga mogli vidjeti smatrali za izuzetnu čast. Kada je polako izašao iz auta i ušao u hotel, hor djevojaka u narodnim nošnjama ga je pozdravio uzvikujući refren "Mi smo Titovi, Tito je naš". Ukratko, njegov prijem više je odgovarao svecu nego političkom lideru. Nigdje Tito nije cijenjen više nego u Sarajevu.

Odmah ispod Tita u poslijeratnoj memorijalnoj hijerarhiji bila je odbačena grupa "narodnih heroja", uglavnom muškaraca i nekolicine žena, živih i mrtvih, koji su odlikovani za "besprimjerni heroizam u borbi protiv narodnih neprijatelja i osvjedočeno junaštvo i zasluge u toku narodnooslobodilačkog rata od 1941. do 1945. godine."¹⁰⁶ Valter je bio u grupi od šezdeset jednog muškarca i dvije žene iz područja Sarajeva koji su odlikovani na taj način.¹⁰⁷ Narodni heroji su većinom ovjekovječeni bistama u prirodnoj veličini koje su postavljane na skromna postolja. Ispod njih u hijerarhiji su bili "pali borci" koji su stradali u borbi protiv okupatora. Na kraju su bile "žrtve fašističkog terora", osobe koje nisu stradale u borbi već u koncentracionim logorima i odmazdama, ili su na drugi način stradali od ruke Nijemaca, Italijana i njihovih saradnika.

Nije tačno ono što su tvrdili mnogi neinformirani promatrači 1990-tih godina, da su partizani pokušavali žrtve nasilja u Drugom svjetskom ratu gurnuti pod čilim historije. Narodni heroji, pali borci i žrtve terora bili su u središtu poslijeratne memorijalne kulture i često su slavljani na različite načine tokom socijalističkog perioda. No, partija je imala posebne ciljeve u stvaranju svoje poslijeratne memorijalne kulture. Partija je naročito željela izbjeći korištenje ratnih žrtava za raspirivanje nacionalne netrpeljivosti. Partijsko rukovodstvo je pažljivo izbjegavalo kategoriziranje žrtava na način koji bi podržao tvrdnje o kolektivnoj nacionalnoj krivici. U tom smislu rukovodioci KP su odavali počast žrtvama i demonizirali počinitelje bez obzira na nacionalnost. Nisu naročito pokušavali prikriti nacionalnu pripadnost žrtava, ali su im počast odavali kao žrtvama a ne kao Srbima, Jevrejima, Hrvatima ili Muslimanima. U pokušaju da ojačaju legendu o nepogrešivosti partije, njeni rukovodioci nisu trpjeli bilo kakvu kritiku partizana i KP. Zbog svog insistiranja na odavanju počasti pojedincima a ne grupama, partija je trpjela stalne kritike krajem osamdesetih i devedesetih

godina od strane nacionalista koji su željeli proturiti tvrdnje da je njihova grupa najviše propatila tokom rata.

Krajem 1970-tih, kada je Tito zalazio u veoma poznu životnu dob, partija je podmladila partizanski kult sa većim i apstraktnijim spomenicima, u očiglednom naporu da svoje nasljeđe učini nezaobilaznom odlikom jugoslavenskog pejzaža. Svaka od šest republika i dvije autonomne pokrajine odabrala je po jedan grad koji je bio simbol partizanske borbe da bi mu se u nazivu dodalo Titovo ime. (Bosna i Hercegovina je tom prilikom izabrala Drvar, poznat po njemačkom desantu u kojem je umalo uhvaćen Tito, i promijenila mu naziv u Titov Drvar.) U Sarajevu su gradski zvaničnici napravili plan memorijalnog parka na Vracama, brdu na južnoj strani grada. Izgradnja parka na Vracama počela je u aprilu 1980. godine, samo mjesec dana prije Titove smrti, a završena je u novembru 1981. Spomenik na Vracama je predviđen kao vječni podsjetnik na žrtve rata u Sarajevu, bez obzira na njihovu nacionalnost. Smještene na 78.000 kvadratnih metara, staze i stepenice u parku se polako spuštaju prema auditoriju i dvorištu koje je okruženo ovalnim zidovima. Na zidovima su u bijelom reljefu bila ispisana imena više od 11.000 muškaraca, žena i djece koji su nestali tokom Drugog svjetskog rata.

Park Vraca je svečano otvoren 25. novembra 1981. godine, na dan koji se slavio kao dan državnosti Bosne i Hercegovine u znak sjećanja na zasjedanje ZAVNOBiH-a 1943. godine.¹⁰⁸ Odabir tog dana je označio pomjeranje političkog centra od savezne države Jugoslavije ka Socijalističkoj Republici Bosni i Hercegovini, iako se predanost većine Sarajlija Jugoslaviji održala kroz cijelu deceniju 1980-tih. Dane Olbina, gradonačelnik u periodu od 1948. do 1953. godine i partizanski veteran koji je aktivno sudjelovao u javnom životu grada, održao je svečani govor. Olbina je opisao historiju sarajevskog doprinosa narodno-oslobodilačkoj borbi. Podsjetio je na prve akcije otpora u gradu krajem jula 1941. godine, formiranje partizanskih jedinica u obližnjim brdima, i ulogu Sarajlija u pružanju podrške partizanskom pokretu. Naveo je da je oko šest hiljada Sarajlija učestvovalo u narodno-oslobodilačkoj borbi i da se još oko devet hiljada pridružilo nakon oslobođenja grada. Govoreći o svrsi otvaranja parka, Olbina je naveo: "Na ovim granitnim ploham a i na zidovima tvrđava nalaze se podaci o poginulim borcima NOR-a i žrtvama fašističkog terora Sarajeva: Jevrejima, Srbima, Muslimanima, Hrvatima i drugim. ... Ovdje su imena više od dvije hiljade palih boraca i više od 9.000 žrtava."

Svjestan da je više od 70 posto onih koji su izgubili život u Sarajevu Jevreji, Olbina je naglasio njihovu žrtvu: "Kada se čitaju imena ubijene djece, starih ljudi, a posebno podaci o stravičnoj sudbini naših sugrađana, Jevreja, može se dobiti prava predstava o fašističkim zvjerstvima." U duhu partizanske memorijalne kulture tog vremena, Olbina ne samo da je naveo nacionalnu pripadnost žrtava već je i naglasio neproporcionalno velike gubitke koje su tokom rata pretrpjeli Jevreji. Njegov govor poriče tvrdnju da je memorijalna kultura tog vremena odbijala priznati nacionalnost žrtava u Drugom svjetskom ratu.

Park na Vracama, lako pristupačan i sa izuzetnim pogledom na grad, postao je omiljeno mjesto za školske ekskurzije i šetnje građana vikendom u posljednjoj deceniji socijalizma. Park je uništen tokom opsade grada 1990-tih godina. Srpski nacionalisti su postavili artiljerijsku bateriju u parku, ciljajući na Sarajlije i njihov grad u dolini ispod. Vandalizirali su i spalili mali auditorij sa sjećanjima na otpor Sarajlija nacističkoj okupaciji. Kada sam posjetio park 1998. godine, desetine hiljada reljefnih slova koja su činila imena žrtava fašizma bila su zguljena sa zidova i ležala su na zemlji kao dokaz oskvrnuća spomenika koji je podignut kao sjećanje na žrtve rata. Djeca koja su se tom prilikom igrala na licu mjesta koristila su slova za igru domina.

Početak nazadovanja

U Sarajevu je socijalizam propadao polako i bolno. Sarajevo sve do početka 1990-tih nije podleglo kombiniranoj prijetnji oživljenog nacionalizma, ekonomskog opadanja i političke nemoći, ali kriza tih godina je poticala iz problema ranijih decenija. Ekonomski problemi nisu poticali od direktnog opadanja, već od usporavanja munjevitog ekonomskog rasta početkom 1960-tih. U pokušaju da riješi problem usporavanja rasta, Savez komunista je na Osmom kongresu 1964. godine uveo široke ekonomske reforme da bi proširio tržišnu ekonomiju i stimulirao potrošnju. U pokušaju da se investicije skrenu prema ekonomski produktivnim projektima, izgradnja novih visokih zgrada je tokom nekoliko godina sredinom 1960-tih bila zabranjena u Sarajevu za većinu sektora izuzev stanovanja.¹⁰⁹ Ključni problemi su poticali iz kontinuirane kontrole države nad investicijskim dolarima i cijenama. Usprkos velikim investicijama u fabrike u manje razvijenim regionima, jaz u životnom standardu u zemlji se sve više širio i zahtjevi za više investicija bili su sve glasniji.

Jedan od izvora ekonomske krize bio je i kompleksan i neefikasan sistem kapitalnih investicija u zemlji. Radnički savjeti su teoretski kontrolirali svoj kapital, ali je uticaj direktora i partijskih zvaničnika i dalje bio značajan. Beneficije radnika su u novčanoj vrijednosti često prevazilazile isplaćene plate. To je skupo koštalo preduzeća ali se smatralo pravom radnika, koji su ih opet smatrali inherentnim pravima u okviru socijalističkog samoupravljanja. Obzirom da se najveći dio stambenog fonda u urbanim područjima sastojao od stanova u društvenom vlasništvu, mnogi su uposlenici svoje stanove cijenili i više od plata koje su primali. Izgradnja stanova je izazivala veliki odliv kapitala i veliki dio investicijskog potencijala je usmjeren na stambene zgrade od kojih su koristi imali pojedinci ali koje nisu davale nikakav doprinos ekonomskoj produktivnosti.

Jugoslavija je uzimala kredite od zapadnih zemalja i finansijskih institucija da bi mogla finansirati većinu svojih velikih projekata 1960-tih i 1970-tih godina. Napuštajući praksu u drugim socijalističkim zemljama, radnicima je dozvoljeno da traže zaposlenje izvan Jugoslavije. Do početka 1970-tih, više od milion "gastarbeiters" je radilo u Njemačkoj, Austriji, Francuskoj, Engleskoj i drugim zapadnoevropskim zemljama. Oni su kući slali doznake koje su privremeno pomogle domaćim investicijama, ali nakon arapskog naftnog embarga 1972. godine, zapadnoevropske zemlje su ušle u ekonomsku recesiju u kojoj su strani radnici vrlo često prvi ostajali bez posla.

Nadolazeća sistemska kriza u početku nije utjecala na izrazito nesocijalistički stil života prosječnog Sarajlije 1960-tih i 1970-tih godina. Većina Sarajlija je bila plaćena kombinacijom plate i beneficija koje su uključivale dodjelu stana. Količina slobodnog vremena je rasla a sa njim i mogućnosti da se ono utroši. Mnoge Sarajlije su u brdima oko grada izgradili manje kuće koje su popularno nazvane vikendice. Bilo je prilike za šetnju i skijanje na Jahorini i Bjelašnici. Sa popuštanjem kontrole kulture, zapadne pop grupe su održale koncerte za hiljade posjetilaca. Sportski događaji su privlačili još više posjetilaca, posebno prilikom povremenog gradskog derbija između Sarajeva i Željezničara. Većina je godišnji odmor provodila na jadranskoj obali, a drugi Jugoslaveni i stranci posjećivali su Sarajevo, uglavnom na izletu iz Dubrovnika i drugih obalnih mjesta. Turizam i porast potrošnje u domaćinstvu 1960-tih potakli su rast u sektoru usluga na račun industrije. Za većinu Sarajlija, posljednje decenije socijalizma će se pamtili kao zlatna vremena.

Nacionalizam se, međutim, nadvio kao potencijalna sila podjele u Bosni i Hercegovini, jedinjoj republici u kojoj nijedan narod nije imao apsolutnu većinu, i u njenom glavnom gradu Sarajevu, u kojem su se pripadnici različitih nacionalnosti i identiteta miješali na malom prostoru. Nakon što je Jugoslavija pravno priznala bosanske Muslimane kao poseban narod 1960-tih godina, nacionalni diskurs je i zvanično postao tripartitan. Bosanski Muslimani, nakon što su na popisima stanovništva u socijalističkom periodu odbili da se izjasne kao Hrvati ili Srbi, konačno su 1974. godine dobili ustavni status jednak statusu Srba i Hrvata.¹¹⁰ Velika većina bosanskih Muslimana je pozdravila ovo zvanično priznanje. No, srpski i hrvatski nacionalisti bili su uvrijeđeni zbog muslimanskog odbijanja da se izjasne kao Srbi odnosno Hrvati islamske vjeroispovijesti. Iako je priroda bosansko-muslimanskog identiteta i njegove implikacije za srpske i hrvatske težnje debatirana u štampi i akademskim dijalozima 1960-tih, za mnoge Bosance je u prvim godinama to ostao tek maglovit teorijski argument. Priroda bosansko-muslimanskog identiteta je dalje povlačila pitanja o odnosu bosanskih Muslimana prema Socijalističkoj Republici Bosni i Hercegovini i jugoslavenskoj federaciji.

Politički diskurs je 1970-tih godina postajao sve otvoreniji. Rezidencijalni objekat na Stojčevcu u blizini vrela Bosne, u sarajevskoj općini Ilidža, u to vrijeme je ugostio neobičan forum vodećih sarajevskih intelektualaca koji su otvoreno debatirali.¹¹¹ Učesnici su mogli izraziti svoja stajališta bez straha od političkih posljedica, iako je većina sesija snimana a trake su završile u arhivu Centralnog komiteta SK Bosne i Hercegovine. Početkom 1970-tih, o nacionalnim pitanjima se otvoreno razgovaralo među Srbima, Muslimanima, i Hrvatima. S obzirom da su mnogi intelektualci bili i u partijskom rukovodstvu, u diskusijama su učestvovali i utjecajni akademski građani i vodeći političari. Šaćir Filandra, koji je imao prilike preslušati snimke ovih diskusija, opisuje iskrene razmjene mišljenja po pitanju toga da li bosanski Muslimani imaju svoju književnost koja se razlikuje od književnosti Srba i Hrvata.¹¹² Ta pitanja su uskoro pronašla put i do štampe, i granice tolerancije su proširene da bi se dalo prostora žustrim debatama o nacionalnom identitetu i tradicijama svih nacija.

Za vrijeme razmatranja obrazovnih reformi krajem 1970-tih, profesori i političari su razgovarali o pitanjima nacionalnosti i odnosa republike prema jugoslavenskoj federaciji. Određeni profesori sa katedre za književnost Univerziteta u Sarajevu smatrali su da nastavni plan i program vrijeda bosanske Muslimane i Republiku Bosnu i Hercegovinu. Oni su svoje argumente

iznijeli 1979. godine, tvrdeći da postojeći program studija jugoslavenske književnosti naglašava srpsku i hrvatsku književnost i predstavlja Bosnu i Hercegovinu kao vještačku komunističku tvorevinu.¹¹³ Na katedri za historiju se takođe razgovaralo o tome da li se usmjeriti na historiju naroda Jugoslavije ili na historiju naroda Bosne i Hercegovine. Većina onih koji su zagovarali priznavanje bosansko-muslimanske nacije su takođe podržavali prelazak na republičko obrazovanje, dok su drugi u jugoslavenstvu vidjeli najbolju zaštitu od prijetnje drugih nacionalizama. Na kraju su obje katedre odlučile akcenat prenijeti na proučavanje književnosti i historije naroda Bosne i Hercegovine. Akademija nauka i umjetnosti u Sarajevu je 1968. godine sa sličnim namjerama pokrenula inicijativu da se napiše sveobuhvatna sintetska historija Bosne i Hercegovine. Taj projekat nikada nije završen zbog neprestanih sporenja oko sadržaja.¹¹⁴

Tokom 1980-tih godina Sarajlije je sve više mučilo ekonomsko opadanje i politička nesloga. Ovi problemi su bivali sve veći tokom decenije nakon Titove smrti, kada je sa scene u socijalističkoj Jugoslaviji otišao njen utemeljitelj i konačni arbitar svih političkih sporova. Sarajlijama je bilo teško povjerovati da je on uistinu umro tog dana, 4. maja 1980. Slogan iz 1980-tih, "I nakon Tita, Tito", je djelomično predstavljao uvjerenje u dugovječnost njegove politike, ali je takođe izražavao nadu da bi njegovo nasljeđe moglo podmladiti zastarjelu socijalističku Jugoslaviju. Njegovi nasljednici su se pokazali nesposobnim iznaći održivo rješenje i za jednu veću krizu s kojom se Jugoslavija suočila. Ekonomski problemi su se udvostručili nakon Titove smrti. Vanjski dug, koji je 1981. već iznosio 18 milijardi dolara, je nastavio rasti, a inflacija je postepeno rasla tokom decenije, dok nije dostigla astronomske cifre 1989. godine.

Pod Titovim vodstvom jugoslavenski socijalizam nije negirao niti gušio nacionalni identitet, iako nisu sve grupe imale jednak status tokom svih godina socijalizma. U više navrata socijalističke vlasti su djelovale protiv nacionalista koji su smatrani prijetnjom socijalističkom poretku. Partijsko rukovodstvo i vlada u Bosni i Hercegovini, uvjereni da nakon Titove smrti nacionalizam prijeti stabilnosti republike, povelu su napad na ono što su smatrali nacionalističkim ekstremizmom. Tokom 1980-tih, Sarajevo je postalo centar antinacionalističke represije u Jugoslaviji. U Sarajevu su vođena dva krivična postupka u nadi da će se tako obeshrabriti javno izražavanje nacionalizma. Jedan postupak se vodio protiv pripadnika Mladih Muslimana, a drugi protiv srpskog nacionaliste Vojislava Šešelja.

Trinaest pripadnika Mladih Muslimana su u julu i avgustu 1983. osuđeni za podrivanje socijalističkog poretka.¹¹⁵ Predmet se uglavnom zasnivao na *Islamskoj deklaraciji* koju je Alija Izetbegović napisao krajem 1960-tih. Veza između tog dokumenta i podrivanja socijalističkog poretka je u najboljem slučaju upitna. U svom traktatu Izetbegović nigdje ne spominje Sarajevo, Bosnu i Hercegovinu, niti Jugoslaviju. *Islamska deklaracija* se može opisati kao pokušaj pronalaženja srednjeg kursa između konzervativizma i modernizma u globalnom islamu.¹¹⁶ Kao i u procesima koji su vođeni protiv Mladih Muslimana krajem 1940-tih, optuženima su izrečene različite zatvorske kazne. Izetbegović je osuđen na četrnaest godina zatvora. Odslužio je šest i iz zatvora izišao kao nesporni vođa najveće stranke bosanskih Muslimana 1990. godine.

Šest mjeseci nakon suđenja Mladim Muslimanima, tužiteljstvo je podiglo optužnicu i protiv Vojislava Šešelja, Srbina rodom iz Sarajeva koji je u to vrijeme predavao na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu.¹¹⁷ Šešelj je uvrijedio partijsko rukovodstvo kritikama na račun jednopartijske vlasti i politike predsjednika Tita i Edvarda Kardelja, vodećeg teoretičara partije. Šešeljevi neobjavljeni rukopisi su obilovali zaraznim srbonacionalizmom. On je zagovarao podjelu Bosne i Hercegovine između Srbije i Hrvatske i optuživao je vlasti za promoviranje muslimanskog nacionalizma i progone srpskih intelektualaca. Dio njegovih rukopisa je zaplijenjen u februaru 1984. dok je vozom putovao iz Sarajeva za Beograd. Na suđenju u julu 1984. osuđen je na osam godina zatvora zbog potpirivanja "neprijateljske propagande protiv ustavnog poretka Jugoslavije" ali mu je kazna dva puta smanjena kao rezultat žalbi. Pušten je u martu 1986. godine.

Dugoročno su se oba procesa pokazala kontraproaktivnim. Zatvor je i od Šešelja i od Izetbegovića napravio mučenike i obojicu početkom devedesetih doveo na čelo svoje nacionalne grupe. Šešelj je iz zatvora izašao još ogorčeniji, izražavajući sve oštrije kritike na račun socijalističkog sistema i njegovih navodnih progona Srba na sastancima u Beogradu u februaru 1987. i u Zagrebu u martu 1987. Preselio je u Beograd, aktivirao se u kampanjama prikupljanja sredstava od emigrantskih četničkih organizacija, i postao politički inventar u svojstvu tvrdolinijaškog srpskog nacionaliste. Osnovao je paravojnu jedinicu i regrutirao dobrovoljce koje će poslati u svoju rodnu Bosnu da počine neke od najgorih zločina protiv Muslimana u ratu 1992-95. godine.

Politički i ekonomski problemi početkom osamdesetih počeli su znatno da utiču na živote mnogih Sarajlija. A onda, dok je grad polako tonuo u istu ekonomsku depresiju koja je opsjedala ostatak zemlje, pad je privremeno zaustavljen jednim jedinstvenim činom: odlukom Međunarodnog olimpijskog komiteta da organizaciju XIV zimskih olimpijskih igara povjeri Sarajevu.

Olimpijski krešendo

Zimske olimpijske igre 1984. su predstavljale odgovarajući vrhunac deцениjama njegovanog okretanja turizmu, sportu, estetskoj draži i višem životnom standardu. Grad je izvukao direktne koristi ne samo od igara već i od objekata koji su izgrađeni u pripremi za igre. Nakon što je objavljeno da je Sarajevo dobilo Olimpijadu, grad je pokrenuo ambicioznu građevinsku kampanju. Mnoge građevine su izgrađene da bi služile armiji sportista, navijača, visokih zvanica i novinara koji su se slili u grad. Na brdu Mojmiilo je izgrađeno Olimpijsko selo za sportiste, kao novi doprinos nizu visokih stambenih zgrada u sarajevskoj općini Novi Grad. Sportski centar Zetra je izgrađen pored Stadionu Koševo, koji je obnovljen da bi služio kao mjesto otvaranja igara 1984. godine.

Pored nekoliko hotela koji su izgrađeni u blizini olimpijskih objekata na planinama Bjelašnica i Igman, hotel Holiday Inn je izgrađen na području Marindvora, na zapadnoj strani centra grada. Sa svojom kockastom strukturom i upadljivom žuto-smeđom fasadom, ovaj hotel je odmah postao najkontroverznija građevina u gradu. Ivan Štraus, arhitekt koji je projektovao hotel, objasnio je da projekat "parafrazira na savremen način prostornu organizacionu šemu sarajevskog Morića hana iz XVII. stoljeća, a u likovnom smislu iznenađuje žutom bojom aluminijumske fasadne obloge desetospratnog kubusa."¹¹⁸ Ocjena Rogera Cohena, novinara New York Timesa koji je tokom rata mjesecima živio u hotelu, je daleko manje velikodušna. Vjerovatno izražavajući stav većine, on je hotel opisao kao "grozomornu kocku boje senfa... projektovanu, čini se, sa prvenstvenim ciljem izazivanja užasa."¹¹⁹ Bez obzira na ocjene arhitektonskog rješenja, hotel je do danas ostao upadljiv objekat, iznenađujuća žuto-smeđa kocka usred sivih fasada Marindvora.

Komunalne usluge i strukture su modernizirane zbog predstojećih igara. Velika nova zgrada PTT-a, izgrađena od horizontalno postavljenih

betonskih ploča, podignuta je usred bezličnih stambenih blokova u Novom Sarajevu. Snabdijevanje prirodnim gasom prošireno je na čitav grad i grijanje na ugalj je postepeno izašlo iz upotrebe, čime se smanjio veliki izvor vizualnog zagađenja ali je grad postao ranjiviji na zaustavljanje priliva energije koje će ga pogoditi u narednom ratu. Mnoge osmanske i austrougarske građevine su renovirane i popravljene, a neke dugo zapuštene fasade su restaurirane. Moderni aerodromski terminal završen je tačno na vrijeme da primi sportiste i putnike koji su došli na igre.

XIV. zimske olimpijske igre su svečano otvorene 8. februara 1984. godine, uz pozdravne govore predsjednika Međunarodnog olimpijskog komiteta Juana Antonia Samarancha i predsjednika Predsjedništva SFRJ Mike Špiljka. Sa njima na postolju je bio i jedan bosanski Hrvat, Branko Mikulić, političar koji će kasnije postati savezni premijer i čiji je politički uticaj doveo do prihvatanja Sarajeva kao domaćina XIV. zimskih olimpijskih igara. Istoga dana, obnovljena austrougarska vila u centru grada je svečano otvorena kao Muzej XIV. zimskih olimpijskih igara uz prisustvo sličnog kruga zvaničnika. Muzej će čuvati sjećanja na olimpijadu samo osam godina, prije nego što 1992. postane jedan od prvih kulturnih objekata koji su sa brda razorili srpski nacionalisti. Kada je otvoren, međutim, ovaj muzej je smatran objektom koji će zauvijek čuvati sjećanja na olimpijska sportska dostignuća u gradu.

Jedna stvar je, međutim, nedostajala na ceremoniji otvaranja: snijeg. Iako je na skijalištima bilo dovoljno snijega, grad je bio lišen zimske atmosfere kojoj su se mnogi nadali. Dva dana nakon otvaranja, ta je kriza riješena, momentalno stvarajući novu. Palo je toliko mnogo snijega da je grad bio u vanrednom stanju dva dana a skijaška takmičenja su odgođena za nekoliko dana.¹²⁰ Za Sarajlije, od kojih je većina bila sekularna i udaljena od vjere predaka, snijeg je izgledao kao čudo koje je donijela nepoznata ruka da bi osigurala uspjeh igara. I grad i borilišta su sada imali dovoljno snijega na radost svih, a nedelju dana kasnije još jedna mećava je osigurala dodatni snježni pokrivač.¹²¹

Nesocijalistički svijet je Sarajevu predstavljen na najbolji mogući način. S obzirom da su hotelski kapaciteti bili posve nedostatni, mnogi posjetitelji su smješteni u privatnim domovima Sarajlija gdje su imali prilike iskusiti poznato sarajevsko gostoprimstvo. Hiljadu i po takmičara i dvadeset dvije hiljade posjetitelja su uključivali političke rukovodioce, holivudske zvijezde, jato sportista i gomilu novinara iz cijelog svijeta. Oni su otišli sa živim

sjećanjima na divne dane koje su proveli u idiličnom gradu okruženom vrhunskim zimskim sportsko-rekreativnim centrima. I Sarajlije su se rado sjećale igara i posjetitelja, i mnogi su dvije sedmice Olimpijskih igara smatrali vrhuncem u stoljetnoj historiji grada.

Euforija nije potrajala. Olimpijski krešendo je predstavljao ironičan vrhunac koji je iscijedio posljednje prednosti iz sve zastarjelijeg i nefunkcionalnijeg društvenopolitičkog sistema. U godinama nakon Olimpijade, žestoka građevinska aktivnost je posustala u svim oblastima izuzev stambene gradnje. Nekoliko napola dovršenih projekata je nakon Olimpijade jednostavno napušteno, ostavljajući da propadaju i ramove i betonske grede za nikad završenu obilaznicu sa četiri trake na Koševu koja bi ubrzala promet do zapadnog kraja grada. Sa lijepim sjećanjima na dvije sedmice u središtu svjetske pažnje, Sarajlije su ostavljene da potonu u krizu koja je sve više rasla u Jugoslaviji u drugoj polovini osamdesetih.

PROPAST SOCIJALIZMA I NACIONALNA PODJELA SARAJEVA

Tranzicija iz socijalizma, koja je u Sarajevu počela krajem 1980-tih, prekinuta je 1992. godine ratom i dugom opsadom koja je gotovo uništila grad. Još 1991. godine, dok je rat bjesnio u susjednoj Hrvatskoj, malo je koji Sarajlija vjerovao da će katastrofa zadesiti i njegov grad. Dok je komunizam propadao u Sovjetskom Savezu i Istočnoj Evropi, većina Sarajlija je s optimizmom gledala na budućnost, očekujući mirnu tranziciju prema demokratiji, ekonomskom oporavku i nastavku zajedničkog života. Oni su, takođe, osjećali euforiju koja se širila sa kolapsom komunizma u Istočnoj Evropi. No, svjesni sila podjele koje su donijele toliko zla pola stoljeća ranije, mnoge Sarajlije su svoj entuzijazam zauzdavale strahom od separatističkog nacionalizma. Njihovi strahovi su se pokazali opravdanim. Ni Sarajevo, ni Republika Bosna i Hercegovina nisu imali dovoljno snažne političke institucije i ekonomiju da bi zaustavili separatističke snage koje su ih na kraju pregazile. Agresivni srpski nacionalizam u Srbiji i Crnoj Gori od 1987. godine, i hrvatski nacionalizam u Hrvatskoj od 1989. godine, ukazivali su da je malo vjerovatno da će Sarajevo izvršiti tranziciju prema pluralističkom društvu bez intervencije svojih susjeda.

Slabljenje organa vlasti i gubitak autoriteta

Oslabljena ekonomskom krizom, nacionalizmom, i političkom decentracijom koja je uvedena Ustavom iz 1974. godine, Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija je krajem 1980-tih izgubila veliki dio svoje efikasnosti i legitimnosti. Zbog sličnih razloga, gradska vlast u Sarajevu je 1990-tih godina izgubila dio svojih ovlasti, ostavljajući grad na milost i nemilost podjelama i glasnim zahtjevima sastavnih općina. Dok su van-

zakonske ekonomske aktivnosti u gradu cvjetale, Savezna vlada je pokušavala uvesti ekonomske reforme da bi jugoslavensku ekonomiju izvukla iz katastrofalnog stanja. Nažalost, najbolji pokušaj spašavanja jugoslavenske ekonomije je bio i posljednji. Nakon stupanja na dužnost 1989. godine, savezni jugoslavenski premijer Ante Marković, bosanski Hrvat rodom iz Konjica, je uveo drastične mjere slične "šok terapiji" koja je kasnije korištena u mnogim zemljama Istočne Evrope. On je kurs dinara vezao za njemačku marku, liberalizirao je uvoz da bi uveo konkurenciju neefikasnim domaćim proizvođačima, i počeo proces privatizacije društvene imovine za koji je smatrao da će trajati četiri do šest godina. Njegov program je zaista proizveo ekonomski šok. Inflacija je usporena i došla gotovo do nule u ljeto 1990. godine, a cijene su se stabilizirale. U isto vrijeme nestalo je likvidnosti u preduzećima svih veličina od kojih mnoga nisu bila u stanju izmiriti dugovanja prema dobavljačima. Plate su već dugo kaskale za cijenama i radnici su tražili povećanje plata umjesto daljeg stezanja kaiša.

Kao glavni grad i najveći industrijski centar Bosne i Hercegovine, Sarajevo je bilo pod snažnim udarom radničkog nezadovoljstva.¹ U ljeto i jesen 1990. godine, štrajkači su se slili u Sarajevo da bi nepopustljivim zvaničnicima dali na znanje svoje zahtjeve. Radnici Rudarskog kompleksa Kreka kod Tuzle su masovno došli u Sarajevo 19. avgusta, u trećoj sedmici štrajka, i održali skupove u Zetri. Zahtijevali su povećanje plata od 100 posto i odbili su ponudu da im se plate povećaju za 40 posto. Tri hiljade rudara, koji su nedavno prošli kroz katastrofalnu nesreću u rudniku koja je odnijela 137 života, su takođe tražili više spasilačkih i protivpožarnih jedinica. Sve ove zahtjeve iznijeli su republičkim zvaničnicima koji su već bili navikli da daju obećanja koja nisu mogli ispuniti samo da bi smirili sve veće grupe demonstranata.

Blokiranje računa preduzeća od strane povjerilaca je takođe izazvalo štrajkove. *Elektrobosna* u Jajcu je zatvorena u novembru 1990. zbog neplaćanja računa za struju *Eletropriivredi* Bosne i Hercegovine, čije su tarife bile više nego dvostruko veće od tarifa u Zapadnoj Evropi. Radnici *Elektrobosne* su 27. decembra 1990. teškom mašinerijom blokirali glavnu cestu za Sarajevo i zaprijetili da će to ponoviti početkom januara 1991. Nedostatak energije je takođe mučio velikog potrošača energije, kompleks *Aluminij* u Mostaru. Radnici *Famosa* (Fabrike motora Sarajevo) na Ilidži su započeli štrajk kada im preduzeće nije na vrijeme isplatilo plate. Kriza likvidnosti se širila kako je jedno preduzeće za drugim gubilo sposobnost

da plati dugove. Pored štrajkova, kriza je izazvala povećanje nezaposlenosti, stagnaciju proizvodnog sektora i pad izvoza.

Ekonomski potresi koje su izazvale Markovićeve reforme su se dešavali istovremeno sa unutrašnjim i vanjskim političkim krizama. Iračka invazija na Kuvajt u avgustu 1990. pogodila je mnoge Sarajlije. Građevinsko preduzeće *Hydrogradnja* imalo je oko 2400 zaposlenih koji su radili na projektima u Iraku, a energetsom gigantu *Energoinvestu* irački ugovarači dugovali su oko 34 miliona dolara. Prvi kontingent radnika se iz Iraka u Sarajevo vratio 10. avgusta 1990. godine, da bi za njima došli mnogi drugi. Projekti koji su u Iraku propali zbog rata koštali su ekonomiju Bosne i Hercegovine oko 360 miliona dolara. Iračko neplaćanje dospjelih računa je pogoršalo krizu likvidnosti u bankama i preduzećima u gradu. Neka preduzeća su ostavila minimalne posade na nekim objektima u sjevernom Iraku, ali su i oni na kraju evakuisani na insistiranje jugoslavenskog Ministarstva vanjskih poslova.

Program reformi je prije svega zahtijevao strpljenje. Umjesto toga, Marković se suočio sa širokom opozicijom koja je uključivala i najmoćnijeg političara u Jugoslaviji tog vremena, Slobodana Miloševića, predsjednika Republike Srbije. Reforme su ispraznile fondove za najvećeg potrošača saveznih prihoda, JNA. Miloševićevi štitićenici su u skupštinama Srbije i Crne Gore proturili zakone kojima se omogućava dodatno štampanje dinara. Ovo je potkopalo stabilnost valute i dovelo do porasta inflacije na nezapamćen nivo. Stopa inflacije se kretala u obliku slova N, rastući tokom 1980-tih, zatim padajući gotovo na nulu u ljeto 1990. godine, da bi ponovo naglo porasla. Bosni i Hercegovini je dodatno štetio priliv dinara iz Slovenije i Hrvatske, nakon što su ove republike usvojile vlastite valute 1991. godine. Rezultat toga je da su oficiri JNA primali ogromne plate zahvaljujući nekontroliranom štampanju novca od strane Savezne jugoslavenske vlade. Oficiri JNA i Miloševićev režim su bili primarni korisnici ovih promjena, koje je vjerovatno organizirao sam Milošević, bivši bankar kojem nikada nije odati priznanje za neprevaziđenu vještinu s kojom je koristio ekonomsku i monetarnu politiku kao oružje u ratovima koji su proizašli iz raspada Jugoslavije.

Sve ozbiljnija ekonomska kriza je dovela do eksplozije nezakonitih komercijalnih aktivnosti u Sarajevu i do erozije sposobnosti vlade da regulira gradnju u urbanim sredinama i da naplati poreze. Usred podivljale ilegalne gradnje, najviše kontroverzi je izazvala benzinska pumpa na Bembaši.

Smješteni u uskom prolazu duž rijeke Miljacke na krajnjem istočnom kraju grada, ogromni rezervoari za benzin su instalirani u neposrednoj blizini ruševina derviške tekije koju je izgradio osnivač grada Isa-beg Ishaković oko 1462. Naftna kompanija *Energopetrol* je počela sa gradnjom pumpe u oktobru 1989. godine, iako je preduzeće dobilo građevinsku dozvolu tek naknadno, u junu 1990.² Gradnja pumpe je izazvala val protesta, kako od muslimanskih vjernika tako i od onih koji su gajili sekularni interes za očuvanje historijskog nasljeđa grada. U potezu koji bi se mogao opisati kao otvoreno mito, *Energopetrol* je platio izgradnju novog mosta koji je povezao mali pojas na južnoj obali Miljacke sa Bašćaršijom. "Most je poklon *Energopetrola* građanima Sarajeva kao razumijevanje za izgradnju benzinske stanice 'Bembaša'", izjavio je jedan zvaničnik.³ Most i benzinska pumpa su otvoreni istog dana, 31. jula 1990. Usprkos velikodušnom poklonu *Energopetrola*, pumpa je i nakon svog otvaranja nastavila izazivati kritike.

Benzinska pumpa na Bembaši predstavlja tek jedan primjer nepoštivanja urbanističkog plana i građevinskih ograničenja. Izgradnja novih objekata se nastavila nesmanjenim intenzitetom u periodu 1989-1991, prkoseći općem ekonomskom opadanju. Migracija u Sarajevo je stvarala kontinuiranu potražnju za stambenim prostorom, i vrijednost urbanog zemljišta je vrtoglavo rasla. Gradski inspektori, za koje se sumnjalo da imaju nedozvoljene finansijske odnose sa građevinarima, su postepeno gubili kontrolu nad dozvolama za izgradnju novih objekata.⁴ Primjer nevolja koje su zbog toga nastajale je bila i streljana Streljačkog saveza. Bosanski strijelci, vječiti učesnici na evropskim takmičenjima, dugo su vježbali u streljani u Novom Gradu. Smještena na mjestu koje se smatralo udaljenim od urbanih aktivnosti, streljana Streljačkog saveza se do 1990. našla okružena sa 15 novih objekata, uključujući i privatnu stambenu zgradu (bespravno sagrađenu) i dječiji centar. Koševski Sportsko-rekreacioni centar, u čijem vlasništvu se nalazila streljana, bezuspješno je protestirao kod općinskih vlasti u Novom Gradu. Streljana je skraćena sa tri stotine na pedeset metara. No, za prolaznike je i dalje postojala opasnost zalutalog metka. U novembru 1990. članovi Saveza su organizirali skup kojem je prisustvovalo oko pedeset ljudi, da bi protestirali zbog nemoći gradskih inspektora i iznijeli zahtjev da se bespravno sagrađena stambena zgrada sruši.

Bespravna gradnja je takođe utjecala na tradicionalnu upotrebu Bašćaršije, glavnog trgovačkog kvarta. Nakon što je jedna kuća stradala u požaru, obnovljena je bez dozvole vlasti. Vlasnik je tvrdio da je sve "radio u

skladu sa zakonom”. No, drugi su tvrdili da je obnovljeni objekat izašao iz originalnih gabarita. Prva od pet planiranih stambenih zgrada, pored historijskog javnog kupatila (hamama) i katoličke bogoslovije odmah preko puta katedrale na sjevernoj strani, je trebala biti ograničena na četiri sprata, ali građevinski planovi su predviđali veći objekat. Prema riječima Dženane Gološ, direktorice gradskog Zavoda za zaštitu spomenika, “ovakva gradnja objekata ispred Bogoslovije degradiraće i devastirati postojeće spomenike u prostoru”.⁵ Takođe je istakla da njen Zavod nije konsultiran u vezi sa planiranom gradnjom. Objekat je izgrađen bez ispunjenja zahtjeva grada.

Crno tržište je doživjelo procvat 1990. godine, kada je roba otvoreno prodavana na ulicama u cijelom gradu. Sarajlije su pohrlile na ove “buvlje pijace”. Cigarete, alkohol, prehrambeni proizvodi, kozmetika i dijelovi za automobile su se prodavali po cijenama nižim od onih u prodavnicama zahvaljujući tome što prodavači nisu plaćali poreze. Njihova robom natovarena vozila su imala tablice Mađarske, Rumunjske i drugih istočnoevropskih zemalja. Donosili su različitu stranu robu sa cijenama koje su bile niže od cijena u legalnim prodavnicama koje su plaćale poreze i ionako jedva preživljavale pod teretom reformi. Mjesecima je policija zatvarala takve tezge i prisiljavala ih na premještanje, ali u ljeto 1990. prodavači su nadvladali policiju i vlasti zahvaljujući svojoj mnogobrojnosti i upornosti. Gradske vlasti su im dozvolile da uspostave zvaničnu pijacu na Stupu, pored ceste prema aerodromu, ali su se trgovačke aktivnosti tamo uskoro proširile na cestu, ometajući saobraćaj. Krajem avgusta 1990. policija je protjerala putujuće trgovce sa Stupa, da bi se oni samo preselili na druge prazne lokacije u gradu. Mnogi su prešli na otvoreni prostor na Ciglanama, u blizini centra grada i preko puta velikog istoimenog naselja u kojem su živjeli građani boljeg imovnog stanja.

Suočeni sa konkurencijom buvljih pijaca, mnogi distributeri koji su poslovali po zakonu su počeli otvarati diskontne prodavnice. Petnaest diskonta je otvoreno u Sarajevu 1990. godine, i novi su otvarani sve do prvog dana rata 1992. Tradicionalne prodavnice su se suočile sa nelikvidnošću, blokiranim računima i dugovima. Promet im je usporen pa su imale manje gotovine na raspolaganju za plaćanje dobavljačima. One su se našle u klasičnoj krizi smanjene likvidnosti dok su tezge na otvorenim pijacama ugrožavale temelje socijalističkog sistema.

U svim ovim situacijama, Sarajlije su izražavale frustriranost nesposobnošću vlasti da riješe probleme grada. Vladu su smatrali udaljenom od

stvarnog života, a njene zvaničnike nezainteresiranim i korumpiranim. U novijim dijelovima grada, poput općine Novi Grad, ljudi su protestirali zbog bespravne gradnje i zagušenosti zbog nekontroliranog širenja grada. Ovakav razvoj događaja navodi na zaključak da su regulativne sposobnosti vlade počele slabiti mnogo prije dolaska nacionalista na vlast u novembru 1990. godine, što je doprinijelo širenju razočarenja u socijalizam i pobjedi nacionalista. Država nije odumrla, kao što je predviđala marksistička teorija. Ona je jednostavno izgubila kontrolu.

Podjednako zabrinjavajući kao i iznenadne ekonomske promjene, nacionalizam u susjednim republikama je predstavljao sve veću prijetnju stabilnosti u Bosni i Hercegovini i Sarajevu. Milošević, koji je 1987. došao na čelo Republike Srbije, stimulisao je intenziviranje nacionalističke propagande čiji su napadi bili usmjereni prema bosanskim Muslimanima, Bosni i Hercegovini i gradu Sarajevu.⁶ Propagandisti su nipodaštavali bosanske Muslimane tvrdeći da su oni Srbi islamske vjeroispovijesti koji su izdali srpski narod i zavjerali se da stvore islamsku državu sa Sarajevom kao svojom prijestonicom. U ovim napadima bosanski Muslimani su prikazivani kao ljudi nižeg reda, seksualno nemoralni i kukavice. Sarajevo je prikazivano kao tamni vilajet (vilajet je stari naziv osmanske administrativne jedinice), sugerišući da su tragovi osmanske vladavine i represije srpskog naroda i srpske pravoslavne crkve zatrovali život u gradu. Srpski nacionalisti su oživjeli sjećanja na strašne sudbine mnogih Srba u Drugom svjetskom ratu i za to okrivili bosanske Muslimane, koji su saradivali sa ustaškim režimom. Iako se činilo da ovi napadi propagande imaju malo učinka u Bosni i Hercegovini,⁷ oni su zapalili plamen nacionalizma među Srbima u Srbiji, Crnoj Gori i na kraju u Hrvatskoj, što je doprinijelo izbivanju rata 1992. godine koji će donijeti teror i smrt Sarajevu i njegovoj stoljetnoj tradiciji zajedničkog života.

Počeci političkog pluralizma

Politički pluralizam je procvjetao u Sarajevu mnogo prije njegovog ozakonjenja. Skupština Bosne i Hercegovine, opterećena dugim diskusijama o ustavnoj strukturi postsocijalističke republike, uspjela je tek posljednjeg dana mjeseca jula 1990. godine odobriti paket ustavnih promjena kojima se omogućavaju višepartijski izbori.⁸ Izbori su tada već bili održani u Sloveniji (u martu 1990.) i Hrvatskoj (u aprilu 1990.), a u Bosni i Hercegovini

su mnoge grupe već mjesecima radile na organizaciji stranaka u iščekivanju odobrenja Skupštine. Plašeci se konkurencije, različite grupe su se okupile da bi ustanovile "inicijativne odbore", što je bio prvi korak u organiziranju stranaka koje su trebale biti formalno proglašene nakon što Skupština odredi uslove i datume višepartijskih izbora.

Višepartijski izbori su zakazani za novembar 1990. godine, sa komplikiranim glasačkim listićima. Svaki Bosanac je mogao dati do sedam glasova za sedmočlano Predsjedništvo Bosne i Hercegovine (po dva za hrvatske, srpske i muslimanske kandidate i za jednog iz reda "ostalih"). Pored toga, glasači su trebali birati između različitih lista za poslanike u Vijeću građana Skupštine Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine i delegate u skupštinama opština u kojima su stanovali. Glasači u Sarajevu su takođe mogli birati između lista kandidata za Gradsko vijeće Sarajeva. Desetine stranaka je oformljeno u proljeće i ljeto 1990. s namjerom kandidiranja na izborima. Samo šest njih se, međutim, pokazalo utjecajnim u prelaznom periodu između kraja socijalizma i početka bosanskog rata u aprilu 1992.⁹ Tri su predstavljale multietnička biračka tijela a tri su bile čisto nacionalne stranke. Građani Sarajeva su igrali ključne uloge u svih šest grupa.

Savez komunista i Socijalistički savez, organizacije koje su imale vlast tokom socijalizma u Bosni i Hercegovini, napustile su monopolistički stav prema vlasti i postale socijaldemokratske partije. Obje stranke su promijenile ime i barem pokušale promijeniti imidž u javnosti u pripremi za novembarske izbore. U ljeto 1990. godine, Socijalistički savez je usvojio naziv Demokratski socijalistički savez,¹⁰ a Savez komunista je postao Savez komunista Bosne i Hercegovine – Socijaldemokratska partija, nezgrapnan naziv koji je odavao ambivalentnost same partije prema komunističkom nasljeđu. Nakon što je izgubila izbore, o čemu će biti još riječi, partija je ponovo promijenila naziv, ovoga puta posve odbacujući komunističku odrednicu i postajući jednostavno Socijaldemokratska partija ili SDP (kako se i ovdje označava od maja 1990. do današnjih dana).¹¹ Iako su dvije stranke nominirale različite liste kandidata, one su spojile predizborne kampanje. Kandidati iz svake stranke su zajedno dolazili na predizborne skupove, obećavali očuvanje partizanske tradicije i upozoravali da bi pobjeda nacionalnih stranaka dovela do nacionalne podjele. Na početku kampanje dvije udružene stranke uživale su prednost velikog članstva i lokalnih organizacionih odbora. Ankete javnog mnijenja su cijelo vrijeme trajanja kampanje pokazivale da su socijaldemokratske stranke u prednosti među glasačima u

Bosni i Hercegovini.¹² Rukovodstva dviju stranaka su očekivala da će posve prevagnuti među glasačima u Sarajevu, uvjereni da su građani Sarajeva više posvećeni idealima i vrijednostima zajedničkog života od drugih u Bosni i Hercegovini.

Na Titov rođendan, 25. maja 1990. godine, SDP BiH je organizirao skup u centru Sarajeva kojem je prisustvovalo oko stotinu hiljada ljudi.¹³ Skup je održan na istoj lokaciji na kojoj se Tito obratio podjednako brojnom skupu u novembru 1945. Rukovodstvo SDP-a je svoj skup dodatno oblikovalo prema Titovom govoru, ističući iste simbole, koristeći sličnu retoriku i obraćajući se sa istog balkona. Nijaz Duraković, predsjednik SDP-a Bosne i Hercegovine, ponavljajući Titove opaske, osudio je pretjerani nacionalizam koji je dolazio iz Beograda i Zagreba. Njegova poruka je bila prožeta socijalističkim temama, naročito bratstvom i jedinstvom. Plakati i slogani na podijumu su isticali važnost ujedinjene Bosne i Hercegovine i odbacivali nacionalističke poruke kao poruke podjele: "NE nacionalizmu, NE napadima na integritet BiH, NE napadima na Tita", stajalo je u jednom telegramu koji je pročitao sa podijuma. Skup je kasnije postao poznat kao "NE miting".

Jedna nova stranka, Savez reformskih snaga Jugoslavije (koja se ovdje naziva Reformisti) sa SDP-om i Demokratskim socijalističkim savezom dijelila je odanost partizanskoj tradiciji i jugoslavenstvu i snažno je podržavala tranziciju ka tržišnoj ekonomiji. Primarni organizator Reformista je bio savezni jugoslavenski premijer Ante Marković, tvorac ranije pomenutih tržišnih ekonomskih reformi, koji se nadao da će se njegova znatna popularnost prenijeti na stranku koju je osnovao. On je odabrao planinu Kozaru u Bosanskoj krajini kao mjesto održavanja osnivačke skupštine i zakazao je za 29. juli, samo dva dana nakon četrdesetdevetogodišnjice partizanskog ustanka (27. jula), da bi potcrtao lojalnost novoosnovane stranke partizanskom nasljeđu. Nenad Kecmanović, rektor Univerziteta u Sarajevu i poznati politički aktivist tokom posljednjih godina socijalizma, je tokom kampanje postao vodeći glas Reformista u Bosni i Hercegovini. Tokom cijelog trajanja izborne kampanje, većina anketa je Reformiste stavljala na drugo mjesto po popularnosti među glasačima, poslije alijanse SDP-a i Demokratskog socijalističkog saveza.

Vjerujući da njihova jaka organizacija i veliko biračko tijelo predstavljaju neodoljiv resurs, vođe dviju partija socijaldemokratske orijentacije su ponudile Markoviću svoju podršku u zamjenu za njegovo pridruživanje

alijansi. Marković je ponudu glatko odbio iz straha da se na njega ne prenese mrlja socijalističkih neuspjeha. Bila je to sudbonosna odluka. Iako su socijaldemokratska rukovodstva nastavila podržavati ideje Reformista i pomogla u registraciji lokalnih reformskih kandidata, Reformisti nisu uzvratili i svaki izborni štab je potkopavao popularnost onog drugog tokom predizborne kampanje.¹⁴

Tri velike nacionalne stranke, po jedna za bosanske Muslimane, Srbe i Hrvate, osnovane su 1990. kao opozicija Socijaldemokratima i Reformistima. Tri stranke su imale mnogo zajedničkog. Svaku su vodili istaknuti sarajevski intelektualci, kritičari socijalističkog poretka, od kojih su neki proveli izvjesno vrijeme u zatvoru ili su se iz drugih razloga smatrali progonjenim od strane komunističkih vlasti. Svaka partija je svoje biračko tijelo definirala kao pripadnike jedne etnonacionalne zajednice i nijedna nije pokušavala privući glasače druge dvije nacionalne stranke. Svaka nacionalna stranka je apelirala na glasače da daju samo po dva glasa kolektivnom predsjedništvu umjesto svih sedam na koliko je svaki glasač imao pravo, da bi osigurali da svaki član Predsjedništva doista predstavlja samo jedan narod. Svaka stranka je stvorila ekskluzivni svijet simbola koristeći prepoznatljive boje, slogane, znakove, praznike i grbove koji su bili karakteristika tog naroda i nisu imali dodirnih tačaka sa simbolima drugih nacionalnosti. Svaka stranka je održala osnivačku skupštinu u sportskom centru Skenderija u ljeto 1990. godine (očigledno ne primjećujući ironiju odricanja od komunizma u objektu koji je predstavljao simbol dostignuća arhitekture iz doba socijalizma). Stranačka vodstva su na osnivačkim skupštinama iznijela svoje programe, a vođama druge dvije nacionalne stranke je omogućeno da sa govornice pozdrave skup. Svaka stranka je željela zadobiti monopol na zastupanje vlastite etnonacionalne grupe uklanjanjem disidenata i marginaliziranjem mogućih rivala unutar vlastitog naroda.

Nacionalne stranke iz 1990-tih se nisu pozicionirale kao uzajamni rivali, već kao stranke sličnih ciljeva, naglašavajući svoju opoziciju Socijaldemokratima i Reformistima. Često su jedne s drugima saradivale u suprotstavljanju ne-nacionalistima. Mnogo više nego što je to bio slučaj tokom habsburške vladavine i jugoslavenske kraljevine, najveće stranke bosanskih Srba i Hrvata bile su pod direktnim uticajem vodećih političara iste nacionalnosti u susjednoj Srbiji i Hrvatskoj. (Hrvatski predsjednik Franjo Tuđman je dva puta promijenio predsjednika stranke bosanskih Hrvata u prvim godinama njenog postojanja.) Bez obzira na žestoko osuđivanje

komunizma kao propalog političkog sistema, rukovodstva sve tri stranke su usvojila većinu organizacionih struktura i procedura komunističkog režima. Sve tri stranke su prakticirale demokratski centralizam (iako ga nisu tako zvale), u kojem su lokalna rukovodstva mogla debatirati o partijskoj politici ali se od njih očekivalo da slijede svoje vođe kada se donese odluka. Po svojoj strukturi, stranke su slijedile model SK iz vremena socijalizma i administrativnu organizaciju Republike Bosne i Hercegovine. Svaka stranka je imala glavni ili izvršni odbor, kao najviše tijelo za donošenje odluka u Bosni i Hercegovini, gradski odbor za Sarajevo, i opštinski odbor za svaku od 109 općina u kojoj je postojao značajan broj članova. Svaki niži organ je imao stvarnu moć, ali se od njih očekivalo da slijede smjernice glavnog odbora odnosno vodećih dužnosnika stranke.

Nacionalne stranke, iako su usvojile strukturu i ponašanje iz socijalističkog perioda, odstupile su od komunističkog uzora u čestom formiranju *ad hoc* tijela za donošenje i izvršavanje hitnih odluka. Najčešća forma takvog organa je bio "krizni štab", koji su stranački i vladini zvaničnici formirali u desetinama situacija i na različitim nivoima vlasti, kao i unutar stranke. Tokom svog postojanja koje je trajalo od nekoliko dana do više mjeseci, krizni štabovi su često uzurpirali i prekoračivali ovlaštenja organa vlasti i partijskih tijela. (Mnogi lideri srpskih kriznih štabova odigrali su ključne uloge u činjenju ubistava, protjerivanja i drugih aktivnosti etničkog čišćenja u proljeće i ljeto 1992.) Pored toga, savjet nacionalne stranke Srba, sačinjen od vodećih srpskih intelektualaca sa sarajevskog Univerziteta kao i viših stranačkih rukovodilaca, je imao ogroman utjecaj iako se rijetko sastajao. Slični odbori su takođe igrali značajnu ulogu u druge dvije nacionalne stranke.

Druga *ad hoc* organizacija svake političke stranke su bili klubovi poslanika, čiji su članovi bili svi poslanici te stranke u datom zakonodavnom tijelu. Broj poslanika u tri vrste zastupničkih tijela – skupštinama općina, Skupštini BiH i radskom vijeću Sarajeva – je rastao u socijalizmu jer je prema doktrini samoupravljanja široko učešće bilo važnije od efikasnosti u zakonodavnim organima. Klubovi poslanika su predstavljali neformalno mjesto za diskusiju. Sa dolaskom višepartijske vlasti krajem 1990. i tokom 1991. godine, sjednice zakonodavnih tijela su često prekidane dugim pauzama da bi se poslanicima i partijskom rukovodstvu omogućilo da iza zatvorenih vrata postignu unutarstranački dogovor. Klubovi poslanika su često donosili odluke koje su upravljale kasnijim glasanjem poslanika i

obavezivale stranku na određeni kurs djelovanja. Klubovi su bili neophodni da bi politički život u postsocijalističkoj Bosni i Hercegovini mogao uopće funkcionirati.

Vodeći Muslimani su održali osnivačku skupštinu Stranke demokratske akcije (SDA) 26. maja u Sarajevu, kojoj su prisustvovali delegati iz 73 od 109 općina u BiH.¹⁵ Stranka je za svog predsjednika izabrala dugogodišnjeg disidenta Aliju Izetbegovića. Izetbegović je iz zatvora pušten 1989. godine, nakon što je odslužio šest od četrnaest godina na koliko je bio osuđen 1983. Stranka je izrazila podršku očuvanju Bosne i Hercegovine kao zajedničke države Muslimana, Srba i Hrvata. Gradski odbor SDA je održao odvojenu sjednicu 5. jula 1990. godine, na prvi dan muslimanskog praznika Bajrama, u sportskom centru Zetra.¹⁶ Obraćajući se skupu od oko četiri hiljade ljudi, predsjednik Gradskog odbora Fehim Nametak je rekao da će SDA nastojati “da vrati Sarajevu onaj njegov istinski društveni i kulturni identitet”. Izdvajajući slučaj izgradnje benzinske pumpe na Bembaši kao “varvarski čin”, obećao je da će učiniti sve da se historijskom jezgru starog grada vrati “onaj njegov pravi i istinski sjaj” i pozvao da se ulože naponi u zaštitu okoliša. Da se ne bi pomislilo kako je on tek aktivist za zaštitu životne okoline, pozvao je i na restituciju vakufske imovine koja je nacionalizirana nakon Drugog svjetskog rata. Optužujući komuniste da su ignorisali “nacionalne posebnosti bosanskohercegovačkih Muslimana”, izrazio je podršku očuvanju Jugoslavije kao zajednice suverenih naroda i republika. Nakon govora su uslijedili zabavni muzički nastupi sa šarolikim repertoarom koji se kretao od sevdalinka do savremenog rokenrola.

Srpska demokratska stranka (SDS) je osnovana prema smjernicama srpskih intelektualaca i političkih lidera iz Beograda. Organizatori su se na početku obratili rektoru Univerziteta Kecmanoviću sa ponudom da stane na čelo stranke, što je on odbio da bi se pridružio Reformistima.¹⁷ Radovan Karadžić, usprkos tome što je na početku porekao bilo kakav interes za tu funkciju, izabran je za predsjednika stranke. Na konferenciji za štampu 5. jula 1990. godine, objavio je da će bosanskohercegovački SDS svoj program i strategiju raditi po uzoru na SDS u Hrvatskoj, koji je bio vodeća stranka Srba u Hrvatskoj.¹⁸ Oko tri hiljade Srba prisustvovalo je osnivačkoj skupštini 12. jula u sportskom centru Skenderija i sa entuzijazmom pozdravilo Jovana Raškovića, karizmatičnog vođu SDS-a u Hrvatskoj, koji je poput Karadžića po zanimanju bio klinički psihijatar.¹⁹ No, Karadžić je bio taj koji je određivao vodeće principe stranke. On je istakao da SDS namje-

rava odvratiti Srbe od socijaldemokrata i njihove pogrešne komunističke ideologije, i izjavio je da će stranka insistirati na očuvanju Jugoslavije kao savezne države.

U avgustu 1990. godine, skup od pet hiljada ljudi se okupio na fudbalskom stadionu Romanija na Palama, da bi čuli rukovodstvo SDS-a kako ponavlja iste teme sa prvog sastanka SDS-a u centru Sarajeva mjesec dana ranije. Pale su za Sarajlije svih nacionalnosti predstavljale posebno mjesto. Okruženo skijalištima i netaknutim šumama, bilo je to omiljeno izletišta Sarajlija od kojih su mnogi odlučili baš tu izgraditi vikendice. U općini su se nalazila uspješna zimska odmarališta i hoteli koji su osiguravali prihod mnogim stanovnicima. Pale su lideri SDS-a 1990. idealizirali kao tvrđavu srpstva. Za srpske nacionaliste i rukovodstvo SDS-a, ta općina je predstavljala otjelotvorenje srpskog ideala ruralne samoodrživosti i otpora urbanim vlastima okrenutim isključivo prema gradu. Slaviša Kovač, govoreći o privlačnosti tog područja, pominjao je djela koja su navodno počinjena protiv Srba u drugim dijelovima Bosne i Hercegovine: "Ovdje na Palama podno gorde Romanije i zimske ljepotice Jahorine osjećajte se slobodno i komotno, jer ovdje srpsku djecu vole, autobuse ne kamenuju, srpska groblja niko ne skrnavi, niti se Srbin iseljava pod pritiskom. Jeste, odavde se nikada nismo selili niti ćemo se seliti."²⁰ Njegov idilični portret Pala je predstavljao zlokobnu najavu budućnosti tog planinskog odmarališta kao srpskog Berchtesgadena i djelovanja SDS-ovih nacionalista u postizanju srpskog etničkog ideala putem lokalne dominacije. Govornici su takođe okrivili socijalističku vlast za ukidanje željezničkog transporta na liniji između Sarajeva i Višegrada čime su navodno oslabljene veze sa Srbijom, i zbog neizgradnje neophodnih puteva. Objašnjavajući svoju ideju o Srbima koji mirno žive u saveznoj Jugoslaviji, Karadžić je istakao da drugi "kažu prekrajanje granica, [a] mi kažemo mir i samo mir".

Hrvatska demokratska zajednica (HDZ) Bosne i Hercegovine je predstavljala kćerku istoimene stranke u Hrvatskoj na čijem čelu je stajao bivši general, disident i historičar Franjo Tuđman. Kada je osnovana u Hrvatskoj, HDZ je zamišljena kao organizacija svih Hrvata ma gdje da žive, i Hrvati Bosne i Hercegovine su od početka izazivali interes partijskih organizatora. HDZ je svoju osnivačku sjednicu održao u sportskom centru Skenderija 18. avgusta 1990. godine, usred simbola koji su svjedočili o vezama stranke sa Hrvatskom i njenim liderom. Izvještene su hrvatske zastave sa prepoznatljivom šahovnicom, slike hrvatskog predsjednika Franje Tuđmana su

resile dvoranu a sastanak je otvoren intoniranjem hrvatske državne himne "Lijepa naša domovino".²¹

Usprkos veoma različitim ciljevima, nacionalne stranke su retoriku tokom kampanje usmjerile protiv vrhovnih neprijatelja nacionalizma, socijaldemokrata, i sa nešto manje žestine, protiv Reformista. Izborna matematika ih je konačno dovela do trostranog primirja. S obzirom da je svaki kandidat mogao glasati za sedam kandidata za kolektivnog šefa Republike, nacionalna stranka koja bi otuđila druge nacionaliste mogla je doživjeti poraz vlastitih kandidata. Stranačka rukovodstva su stoga zaključila nekoliko sporazuma tokom kampanje, uz obećanje da će izbjegavati uzajamne kritike. Da bi se izbjeglo buduće sporenje, oni su se dogovorili i o formulama za raspodjelu ključnih pozicija na svakom nivou vlasti na osnovu udjela koji će svaka stranka imati u ukupnom broju glasova.²² Tri stranke su obećale da će održati dogovorene etnonacionalne omjere tako što će svaka stranka imati pravo zamijeniti bilo kojeg dužnosnika koji da ostavku ili umre sa drugim članom iste stranke.

U posljednjih nekoliko sedmica predizborne kampanje, tri nacionalne stranke su održale zajedničke skupove na kojima su obećale glasačima da će očuvati i ojačati zajednički život u gradu.²³ Na sastanku u sarajevskoj općini Vogošća 13. novembra, dva lidera SDA i SDS uspješno su okrenuli retoriku socijaldemokrata protiv njih i optužili socijalistički režim za napete odnose između Srba i Muslimana.²⁴ Velibor Ostojić, govoreći u ime SDS-a, istakao je da su komunisti učili "kako se treba otuđivati od svoje duhovne i nacionalne kulture i doveli do toga da se večeras neprijatno osjećamo jer pokušavamo da budemo zajedno. Večerašnji skup je stvaranje novog zajedničkog života Srba, Muslimana i Hrvata". Drugi srpski govornici su tvrdili kako su Muslimani u Vogošći uvijek bili "dobre komšije Srbima" i da SDS želi konačno sve ljude osloboditi straha. Muhamed Čengić iz SDA je rekao kako je "ovaj skup pokazatelj da ovaj narod želi ostati i živjeti zajedno". Predstavnici HDZ-a su se takođe obratili skupu.

U danima neposredno prije novembarskih izbora, svaka nacionalna stranka je održala završni skup u Sarajevu. U posljednjem pokušaju pridobijanja glasača, lideri nacionalnih stranaka su naglasili svoju predanost održanju dobrih odnosa među narodima. Na velikom posljednjem predizbornom skupu SDA u prepunoj Zetri, prisutnima su se obratila tri kandidata za sedmočlano Predsjedništvo: Alija Izetbegović, Fikret Abdić (oboje u kategoriji "Musliman") i Ejup Ganić (u kategoriji "Ostali").²⁵

Muhamed Kreševljaković, kandidat SDA za predsjednika Gradskog vijeća u Sarajevu, je zatražio od glasača da podrže SDA da bi Sarajevo bilo “lijep, ljepši, najljepši, čist, čistiji i najčistiji grad”. Vjerna svom eklektičnom kulturnom nasljeđu, SDA je u predizborni skup uključila kulturne nastupe svih vrsta, od modne revije i rokenrol muzike do sevdalinke i hora Gazi Husrev-begove medrese. Safet Isović je prilikom predstavljanja muzičara rekao da je izvođenje sevdalinke “najmanje što može učiniti za sve narode Bosne i Hercegovine”.

Znakovito je da je SDS svoj posljednji predizborni skup održala na Palama.²⁶ Prepuni dom kulture je mogao čuti Karadžića kako optužuje Markovićeve Reformiste da su pokrali penzioni fond da bi finansirali svoju kampanju. Takođe je apelirao na međuetničku toleranciju, tražeći od prisutnih da paze „prije svega na njegovanje dobrih odnosa sa komšijama Muslimanima i Hrvatima sa kojima vijekovima žive složno na ovim prostorima”. Nadalje se pokušao odbraniti od optužbi da njegova saradnja sa drugim nacionalnim strankama kompromitira srpske ciljeve. “Lider Socijalističke partije i predsjednik Srbije Slobodan Milošević nema ništa protiv što mi odlično saradujemo praktično sa njegovim najvećim suparnicima u borbi za vlast”, rekao je tom prilikom, ističući da opozicija u Srbiji optužuje SDS za saradnju sa Miloševićevom Socijalističkom partijom Srbije. Kako se približavao kraj kampanje, svi nacionalisti su koristili sličnu retoriku da bi uvjerali narod da neće podsticati nacionalni separatizam nakon dolaska na vlast.

Pobjeda nacionalista

Nacionalne stranke Muslimana, Srba i Hrvata su 18. novembra 1990. doživjele ubjedljivu pobjedu i naslijedile raniji SK kao dominantne političke stranke u Sarajevu i u svim drugim općinama u Bosni i Hercegovini izuzev Tuzle i Vareša. Nacionalisti su dobili svih sedam mjesta u kolektivnom predsjedništvu, većinu mjesta u oba doma Skupštine BiH, i kontrolu nad 107 od 109 skupština općina.²⁷ Pojedinačno ili u kombinaciji, nacionalne stranke su osvojile većinu glasova u svakoj od deset sarajevskih općina. Od deset skupština općina, SDS je apsolutnu većinu imao samo na Palama (32 od 50 mjesta), dok je SDA apsolutnu većinu imala u Trnovu (19 od 30 mjesta) i Starom Gradu (37 od 70). Samo su u općini Novo Sarajevo nenacionalisti došli na korak od pobjede, osvojivši 49 mandata u poređenju

sa 51 koliko su osvojili nacionalisti. Nacionalisti su takođe stekli ubjedljivu kontrolu nad Gradskim vijećem Sarajeva. Tri stranke zajedno su osvojile 73 od 120 mjesta: 41 (ili 34 posto) je osvojila SDA, 28 (ili 28 posto) je osvojio SDS, a 4 (odnosno 3 posto) HDZ. Zajedno, dvije socijaldemokratske stranke i Reformisti osvojili su 42 mjesta (35 posto), što je tim strankama u kombinaciji dalo najveći jedinstveni blok poslanika. Međutim, nijedna nacionalna stranka nije željela sa njima ući u koaliciju, tako da su ostali bez vlasti, iako ne i bez glasa, u novom Gradskom vijeću.

U mjeri u kojoj su bile ujedinjene, tri nacionalne stranke su imale potpunu vlast. Pokazale su se sposobnim da održe jedinstvo prilikom uzajamne podjele mandata na svim nivoima vlasti u skladu sa međustranačkim dogovorima koji su postignuti tokom kampanje. U Gradskom vijeću, delegati tri nacionalne stranke zajedno su dali glas izboru Muhameda Kreševljakovića iz SDA za gradonačelnika, Maksima Stanišića iz SDS-a za predsjednika Izvršnog odbora (što je bio izvršni organ Gradskog vijeća) i Aleksandre Balvanović iz HDZ-a za potpredsjednicu Gradskog vijeća.²⁸ Reformisti su se priključili članovima SDP-a, Demokratskog socijalističkog saveza i nekoliko manjih stranaka i oformili opozicionu koaliciju poznatu kao Lijevo blok. Protestirali su zbog svog isključenja iz podjele glavnih funkcija u gradu, ali bez rezultata. I u Gradskom vijeću i u različitim skupštinama općina, članovi Lijevo bloka su marginalizirani i zanemarivani sve do kraja decenije.

Novoizabrana rukovodstva na svim nivoima vlasti suočavala su se sa sve manjim poreskim prihodima, sve većim zahtjevima za pružanje usluga, ekonomskom stagnacijom, radničkim nemirima i, do ljeta 1991. godine, sa raspadom funkcionalnog partnerstva između tri nacionalne stranke. U Skupštini Bosne i Hercegovine, poslanici SDA i HDZ su zagovarali veću autonomiju republike unutar saveznog jugoslavenskog sistema i razmatrali mogućnost traženja nezavisnosti. Poslanici SDS-a, s druge strane, protivili su se bilo kakvom slabljenju veza republike sa Jugoslavijom, insistirajući da svi Srbi trebaju živjeti u jednoj državi (Jugoslaviji) i žestoko su se protivili svemu što bi republiku dovelo bliže nezavisnosti. Iza retorike srpskih poslanika krila se implicitna prijetnja da će osnovati vlastitu odvojenu državu ako republika proglaši nezavisnost.

Građani Sarajeva su neprekidno tokom prve godine nakon izbora razgovarali o pitanju ustavnog odnosa Bosne i Hercegovine prema Jugoslaviji, ali su se debate u Gradskom vijeću kretale oko lokalnih pitanja koja

su samo ovlaš bila povezana sa pitanjima autonomije i nezavisnosti. Za vijećnike nijedno pitanje nije bilo akutnije od centrifugalne sile općina koje su tražile veću autonomiju od grada. Održavanje jedinstvenosti grada bio je najveći izazov za gradonačelnika Kreševljakovića. Nakon što je preuzeo dužnost u decembru 1990. godine, on je izrazio zabrinutost zbog moguće fragmentacije grada. "Sarajevo je u ovom momentu u nezavidnom političkom položaju i sa mnogo komunalnih problema" rekao je Kreševljaković. "Očito je da ne živi kao jedinstvena gradska cjelina, pošto ima mnogo opština, i sve je to rascijepano."²⁹ Rukovodstva svih općina, svih nacionalnih pripadnosti i iz svih nacionalnih stranaka, su smatrala da je njihova općina dobila manje nego što joj s pravom pripada u vidu prihoda i usluga od grada. Zvaničnici centralnih gradskih općina su se podjednako kao i oni sa ruralne periferije žalili na uskraćenost. Općina Centar je čak prijetila da će se povući iz gradskog budžetskog sistema.³⁰ Selim Hadžibajrić, predsjednik Skupštine općine Stari Grad je na zasjedanju Skupštine izjavio da će na području ove gradske općine važiti samo odluke koje ona donese, što su odbornici jednoglasno prihvatili.³¹ U januaru 1992. nadležni za prostorno uređenje u gradu su počeli planirati reorganizaciju grada da bi zadovoljili interese općina. Jedna od tri opcije koje su predložili bio je referendum u četiri najruralnije općine na kojem bi se odlučivalo da li će općine ostati u sklopu grada.³²

Deset općina je u početku predstavljalo mnogo veću prijetnju jedinstvu grada nego suprotstavljeni interesi izabranih nacionalista. Najviši zvaničnici vijeća iz SDA i SDS-a, Kreševljaković i Stanišić, često su se pojavljivali zajedno u pokušaju da umire nezadovoljna rukovodstva u općinama. Pored im se pridruživala i Balvanovićeva. Međutim, Stanišić je takođe učestvovao u stvaranju odvojenih paralelnih institucija SDS-a. Poput nekih drugih članova SDS-a, ni on nije bio siguran kojom brzinom i u kojoj mjeri stranka treba provoditi svoj separatistički program. Nasuprot tome, rukovodstva SDA i HDZ u Sarajevu su konzistentno davali podršku jedinstvu grada i Republike Bosne i Hercegovine tokom 1991. i početkom 1992. godine. U tome su im se pridružili i članovi opozicije Lijevog bloka.

Čak i dok su djelovali jedinstveno u otporu fragmentaciji grada na sastavne općine, rukovodstva tri nacionalne stranke su radila na sistematskoj podjeli mandata i funkcija u svakom organu vlasti, instituciji i preduzeću u gradu.³³ Najvažnije osobe u mrežama pod patronatom nacionalista provele su veći dio 1991. godine radeći na osiguravanju svog udjela u raspod-

jeli poslova na svim nivoima, povremeno grubo zaobilazeći profesionalne kvalifikacije i ustaljene prakse odabira kandidata. Jedan takav primjer je i svađa oko imenovanja direktora jedne škole, gdje je čitava afera procurila u javnost. Kao osnivač Osnovne škole *Abmet Fetahagić*, Skupština općine Centar je bila nadležna za imenovanje novog direktora. Pošto delegati nisu uspjeli ostvariti kvorum neophodan za validnost izbora, predsjednik skupštine općine i član SDS-a Radimir Bulatović je imenovao penzioniranu direktoricu škole Rajku Milanović, očigledno da bi spriječio profesionalno udruženje nastavnika i profesora da imenuje hrvatskog kandidata. Situacija je razriješena imenovanjem osobe sa strane, ali tek nakon što su stranke između sebe podijelile nacionalni identitet svih direktora u školama u općini i odredili da svaka grupa bude proporcionalno zastupljena na mjestu direktora u školama.

SDS-ov politički обруč oko Sarajeva

U roku od nekoliko mjeseci nakon što su novi rukovodioci stupili na dužnost, SDS je promovirao kampanju izdvajanja nekih općina iz nadležnosti grada da bi se centralni urbani dio našao u okruženju općina koje kontroliraju Srbi. SDS je tako iskoristio početni separatizam sastavnih gradskih općina i na kraju srušio krhko partnerstvo tri nacionalne stranke. Historija grada se nakon toga kretala u dva različita pravca. U Gradskom vijeću, mnogi vijećnici su radili na očuvanju zajedničkog života u gradu i sprječavanju njegove fragmentacije, ali na sljedećem nižem nivou vlasti, u općinama, napad SDS-a na grad Sarajevo je prisilio vijećnike u skupštinama općina da biraju između lojalnosti gradu Sarajevu i podrške srpskim nacionalistima koji su željeli da podijele grad. Sudbina Sarajeva je tako počela ovisiti od njegovih sastavnih općina. Svaka od tih općina je imala mješovit nacionalni sastav (vidi Tabelu 8.1), osim Pala, gdje je srpsko stanovništvo bilo u apsolutnoj većini. Tri općine (Hadžići, Stari Grad, i Trnovo) su imale preko 63 posto muslimanskog stanovništva, dok su druge tri (Centar, Novi Grad, i Vogošća) imale između 50 i 51 posto muslimanskog stanovništva. Samo u Trnovu i Starom Gradu je SDA uspjela osigurati apsolutnu većinu mandata u skupštinama općina, kao što je SDS imao na Palama (o čemu je više riječi bilo u dijelu "Dolazak nacionalista na vlast"). Tako je kontrola nad sedam od deset gradskih općina nastavila biti sporna dugo nakon izbora 1990. godine.

TABELA 8.1. STANOVNIŠTVO SARAJEVA PO OPĆINAMA I NACIONALNOSTI, 1991.

	Hrvati		Muslimani		Srbi		Jugoslaveni		Ostali		Ukupno	
	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%
Centar	5,428	6.8	39,761	50.1	16,631	21.0	13,030	16.4	4,436	5.6	79,286	
Hadžići	746	3.1	15,392	63.6	6,362	26.3	841	3.5	859	3.5	24,200	
Ilidža	6,934	10.2	29,337	43.2	25,029	36.8	5,181	7.6	1,456	2.1	67,937	
Ilijaš	1,736	6.9	10,585	42.9	11,325	45.0	1,167	4.6	371	1.5	25,184	
Novi Grad	8,889	6.5	69,430	50.8	37,591	27.5	15,580	11.4	5,126	3.8	136,616	
Novo Sarajevo	8,798	9.3	33,902	35.7	32,899	34.6	15,099	15.9	4,391	4.6	95,089	
Pale	129	0.8	4,364	26.7	11,284	69.0	396	2.4	182	1.1	16,355	
Stari Grad	1,126	2.2	39,410	77.7	5,150	10.1	3,374	6.6	1,684	3.3	50,744	
Trnovo	16	0.2	4,790	68.5	2,059	29.5	72	1.0	54	0.8	6,991	
Vogošća	1,071	4.3	12,499	50.7	8,813	35.8	1,730	7.0	534	2.2	24,647	
<i>Ukupno</i>	<i>34,873</i>	<i>6.6</i>	<i>259,470</i>	<i>49.2</i>	<i>157,143</i>	<i>29.8</i>	<i>56,470</i>	<i>10.7</i>	<i>19,093</i>	<i>3.6</i>	<i>527,049</i>	

Izvor: Stanovništvo Bosne i Hercegovine: Narodni sastav po naseljima, Zagreb: Državni zavod za statistiku, 1995, str. 15.

Krajem aprila 1991. godine rukovodioci SDS-a na Palama, koristeći apsolutnu većinu koju je stranka imala u Skupštini općine, najavili su svoju namjeru da se otcijepi od grada Sarajeva i prestanu gradu dostavljati prihode od ubiranja poreza.³⁴ Pravedajući svoju odluku ekonomskim razlozima, općinski odbor SDS-a na Palama je optužio Gradsko vijeće Sarajeva da zanemaruje privredni razvoj Pala i da promovira turizam u drugim općinama. Sa ovom izjavom, općina Pale je postala centar SDS-ove kampanje slabljenja gradskih vlasti u Sarajevu i formiranja paralelnih struktura u sarajevskoj oblasti. Akcija SDS-a na Palama je došla sedmicu dana poslije proglašenja u Čelincu (na sjeverozapadu Bosne) o osnivanju "Zajednice opština Bosanske Krajine".³⁵ Proglasi u Čelincu i na Palama su predstavljali prve korake u širokim naporima da se osigura jednopartijska, jednonacionalna kontrola Srba u svim oblastima Bosne i Hercegovine nastanjenim Srbima.

Kampanja SDS-a za jednopartijsku kontrolu je eufemistično bila označena kao "regionalizacija", ali je sa njom stranka napravila prve korake ka stvaranju odvojene srpske države u Bosni i Hercegovini. Tamo gdje je stranka bila uspješna, regionalizacija je nametnula etnonacionalnu podjelu Sarajeva i Bosne i Hercegovine prije njihove vojne i teritorijalne podjele u proljeće 1992. Kampanja se oslanjala na zahtjeve za većom regionalnom autonomijom koja je dobila na važnosti tokom posljednjih godina socijalističke vladavine. SDS je navodio primjere međuopćinskih saveza, koji su formirani 1970-tih kao presedan za vlastito djelovanje, a stranačko rukovodstvo je naručilo izradu studija kao podršku svojim tvrdnjama da je vlada Bosne i Hercegovine zanemarila određena područja.³⁶ Rukovodstvo SDS-a je insistiralo na tome da je zaostalost Bosanske Krajine jedini motiv za uspostavljanje zajednice općina. Karadžić je za navodnu ekonomsku stagnaciju tog područja krivio koncentraciju političke moći u Sarajevu, i lideri SDS-a su u javnosti konzistentno poricali da su njihovi ciljevi politički, nacionalistički ili separatistički.³⁷ "Sve političke konotacije ovom 'slučaju' daju drugi" izjavio je Karadžić.³⁸ Usprkos ovim poricanjima, SDS je koristio regionalizaciju za odbacivanje nadležnosti vlade Bosne i Hercegovine nad Srbima i stvaranje institucija koje će kasnije postati administrativne strukture odvojene srpske države.

U junu 1991. SDS je zaustavio svoju kampanju regionalizacije, plašeći se da su njene pristaše u Bosanskoj Krajini otišle predaleko proglašavajući zajedincu sa oblastima pod kontrolom Srba u susjednoj Hrvatskoj. Glavni odbor SDS-a (najviši organ stranke za donošenje odluka) ponovo je pokre-

nuo akciju u septembru 1991. preporukom za osnivanje nekoliko srpskih autonomnih oblasti, koje bi zajedno obuhvatile veći dio Bosne i Hercegovine.³⁹ Rukovodstvo SDS-a je 17. septembra 1991. godine oformilo srpsku autonomnu oblast u području Sarajeva pod nazivom "Romanija-Birač", a još četiri su proglašene u drugim dijelovima Bosne i Hercegovine u narednih nekoliko dana.⁴⁰ Srpska autonomna oblast u području Sarajeva je u trenutku ustanovljavanja postojala samo na papiru, ali je njenim proglašavanjem SDS uputio prvi izazov nadležnosti bosanskohercegovačke vlade. Ona je zamišljena kao srpski nacionalni pandan gradskoj vlasti u Sarajevu. Ipak, odluke različitih tijela koje je oformio SDS i govori koje su držali rukovodioci stranke ukazuju na to da je stranka više težila širenju svoje vlasti u oblasti Sarajeva nego što je slijedila pažljivo zamišljen plan.

Rukovodstvo stranke je odavalo svoju neodlučnost mijenjanjem naziva oblasti i odlaganjem određenih ključnih odluka za konsolidaciju vlasti. Oblast je nosila nezgrapno ime koje je kombiniralo planinu Romaniju istočno od Sarajeva sa Biračem, područjem u istočnoj Bosni sjeveroistočno od Sarajeva blizu rijeke Drine. Od općina koje su prvobitno tvorile srpsku autonomnu oblast Romanija-Birač, samo je općina Pale bila u sastavu grada Sarajeva, dok su se preostale nalazile u istočnoj Bosni.⁴¹ (Za općine koje su tvorile grad Sarajevo vidi kartu 7. 2; za nacionalni sastav općina vidi tabelu 8. 1.) Tokom jeseni 1991. godine, rukovodstvo je radilo na širenju vlasti stranke u području Sarajeva dalje od Pala. Gradski odbor SDS-a u Sarajevu je 25. septembra ustanovio štab koji se sastojao od po jednog predstavnika iz svake od deset gradskih općina da bi radio na provedbi politike regionalizacije koju je uveo glavni odbor.⁴² Isti štab je kasnije uklonio naziv Birač iz imena oblasti da bi naglasio usredsređenost na područje Sarajeva.⁴³ U općinama gdje je bila uspješna, SDS-ova kampanja regionalizacije je omogućila stranci da osigura kontrolu nad jedinicama teritorijalne odbrane i policije, koje su bile u nadležnosti Ministarstva unutrašnjih poslova (MUP). Policija i teritorijalna odbrana su imale na raspolaganju lako naoružanje, i nakon što su od JNA dobile dodatno oružje postale su ključne za vojne uspjehe bosanskih Srba u proljeće 1992.

Konsolidacioni naponi srpskih nacionalista širom Bosne i Hercegovine uzeli su maha nakon burnih događaja u noći između 14. i 15. oktobra 1991. godine, kada je Karadžić održao svoj čuveni govor u Skupštini Bosne i Hercegovine prijeteci da bi Muslimani mogli nestati kao narod ukoliko Bosna i Hercegovina postane nezavisna.⁴⁴ Izetbegović je odgovorio da Karadžićeva

prijetnja upravo pokazuje zašto Bosna i Hercegovina možda ne može više ostati u saveznoj Jugoslaviji. Nakon što je sjednica Skupštine završila za taj dan a neki poslanici bosanskih Srba napustili skupštinsku salu, ostali poslanici su nastavili zasjedanje i usvojili *Memorandum-pismo o namjerama*. U memorandumu se iznosi stav da BiH neće prihvatiti nikakvo ustavno rješenje jugoslovenske krize ukoliko Hrvatska i Srbija ne budu u sastavu SFRJ. U protivnom, BiH će tražiti svoju nezavisnost. Ovim Memorandumom BiH se pomjerila korak bliže nezavisnosti.⁴⁵ Poslanici SDS-a su se žestoko protivili usvajanju ovog dokumenta.

SDS je zatim krenuo u konsolidaciju srpskih autonomnih oblasti u jedinstvenu teritoriju koja će na kraju postati Republika Srpska. Uveče 15. oktobra, Politički savjet SDS-a se sastao da bi razgovarao o strategiji u svjetlu usvajanja deklaracije o suverenitetu od strane SDA i HDZ. Nekoliko članova je govorilo u korist ujedinjenja srpskih autonomnih oblasti u jedinstvenu političko-teritorijalnu organizaciju bosanskih Srba.⁴⁶ Savjet je takođe razmatrao mogućnost uspostavljanja odvojene skupštine srpskog naroda Bosne i Hercegovine i održavanja plebiscita na kojem bi se bosanski Srbi izjasnili o tome da li žele ostati u saveznoj Jugoslaviji. Samo devet dana nakon što je savjet stranke istakao ovaj prijedlog, 24. oktobra 1991. godine SDS je formirao odvojenu srpsku skupštinu, koja se ovdje naziva skupštinom bosanskih Srba, a koja se sastojala od srpskih poslanika koji su izabrani u skupštinu Bosne i Hercegovine na izborima u novembru 1990.⁴⁷ Dalje provodeći preporuke savjeta stranke, rukovodstvo SDS-a je 9. i 10. novembra 1991. godine održalo plebiscit sa pitanjem glasačima da li žele ostati u saveznoj državi Jugoslaviji. Od onih koji su izašli na glasanje se tražilo da se nacionalno izjasne i ne-Srbima su davani žuti glasački listići da bi se razlikovali od Srba.⁴⁸ Na plebiscit je izašlo malo bosanskih Muslimana i Hrvata, a Srbi su velikom većinom glasali za ostanak u Jugoslaviji. Pored izjašnjenja o ostanaku u Jugoslaviji, glasači u nekim oblastima su mogli glasati za formiranje lokalnih teritorijalnih jedinica bosanskih Srba. Preko 99 posto je glasalo za. Nakon glasanja, rukovodstvo SDS je često citiralo rezultate plebiscita kao opravdanje za otkidanje teritorija naseljenih Srbima od postojećih općina. Srpski nacionalisti u Bosni su svoju namjeru da naprave vlastitu državu iznijeli na sastanku krajem decembra 1991. Stvarajući organe paralelne organima pojedinih općina i grada Sarajeva, oni su stvorili duple institucije vlasti u Bosni i Hercegovini.

U Sarajevu, rukovodstvo SDS-a je počelo kampanju stvaranja odvojene srpske mjesne zajednice Rajlovac I koja se trebala odvojiti od postojeće mjesne zajednice Rajlovac u općini Novi Grad.⁴⁹ Usprkos višemjesečnim pregovorima, rukovodstva SDS i SDA nisu uspjela postići dogovor o budućnosti Rajlovca. Početkom maja 1992. godine (nakon što je počeo oružani sukob), skupština bosanskih Srba je proglasila proširenu teritoriju Rajlovca općinom i odbacila nadležnost općine Novi Grad nad njenim građanima.⁵⁰ Stvaranje nove općine Rajlovac je SDS-u donijelo ekonomske i vojne prednosti. Pored objekata za smještaj vojske, novoproglašena općina je sadržavala jednu trećinu ekonomskih organizacija Novog Grada, uključujući i preduzeće za prodaju prehrambenih proizvoda *Marketi*.⁵¹ Pored toga, novi Rajlovac je zauzimao stratešku poziciju sjeverno od glavne ceste i tramvajske pruge koja je vodila od centra Sarajeva do zapadnih predgrađa.

Na trećoj sjednici skupštine bosanskih Srba 11. decembra 1991. godine, Karadžić i Krajišnik su predložili da se u svim općinama gdje žive Srbi formiraju takve paralelne srpske institucije. Nekoliko članova je, međutim, smatralo da bi formiranje paralelnih institucija u svim općinama narušilo odnose uzajamne saradnje sa drugim nacionalnim strankama. Oni su se dalje brinuli da bi to moglo dovesti do reakcije Muslimana koji bi mogli uzvratiti organiziranjem vlastitih paralelnih tijela u općinama sa srpskom većinom. Njihova debata ukazuje na široko rasprostranjeni otpor članova SDS-a napredovanju sa provokativnim korakom formiranja paralelnih srpskih institucija. Popuštajući pred ovim primjedbama, skupština bosanskih Srba je preporučila formiranje lokalnih srpskih skupština općina “dodajući da će se u popratnom pismu reći da se to preporučuje tamo gdje je to nužno, ni u kom slučaju da to bude linearno jer bi to u svakom slučaju bilo bespotrebno.”⁵²

Ipak, osam dana kasnije, 19. decembra, Glavni odbor SDS-a je napustio dobrovoljni pristup regionalizaciji i izdao dokument na deset stranica pod nazivom *Uputstvo o organizovanju i djelovanju organa srpskog naroda u Bosni i Hercegovini u vanrednim okolnostima*. Ovim dokumentom, Glavni odbor je dao lokalnim općinskim odborima konkretan plan za preuzimanje vlasti uspostavljanjem jednonacionalnih institucija bosanskih Srba u svim mjestima gdje je stranka imala svoju organizaciju.⁵³ Svakom općinskom odboru SDS-a je dat nalog da oformi dvije institucije u svojoj općini, križni štab i srpsku opštinu, koji su trebali obavljati zakonodavnu i izvršnu

funkciju na općinskom nivou.⁵⁴ Tamo gdje bosanski Srbi nisu imali apsolutnu većinu, lokalni odbor SDS-a je trebao oformiti srpsku skupštinu općine kao rivalsko tijelo sastavljeno samo od Srba, paralelno postojećoj višepartijskoj skupštini. Novoformirani srpski organi su trebali “izvršiti pripreme” za preuzimanje vlasti u svojim općinama.⁵⁵

U uputstvu je glavni odbor naložio općinskim zvaničnicima SDS-a da se pripreme za drugu fazu aktivnosti u kojoj su trebali preuzeti vlast i djelovati u ratnim uvjetima. Druga faza je trebala početi tek nakon što stignu naredjenja vrha SDS-a: “Zadaci, mjere i druge aktivnosti iz ovog uputstva mogu se primjenjivati isključivo po naredbi predsjednika SDS BiH, po za to posebno utvrđenom tajnom postupku». U to vrijeme, lokalni funkcioneri su trebali «osnovati opštinske državne organe, [i] izabrati odnosno imenovati funkcionere i postaviti rukovodeće radnike». Rečeno im je da primijene posebne tajne mjere u konsolidaciji kontrole nad oblastima naseljenim Srbima: «Na prilazima naseljenih mjesta srpskim stanovništvom organizovati tajna osmatranja i sistem dojave o svim mogućim opasnostima za srpsko stanovništvo”. U drugoj fazi, općinski odbori SDS-a su trebali “mobilisati sve snage milicije iz reda pripadnika srpskog naroda i u saradnji sa komandama i štabovima JNA vršiti njihovo postepeno prepočinjavanje” kao i “formirati tajna skladišta i depoe u koje treba smještati životne namirnice i druge deficitarne proizvode”.

Uputstvo glavnog odbora od 19. decembra nije posebno pominjalo Sarajevo, ali je dva dana kasnije Karadžić naglasio da je grad od ključnog značaja za planove SDS-a da osiguraju jednopartijsku vlast na teritorijama koje su naseljene Srbima. obraćajući se skupštini bosanskih Srba 21. decembra, on je potvrdio da “srpsko Sarajevo, srpski dio Sarajeva, ima svoj kontinuitet i ovdje je sjedište Srpske autonomne oblasti Romanija i Birač.”⁵⁶ Nakon njegovog obraćanja, srpska skupština je odobrila formiranje romanijske srpske autonomne oblasti i odlučila da će oblast uključivati i “dijelove drugih opština sa ove regije sa većinskim srpskim narodom”.⁵⁷ U odluci, srpska skupština je takođe izrazila svoju namjeru da nadležnost proširi na grad Sarajevo, dodajući da “status opština u gradu Sarajevu kao i dijelova grada Sarajeva u kojima srpski narod predstavlja većinu urediće se posebnom odlukom”.⁵⁸

Obnovljena SDS kampanja regionalizacije u jesen 1991. prve rezultate dala je u Sarajevu 24. decembra 1991. godine, samo pet dana nakon uputstva Glavnog odbora SDS-a općinskim odborima. Tog dana su se

rukovodioci SDS-a iz sastavnih sarajevskih općina sastali da bi ispunili uputstvo glavnog odbora formiranjem kriznog štaba i određivanjem osoba odgovornih za izvršenje različitih dužnosti.⁵⁹ Istog dana, skupština općine Ilijaš, najsjevernijeg sarajevskog predgrađa, izglasala je povlačenje iz grada Sarajeva i pridruživanje srpskoj autonomnoj oblasti Romanija.⁶⁰ Takvo glasanje je bilo rezultat uporne i u konačnici uspješne kampanje rukovodilaca SDS-a da pridobiju glasove bosanskih Srba iz nenacionalnih opozicionih partija koji su izabrani u Skupštinu općine Ilijaš na izborima u novembru 1990. Poslanici HDZ i SDA su napustili sjednicu kada je ta tačka stavljena na dnevni red, nakon čega su SDS i njihovi saveznici iz drugih stranaka lako usvojili odluku. Sa ovim glasanjem SDS je osigurao političku nadmoć u drugoj po veličini perifernoj općini koja je odbacila nadležnost grada Sarajeva.

U prvih nekoliko sedmica 1992. godine, štampa je izvijestila o proglašenju paralelnih srpskih institucija u većini drugih sarajevskih općina.⁶¹ Rukovodioci SDS-a su 3. januara 1992. godine u sarajevskom predgrađu Ilidža odlučili oformiti odvojenu "srpsku opštinu" ali je njihova odluka držana u tajnosti sedam dana i objavljena je dan nakon što je skupština bosanskih Srba proglasila "Republiku srpskog naroda u Bosni i Hercegovini" 9. januara.⁶² U općini Stari Grad Sarajevo, gdje je živjelo malo Srba, srpska skupština je osnovana u kafani *Dva goluba* 22. februara, uglavnom od strane onih koji nisu živjeli u tom području. "Ako ne možemo živjeti zajedno, možemo jedino živjeti jedni pored drugih", rekao je tom prilikom Kosta Plakalović, izabrani predsjednik minijature srpske skupštine Stari Grad.⁶³

Nasuprot brznoj reakciji nekih lokalnih SDS lidera u formiranju paralelnih institucija, drugi u SDS-u su se kolebali ili jednostavno odbili formirati paralelne institucije. Kako uputstvo od 19. decembra nije sadržavalo rokove, neodlučni lokalni rukovodioci su mogli odugovlačiti jedno vrijeme argumentirajući protiv poduzimanja naloženih mjera. Radomir Bulatović, predsjednik mješovite općine Centar u srcu Sarajeva, se žestoko protivio formiranju srpskih institucija u općini. U rijetko viđenoj kritici koju je član SDS-a uputio Karadžiću i separatističkom programu SDS-a, Bulatović je 19. marta izjavio: "Ja neću dozvoliti ni sada podjelu ove opštine kao što sam to i ranije izjavljivao. ... Kada sam jesenas izjavio da neću dozvoliti podjelu opštine Centar, ni formiranje ovdje srpske skupštine i opštine, pretrpio sam velike napade zato što sam se usudio to da kažem. ... Više puta sam to izno-

sio u razgovoru sa Radovanom Karadžićem i na Političkom savjetu SDS.”⁶⁴ Njegove primjedbe ipak nisu urodile plodom jer su drugi članovi SDS-a u skupštini osnovali srpsku skupštinu u njegovom odsustvu i samo ga naknadno o tome obavijestili. Ipak, neujednačena brzina formiranja paralelnih institucija u Sarajevu je otkrila da među mnogim članovima SDS-a postoji nedostatak entuzijazma za tako radikalno političko odvajanje. Otpor je bio najjači u općinama gdje je međupartijski sporazum proizveo plodonosnu saradnju između SDS i SDA. No, rukovodstvo SDS je uporno zagovaralo paralelne institucije i na kraju je prevladalo u većini sarajevskih općina.

Početak 1992. godine SDS rukovodstvo na Palama počelo je pripremati svoju općinu za to da postane rezervna prijestolnica dijelova Bosne i Hercegovine pod kontrolom Srba. Početkom januara 1992. godine Olimpijski centar Sarajevo je obaviješten da su se Skijaški centar na Palama i hoteli *Jahorina* i *Bistrica* odvojili od centrale u Sarajevu i osnovali vlastito preduzeće sa sjedištem na Palama.⁶⁵ “To je bio početak svega”, rekao je kasnije zamjenik gradonačelnika Muhamed Zlatar objašnjavajući porijeklo srpske kampanje otcjepljenja.⁶⁶ Policija na Palama je uspostavila kontrolne punktove na cestama koje vode u to područje. Novinar koji je mjesto posjetio krajem januara izvijestio je o tome da ga je policija dva puta zaustavila na putu do Pala. Nakon dolaska primijetio je veliki znak na kojem je crvenim slovima pisalo “Srbija”.⁶⁷ Policija na Palama koja je bila pod kontrolom SDS-a garantirala je sigurnost i privatnost za vojne pripreme u mjesecima prije izbijanja rata.

Tokom mjesec dana nakon referenduma 9. i 10. novembra, SDS je dalje konsolidirao svoju vlast u ključnim institucijama i nad teritorijom u općinama pod svojom kontrolom. Ističući da je “srpski narod ovog kraja definitivno izgubio povjerenje u mogućnost dogovora ... sa muslimanskim narodom” i da je napadnut od strane militantnih bosanskih Muslimana, krizni štab romanijske srpske autonomne oblasti je 3. marta 1992. proglasio da će bosanski Srbi Romanije preduzeti “sve mjere radi potpune kontrole na prostorima SAO Romanije”.⁶⁸ Rukovodstvo SDS-a je svoje sarajevske operacije prebacilo u hotel *Holiday Inn* (preko puta zgrade Skupštine BiH), kojim je tada upravljao simpatizer SDS-a. Skupi hotelski restoran postao je kantina pripadnika SDS-ovih paravojnih jedinica koje su se slobodno kretale po hotelu sa oružjem koje je bilo jasno vidljivo svim gostima.⁶⁹

Vojne pripreme

Sve tri nacionalne stranke u Bosni i Hercegovini su se spremale za rat tako što su formirale oružane formacije, nabavljale oružje i regrutovale dobrovoljce. Iako je svaka grupa uspješno organizirala paravojne formacije, svaka je takođe žestoko negirala njihovo postojanje. Ipak, njihovi uspjesi su bili neuporedivi sa resursima koje je imala savezna armija JNA, koja je držala monopol nad teškom artiljerijom, avionima, helikopterima, oklopnim vozilima i drugom modernom vojnom opremom. Taj monopol će biti presudan u prvim mjesecima rata u Bosni i Hercegovini.

Jugoslavenska narodna armija se ponosno smatrala nasljednikom partizanskih snaga iz Drugog svjetskog rata. Tokom socijalističkog perioda, Tito i njegovi saradnici su se borili protiv dominacije Srba i Crnogoraca u redovima JNA. Usprkos njihovim značajnim uspjesima, JNA je pala pod kontrolu srpskih oficira nacionalista, prvo u jedinicama koje su bile stacionirane u Hrvatskoj 1991. godine, a zatim u Bosni i Hercegovini 1992.⁷⁰

Evolucija JNA u vojsku kojom dominiraju Srbi je bila očita na sarajevskim ulicama i u okolnim brdima u posljednjim mjesecima 1991. Rezervisti Užičkog korpusa JNA iz Mostara su 14. novembra 1991. godine ušli u Sarajevo u koloni vozila, pucali su u zrak dok su se vozili gradom od zapada prema istoku, zatim su se okrenuli i otišli ne prekidajući pucnjavu.⁷¹ Aleksandra Balvanović, članica HDZ-a i potpredsjednica Gradskog vijeća, je osudila ovaj upad rezervista kao dio šireg srpskog plana izazivanja nasilja i upozorila vijeće da se oružane jedinice formiraju u nizu sarajevskih predgrađa u kojima živi većina Srba.⁷²

Sarajevski sedmičnik *Slobodna Bosna* je 22. novembra 1991. godine objavio dokument koji pokazuje da je SDS oformio "ratni štab" i napravio detaljne planove za opsadu Sarajeva u slučaju rata.⁷³ SDS je imao plan evakuisanja Srba iz Sarajeva, navedeno je u članku, i njihovog preseljenja u "pretežno srpske krajeve, poput Pala, Trebevića, Jahorine, Romanije, itd". Građani Sarajeva su još više počeli sumnjati u namjere JNA u decembru 1991. godine, kada je Skupština općine Stari Grad saznala putem video kasete o pripremama za ukopavanje artiljerije na brdima iznad općine.⁷⁴ Svi ovi izvještaji su se pokazali tačnim u smislu priprema SDS-a i JNA za opsadu Sarajeva.

Jugoslavenska narodna armija je pokušala mobilizirati rezerviste u Sarajevu, ali je naišla na otpor lokalnih vlasti. Nihad Halilbegović, sekretar odbrane Općine Centar i grada Sarajeva, 24. decembra 1991. u 21:00 sat

primio je poziv od predstavnika JNA koji je od njega tražio da mobilizira rezerviste u gradu.⁷⁵ Halilbegović je odgovorio da će ispoštovati naredbe Predsjedništva Bosne i Hercegovine, a ne naredbe JNA. Predsjedništvo je ranije, usprkos primjedbama dvoje srpskih članova, osudilo mobilizaciju koju je JNA provodila u Banjoj Luci kao protivzakonitu i uputilo zvaničnike u BiH da je ignorišu. Općinski zvaničnici koji su održavali spis-kove rezervista JNA odbili su predati dokumentaciju armiji, čime su stali na put naporima armije da izvrši mobilizaciju. Usprkos tome, trupe JNA su poznate rezerviste odvodili iz njihovih domova, a vojni tužilac JNA je ispitivao neke općinske zvaničnike razmatrajući mogućnost da ih krivično goni. Međutim, viši oficiri JNA uzdržali su se od daljih akcija da bi izbjegli konfrontacije sa vlastima Bosne i Hercegovine.

Uz podršku zvaničnika sa nivoa općina i Bosne i Hercegovine, većina rezervista u Sarajevu koji su bili Muslimani i Hrvati su odbili aktivnu službu u JNA. Neki sarajevski Srbi su takođe odbili ali mnogi su se priključili i borili pod zastavom JNA u ratu u Hrvatskoj. Jedan poslanik u srpskoj skupštini hvalio se ulogom koju su odigrali Srbi iz romanijske oblasti u borbama oko Vukovara i Borovog Naselja i pozvao sve da dođu na slavlje povodom učešća naroda Romanije u “oslobađanje Vukovara”.⁷⁶

Sporazum poznat kao *Vanceov plan* je potpisan u Sarajevu 2. januara 1992. godine, čime je formalno okončan rat u Hrvatskoj. U skladu s tim sporazumom, JNA je povukla većinu trupa iz Hrvatske. Mnoge jedinice JNA su se prebacile u Bosnu i Hercegovinu, čime je ukupni broj trupa narastao na oko stotinu hiljada. Istovremeno, JNA je reorganizirana u skladu sa novom ulogom i smanjenom teritorijalnom odgovornošću. Sarajevo je od glavnog štaba armijskog korpusa unaprijedeno u sjedište Druge vojne oblasti koja je imala nadležnost nad gotovo cijelom Bosnom i Hercegovinom i dijelovima Hrvatske koji su ostali pod kontrolom JNA.⁷⁷ Za komandanta Druge vojne oblasti je postavljen general Milutin Kukanjac, nekadašnji komandant snaga JNA u Makedoniji. On je sa svojim štabom zauzimao zgradu austrougarske vojne komande na Bistriku, na istočnom kraju grada. Jedinice JNA su bile stacionirane na još 15 lokacija u gradu. Sa ovim izmjenama, JNA je znatno ojačala u Bosni i Hercegovini, kako po brojnosti tako i po komandnoj strukturi.

Nakon propasti komunističke Jugoslavije u januaru 1990. godine, i kasnije fragmentacije Saveza komunista na stranke u republikama, JNA je bila posljednja institucija koja je Jugoslaviju držala na okupu. Njen glavni preds-

tavnik u Sarajevu, Kukanjac, kasnije se žalio kako nije dobio smjernice ni od svojih pretpostavljenih u JNA ni od saveznog Predsjedništva. Nakon preuzimanja komande izrazio je želju da popravi imidž JNA među članovima različitih nacionalnosti i da djeluje smirujuće na lokalnu situaciju. Tokom nekoliko mjeseci koristio je svoju poziciju komandanta da bi smirio tenzije u Sarajevu, promovirao politička rješenja i spriječio izbijanje rata. Ipak, iako je vjerovao u historijsku misiju JNA, on je bio i predani srpski nacionalista. Kasnije je u intervjuu rekao da je Muslimane i Hrvate, kako rukovodioce tako i cijele narode, smatrao neprijateljima od samog početka.⁷⁸

Pored spremnosti mnogih viših oficira Srba i Crnogoraca da saraduju u izmjeni karaktera JNA, uloga srbijanskog predsjednika Slobodana Miloševića bila je od ključnog značaja. Pretpostavljajući da će Bosna i Hercegovina uskoro postati neovisna država, on se 5. decembra 1991. sastao sa bliskim saradnikom, članom saveznog Predsjedništva Borisavom Jovićem, da bi JNA u Bosni pretvorio u vojsku bosanskih Srba. Naredio je da se Bosanci koji su služili vojsku u drugim republikama prebace u Bosnu i Hercegovinu, a da se vojnici rodom iz drugih republika koji su tada služili u Bosni i Hercegovini izvedu iz nje.⁷⁹ Jović je o tome zabilježio slijedeće: "Zovemo odmah [komandanta JNA] Veljka Kadijevića da se priključi razgovoru. Sloba mu kaže pojednostavljeno, da treba da izvrše razmeštaj vojske: sve iz BiH u Bosnu i Hercegovinu i obrnuto, da nam je to strategijski i politički neophodno".⁸⁰ Kadijević je 25. decembra obavijestio Miloševića i Jovića da su transferi 90 posto završeni.⁸¹ Jović je rekao novinarima BBC-a Lauri Silber i Allenu Littleu da su do aprila 1992. (kada je Evropska zajednica priznala Bosnu i Hercegovinu kao nezavisnu državu) sve trupe JNA osim nekih 10 do 15 posto od ukupno devedeset hiljada koliko je bilo stacionirano u Bosni i Hercegovini bili rođeni Bosanci.⁸² Zapravo su većina bili bosanski Srbi.

Pored JNA, jedinice teritorijalne odbrane su u ukupnoj jugoslavenskoj strategiji odbrane zamišljene kao otpor u slučaju strane invazije. Vojna doktrina u kasnom socijalističkom periodu smatrala je da bi eventualni strani napadač trebao biti poražen od strane redovnih jedinica JNA, dok bi jedinice teritorijalne odbrane pružale otpor u izolaciji dok puna moć JNA ne bi polučila željene rezultate. Jedinice teritorijalne odbrane su organizirane lokalno, uglavnom u fabrikama, uredima i drugim radnim mjestima, i svaka jedinica je dobijala lako naoružanje pogodno za mobilno gerilsko ratovanje.⁸³

Iako je namjera bila da budu integrirane sa JNA u planu jugoslovenske odbrane, jedinice teritorijalne odbrane su odgovarale ministarstvima odbrane u savezним jugoslovenskim republikama kao i glavnoj komandi JNA. U septembru 1990. godine JNA je naredila da se izuzme naoružanje jedinica teritorijalne odbrane i premjesti u skladišta JNA, navodeći kao razlog zabrinutost za sigurnost velike količine naoružanja pod lokalnom kontrolom.⁸⁴ Većina jedinica je ispoštovala ovo naređenje, mada su neke ili zadržale određene količine naoružanja, ili su nabavile novo u narednim mjesecima. Tokom 1991. i 1992. godine većina jedinica teritorijalne odbrane je došla pod kontrolu nacionalne stranke koja je imala vlast u općini u kojoj su bile locirane. U nekoliko mješovitih općina, jedinice su se podijelile duž nacionalnih linija, a članovi svake grupe su svoju lojalnost poklonili rukovodstvu nacionalne stranke u tom području.

U međuvremenu, bosanski Muslimani su svoje organizacione napore koncentrirali u Sarajevu, gdje je početkom maja 1991. godine manja grupa ljudi oformila *Patriotsku ligu*, paravojnu organizaciju pod kontrolom SDA.⁸⁵ Organizacija je proširena 10. juna 1991. godine sa 356 muslimanskih predstavnika, i osnovan je Savjet za nacionalnu odbranu čije je vojno krilo bila *Patriotska liga*. Druga muslimanska paravojna organizacija, *Zelene beretke*, u početku je sporo rasla, ali su događaji u Hrvatskoj u jesen 1991. dali novi zamah njihovoj kampanji okupljanja dobrovoljaca.⁸⁶ Razočarani zbog otvorene podrške koju je JNA u ratu u Hrvatskoj pružala srpskim nacionalistima, mnogi muslimanski oficiri srednjeg ranga su prebjegli iz JNA i pridružili se novoformiranim snagama lojalnim vladi Bosne i Hercegovine. Među prvima se pridružio Sefer Halilović koji će kasnije postati prvi načelnik Glavnog štaba Armije Republike Bosne i Hercegovine.⁸⁷ Vojno krilo SDA se smjestilo u kafiću Herceg-Bosna gdje se prikupljalo oružje i regrutovali vojnici. Priroda njihovog djelovanja je izašla na vidjelo na neugodan način, kada je jedna zolja iz njihovog rastućeg arsenala izazvala eksploziju ozbiljno ranivši dva Muslimana u kafiću.⁸⁸ Do januara 1992. godine paravojne jedinice SDA su se ustalile u Sarajevu i nekoliko drugih lokacija, a periodično su okupljale svoje dobrovoljce na smotru.⁸⁹ Do početka rata u aprilu 1992. godine, *Zelene beretke* i *Patriotska liga* su imale na hiljade dobrovoljaca i lako pješadijsko naoružanje.

Referendum za nezavisnost i postavljanje barikada

Razmatrajući da li da prizna Bosnu i Hercegovinu kao nezavisnu državu, Evropska zajednica je početkom 1992. godine preporučila održavanje referenduma da bi se ustanovilo da li je nezavisnost istinska želja naroda. Skupština Bosne i Hercegovine je usprkos primjedbama poslanika SDS-a, odobrila održavanje referenduma, koji je održan 29. februara i 1. marta 1992. Velika većina Srba je, u skladu sa naređenjima SDS-a, bojkotovala glasanje, dok su bosanski Muslimani i Hrvati velikom većinom podržali nezavisnost. Citirajući gotovo jednoglasnu podršku glasača i ignorišući bojkot Srba, Evropska zajednica je odlučila priznati Bosnu i Hercegovinu kao nezavisnu državu 6. aprila 1992. godine, na četrdesetsedmu godišnjicu oslobođenja Sarajeva od nacističke i ustaške vlasti.

U roku od nekoliko sati nakon zatvaranja glasačkih mjesta 1. marta, članovi SDS-a i njihove pristaše su izašli na ulice naoružani i pod maskama, te podigli barikade na ključnim raskrsnicama u Sarajevu. Mnogi promatrači su SDS-ovo postavljanje barikada smatrali testom spremnosti vlade da grad prepusti u ruke SDS-a. To nije bilo vjerovatno. Sa tri ključna lidera SDS-a (Karadžić, Krajišnik i Koljević) u Beogradu na konsultacijama sa Miloševićem, SDS nije bio u stanju preuzeti vlast čak i da je grad pao u ruke stranke. Dokazi više upućuju na to da su barikade imale ograničeni cilj, a to je poslati signal o protivljenju SDS-a nezavisnosti Bosne i Hercegovine i zatražiti podršku za sprječavanje proglašenja nezavisnosti.

U svojim izjavama za javnost, lideri SDS-a su tvrdili da su barikade podignute kao odmazda za pucnje koji su ispaljeni na srpske svatove pred starom srpskom pravoslavnom crkvom u Sarajevu 1. marta. Nikola Gardović, otac mladoženje, je tom prilikom ubijen, dok je jedan srpski pravoslavni sveštenik ranjen.⁹⁰ Srbi su tvrdili da je pucao sarajevski gangster Ramiz Delalić, ali vlasti u Sarajevu ga nisu ni uhapsile ni optužile za to, što je po nekim zaključcima bio rezultat zaštite koju mu je pružila SDA.⁹¹ Delalić je kasnije porekao ubistvo Gardovića, tvrdeći da je video snimak napravljen u to vrijeme ukazivao na upletenost drugih u zločin.⁹² Ovo ubistvo je imalo sve odlike mafijaškog smaknuća koje je naručila ova ili ona politička grupa, ali kompletna istina o hicima ispaljenim na svatove još nije izišla na vidjelo. Rukovodstvo i pristaše SDS-a su često pominjali ovaj incident kao dokaz svoje pretjerane tvrdnje da je srpski narod u Bosni i Hercegovini ugrožen.

Barikade SDS-a su izazvale brzu reakciju članova i pristaša SDA 2. marta. U roku od nekoliko sati oni su podigli vlastite barikade na ključnim mjestima. Neke su bile locirane direktno nasuprot pozicija SDS-a, stvarajući takozvane "sendvič" barikade. Barikade su zaustavile prevoz gradom, a građani su morali prolaziti barikade da bi se kretali po gradu. Kriza je odmah privukla pažnju generala Kukanjca, što je vjerovatno bilo upravo ono što je SDS i htio. Barikade su, međutim, takođe izazvale spontanu reakciju desetina hiljada građana Sarajeva, koji su se okupili da bi zahtijevali njihovo uklanjanje.

Kukanjac je sazvao ključne lidere SDS, SDA i HDZ u zgradu Predsjedništva na "proširenu sjednicu" Predsjedništva Bosne i Hercegovine. Pošto su Karadžić, Koljević, i Krajišnik bili u Beogradu, SDS u Sarajevu je predstavljala Biljana Plavšić (koja je bila član Predsjedništva) i Rajko Dukić (jedan od ključnih ljudi u SDS-u), koji su 2. marta formirali ad hoc krizni štab u ime stranke. Prema Dukićevim riječima, Karadžić ga je nazvao iz Beograda pred početak sastanka da mu kaže kako je dobio obećanje da se JNA neće povući iz Bosne i Hercegovine. Tom prilikom, Karadžić je rekao Dukiću:

Nema više potrebe za barikadama. One su odradile ono što je trebalo. ... Skidajte te barikade. ... Bio sam u Predsjedništvu kod Kostića i on mi je rekao da je na Predsjedništvu SFRJ dogovoreno da Armija ostaje u BiH još četiri godine i da nema nikakvih problema, sadašnje stanje će se prevazići. I general Kukanjac mi je u telefonskom razgovoru ponovio istu priču i uvjeravao me da će Armija tu biti i da ne treba da se plašimo.⁹³

Dukić ne spominje druge razloge koju su eventualno naveli SDS da postavi barikade, ali citirajući Karadžićevo olakšanje nakon obećanja Predsjedništva SFRJ da će JNA ostati, on je vjerovatno identificirao glavni razlog za podizanje barikada kao i za putovanje trojice lidera u Beograd.

Nakon razgovora sa Karadžićem, Dukić je postigao sporazum sa rukovodstvom SDA da se uklone barikade. Dukić i potpredsjednik SDA Muhamed Čengić su odabrani da se zajedno pojave na RTV Sarajevo da bi apelirali na smirenost. Oni su krenuli prema zgradi Radio-televizije, ali im je na put stala razjarena gomila te su završili na maloj privatnoj radio stanici odakle su emitovali svoj apel. U međuvremenu je general Kukanjac sam počeo obilaziti barikade apelujući na organizatore da ih uklone.⁹⁴ Do jutra su barikade uglavnom nestale iz centra grada.

Mjesec Valtera

Gradani Sarajeva su izašli na ulice da bi protestirali protiv barikada i suprotstavili se onima koji su ih podigli. Sakupile su se dvije veće grupe ljudi, jedna ispred katoličke katedrale, a druga na Dobrinji u Novom Gradu. Prvi demonstranti su izašli kao odgovor na pozive mladih voditelja sa programa SA3, ali hiljade ljudi su se pridružile objema grupama tokom marša prema sjedištu vlasti, zgradi Skupštine na Marindvoru. U blizini grupe u centru grada opaljen je hitac što je izazvalo složno izvikivanje "Nećemo oružje". Jedan novinar je zabilježio snažni optimizam demonstranata: "Nema toga generala ili predsjednika koji će izdati naređenje da se puca u 50 ili 100 hiljada ljudi, a ako ga neko od njih ipak naredi, potpisao je i vlastitu presudu pred svijetom i historijom."⁹⁵ Samo mjesec dana kasnije, Karadžićeve snage su otvorile vatru na istu takvu grupu na istom mjestu, označivši početak kampanje koja će njihovom lideru donijeti osudu svijeta zbog ubistva hiljada civila.

Demonstranti koji su marširali iz sarajevskih predgrađa prema zgradi skupštine su tokom marša čuli vijest da je prošireno Predsjedništvo izdalo naredbu za uklanjanje barikada. Ohrabreni tom viješću i uvjereni da njihove komšije neće pucati na njih, dvije grupe su se približile barikadama izvikujući zahtjeve da se barikade uklone. Neke su barikade već bile napuštene dok su druge uklonjene naočigled grupe koja je to glasno pozdravila. Većina konfrontacija nije bila nasilna, ali u naselju Pofalići je sa SDS-ove barikade ispaljen rafal koji je ranio dvojicu demonstranata prije nego što je i ta barikada uklonjena. Bez obzira na to, desetine hiljada demonstranata su kući otišle sa osjećajem da su njihovi nenasilni protesti slomili volju nacionalista da zaustave život u gradu.

U gradu je 3. marta i dalje bilo napeto. Kolale su glasine o oružanim formacijama koje se približavaju gradu iz različitih pravaca. Tog popodneva su se ponovo pojavile barikade; ovoga puta indicije su upućivale na to da su ih podigli članovi ili pristaše SDA. Karadžić, Krajišnik i Koljević su se tog dana vratili iz Beograda i odmah su gurnuti u oživljavanje krize prethodnog dana. Kukanjac je sazvaio još jedan hitni sastanak stranačkih rukovodstava, ovoga puta u svom uredu. Nakon što je slušao svađu između dviju stranaka, Kukanjac je izjavio da će narediti formiranje "mješovitih patrole" koje će se sastojati od JNA i pripadnika MUP-a.⁹⁶ Rukovodstva SDS i SDA su pristala da podrže mješovite patrole. Ponovo su barikade nestale prije zore, a 4. marta prve zajedničke patrole počele su sa obilaskom. Srpski

zvaničnici u općini Pale su u prvi mah odbili da učestvuju, ali su na kraju popustili pod pritiskom i pristali da sarađuju 7. marta.⁹⁷

Spontana okupljanja 2. marta su brzo prihvaćena od strane SDP-a i drugih ne-nacionalista koji su se nadali pokrenuti narodni mirovni pokret. Novonastalom pokretu je dat jedinstveni simbol – “Valter” – po partizanskom vođi otpora koji je poginuo u posljednjim operacijama za oslobođenje Sarajeva u aprilu 1945. Dnevni list *Oslobođenje* je dao podršku pokretu objavljujući tekst na naslovnoj stranici pod nazivom “Das ist Valter”, ponavljajući poznate riječi njemačkog oficira iz filma Valter brani Sarajevo. Urednik Kemal Kurspahić je pozdravio uspjeh demonstranata i s naklonošću pisao o njihovom nenasilnom ponašanju i miroljubivim namjerama. Demonstranti su na barikade krenuli “s pjesmom, s upaljenom svijećom”, zabilježio je Kurspahić. “Sarajevo je srcem slomilo barikade.” Referendum za nezavisnost je, po Kurspahiću, pokazao da je ovo najkomezopolitiskiji dio Balkana, “u kojem će viševjekovna kultura zajedničkog življenja, tradicija, tolerancija, odoljeti svim izazovima dioba i sukobljavanja”.⁹⁸

SDP je u narednih nekoliko dana organizirao još skupova podrške jedinstvu Bosne i Hercegovine i suprotstavljanju mahinacijama nacionalista. Poput prvih *Valter skupova*, i ovi su bili opuštene. Na jednom takvom skupu, parola “Seks bez granica” je na engleskom jeziku istaknuta pored slogana “Mi smo Valter”, izražavajući duhovitost onih koji su se okupili da bi se suprotstavili podjeli i ratu.⁹⁹ Lider SDP-a Nijaz Duraković je demonstracije od 2. marta hvalio kao mirni protest građana Sarajeva i pozvao na “očuvanje jedinstva vitalnih državnih organa i institucija koje su od interesa za sve građane Bosne i Hercegovine (poput sistema RTV-a, MUP-a)”.

Desetine hiljada građana su se okupile 5. marta ispred zgrade Skupštine BiH. Na skupu je nastupio Dino Merlin i na brzinu okupljena grupa muzičara pod nazivom “Mi smo Valter”. Gradski odbor SDP-a je 6. marta sponzorirao još jedan skup ispred Narodnog pozorišta u centru grada. “Oni hoće dijeliti ono što je nedjeljivo”, rekao je Duraković u svom obraćanju skupu. “Počeli su dijeliti regije, gradove, sutra će sela i zaseoke, ulice, fabrike, stambene zgrade, pa možda i zajedničke postelje”. On je izrazio uvjerenost da će mirovni pokret odvratiti nacionaliste od izazivanja daljih podjela, ali nijedna nacionalna stranka nije podržala ulične demonstracije. Iako je glasnogovornik SDA odao priznanje doprinosu koji su demonstranti 2. marta dali uklanjaњу barikada, i SDA i SDS su izbjegavali kasnije skupove koje

je sponzorirao SDP i umjesto toga se koncentrirali na uzajamne napade. Rukovodstvo SDS-a je insistiralo na tvrdnji da ubistvo svata na Bašćaršiji 1. marta ukazuje na ozbiljnu prijetnju opstanku srpskog naroda u Bosni i Hercegovini. Lideri SDA su sa svoje strane optuživali SDS za uništavanje mira i zajedničkog života u gradu.

Bez obzira na velike nade koje su građani Sarajeva polagali u mogućnost mira i njihovu spremnost da izađu na ulice, Kukanjčeva politika mješovitih patrola je samo odložila sukob, ali ga nije spriječila. Rukovodstva SDS, ali i SDA iskoristila su naredna dva mjeseca da se sprema za rat. No, srpski nacionalisti su najviše dobili u tom periodu.¹⁰⁰ Do kraja marta 1992. godine Kukanjac je uspio organizirati masovni transfer oružja, opreme i municije JNA članovima SDS-a i u objekte koji su se nalazili na lokacijama pod kontrolom bosanskih Srba.¹⁰¹ Naoružavanje SDS-a je trebalo osigurati da će, kada rat jednom počne, SDS biti u znatnoj vojnoj prednosti. U intervjuu koji je dao 1999. godine, Kukanjac je tvrdio da su ovi transferi spasili bosanske Srbe: "Prvi put u istoriji 1992. godine su zaokružene srpske zemlje. To je uradila Armija pod mojom komandom. Da nije bilo nas, da ih nismo opremili, osposobili i zaokružili (RSK i RS), Srbi sa tih prostora bi već tada najverovatnije popunili brojne kazamate i koncentracione logore"¹⁰² Karadžić, u obraćanju srpskoj skupštini 1995. je potvrdio ocjenu Kukanjca da je JNA imala vitalnu ulogu u naoružavanju srpskih nacionalista u Bosni i Hercegovini u proljeće 1992: "Izvršena je disperzija oružja zahvaljujući JNA, izvuklo se što se moglo izvući i rasulo po srpskim prostorima i podijelilo narodu, ali narod je organizovala SDS i stvorila vojsku, to je bila vojska."¹⁰³

Kada je JNA svoju vojnu nadmoć stavila u službu SDS-a, pokušaji pripadnika pokreta *Valter* da nacionalne političke lidere odvrate od rata bili su osuđeni na propast. U svojoj želji za osnivanjem odvojene države, lideri SDS-a su za branitelje zajedničkog života u Sarajevu osjećali samo prezir, i nisu se ni trudili da ih saslušaju. Srpske paravojne snage Željka Ražnjatovića Arkana su 1. aprila 1992. godine napale grad Bijeljenu i poubijale, pretukle i protjerale većinu nesrpskog stanovništva. U narednih nekoliko dana uslijedili su napadi na druge gradove u istočnoj Bosni.

Međunarodno priznanje i druga smrt Valtera

Šesti april 1992. godine bio je ponedjeljak, dan koji se slavio kao godišnjica oslobođenja Sarajeva od njemačke i ustaške vlasti u Drugom svjetskom ratu, i dan kada je Evropska zajednica objavila priznanje Bosne i Hercegovine kao nezavisne države. Rukovodstvo SDA je željno iščekivalo priznanje, nadajući se da će podrška Evropske zajednice očuvati cjelovitost Bosne i Hercegovine. Rukovodstvo SDS-a ga se plašilo s podjednakim žarom, vjerujući da nezavisnost Bosne i Hercegovine negira njihovo pravo da budu dio Jugoslavije. Nadajući se da će osigurati etnonacionalno razdvajanje prije nego što obećano priznanje stupi na snagu, srpsko rukovodstvo je proglasilo nezavisnost svoje odvojene države i otpočelo sa napadima na civile i ključne institucije u Sarajevu tokom vikenda 4-6. aprila.

Formiranje odvojene srpske policije od strane rukovodstva SDS-a dovelo je do prvog nasilja tokom ovog vikenda. Odluka o formiranju odvojene policije bila je donesena prije više mjeseci. U telefonskom razgovoru sa Miloševićem 9. septembra 1991. godine, Karadžić je izrazio svoju namjeru da stvori srpsko Ministarstvo unutrašnjih poslova.¹⁰⁴ Do početka 1992. godine, srpski policajci u većini općina primali su naredjenja od srpskih komandanata ili političkih lidera SDS-a, iako su formalno i dalje bili dio MUP-a BiH. Momčilo Mandić, pomoćnik ministra unutrašnjih poslova je 31. marta 1992. najavio formiranje odvojenog srpskog MUP-a. On je pozvao sve srpske policajce da napuste republički MUP i pridruže se novoj organizaciji.

Mandićev poziv na pridruživanje odvojenom MUP-u predstavljao je kulminaciju kampanje formiranja odvojene srpske policije. Krajem marta 1992. godine, policijski zvaničnici koje je postavio SDS naglo su otpustili svih pet policajaca ne-Srba u općini Pale i tri nesrpska policajca u obližnjoj općini Sokolac.¹⁰⁵ Iz MUP-a je poslana tročlana komisija da izvrši istragu. Malko Koroman, komandir milicije na Palama je komisiji rekao da je djelovao u skladu sa "odlukom Vlade SAO Romanija" da se "u SJB Pale i Sokolac sa redovnih poslova i zadataka udalje svi aktivni i rezervni milicioneri muslimanske nacionalnosti". On je ova otpuštanja opravdao primjedbom da su milicioneri srpske nacionalnosti napustili svoja radna mjesta u općini Stari Grad koja je bila pod kontrolom SDA.¹⁰⁶ No, u općini Stari Grad niko nije otpustio srpske policajce. Oni se jednostavno nisu javili na posao 2. marta, što je njihove pretpostavljene navelo da posumnjaju da su ti isti milicioneri bili na srpskim barikadama. Nakon što su ukoreni zbog izostanka, srpski

milicioneri su napustili radna mjesta. Nedugo nakon toga pridružili su se policiji na Palama. Ove izmjene su otklonile posljednje barijere za punu kontrolu SDS-a u općini Pale i njenom kompleksu smještajnih objekata.

U preostalim sarajevskim općinama, rukovodstvo SDS-a je odvojeni srpski MUP oformilo uveče 4. aprila 1992.¹⁰⁷ Milenko Karišik, zamjenik komandanta specijalne policije MUP-a Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, predvodio je policajce srpske nacionalnosti u napuštanju njihovih radnih mjesta da bi formirali novu srpsku policiju. Podjela je izazvala borbu za kontrolu nad policijskim stanicama u gradu. Pedesetak maskiranih Srba je zauzelo i opljačkalo policijsku stanicu u Novom Sarajevu. Bakir Alispahić, načelnik CSB Sarajevo, je 5. aprila 1992. godine izjavio za RTV Sarajevo da su sve policijske stanice od Starog Grada do Ilidže i dalje pod kontrolom redovnih vlasti, što nije bilo tačno. U izjavi koja je objavljena istog dana, zvaničnici novoformiranog srpskog MUP-a su optužili *Zelene beretke* za protjerivanje Srba iz zajedničke policije.¹⁰⁸

Policija srpskog MUP-a se zatim uputila da preuzme kontrolu nad Centrom za obrazovanje kadrova MUP-a na Vracama.¹⁰⁹ Srpski nacionalisti su školu MUP-a smatrali važnom jer je bila MUP-ov objekat za obuku, ali njen veći strateški značaj potiče iz njene lokacije na brdu iznad zgrade Skupštine i stambenog naselja Grbavica, koje je bilo pod neformalnom kontrolom srpskih paravojnih snaga. Kontrola nad brdom Vraca je bila od velikog značaja za odsijecanje centra grada od zapadnih predgrađa. Srpski napad na policijsku školu je takođe bio prvi udar u borbi između vlade i srpskih snaga da ostvare kontrolu nad uzvišenjima u blizini centra grada.

U ranim poslijepodnevnim satima 5. aprila, snage srpskog MUP-a i paravojne formacije uz podršku JNA približile su se školi MUP-a, i Karišik je zatražio da se škola preda u ruke srpskog MUP-a. Kada su odgovorni u školi to odbili, srpske snage su započele opći napad. Karišik je kasnije krivio branitelje škole, koje je identificirao kao *Zelene beretke*, za otpočinjanje bitke. "Nas su napali", tvrdio je kasnije na televiziji, "htjeli smo mirno zauzeti objekat 'F'".¹¹⁰ U 16:00 sati direktor škole je apelovao za pomoć jer su lako naoružani branitelji škole bili nadvladani. Kada su predstavnici Evropske zajednice pregovorima osigurali primirje, srpske snage su već bile zauzele objekat i zarobile stotine policijskih kadeta i instruktora.

Istog popodneva, u reprizi događaja od 2. i 3. marta, srpski paravojnici su podigli barikade na nekoliko raskrsnica oko Skupštine. Pred zgradom Skupštine okupila se ogromna gomila, posljednja inkarnacija pokreta Val-

ter. Kao što su to uradili 2. marta, demonstranti su krenuli prema barikadama u nadi da će ubijediti srpske snage da ih uklone. Za razliku od 2. marta, međutim, političko rukovodstvo i komandanti JNA nisu planirali mirno razrješenje krize. Srpske snage su otvorile vatru na demonstrante, pri čemu su smrtno stradale Suada Dilberović, studentica medicine iz Dubrovnika i Olga Sučić. One se pamte kao prve žrtve rata u Sarajevu, i nakon rata je Vrbanja most, gdje su poginule, u njihovu čast preimenovan u *Most Suade Dilberović i Olge Sučić*.

Učesnici u mirovnom maršu u prvi mah nisu popustili pred sve većim nasiljem koje je bilo upućeno protiv njih. Poslije podne 5. aprila demonstranti su uspjeli ući u zgradu Skupštine. Tokom noći smijenilo se oko 150 govornika koji su od lidera iz svih nacionalnih stranaka tražili da daju ostavke na svoje funkcije u vladi da bi spriječili rat. Premijer Jure Pelivan je navodno u ranim jutarnjim satima pristao podnijeti ostavku. Nekako je u haosu gomila izabrala članove "vlade narodnog spasa" koja je trebala zamijeniti vladu nacionalnih stranaka. Kanadski general Lewis MacKenzie, koji je u Sarajevo stigao nekoliko sedmica ranije da bi preuzeo komandu nad mirovnim trupama UN-a u Hrvatskoj, čitav spektakl je promatrao na televiziji, i kasnije je izjavio da je, iako nije razumio ni riječ, bio omađijan spontanom izljevom spremnosti gomile da primijeni principe populističke demokratije.¹¹¹

Dok su ekstatični populisti govorili o ostavkama nacionalista u noći između 5. i 6. aprila, srpske paravojsne snage i artiljerija JNA su napadali centar grada. Srpske paravojsnike koji su pokušavali ući u grad s istočnog kraja od Pala kroz tunel Lapišnica su odbile specijalne jedinice vladinog MUP-a pod komandom Dragana Vikića. Granate su ispaljene na nekoliko sela na rubu općine Stari Grad. Tim promatrača koji je narednog dana posjetio selo Jarčedoli, vidio je uništene domove i osjetio miris paleži. U delegaciji je bio zamjenik komandanta Druge vojne oblasti JNA, koji je izrazio sućut i ponudio pomoć. Zaprepašteni stanovnici su teško kontrolirali svoj gnjev prema JNA, koju su smatrali odgovornom za napad; nijedna druga oružana sila nije imala artiljerijsko oružje. Lokalno stanovništvo je izjavilo da je troje ljudi smrtno stradalo u granatiranju.

Do 6. aprila broj učesnika u *Valter skupu* se popeo na pedesetak hiljada ljudi koji su ispunjavali najveći dio prostora između zgrade Skupštine na Marindvoru i Holiday Inn-a. Neki su nosili transparente za mir i protiv nacionalnih lidera na vlasti. Iako su ranije svoju pažnju usmjeravali prema

zgradi Skupštine i vladinim zvaničnicima, dio demonstranata se oko 14:00 sati uputio prema Holiday Inn-u da se suoči sa srpskim nacionalistima koji su nekoliko sedmica ranije gornje spratove hotela pretvorili u privatnu kasarnu. Strijelci su sa šestog sprata hotela otvorili vatru na okupljene demonstrante, pri čemu je šest demonstranata izgubilo život, a više od deset je ranjeno. Neki promatrači su takođe prijavili pucnje sa neidentificirane lokacije istočno od hotela, u blizini UNIS-ovih nebodera. Vladina jedinica specijalne policije pod komandom Dragana Vikića ušla je u hotel i uhapsila nekoliko snajperista, ali Karadžić i njegova uža pratnja su već bili napustili grad.¹¹² Kasnije istog dana, osumnjičeni snajperisti su razmijenjeni za zadržane iz škole MUP-a na Vracama.

Pokret Valter je podlegao usljed brutalnosti SDS-a 6. aprila, tačno 47 godina nakon što je Vladimir Perić Valter poginuo u borbi protiv nacista. Snajperi na krovu su rastjerali gomilu i ugasili novoformiranu "Vladu narodnog spasa". Tog popodneva JNA je proširila napad na grad. Granate su pogodile tramvajsku remizu, što je bio prvi u nizu napada sa brda na glavni oblik prevoza u Sarajevu.¹¹³ Minobacačka i artiljerijska vatra su zasule centar grada. Jedinice JNA su preuzele kontrolu na sarajevskom aerodromu Butmir, tvrdeći kako samo žele osigurati aerodrom i razdvojiti sukobljene strane.¹¹⁴

Odgovornost za ubistvo demonstranata 6. aprila popodne nije sa sigurnošću utvrđena. Srpski apologetičari se pozivaju na izvještaje o pucnjima koji su navodno došli iz zgrada istočno od hotela, sugerišući da su muslimanski snajperisti pucali na gomilu. Mogućnost da su pucnji došli sa drugih lokacija se ne može isključiti, ali, kao što je zabilježeno i televizijskim kamerama, gomila je reagovala na pucnjeve koji su dolazili sa zadnjeg sprata Holiday Inn-a, gdje su već nekoliko sedmica bili smješteni paravojnici SDS-a.¹¹⁵ Karadžićeva uloga u ovoj pucnjavi nije jasno ustanovljena, ali je nesumnjiva krivica snaga pod njegovim vodstvom. Prema riječima beogradskog časopisa *NIN*, "Sa krova hotela Holiday Inn otvorena je snajperska vatra u kojoj je poginulo šest demonstranata. Srpska strana neće priznati odgovornost za ovaj napad, ali je razumno pretpostaviti da je ovo bio prvi dan snajperskog terora koji je Karadžićeva vojska sprovođila nad Sarajevom do kraja rata."¹¹⁶

Iako su mnogi građani Sarajeva, šokirani brutalnošću SDS-a, počeli smatrati taj kobni vikend početkom srpske nacionalističke agresije, događaji u Sarajevu nisi ni izazvali niti inicirali rat. Srpski nacionalisti su

napali Bijeljenu i protjerali njeno muslimansko stanovništvo nekoliko dana prije akcije u Sarajevu, a slične namjere su imali i sa drugim gradovima u Bosni i Hercegovini. Malo je vjerojatno da bi *Pokret Valter* mogao zaustaviti srpska osvajanja čak i da su demonstranti nekako uspjeli nastaviti sa svojim djelovanjem i nakon ubistava 6. aprila. Ipak, neuspjeh *Pokreta Valter* ne predstavlja negaciju njegovog historijskog značaja. Usprkos kasnijim kritikama bošnjačkih nacionalista zbog pokušaja smirivanja situacije uoči dugo planirane srpske agresije, učesnici populističkih demonstracija su bili možda najelokventniji zagovornici mira u svoje vrijeme. Neki su životom platili to što su se nenaoružani suprotstavili oružanoj podjeli nedjeljivog grada. Došli su prekasno, sa previše ideala i premalo stvarne snage da bi zaustavili neumoljivo približavanje rata.

SMRT I ŽIVOT U OPKOLJENOM SARAJEVU

Rat u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1995. je užasnuo i zaprepastio globalnu ljudsku zajednicu kao nijedan drugi sukob u pola stoljeća.¹ Mnogi su bili šokirani jer su ljudi umirali i patili u dijelu Evrope gdje se vjerovalo da se nikada više neće dozvoliti ubijanje na etničkoj osnovi. Srpski nacionalisti u Bosni i Hercegovini su, koristeći superiorno naoružanje koje im je obezbijedila JNA, uskrsnuli srednjevjekovni model opsade u službi modernog nacionalizma, stvarajući pritom niz ironičnih situacija.² Svakodnevno nasilje se odvijalo pod budnim okom međunarodne zajednice, državnih službenika i humanitarnih radnika, "mirovnjaka", novinara i naučnih radnika (uključujući i autora ove knjige), koji su relativno lako mogli putovati transportnim sredstvima koja nisu bila na raspolaganju domaćem stanovništvu. Sarajevo je bila leća kroz koju je većina stranaca promatrala sukob; agonija Sarajeva je postala otjelovljenje divljaštva i bezumlja bosanskohercegovačkog rata. Za to vrijeme, armija privilegiranih promatrača je mogla ući i izaći iz grada, boraviti u relativnom komforu hotela Holiday Inn (jedini hotel koji je bio otvoren tokom čitavog rata), voziti se u oklopnim vozilima duž najopasnijih cesta u gradu, i slati izvještaje u vanjski svijet koristeći najnoviju komunikacijsku tehnologiju.

Od prvih vijesti do kraja rata, izvještaji o bosanskom ratu su naglašavali dvije glavne teme: užasne patnje žrtava i potpunu neracionalnost nasilja koje se nad njima vršilo. Pred kraj rata za elektronske medije je već bila rutinska stvar da se fokusiraju isključivo na nasilje i njegove posljedice. Većina ovih novinara je otišla čim se prestalo pucati, ali zahvaljujući odlučnim lokalnim novinarima i onim stranim novinarima koji su imali strpljenja za dublje istraživanje i razmišljanje, pojavila se potpunija slika Sarajeva pod opsadom. Nasilje koje se vršilo nad Sarajevom je doista bilo bezumno, ali se

javilo kao rezultat dobro smišljene ideologije i sračunate strategije srpskih nacionalista u Bosni i Hercegovini. Građani Sarajeva nisu tek stoički trpili nasilje i pasivno čekali na ishod, već su, što se nadam da ću pokazati u ovom poglavlju, listom postali dijelom epske borbe za očuvanje svog dragocjenog načina života.

Planiranje davljenja

Lideri SDS-a su namjeravali stvoriti odvojenu, etnički čistu srpsku državu na teritoriji Republike Bosne i Hercegovine. U javnim nastupima i samim djelima, oni su taj cilj implicitno iskazali još u jesen 1991. godine. No, njihove su namjere postale kristalno jasne u rezoluciji Skupštine bosanskih Srba od 12. maja 1992. kojom se proglašavaju “strateški ciljevi, odnosno prioriteti srpskog naroda u BiH”, od kojih je prvi “državno razgraničenje od druge dve nacionalne zajednice”.³ Karadžić je kasnije objasnio da stvaranje takve države zahtijeva protjerivanje ne-Srba sa teritorija koje drže Srbi: “... hoćemo da ostvarimo prvi strateški cilj, a to je da se ratosiljamo neprijatelja iz kuće, a to je hrvata i muslimana da ne budemo više zajedno u državi.”⁴

Srpski nacionalisti u Bosni i Hercegovini namjeravali su ostvariti podjelu Sarajeva, glavnog grada, kao mikrokozma Bosne i Hercegovine. Sredinom aprila 1992. godine, potpredsjednik SDS-a Koljević je, koristeći se eufemizmima, sugerirao da podjela republike treba početi u Sarajevu i da rad na razgraničavanju “nacionalnih zajednica” treba otpočeti odmah, “da Sarajevo bude teritorijalizovano”.⁵ Mjesec dana kasnije, 12. maja, Skupština bosanskih Srba je kao svoj peti od šest ciljeva usvojila “podjelu grada Sarajeva na srpski i muslimanski deo i uspostavljanje u svakom od delova efektivne državne vlasti”.⁶ (Ostala četiri cilja su konkretizirala teritorijalne pretenzije bosanskih Srba u drugim dijelovima Bosne i Hercegovine). Pokušavajući uspostaviti etnonacionalnu i političku segregaciju u gradu, srpski nacionalisti su se dali u uništavanje suživota u Sarajevu i ubijanje njegovih građana.

No, pitanje je bilo kako i gdje treba podijeliti grad? Rukovodstvo nikada nije usvojilo formalnu rezoluciju o željenoj granici, iako je dio koji su predviđali kao “muslimanski” trebao biti minijaturan. U septembru 1992. godine, članica rukovodstva SDS-a i potpredsjednica Republike Srpske, Biljana Plavšić, predložila je da se Sarajevo podijeli kod Holiday Inn-a,

što bi samo centralni dio grada od Marindvora do Baščaršije (koji su strani novinari često nazivali "stari grad") ostavio izvan srpske kontrole.⁷ Drugi su predlagali još manje područje, koje bi pokrivalo tek nešto malo više od same Baščaršije. Napad oklopnim transporterima 2. maja, o kojem će biti više riječi u daljem tekstu, sugerirao je da su neki oficiri namjeravali grad presjeći kod zgrade Predsjedništva, još istočnije nego što je predlagala Plavšićeva.

Pored toga što su željeli grad politički i demografski podijeliti, Karadžić i drugi lideri SDS-a su namjeravali Sarajevo i njegove građane koristiti kao taoce da bi ojačali svoju pregovaračku poziciju u odnosu na druge strane u sukobu i međunarodnu zajednicu. Srpski nacionalisti u Bosni i Hercegovini su uspostavili opsadu i sistematsko nasilje kao sredstvo isticanja vlastite nemilosrdnosti, pozicionirajući svoju zloćudnost kao svoju najveću moć u pregovorima sa bojažljivom međunarodnom zajednicom. Obzirom da je glavna vrijednost Sarajeva ležala u ranjivosti njegovog koncentriranog civilnog stanovništva, strategija držanja grada taoцем je zahtijevala da se srpski nacionalisti odreknu potpunog zauzimanja grada, još i prije nego što su im Armija Republike BiH (ARBiH) i prisustvo snaga UN-a oduzeli tu mogućnost. U obimnoj postojećoj dokumentaciji se ne nalaze dokazi da su srpski nacionalisti konzistentno imali namjeru zauzimanja ili potpunog uništavanja grada. Iako su lansirali brojne ofanzive da bi zauzeli dodatnu teritoriju u Sarajevu, srpski nacionalisti su to učinili da bi pojačali pritisak na bosansku vladu, da bi stegnuli obruč oko grada, i da bi zauzeli najbolje pozicije sa kojih su granatirali grad. Građani Sarajeva su se suočavali sa smrću i nestašicom zbog povremenog granatiranja teškim oružjem, snajperske aktivnosti, i zaustavljanja snabdijevanja osnovnim potrepštinama, i to ne zbog vojnih borbi koje su zapale u pat poziciju, niti zbog osvajanja Vojske Republike Srpske koje je privremeno zaustavljeno, već zbog provođenja sračunate vladavine terora.

Karadžić i drugi lideri SDS-a u sarajevskoj oblasti su imali namjeru da opkole grad još u septembru 1991. "Romanija [mi je] javila da se oni pripremaju da blokiraju Sarajevo," rekao je on u telefonskom razgovoru srbijanskom predsjedniku Miloševiću. "Niko iz Sarajeva izaći neće moći, to će biti katastrofa."⁸ U to vrijeme je Karadžić bio bijesan zbog toga što su Bošnjaci (koji su se u to vrijeme još uvijek nazivali bosanskim Muslimanima) u Bosanskoj Krupi na sjeverozapadu Bosne uhapsili Milana Martića, ministra unutrašnjih poslova srpske autonomne oblasti u Hrvatskoj.⁹ Za

Karadžića je Martićevo hapšenje bila uvreda za srpski narod, za što je Sarajevo trebalo platiti. U kasnijem razgovoru sa potpredsjednikom SDS-a Nikolom Koljevićem, Karadžić je ponovio prijetnju: "Iz Sarajeva neće moći niko izaći ni jednim pravcem. Ni jednim pravcem neće niko moći!"¹⁰

Karadžić je ostao duboko uvrijeđen incidentom u Bosanskoj Krupi, iako je Martić zadržan tek kratko i pušten nepovrijeđen. "Noćas su oni u meni ... neke stvari u meni preokrenuli," rekao je Karadžić Milanu Babiću, predsjedniku SAO Krajine 9. septembra, i dodao: "To će ih koštati, ovo će zapamtiti šta su uradili."¹¹ Srpsko rukovodstvo nikada nije odstupilo od ljutih Karadžićevih riječi. Opsada Sarajeva je zamišljena i provedena kao odmazda za poniženja, stvarna ili umišljena, koja je pretrpio srpski narod. Artiljerijski i tenkovski napadi su možda bili neselektivni, ali najžešći napadi bi uslijedili nakon srpskih gubitaka na bojnopolju ili za pregovaračkim stolom. U govorima i dokumentima srpskih nacionalnih vođa u Bosni i Hercegovini se ne može naći mnogo dokaza za takve sračunate odmazde, ali je sigurno da je sistem napada bio jasan promatračima UN-a i onima u vladi Bosne i Hercegovine koji su nadzirali granatiranje.

Osjetljivost globalnih medija i međunarodnih zvaničnika je samo pojačala vrijednost grada kao taoca. Kada su opsadivači lišili grad snabdijevanja osnovnim potrepštinama i pomoći, civilni i vojni zvaničnici su često davali ustupke u zamjenu za obećanja srpskih nacionalista u Bosni da će dozvoliti nastavak dopremanja međunarodne pomoći. Srpski nacionalisti su majstorski manipulirali osjetljivošću međunarodnih zvaničnika, znajući da je ovisnost grada od humanitarne pomoći koja je dopremana u pratnji UN-a predstavljala omču oko vrata koja se mogla stegnuti u bilo kojem trenutku. Karadžić je 1994. godine, poredeći opsadu Sarajeva sa sovjetskom blokadom Berlina 1940-tih godina, objasnio srpskoj skupštini vrijednost opsade: "Moramo očuvati taj karakter tog koridora berlinskog tipa, da bi ga natjerali da se Sarajevo definitivno podijeli i teritorije kompaktiraju, pa ćemo mu za kvadratni metar brda između Vogošće i Visa uzeti kvadratni kilometar na Drini."¹² Rukovodstvo SDS-a je smatralo da je značaj Sarajeva kao taoca toliki da je povremeno sprečavalo dotok oružja jedinicama pod komandom srpskih oficira. General Đorđe Đukić je u izjavi pod zaštitom rekao:

Karadžić i Krajišnik, mešaju u vojna pitanja sve do upotrebe nekih jedinica i odobravanja upotrebe ubojnih materijalnih sredstava. Ovo je

posebno bilo izraženo u zoni odgovornosti SRK.* ... Krajišnik je, koristeći se svojom pozicijom, direktno naređivao direktoru 'Pretisa' Motika Miloradu kome i koliko će izdati artiljerijskih granata i drugih ubojnih sredstava, o čemu sam ja bio upoznat naknadno, preko naloga od Ministarstva odbrane kojima je trebalo opravdati plaćanje tih sredstava.¹³

U pokušaju podjele Sarajeva, srpski nacionalisti su takođe željeli postići fizičku segregaciju njegovih stanovnika. Neke su Bošnjake i Hrvate ubili i zatvorili, a gotovo sve druge su protjerali iz područja pod kontrolom Srba, dok su u isto vrijeme radili na tome da navedu Srbe na područjima pod kontrolom vlade da napuste svoje domove, bilo masovnim egzodusom ili jedan po jedan. Prije početka rata jedan poslanik u srpskoj skupštini je upozorio da razdvajanje naroda znači i preseljenje Srba: "To što mi moramo da učinimo već danas, to je da se srpskom narodu predoči da mora da bude spreman da će doći do mijenjanja teritorija, do preseljenja stanovništva."¹⁴ Kada su počeli sa prvim napadima na grad početkom aprila 1992. godine, lideri SDS-a su uložili znatne napore da navedu Srbe u gradu da napuste Sarajevo. Srpski oficiri su bili svjesni da prisustvo Srba u gradu otežava opravdavanje vojnog napada na civilno stanovništvo. "Ne sikiraju mene muslimanske enklave na našem prostoru", rekao je general Đukić 1993. "Pametna državna politika u budućnosti će ovo uspješno razriješiti ... Ja moram kazati, ovo govorim sve da bi lakše zaključili, da su Sarajevo Srbi napustili najvećim delom."¹⁵ Prisustvo Srba u Sarajevu i drugim gradovima je negiralo tvrdnju lidera SDS-a da govore u ime svih Srba u Bosni i Hercegovini. Odbijajući povjerovati da su Srbi odlučili ostati u svojim domovima radije nego se pridružiti nacionalistima-separatistima, lideri SDS-a su Srbe koji su ostali opisivali kao taoce "muslimanskih" gospodara koji su prisiljeni da ostanu u gradovima protiv svoje volje. Jedan poslanik u srpskoj skupštini je optužio "muslimanske vlasti" da "manipulišu delom srpskog naroda koje kao etničke taoce drže u gradovima pod svojom okupacijom".¹⁶ Zadojeni idejom da je Sarajevo kolektivni talac, srpski nacionalisti u Bosni i Hercegovini su željeli da Sarajevo, koje je bilo pod kontrolom vlade, bude slobodno od Srba da bi se grad mogao slobodno napadati.

* Sarajevsko-Romanijjski korpus (opaska urednika bosanskog izdanja)

Put ka ratovanju pod opsadom, april–juni 1992.

Kada su u Sarajevu počele borbe, u odbranu grada su stale kako dobro organizirane vojne jedinice, tako i spontano okupljene grupe.¹⁷ Jedinice teritorijalne odbrane u općinama pod kontrolom SDA su se već pripremale za rat, mada sa mnogo manje oružja nego što su imali srpski nacionalisti.¹⁸ Policijske snage MUP-a su bile dobro organizirane, a elitna jedinica specijalne policije pod komandom Dragana Vikića je igrala glavnu ulogu u odbrani grada zahvaljujući svojoj mobilnosti, dobro obučenom komandnom kadru i kapacitetima za borbu. Oni su se pridružili *Patriotskoj ligi*, *Zelenim beretkama*, rezervistima i nizu neredovnih formacija koje su uključivale i neke od kriminalnih elemenata u gradu. Vođe više zloglasnih kriminalnih grupa su svoje sljedbenike uključile u borbu, obično pritom ne napuštajući svoje tradicionalne aktivnosti krijumčarenja, krađe, uzimanja reketa i iznuđivanja. Među njima su bila dvojica sa istim nadimkom, "Čelo", Ismet Bajramović i Ramiz Delalić. Za Delalića se vjeruje da je na Bašćaršiji ubio Nikolu Gardovića, oca srpskog mladoženje, o čemu je više riječi bilo u prethodnom poglavlju. Pored organiziranih elemenata, neformalne grupe građana po naseljima su se okupljale u svrhu patroliranja i odbrane. Sastav svake takve grupe je odražavao sastav stanovnika naselja u kojem je osnovana, tako da su mnoge grupe bile miješane u smislu nacionalne pripadnosti, starosti i spola. Članovi grupe bi prikupili svo lako oružje koje su imali na raspolaganju, a u nekim slučajevima su uspijevali nabaviti i dodatno naoružanje. Kombinirani naponi su omogućili građanima Sarajeva da pomognu u odbijanju prvih napada JNA i srpskih paravojnih snaga.

Kako se sukob širio u aprilu 1992. godine, gradska odbrana je trpila upravo zbog početnog entuzijazma koji je lokalno stanovništvo inspirisao da se pridruže odbrani. Svaka mahala je manje-više imala svog komandanta, prisjeća se komandant vojne policije Kerim Lučarević. On Sarajevo opisuje kao grad prekriven paukovom mrežom kontrolnih punktova, gdje je neko ko putuje sa jednog na drugi kraj grada morao proći i do pedeset straža. Jednostavno putovanje kroz centralni dio grada je moglo trajati i po dva sata.¹⁹ Dopisnik New York Times-a Chuck Sudetic je zabilježio slijedeće: "Ulice glavnog grada su postale labirint barikada, kontrolnih punktova i zasjeda za tenkove."²⁰ Vladini zvaničnici su pribjegli prijetnjama oružanom silom da bi konsolidirali lokalne snage pod jedinstvenu komandu. Vojna policija je poslala trideset oficira sa naređenjem da uklone neovlaštene kontrolne punktove i organiziraju grupe za odbranu po naseljima. Lučarević

izvještava da je policija ubijedila jednu po jednu stražu da odustanu od barikada.²¹

Bosanska vlada se suočavala sa izazovom koordiniranja ovih šarolikih snaga i njihovog stavljanja pod efikasnu jedinstvenu komandu.²² Predsjedništvo Bosne i Hercegovine je 15. aprila 1992. ustanovilo jedinstvenu komandu teritorijalne odbrane i naredilo da se sve vojne jedinice u zemlji podrede njoj.²³ Iako se ovaj datum od tada slavi kao rođendan ARBiH, konsolidacija jedinica u jedinstvenu vojsku je tekla neujednačenim tempom i nije završena do kraja rata.²⁴ *Patriotska liga* je napustila svoju blago prikrivenu ulogu i postala integralni dio nove armije. No, mnoge kriminalne bande i mnoge grupe koje su egzistirale odranije su ostale organizaciono posebne, a neki komandanti su pokazivali značajnu nezavisnost od svojih nadređenih u prvim mjesecima rata. Nadalje, glavna vojna organizacija bosanskih Hrvata, Hrvatsko vijeće obrane (HVO), tokom cijelog rata odbijala je prihvatiti autoritet ARBiH. Saradnja između ove dvije vojske je uvijek bila ograničena, a u proljeće 1993. one su i međusobno zaratile.

Grad je sa okolnih brda gađan tenkovima, artiljerijom i minobacačima. Među metama se našla i bolnica Koševo u centru grada i Institut za fizikalnu terapiju i rehabilitaciju na Ilidži. Na zaštitne snage Ujedinjenih naroda (UNPROFOR) je otvorena vatra dok su pokušavale spasiti pacijente iz objekta na Ilidži.²⁵ Zgrada RTV doma je redovno gađana, dok su zvaničnici SDS-a optuživali RTV Sarajevo za navodnu pristrasnost i tražili podjelu televizije i radija na tri nacionalna dijela. Kao što je ranije pomenuto, Olimpijski muzej, vila iz habsburškog perioda u kojoj su bila izložena sjećanja na najbolje dane grada 1984. godine, je zapaljena nakon artiljerijskih pogodaka 25. aprila 1992. godine, i njen sadržaj je nestao u plamenu.²⁶ Dok su snage srpskih nacionalista granatirale civilne mete u gradu, srpske snage su se i u vatrenim okršajima sudarale sa snagama lojalnim bosanskoj vladi. Većina bitaka su bile koncentrirane u zapadnim i sjevernim predgrađima grada. Srpske snage su općenito bolje prolazile u borbama i postepeno su preuzele kontrolu nad Ilidžom i velikim dijelom Novog Grada. Srpske snage su proširile svoju kontrolu na prilazima gradu i uspostavile su prepreke na ključnim cestama. Do kraja aprila, većina uslova za opsadu Sarajeva bila je ispunjena.

General Kukanjac, komandant Druge vojne oblasti JNA, počeo je vjerovati da ga je Beograd napustio i da će ga optužiti za neuspjeh JNA u Bosni i Hercegovini.²⁷ Jugoslavenske vlasti su 27. aprila 1992. godine pro-

glasile novi ustav koji je zvanično rekonstituirao dvije preostale republike, Crnu Goru i Srbiju (uključujući i nekada autonomne oblasti Vojvodinu i Kosovo) kao Saveznu Republiku Jugoslaviju. Sa ovim zvaničnim priznanjem da Bosna i Hercegovina nije više dio Jugoslavije, novi ustav je JNA stavio u poziciju okupacione sile u BiH. Nakon neuspjelih pokušaja da se jugoslavenski zvaničnici ubijede da nadležnost nad JNA jedinicama u republici prenesu na bh. vladu, Predsjedništvo BiH je naredilo JNA da se povuče.²⁸ Predsjedništvo je zahtijevalo da JNA ostavi oružje koje pripada jedinicama teritorijalne odbrane i obećalo je siguran prolaz trupama u povlačenju. O teškom oružju JNA bi se odlučivalo naknadno.

Na samitu srbijanskih civilnih i vojnih lidera u Beogradu 30. aprila, Milošević je iskoristio svoje vidovito naređenje iz decembra 1991. da JNA pretvori u vojsku rođenih Bosanaca. "Slobodan i ja smo to i očekivali i predivideli", napisao je njegov bliski saradnik Jović.²⁹ Nakon dosta debatiranja, učesnici su se složili da se JNA treba povući iz Bosne i Hercegovine u roku od petnaest dana. Oni su zaključili da je zahvaljujući transferima osoblja samo deset hiljada od stotinu hiljada vojnika JNA u Bosni i Hercegovini bilo rođeno negdje drugo. Oni su se trebali povući, ostavljajući devedeset hiljada vojnika "uglavnom srpske nacionalnosti, nad kojima može preuzeti političko rukovođenje srpsko rukovodstvo iz Bosne i Hercegovine", pisao je Jović u sižeju odluka sa sastanka. On je bio zadovoljan rezultatima njihovog djelovanja: "Za nas je ova operacija bila i suviše značajna, a za Srbe u Bosni i Hercegovini, verujem, još značajnija. Dobili su svoju vojsku". Srbi koji su prisustvovali ovom sastanku, međutim, nisu imali nikakvog formalnog autoriteta da naredi povlačenje JNA. Ta nadležnost je bila na saveznom Predsjedništvu, koje je u to vrijeme već bilo pod Miloševićevom kontrolom, i koje je naređenje za povlačenje izdalo 4. maja. U vremenu između samita i odluke Predsjedništva, JNA u Sarajevu je zadala ono što je njen komandant mislio da će biti odlučujući udarac protiv vlade Bosne i Hercegovine. Gotovo je i uspio.

Kontrola JNA nad okolnim brdima je bila neupitna, ali pozicija jedinica JNA unutar grada je postala neodrživa sa naredbom Predsjedništva Bosne i Hercegovine o povlačenju. Jedinice JNA su ostale u svojih šesnaest kasarni u gradu, izložene (kao što su bile u Hrvatskoj 1991.) opkoljavanju i odsijecanju od strane svojih protivnika. Većina artiljerijskih i minobacačkih napada na Sarajevo je došla sa pozicija JNA na brdima, mada je poneko granatiranje ispaljeno iz kasarni u gradu, što je ojačalo odlučnost ARBiH

da istjera JNA iz grada. U prva dva dana maja 1992. godine, jedinice ARBiH počele su opkoljavati nekoliko objekata JNA u Sarajevu, što je bio prvi korak ka držanju trupa taocima.

JNA je uzvratila udarac 2. maja, lansiranjem napada na grad oklopnim transporterima i pješadijom.³⁰ Bilo je špekulacija da je ofanziva JNA za cilj imala smjenu bh. vodstva koja bi se provela zauzimanjem zgrade Predsjedništva i postavljanjem Fikreta Abdića na mjesto Alije Izetbegovića.³¹ No, većina promatrača vjeruje da je cilj bio presjeći grad napola kod zgrade Predsjedništva, čime bi se stari osmanski dio grada izolirao od zapadnih naselja i ključnih objekata vlade.³² To je bilo u skladu sa petim strateškim ciljem srpskih nacionalista u Bosni i Hercegovini, podjelom Sarajeva. No, oklopne kolone su bile pod komandom JNA a ne Karadžića, a general Kukanjac je do tada pokazao malo interesa za korištenje svojih snaga u svrhu podjele grada.³³ Karadžić se kasnije žalio, naizgled u vezi ovih događaja, na to da JNA nije dala tenkove bosanskim Srbima da bi bitku za Sarajevo doveli do odlučujućeg kraja, ali nije rekao šta bi učinio sa tenkovima da je JNA na to pristala.³⁴

Sredinom dana 2. maja dvije oklopne kolone su se susrele južno od sjedišta gradske vlade. General Jovan Divljak, zamjenik komandanta ARBiH i Srbin koji se protivio opsadi nacionalista, ulazak JNA u centar grada nazvao je najgorim trenutkom za snage bosanske vlade.³⁵ Nakon što su prešli Miljacku, tenkovi JNA su zauzeli pozicije na samo pedesetak metara od zgrade Predsjedništva. Nakon što su osigurali zonu koncentracije, jedinica diverzanata je krenula istočno duž korita Miljacke prema zgradi glavne pošte, objektu koji je projektovao Vančaš i koji je bio posljednja Valterova destinacija u noći 5. aprila 1945. Diverzanti su postavili eksploziv u unutrašnjost objekta u kojem se nalazila glavna telefonska centrala i aktivirali ga, što je dovelo do destrukcije i požara koji je uništio unutrašnjost, ostavljajući samo skeletnu strukturu vanjskih zidova. Dok su se povlačili iz objekta, pripadnike JNA uhapsile su vladine snage čiji je zadatak bio da ih presretnu, ali je napad lišio Sarajevo gotovo svih telefonskih usluga za čitav niz mjeseci nakon napada.

Napad JNA oklopnim transporterima je za novonastajuću ARBiH bio ključni izazov. Koristeći malobrojno ali izrazito efikasno protivtenkovsko oružje ARBiH je zaustavila napad JNA.³⁶ Do večernjih sati 2. maja tenkovi i oklopna vozila JNA su gorila na raskrsnici ispred zgrade gradske vlade. Invaziju JNA su zaustavili slabo opremljeni ali veoma snalažljivi elementi

ARBiH. Ipak, šteta pričinjena gradu je bila značajna, a sposobnost JNA da grad bombarduje po volji nije bila umanjena.

Dok su oklopna vozila gorjela u centru Sarajeva, oficiri JNA su slučajno otkrili mogućnost da uzvrate udarac hapšenjem Izetbegovića na sarajevskom aerodromu, prilikom njegovog povratka sa mirovnih pregovora.³⁷ Prije nego što su njega i kćerku odveli u kasarnu JNA u Lukavici gdje su proveli noć, Izetbegović je uspio telefonom razgovarati sa bliskim saradnikom, članom predsjedništva Ejupom Ganićem. Kao što je to bio slučaj u ranijim sukobima 2. marta i 6. aprila, televizija je prenosila uživo razgovor između glavnih aktera u drami. Građani Sarajeva, barem oni čiji su domovi još uvijek imali struje, bili su svjedoci napetim pregovorima između generala JNA i civilnog rukovodstva republike, pa su tako čuli i kada je Ganić odbio Izetbegovićevu ponudu da mu prepusti vodstvo. Ganić je, usprkos odbacivanju Izetbegovićevog prijedloga da postane vršilac dužnosti predsjednika, preuzeo kontrolu nad situacijom dok je Izetbegović proveo noć između 2. i 3. maja kao talac JNA.

U međuvremenu, Armija RBiH je najvišeg generala JNA u BiH, Kukanjca, držala pod opsadom u sjedištu komande na Bistriku. On i njegova komandna grupa su se suočavali sa perspektivom napuštanja grada kroz masu razjarenih boraca pored uništenja koje je bilo rezultat napada JNA na grad. Komandant UNPROFOR-a, general Lewis MacKenzie, preuzeo je na sebe ulogu medijatora. MacKenzie dogovorio je da se Izetbegović zamijeni za Kukanjca, jedan za jedan, ali mu je rečeno da Kukanjac želi da njegova kompletna pratnja grad napusti sa njim. MacKenzie nije mogao garantirati sigurnost tako velikoj grupi, no Izetbegović je optimistično obećao MacKenzieu da će garantirati sigurnost svih vojnika u povlačenju.

Planirana razmjena tekla je sporo. Izetbegović i MacKenzie putovali su zajedno u bijelom oklopnom vozilu UN-a do komande JNA, gdje su preuzeli Kukanjca. UN-ovo vozilo je zatim duž Dobrovoljačke ulice povelu kolonu od četrdeset vozila JNA, koja je trebala otići u kasarnu pod kontrolom Srba u Lukavici, sa planom puštanja Izetbegovića u blizini zgrade Predsjedništva. No, Izetbegovićeva garancija sigurnosti se pokazala bezvrijednom. Kada je konvoj stigao u uski dio ulice, trupe ARBiH su otvorile vatru u skladu sa Ganićevim naređenjima. Njihov komandant je na slijedeći način opisao taj napad:

Ganić je tražio da ne otvaramo vatru dok konvoj vozila ne napusti kasarnu. Kako sam ja to vidio, ako bi konvoj bio pušten oni bi mogli slobodno ubiti predsjednika; stoga smo morali zarobiti Kukanjca i razmijeniti ga za predsjednika. Tako bi bilo sigurnije. Ja sam dao naređenje da se konvoju dozvoli da napusti zgradu komande JNA na Bistriku. Kada su došli na otvoreno, naredio sam ljudima da otvore vatru. Imali smo ih u obručima.³⁸

Izetbegović je sa vrha vozila koje ga je odvodilo u sigurnost naredio trupama ARBiH da prestanu pucati na stražnju polovinu konvoja, a general Divjak, koji se vozio sa njim je neprestano izvikivao naredbu da se obustavi napad. Kada je pucnjava prestala, ispostavilo se da je šestero ljudi poginulo u konvoju JNA, uključujući i Bošnjakinju koja je evakuirana zajedno sa trupama iz zgrade komande. Armija Republike BiH je zarobila desetine pripadnika JNA koji su kasnije pušteni u razmjeni zarobljenika. Konvoj je na kraju nastavio kretanje ka zapadu. Predsjednik Predsjedništva RBiH je pušten malo dalje, pred sportskim centrom Skenderija, odakle se vratio u zgradu Predsjedništva nekoliko stotina metara dalje. General Kukanjac je sa konvojem stigao u kasarnu u Lukavici zapadno od grada bez daljih incidenata, ali su tijela vojnika JNA ostala da leže po ulicama Sarajeva zajedno sa nepoznatim brojem civila i boraca ARBiH koji su stradali u borbama.

Propali napad JNA 2. maja i dramatično povlačenje Kukanjca sa pratnjom je bio posljednji čin njegove komande. Savezno jugoslavensko Predsjedništvo je 4. maja naredilo snagama JNA da se povuku iz Bosne i Hercegovine u roku od 15 dana. Četiri dana kasnije isto tijelo je penzioniralo 38 generala JNA i smijenilo Kukanjca sa položaja, efektivno dovršavajući transformaciju JNA iz jugoslavenske vojske u instrument srpskog nacionalizma.³⁹ Kukanjac je za sobom ostavio sporno nasljeđe. Nema sumnje da je Kukanjac želio postaviti JNA kao sredstvo medijacije između sukobljenih strana, u čemu je donekle bio i uspješan do početka aprila 1992. Ali nakon međunarodnog priznanja Bosne i Hercegovine, ubilačko ponašanje JNA nije ostavljalo sumnje u njene istinske namjere, a Kukanjčeve stalne izjave o nepristrasnosti JNA su izgubile vjerodostojnost. Bošnjački i hrvatski lideri su ga optužili da je tajno djelovao za velikosrpske interese. Srpski kritičari, s druge strane, su ga nazivali izdajnikom zbog toga što sa više angažmana nije podržao njihove ciljeve. U julu 1994. godine, uzvrćajući svojim srpskim kritičarima, otkrio je svoje uvjerenje da je za njihov račun osvojio veći dio Sarajeva. Pod njegovom komandom, rekao je, “u ruke musliman-

sko-hrvatskih hordi nije pao ni jedan jedini avion, helikopter, tenk, oklopni transporter, top, minobacač, motorno vozilo". Izjavio je da je sarajevskim Srbima podijelio oružje i da je osigurao srpski dio Sarajeva, a da je Karadžić kriv što ga je kasnije izgubio.⁴⁰

U skladu sa odlukom koja je donesena na samitu srbijanskog rukovodstva 30. aprila, general Ratko Mladić je 10. maja naslijedio Kukanjca na mjestu komandanta Druge vojne oblasti u Bosni i Hercegovini. Karadžić je kasnije tvrdio da je zahtijevao da se Mladiću povjeri taj zadatak.⁴¹ Mladić je bio poznat po tome što je naredio podjelu oružja pobunjenim Srbima u Hrvatskoj dok je bio na mjestu komandanta Kninskog korpusa 1991. Samo dva dana nakon njegovog imenovanja, Vojska Republike Srpske (VRS) je naslijedila funkcije Druge vojne oblasti JNA naredbom srpske skupštine koja je donesena na sjednici u Banjoj Luci, a Mladić je imenovan njenim komandantom.⁴² On je time promijenio zvanje ali ne i funkciju, i postalo je jasno da je on imenovan komandantom Druge vojne oblasti 10. maja da bi se srpskim nacionalistima u Bosni omogućila laka tranzicija u VRS 12. maja. U tranziciji od JNA u VRS, većina jedinica je promijenila ime ali je zadržala naoružanje, osoblje i komandni kadar. Četvrti korpus JNA je postao Sarajevsko-romanijski korpus VRS.⁴³ Pod komandom general-majora Tomislava Sipčića, Sarajevsko-romanijski korpus je spojio jedinice teritorijalne odbrane pod kontrolom Srba sa strukturama bivšeg četvrtog korpusa čime je ukupni broj ljudstva izašao na oko petnaest hiljada. Formiranjem VRS i Sarajevsko-romanijskog korpusa, srpski nacionalisti u Bosni su formalno stekli kontrolu nad teško naoružanim formacijama koje će izvršiti opsadu Sarajeva. Već u trenutku svog formalnog uspostavljanja 12. maja, VRS je posjedovala dovoljno trupa, teškog oružja, municije i linija snabdijevanja za beskonačno dugu opsadu Sarajeva.

Iako se komandant JNA sa štabom povukao iz Sarajeva 3. maja, stotine vojnika su ostale opkoljene u bazama JNA u gradu. Izvori UN-a su izvjestili da su bošnjačke snage blokirale vojnu bolnicu, nekoliko kasarni u kojima su bile smještene trupe JNA, i vojnu školu sa 1300 učenika.⁴⁴ Opkoljavanje objekata JNA je bio očajnički potez ARBiH ne bi li izvukla neku pregovaračku prednost iz sve lošije situacije u gradu, koju je generalni sekretar UN 12. maja opisao na sljedeći način:

Grad trpi redovno teško granatiranje i snajpersku vatru po noći, kao i povremeno granatiranje u druga doba dana, veoma često nasumično, od

strane srpskih paravojnih formacija na brdima oko grada, koji koriste minobacače i artiljeriju koju im je navodno obezbijedila JNA. ... Priredni život je zamro i sve su veće nestašice hrane i drugih osnovnih potreština zbog blokade koju su gradu nametnule srpske snage.⁴⁵

Nakon što je zahvaljujući povlačenju Kukanjca zgrada komande na Bistriku prešla u ruke ARBiH, najkorisniji preostali vojni objekat pod kontrolom JNA bila je kasarna "Maršal Tito", kompleks zgrada zapadno od hotela Holiday Inn. Izvori UN-a izvijestili su da se šest stotina do hiljadu vojnika nalazi u kasarni sa gotovo dvije stotine vozila.⁴⁶ ARBiH je željno promatrala arsenal JNA, nadajući se da bi odatle mogla pribaviti oružje i municiju koju su republičke odbrambene snage očajnički trebale. Sa kapija kasarne vojnici su mogli pucati na vozila i ljude koji su se kretali duž glavne gradske saobraćajnice, što je u životnu opasnost dovodilo one koji su se kretali na potezu istok-zapad. Kasarna je bila tek nekoliko stotina metara udaljena od naselja Grbavica koje su još u martu okupirali srpski paravojnici. Komad teritorije na potezu sjever-jug između kasarne i Grbavice je i dalje bio izložen zbog srpskih težnji da centralni dio grada odsijeku od stambenih predgrađa.

Sjeverno od kasarne "Maršal Tito" je brdo Hum, na kojem se ističe ogromni televizijski repetitor. Slični repetitori u drugim dijelovima Bosne i Hercegovine su predstavljali omiljene ciljeve srpskih paravojnika, i toranj na Humu je više puta gađan iz aviona JNA. Na blagoj nizbrdici pri dnu brda Hum se nalazi stambeno naselje Pofalići. Između 14. i 16. maja 1992. godine, različite jedinice ARBiH su u žestokoj borbi natjerale snage srpskih nacionalista da se povuku sa brda Hum i iz Pofalića.⁴⁷ Zahvaljujući ovakvom ishodu Pofalićke bitke, ARBiH je oduzela VRS mogućnost lakog presijecanja Sarajeva i osigurala put između centra i dijelova pod kontrolom vlade na zapadu grada. Međutim, u prvom od niza osvetničkih napada, JNA je usmjerila tenkovsku i artiljerijsku vatru iz okolnih brda na snage ARBiH ali i na različite civilne ciljeve.

Usprkos pristanku bosanskih vlasti da dozvole snagama JNA da se povuku iz objekata u Sarajevu, njihov odlazak nije okončan sve do početka juna. Kao odmazdu za artiljerijske napade JNA na grad, ARBiH je minobacačima napala objekte JNA, što je isprovociralo VRS na još žešće bombardovanje civilnih ciljeva sa pozicija u brdima. U noći 27-28. maja 1992. godine, kako ARBiH tako i srpski paravojnici ljuti zbog povlačenja

JNA, napali su kolone JNA koje su se povlačile iz kasarni “Jusuf Džonlić” i “Viktor Bubanj” pod pratnjom UN-a.⁴⁸ JNA se iz kasarne “Maršal Tito” povukla 6. juna. Dok su se snage ARBiH pokušavale domoći napuštenog naoružanja, JNA je svoju bivšu bazu gađala artiljerijom u nadi da će uništiti oružje i municiju prije nego što padne u ruke ARBiH. Utrku je dobio Armija BiH, pod vodstvom sarajevskog gangstera Ismeta Bajramovića Čele.⁴⁹ Vladine snage su utekle sa protivtenkovskim oružjem, koje je bilo neophodno potrebno da bi se zaustavili napadi oklopnim transporterima i tenkovima, kao i značajnom količinom municije. Tokom naredna dva dana, JNA je na civilne ciljeve u gradu izvršila najžešći artiljerijski napad u cijelom ratu.⁵⁰

Međunarodni predstavnici: Politika UN-a prema Sarajevu

Iako je vanjski svijet pažljivo promatrao šta se događa u Sarajevu, nijedna država niti grupa država nije bila spremna poduzeti korake kojima bi se okončalo ubijanje. Oni koji su bili voljni probiti opsadu, vojnici bosanske vojske, nisu imali sredstava za to. Oni koji su imali sredstva za prekidanje opsade, evropske sile i Sjedinjene Države, nisu imali volje da ih upotrijebe, već su se radije fokusirali na humanitarne potrebe žrtava sukoba. Odsustvo njihovog djelovanja se ne može pripisati neznanju ili neshvatanju onoga što se dešavalo. Zvaničnici UN-a su detaljno informirali države članice o prirodi i opsegu nasilja, ali nespremnost država članica da podrže vojnu akciju u odbranu civila ograničila je sposobnost UN-a da djeluje.

UN je stvorio UNPROFOR u svrhu nadziranja mira u Hrvatskoj, ali lideri UN-a su sjedište UNPROFOR-a smjestili u Sarajevo, u nadi da će njihovo prisustvo imati smirujući učinak na grad.⁵¹ Izuzev apeliranja na saradnju svih “strana u Jugoslaviji” u osiguravanju mira, Vijeće sigurnosti UN-a u početku nije predvidjelo nikakvu formalnu ulogu za UNPROFOR u Bosni i Hercegovini, ali dolazak prvog komandanta UNPROFORA general-pukovnika Satisha Nambiara je u Sarajevu shvaćen kao mogući signal namjere UN-a da vojno intervenira u ime Republike Bosne i Hercegovine.⁵² Čak i bez konkretnog mandata, UNPROFOR je brzo postao ključni faktor u razvoju vojnog sukoba u Sarajevu. Sve veće nasilje je prisililo zvaničnike UN-a da brzo donose političke odluke, kao što se može vidjeti iz niza izvještaja, konsultacija i rezolucija Vijeća sigurnosti u prva tri mjeseca nakon izbivanja rata. Događaji u Sarajevu i pristup gradu

putem aerodroma postali su dominantni faktori odlučivanja UN-a, tako da je politika UN-a prema Sarajevu značajno utjecala na politiku UN-a prema cijeloj Bosni i Hercegovini. Donositelji političkih odluka na međunarodnom nivou su tokom cijelog rata gradu davali primarnu ulogu.

Ni UN ni zapadni lideri nisu bili odgovorni za opsadu Sarajeva. Oni nisu željeli da dođe do opsade niti su priželjkivali njen nastavak. No, zbog ogromnog raskoraka između UN-ovog sasvim dobrog razumijevanja situacije i nespremnosti država članica da iskoriste svoje resurse da bi situaciju riješile, politika UN-a je često služila u svrhu nastavka opsade i strahota koje su zbog opsade mučile grad. Zvaničnici UN-a su proveli čitavu opsadu dvoumeći se između uloge mirotvorca (korištenjem oružane sile da bi se osiguralo poštivanje rezolucija) i uloge čuvara mira (nadziranje i patroliranje provođenja sporazuma koji postignu strane). Bio je to klasični primjer nedostatnih sredstava koja sprečavaju postizanje hvale vrijednih ciljeva, a u nekim slučajevima šteta je povećana otvorenom zlonamjernošću utjecajnih pojedinaca u organizacijama UN-a.⁵³

Nakon izbijanja rata početkom aprila 1992. godine, generalni sekretar UN-a i Vijeće sigurnosti su svoju pažnju skrenuli sa Hrvatske i počeli pažljivo motriti na situaciju u Bosni i Hercegovini. Rezolucija Vijeća sigurnosti 749 od 7. aprila 1992. godine bila je prva u kojoj se spominje Bosna i Hercegovina. U njoj Vijeće "poziva sve strane i druge zainteresirane da ne pribjegavaju nasilju posebno u oblastima gdje [UNPROFOR] treba da bude smješten odnosno raspoređen."⁵⁴ U svojim izjavama tokom narednih nekoliko sedmica, i Vijeće sigurnosti i generalni sekretar identificirali su tri glavna izvora bosanskog sukoba: vojna intervencija JNA i Hrvatske vojske; želja bosanskih Srba da stvore etnički čistu državu; opstrukcija dostavljanja humanitarne pomoći. U izvještaju od 12. maja 1992. godine, generalni sekretar je identificirao osnovnu prirodu sukoba: "Svi međunarodni promatrači se slažu da ono što se dešava predstavlja udružene napore Srba u Bosni i Hercegovini uz pristanak i barem djelimičnu podršku JNA da stvore 'etnički čiste' regije."⁵⁵

U Rezoluciji 752 od 15. maja 1992. godine, Vijeće je zahtijevalo da se JNA i Hrvatska vojska "ili povuku ili podvedu pod autoritet Vlade Bosne i Hercegovine, ili da se raspuste i razoružaju, a da se njihovo oružje stavi pod efikasan međunarodni nadzor."⁵⁶ Rezolucija je nadalje pozvala sve strane da "osiguraju trenutni prestanak prisilnih protjerivanja osoba iz njihovog prebivališta". Navodeći "hitnu potrebu za humanitarnom pomoći", Vijeće

je zatražilo “neometanu dostavu humanitarne pomoći, uključujući siguran pristup aerodromima u Bosni i Hercegovini”. Generalni sekretar je izvjestio da je do 8. maja 1992. raseljeno više od 520.000 osoba.

Prepoznavanje problema, međutim, nije bilo isto što i njihovo rješavanje, i članice Vijeća su u maju aktivno razmatrale primjenu odlučnijih mjera. Generalni sekretar, u odgovoru na zahtjev Vijeća, razmotrio je mogućnost upotrebe UNPROFOR-a za “oružanu zaštitu” humanitarnih konvoja.⁵⁷ Ta je mogućnost, naveo je on, bila ispunjena rizikom.

Prilikom procjene rizika neprijateljskog djelovanja treba imati na umu da je za neke od strana otežavanje života civilima ratni cilj jer dovodi do željenog odlaska stanovništva iz određenih područja. Stoga izgleda da postoji sklonost korištenju sile da bi se opstruiralo dostavljanje pomoći.

Da bi se osigurao sarajevski aerodrom, napisao je on, “bile bi potrebne trupe Ujedinjenih naroda da bi se osigurala okolna brda sa kojih se lako mogu granatirati aerodrom i njegovi prilazi”. On nije preporučivao ovu opciju jer bi za nju bile potrebne “brojne trupe” i zato što bi njena primjena mogla otežati UNPROFOR-u osiguravanje saradnje za misiju u Hrvatskoj.

U odsustvu direktnog vojnog angažmana UN-a, generalni sekretar je predložio “manje ambicioznu mogućnost”, odnosno da UNPROFOR služi kao pratnja dostavi humanitarne pomoći u grad. “Morao bi postojati sporazum da snage razmještene na okolnim brdima neće pucati na aerodrom niti na njegove prilaze prilikom dolaska humanitarnih isporuka.” Sa manjim izmjenama, ovaj prijedlog je postao osnova za angažman UNPROFOR-a u Sarajevu u naredne tri godine. Kako nijedna stalna članica Vijeća sigurnosti nije bila spremna odobriti borbeni angažman UNPROFOR-a, Vijeće je 30. maja 1992. godine odlučilo provesti sankcije protiv Savezne Republike Jugoslavije.⁵⁸ Najava sankcija je beogradsko vodstvo gurnula korak bliže davanju podrške ponovnom otvaranju sarajevskog aerodroma, ali ona nije mnogo pomogla smanjenju vojnog srpskog divljanja. Rezolucija 757 je takođe prihvatila sugestiju generalnog sekretara da bi primarna misija UN-a trebala biti dostava pomoći u Sarajevo. Njome se zahtijevalo da “sve strane i drugi zainteresirani odmah osiguraju neophodne uslove za neometanu dostavu humanitarne pomoći u Sarajevo i druga mjesta u Bosni i Hercegovini, uključujući i uspostavljanje zone sigurnosti oko Sarajeva i njegovog aerodroma”.

U Rezoluciji 757 Vijeće je zajednički tretiralo grad i njegov aerodrom. U roku od nekoliko dana, međutim, generalni sekretar je prioritet dao osiguravanju “ponovnog otvaranja sarajevskog aerodroma za dostavljanje humanitarnih zaliha i za slične svrhe”. Sam grad je bio isključen iz definicije UNPROFOR-ove neposredne misije, i dostava pomoći je dobila veću važnost od zaštite civila od oružanog napada. Osiguravanje aerodroma je opisano kao “prvi korak u uspostavljanju zone sigurnosti oko Sarajeva i njegovog aerodroma”. S ciljem ponovnog otvaranja aerodroma, Cedric Thornberry, UNPROFOR-ov direktor za civilne poslove, je 5. juna u Sarajevu postigao sporazum sa sukobljenim stranama. Sporazum se ticao samo aerodroma i “sigurnosnih koridora između aerodroma i grada”, i nije sadržavao nikakve odredbe u vezi smanjenja napada na sam grad:

Da bi se osigurale fizičke garancije da se neće otvarati vatra na aerodrom, avione u zraku ili na zemlji, [potpisnici] se slažu u vezi slijedećeg: (a) svo protivavionsko oružje će se povući sa pozicija sa kojih mogu gađati aerodrom i zračni prilaz aerodromu i staviti pod nadzor UNPROFOR-a; (b) sva artiljerija, minobacači, sistemi za ispaljivanje projektila zemlja-zemlja i tenkovi koji su u dometu aerodroma će se koncentrirati na mjestima koje odobri UNPROFOR i gdje će biti predmet promatranja UNPROFOR-a na vatrenoj liniji.⁵⁹

Nekoliko dana kasnije, poštujući sporazum sa UN-om, srpske nacionalne vođe u Bosni i Hercegovini su obećale da će ofanzivno naoružanje grupisati na pet lokacija u blizini aerodroma počevši od 15. juna 1992. Oni su u potpunosti iskoristili veoma konkretne formulacije iz sporazuma i izjavili, po riječima promatrača UN-a, “da će nastaviti granatirati grad ali da će poštediti aerodrom”.⁶⁰ Zvaničnici UN-a su se uključili u “promatranje na vatrenoj liniji” u skladu sa formulacijom iz sporazuma, dok su bosanski Srbi iz artiljerije i tenkova pucali na grad. Novinari su bili zaprepašćeni kafkijanskim prizorom promatrača UN-a koji mirno prave bilješke za svoje izvještaje dok se ubitačna vatra ispaljuje na grad od pola miliona stanovnika.

Sporazum koji je trebao omogućiti nesmetan rad UN-a na aerodromu povremeno je kršen, uglavnom, ali ne jedino, od strane srpskih nacionalista u Bosni i Hercegovini, koji su do tada već zaključili da zatvaranje aerodroma predstavlja najbolji metod izražavanja nezadovoljstva i iznuđivanja ustupaka od međunarodnih pregovarača. Pritužbe Vijeća sigurnosti zbog

ometanja slobodnog tranzita kroz sarajevski aerodrom su ponovljene u nekoliko rezolucija tokom ljeta 1992.⁶¹ Napori UN-a su tako ostali usko fokusirani na dostavu pomoći putem sarajevskog aerodroma u vrijeme kada su srpski nacionalisti u Bosni provodili široku kampanju osvajanja i etničkog čišćenja. Vijeće se 17. jula složilo sa generalnim sekretarom u odbacivanju prijedloga da UN nadzire teško oružje širom Bosne i Hercegovine.⁶²

Nakon primanja izvještaja o etničkom čišćenju i sve većoj masi izbjeglica, Vijeće sigurnosti je konačno usvojilo tri rezolucije u avgustu 1992. koje su se odnosile na “zlostavljanje civilnog stanovništva”.⁶³ Rezolucija 770 je izrazila “ozbiljnu uznemirenost” zbog izvještaja o “masovnim prisilnim protjerivanjima i deportacijama civila, zatvaranju i zlostavljanju civila u zatvoru, [i] namjernih napada na osobe koje ne učestvuju u borbama, bolnice i vozila hitne pomoći”.⁶⁴ Takođe u avgustu, Komisija Ujedinjenih naroda za ljudska prava naredila je istragu navodnih kršenja ljudskih prava. Tadeusz Mazowiecki, posebni izvjestilac komisije, je posjetio Sarajevo 24. avgusta da bi ocijenio situaciju. U izvještaju koji je podnio četiri dana kasnije, on je zaključio da “najveća prijetnja životu trenutno dolazi od granatiranja centara u kojima se nalazi civilno stanovništvo i pucanja na civile u opkoljenim gradovima”.⁶⁵ On je nadalje istakao da su centar Sarajeva i aerodrom “među glavnim metama granatiranja”. On je bio uznemiren zbog toga što snage koje provode opsadu ne dozvoljavaju građanima Sarajeva da dođu do osnovnih potrepština:

Opsada, uključujući granatiranje naseljenih mjesta i presijecanje snabdijevanja hranom i drugim osnovnim potrepštinama, predstavlja drugu vrstu taktike. ... Grad se redovno granatira, što djeluje kao namjerni pokušaj terorisanja stanovništva. Snajperi pucaju na nevine civile. Misija je posjetila bolnicu i mogla je vidjeti mnoge civilne žrtve. Takođe je mogla vidjeti štetu koja je nanesena samoj bolnici, koja je namjerno granatirana u nekoliko navrata, usprkos propisno istaknutom međunarodno priznatom simbolu Crvenog križa.

Ni izvještaji Mazowieckog, ni sve životniji izvještaji medija o zločinima nisu zapadne sile potakli na vojno djelovanje. Ujedinjeni narodi su svoju diplomatsku ulogu proširili krajem avgusta 1992. godine pridruživši se Evropskoj uniji u formiranju Međunarodne konferencije o bivšoj Jugoslaviji da bi unaprijedili mirovne pregovore. No, na terenu u Bosni i Herce-

govini, jedinice UNPROFOR-a su prioritet davale humanitarnoj pomoći i mjerama neophodnim za osiguravanje njene dostave.

UNPROFOR je u najvećoj mjeri uspješno obavljao dodijeljenu mu misiju i zasigurno je spriječio širenje izgladnelosti i pothranjenosti. Desetine međunarodnih humanitarnih organizacija se pridružilo sa donacijama i transportima osnovnih potrepština putem UN-ovog "zračnog mosta" ili "plavog puta" koji je vodio od jadranske obale do Sarajeva. Među njima su bili Visoki komesarijat UN-a za izbjeglice (UNHCR), međunarodne nevladine organizacije poput Crvenog križa (ICRC), Međunarodnog komiteta spasa (IRC) i Fonda otvoreno društvo finansijskog magnata Georga Sorosa. Fred Cuny, međunarodni humanitarni radnik iz Teksasa, razradio je i instalirao inovativni sistem pumpanja i filtriranja vode unutar kruga opsade da bi osigurao vodosnabdijevanje iz Miljacke kao alternativu izvorima vode koji su bili pod srpskom kontrolom.⁶⁶ Ovaj i drugi humanitarni naponi ne bi uspjeli bez podrške UNPROFOR-a. Neki oficiri UNPROFOR-a su lično doprinijeli olakšavanju muka opkoljenih Sarajlija. Konkretno, mnogi francuski oficiri su davali podršku kulturnim aktivnostima u gradu i dolazili su na rijetke događaje iz kulture koji su se mogli organizirati u situacijama kada je vladalo relativno primirje.

Usprkos mnogobrojnim prednostima koje su razna tijela UN-a osigurala za Sarajevo, njihov doprinos je često bio skupo plaćen ustupcima Srbima koji su provodili opsadu. UNPROFOR, koji je uporno insistirao na isporuci osnovnih životnih namirnica, i sam je postao taocem zahtjeva srpskih nacionalista u Bosni. Praveći ustupke da bi osigurao dostavu humanitarne pomoći, UNPROFOR je postao dio aparata opsade provodeći ograničenja koja su Srbi nametnuli u pogledu kretanja osoba, dobara i usluga. UN je tako strogo regulirao kretanje osoba u i iz grada. To je bilo neophodno da bi se uspostavili prioriteta u pogledu dodjele ograničenog broja sjedišta na UN letovima, ali na insistiranje Srba UN je također odbio dati podršku aktivnostima koje su jačale građanski ponos ili su izražavale sarajevski duh otpora oružanom napadu. Tako je UN 22. jula 1992. odbio dozvoliti polijetanje aviona sa bosanskim sportistima i predstavnicima koji su trebali otići na ljetne olimpijske igre u Barceloni, uz objašnjenje da mogu prevesti samo dvoje registriranih takmičara i još osam osoba. Razljučen ovim potezom, Međunarodni olimpijski komitet je osigurao hitno priznavanje svih trideset predstavnika i unajmio dva aviona da bi se oni prebacili u Barcelonu, čime je efektivno zaobišao blokadu koju je provodio UN.⁶⁷

UN je usko tumačio “humanitarnu pomoć”. Kada je grad Innsbruck u Austriji ponudio nove uniforme za vatrogasnu brigadu u Sarajevu, UN je odbio izdati odobrenje za njihovo dostavljanje jer se nisu mogle okvalificirati kao humanitarna pomoć.⁶⁸ Kada je *Oslobođenju* trebao papir za štampanje da bi nastavile izlaziti, komandant UNPROFOR general MacKenzie je odbio pružiti pomoć UN-a da bi neophodne zalihe prošle srpske linije i stigle u grad, optuživši novinu da nije iskazala dovoljno podrške za mirovne pregovore.⁶⁹

Pošta je bila isključena iz definicije humanitarne pomoći pa su građani Sarajeva gotovo četiri godine proveli bez većih komunikacija sa vanjskim svijetom. Posjetioci koji su dolazili u grad su se često suočavali sa poplavom zahtjeva da isporuče pisma i male pakete rodbini i prijateljima van grada. U julu 1994. godine sve osobe koje su koristile prevoz UN-ovim avionom do Sarajeva su obavještavane o ograničenjima količine cigareta, alkohola i kafe koju mogu ponijeti u Sarajevo. Pored toga, zvaničnici UN-a su svakom putniku dozvoljavali najviše “šest privatnih pisama. Pisma se moraju podnijeti na uvid promatračima [civilne policije] tokom prijave. Putnici imaju punu dogovornost za sadržaj pisama.”⁷⁰ U uvrnutom svijetu UN-ovih odnosa sa Srbima koji su držali grad pod opsadom, zvaničnici UN-a su dovedeni u situaciju cenzurisanja pošte. U stvarnosti, osoblje UN-a je često zanemarivalo ograničenja u pogledu pisama i predmeta koji se prenose, iako su svakog putnika ograničili na samo onoliko prtljaga koliko može osobno unijeti u avion.

U septembru 1994. godine zvaničnici UN-a su intervenirali da spriječe planiranu posjetu pape Ivana Pavla II. Sarajevu. Grad je bio oblijepljen posterima sa slikom pape i riječima: “Niste napušteni, s vama smo.”⁷¹ Kada su zvaničnici UN-a obavijestili Vatikan da ne mogu garantirati sigurnost pape, posjeta je otkazana,⁷² a ogorčene Sarajlije su sa zidova strgle mnoge postere podrške. Tri mjeseca kasnije UN je odbio izvršiti zračni prevoz gradonačelnika stotina gradova širom svijeta, iako su avioni redovno slijetali i polijetali sa aerodroma. Gradonačelnike je pozvala gradska vlada Sarajeva da prisustvuju obilježavanju hiljaditog dana opsade u januaru 1995. Većina gradonačelnika je na kraju stigla u Sarajevo iznajmljenim autobusima nakon dugog i zaobilaznog putovanja iz Zagreba, a planirano obilježavanje je održano bez učešća zvaničnika UN-a u konferencijskoj sali granatiranjem načetog Holiday Inn-a.⁷³

Neki ustupci UNPROFOR-a su povećali izloženost stanovnika Sarajeva oružanom napadu, a neki su doveli do smrtnog stradanja na ključnim raskrsnicama u gradu. Nakon prvih bitaka u proljeće 1992. godine, na južnoj strani izloženih raskrsnica i ulica su podignute barijere za snajpere, ponekad i uz pomoć UNPROFOR-a. Na jednoj raskrsnici, veliko plavo platno je djelovalo kao vizuelna barijera snajperistima ali nije štitila pješake od njihovih metaka. Najduža snajperska barijera u gradu je smještena istočno od zgrade skupštine Bosne i Hercegovine duž Ulice Vojvode Putnika (danas Ulica Zmaja od Bosne), na velikom otvorenom prostoru između centra grada i dijela Novog Sarajeva pod bosanskom kontrolom. UN je napravio ovu barijeru redanjem kontejnera jednog do drugog i jednog na drugi, što je pružalo značajnu zaštitu od snajpera koji su se nalazili tek stotinjak metara dalje.

Krajem 1993. godine, kao ustupak srpskim nacionalistima u Bosni u interesu izgradnje povjerenja, UNPROFOR je uklonio kontejnere najbliže zgradi skupštine, ostavljajući prazan prostor od oko dvadeset metara između prvih kontejnera i zaklona koji je pružala zgrada skupštine. Oficiri UN-a su tako namjerno obezbijedili snajperistima Vojske Republike Srpske koridor za vatreno djelovanje na mjestu gdje su linije VRS bile veoma blizu glavne saobraćajnice u gradu. Od jula 1994. do proljeća 1995. godine, francuski oklopni transporter je bio smješten na sredini ovog brisanog prostora. U vrijeme žestoke snajperske aktivnosti, vozilo se kretalo naprijed-nazad između dva zaklona dok su se pognuti civili krili iza vozila. No, nije sva snajperska aktivnost bila predvidiva. Prostor između kontejnera i zgrade skupštine je postao procjep smrti. Snajperska vatra sa srpskih položaja je bila dovoljno predvidiva da navede mnoge fotografe iz svjetskih novinskih agencija da čekaju iza francuskog vozila u nadi da će snimiti gađanje sarajevskih civila. Taj prazan prostor je takođe izlagao tramvajsku prugu koja se protezala na potezu istok-zapad, zbog čega su mnogi civili ubijeni ili ranjeni dok su se vozili tramvajem u onim rijetkim momentima kada je tramvaj radio.

U proljeće 1995. godine dok su se nizala srpska kršenja primirja koje je dogovorio Jimmy Carter, novi komandant UNPROFOR-a je okončao ovu nehumanu izloženost. Pod komandom generala Ruperta Smitha, procjep smrti je zatvoren tako što je red kontejnera produžen na zapad do zaštitne sjenke zgrade skupštine, čime je osiguran zaklon od snajpera VRS. Nažalost, zatvaranje procjepa je koštalo života Erica Hardoina, francuskog

“Procjep smrti”, prostor koji je štitio samo transporter UN-a i gdje su srpski snajperisti redovno gađali pješake i vozila u prolazu. Oštećena zgrada bosanskohercegovačke skupštine je desno. (Autorova fotografija, januar 1995.)

vojnika UNPROFOR-a.⁷⁴ On je ubijen dok je izlazio iz bijelog UN-ovog viljuškara koji je korišten da bi se postavili kontejneri. Kamerman koji je stajao u blizini je zabilježio posljednje tragične trenutke vojnikovog života. U roku od nekoliko sati ti su snimci emitovani širom svijeta.

Djelovanje UN-a doprinijelo je ubijanju građana Sarajeva na pisti sarajevskog aerodroma. Prelazak piste bila je jedina mogućnost za mnoge koji su željeli izaći iz grada. Na početku opsade Armija RBiH je prevodila ljudstvo i materijalna sredstva preko aerodroma pod vatrom sa srpskih linija, i Srbi koji su vodili opsadu su na kraju dobili obećanje UN-a da će osvjetljavati one koji noću prelaze preko piste. Vojnici UNPROFOR-a su to redovno činili, osvjetljavajući pokretne mete žena i djece u bijegu koje su gađali srpski snajperi sa okolnih brda. Trupama UN-a je bilo dozvoljeno da pakupe žrtve i prevezu ih u bolnice u opkoljenom gradu.⁷⁵ Ubijanje u procjepu smrti i na aerodromskoj pisti oslikavaju okrutnu ironiju uloge UNPROFOR-a u Sarajevu. Njegovi vojnici su služili hvale vrijednoj svrsi dostavljanja pomoći osobama kojima je to bilo potrebno, ali kompromisi na koje su pristajali njegovi komandanti su često povećavali izloženost ci-

vila napadu neprijatelja. Mnogi vojnici UNPROFOR-a, koji su dolazili iz elitnih jedinica u svojim zemljama, su se ponašali neustrašivo i saosjećajno. Iskustvo ovog autora je da su mnogi od njih željeli olakšati patnje stanovnika Sarajeva, ali su ih u tome često sprečavala pravila borbenog angažmana. UNPROFOR nije imao mandat, sredstva, a u nekim slučajevima ni volju da se vojno suprotstavi onima koji su opsjedali grad.

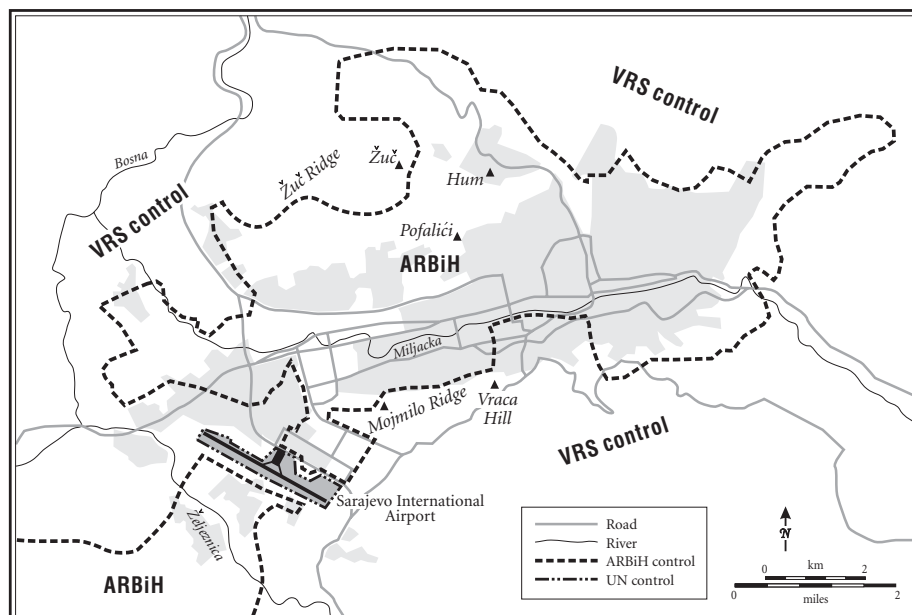
Stezanje obruča

Nakon Kukanjčevog povlačenja iz Sarajeva 3. maja, lideri i vojni komandanti bosanskih Srba su stegnuli obruč oko grada. Na cestama koje vode van grada postavljene su barikade, a sistem rovova i bunkera je okružio većinu naseljenih područja. Na sjednici Skupštine bosanskih Srba 12. maja (na dan kada je formalno uspostavljena VRS i Mladić postavljen za njenog komandanta), poslanici su izvijestili o stanju u svojim općinama. Trifko Radić, član Skupštine bosanskih Srba iz zapadnosarajevske općine Ilijaš, se hvalisao kako je zajedno sa kolegama odsjekao grad od svijeta:

Mi smo spremni, mi držimo 50 km okruženja oko Ilijaša. Mi smo organizovani, i ja sam molio TV da dođe da snimi kako smo mi organizovani za rat u Ilijašu, kako je organizovana odbrana linije. Jest istina da smo mi pokrali dosta stvari. Imamo mi svega još dole da živimo. Mi smo pokrali 32 tone cisterni nafte i benzina. Mi smo presjekli i minirali prugu i nema više dolaska u Sarajevo. Mi smo minirali i auto-put. Sve ćemo učiniti da više neprijatelj iz pravca Zenice u Sarajevo neće doći, a i odozgo ko pođe biće gotov.⁷⁶

Predsjednik SDS-a Radovan Karadžić pridružio se pohvalama za obruč koji su uspostavili bosanski Srbi: "Držimo sve svoje krajeve, sve opštine, sva naselja od Sarajeva i držimo naše neprijatelje, sad moram i mogu da kažem da držimo naše neprijatelje u potpunom okruženju, tako da im ne može da dođe vojna pomoć, ni u ljudstvu, ni u naoružanju."⁷⁷

Iako su se jedan drugom hvalisali u pogledu efikasnosti opsade, nacionalni lideri bosanskih Srba su u javnosti poricali opsadu. Oni su svoje vojne operacije karakterizirali kao defanzivne, s ciljem odbijanja napada Armije Republike BiH na predgrađa naseljena pretežno Srbima. Oni su granatiranje grada uglavnom pripisivali vojnicima ARBiH, tvrdeći da oni bombardiraju sopstveno stanovništvo. Oni su za obustavu općinskih usluga

9.1 Prve linije opsade Sarajeva, juni 1992.

od vitalnog značaja takođe krivili snage ARBiH.⁷⁸ Kao što je general Mlađić objasnio 12. maja, okrivljavanje žrtava za ono što im se dešava bilo je od ključnog značaja za strategiju srpskih nacionalista u Bosni:

Mi ne smijemo kazati, mi ćemo uništiti Sarajevo, ne mi nećemo, mi hoćemo da sačuvamo Sarajevo, nama Sarajevo treba. Mi nećemo kazati da ćemo srušiti dalekovod ili vodu isključiti, ne jer to Ameriku diže na noge, ali gospodo, mi vas molimo sve u redu, e, jednog dana nema vode u cijelom Sarajevu. ... Prema tome mi moramo mudro saopštiti svijetu, gađali su oni, pogodili dalekovod i nestalo struje, gađali vodovod, nestalo struje tu i tu, vršimo napore i popravljamo, to je ta diplomatija.⁷⁹

Poricanje srpskih nacionalista u vezi opsade i bombardiranja bilo je neistinito i očigledno apsurdno. Promatrači UN-a i novinari u gradu, koji su i sami često bili izloženi vatri sa okolnih brda, povremeno su izlazili na položaje VRS i mogli promatrati njihovo granatiranje grada. Čudili su se kako je artiljerija VRS nekažnjeno gađala svoje mete. Topništvo bosanskih Srba je imalo neometan vizuelni pristup i svoje mete su najčešće mogli identificirati i golim okom. U decembru 1992. godine jedan novinar je po-

sjetio artiljerijske položaje na brdu južno od grada i zabilježio svoje iznenađenje onim što vidi:

Svako ko zastane i popne se na vrh blatnog zida može vidjeti ono što vide srpski strijelci, a to je iznenađujući prizor. Većina oružja se nalazi na manje od hiljadu metara od visokih zgrada u središtu grada, i oko 500 do 1.000 stopa* iznad njih. ... Kristalno je jasno da ljudi koji ispaljuju hice mogu tačno da vide šta gađaju.⁸⁰

Rat u Sarajevu bio je borba između dobro naoružane VRS i brojne ARBiH. Kada je rat počinjao, Sarajevsko-romanijski korpus je imao trinaest hiljada dobro naoružanih vojnika i šest do osam stotina teških artiljerijskih oruđa, tenkova i minobacača različitog kalibra na položajima oko grada.⁸¹ Nasuprot tome, ARBiH se sastojala od oko 17.500 vojnika, ali je imala više vojnika nego oružja. Neke jedinice su imale jednu cijev na tri do četiri vojnika, a patili su i od nestašice municije. Snage koje su branile Sarajevo nisu imale upotrebljivog teškog oružja kada je rat počeo, izuzev jednog jedinog tenka koji je korišten za obuku snaga MUP-a, a do kraja rata su nabavili samo deset do dvadeset artiljerijskih oruđa, stotinu minobacača različitog kalibra i nekoliko bestrzajnih topova. U oktobru 1992. UNPROFOR je počeo voditi evidenciju o broju projektila koji su pogadali teritoriju koju je kontrolirala VRS i teritoriju pod kontrolom ARBiH u Sarajevu.⁸² Do primirja koje je zaključeno u februaru 1994. godine, VRS je svaki dan u prosjeku ispaljivala oko tri stotine artiljerijskih i minobacačkih projektila na grad; UN je 22. jula 1993. godine zabilježio rekordnih 3.777 detonacija.⁸³ U svjedočenju pred Haškim tribunalom, Herbert Okun, diplomatski službenik SAD i bivši ambasador koji je pratio bivšeg državnog sekretara Cyrusa Vancea na nekoliko misija u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, je ovako sažeo nalaze UN-a: Za svaki projektil koji je ispaljen na teritoriju pod kontrolom Srba, deset je ispaljeno na područja pod kontrolom ARBiH.⁸⁴

Ratni izvještaji većine zapadnih novinara koji su radili u Sarajevu i posjetitelja obično su vojne operacije ARBiH smještali u informativnu crnu rupu. Operacije ARBiH najčešće su bile obavijene velom tajne. Novinari su često trupe ARBiH prikazivali kao dobronamjerne vojnike koji nemaju

* Jedna stopa ima 30 cm. prim. prev.

sreće jer biju uzaludnu bitku protiv znatno nadmoćnijeg neprijatelja. Pristaše bosanske vlade su ovakve prikaze ohrabrali tokom rata da bi naglasili muke civila u gradu, ali oružana odbrana grada je bila znatno efikasnija nego što su prikazivali vanjski promatrači. Nakon rata, veo tajne je podignut sa ARBiH u želji dobijanja javnog priznanja.⁸⁵ U poplavi intervjuua i memoara, vodeći komandanti su se hvalili svojom ulogom u vojnim operacijama, i nekoliko komandanata se natjecalo za priznavanje glavne zasluge za spašavanje grada. Nasuprot tajnosti u vrijeme rata, poslijeratni izvještaji nude iskrenu i snažnu sliku prirode i obima vojnih operacija. Posebno, detaljna analiza bivšeg generala ARBiH Nedžada Ajnadžića omogućava izuzetan uvid u sastav i operacije Prvog korpusa koji je branio Sarajevo.⁸⁶

U nedostatku oklopnih jedinica, snage ARBiH uglavnom su se oslanjale na protivtenkovsko oružje da bi zaustavili ili uništili oklopna vozila koja su korištena protiv njih u ofanzivama VRS. Jedinice ARBiH su nabavile protivtenkovsku municiju iz zaliha koje je za sobom ostavila JNA u povlačenju iz sarajevskih kasarni, ali su te zalihe potrošene do kraja jula 1992.⁸⁷ Komandanti jedinica su pažljivo upravljali sa ovim dragocjenim oružjem. Vojni inovatori su izmislili "bosanski koktel", konzervu koja je bila napunjena eksplozivom i koja je mogla zaustaviti tenk i oklopni transporter.⁸⁸ Nekoliko ofanziva ARBiH je zaustavljeno jer je trupama nestalo municije, zbog čega su se morali povući sa teško osvojenih teritorija.⁸⁹ Sirova odlučnost, dovitljivost, lukavost i stalni priliv dobrovoljaca, bili su najmoćnije oružje u arsenalu ARBiH. Opterećene ali neustrašene nedostatkom oružja, jedinice ARBiH su lansirale desetine ofanziva tokom rata s ciljem probijanja opsade ili protjerivanja snaga VRS iz najranjivijih područja grada. Opsadu nikada nisu probili, ali su zauzeli ključne kote u gradu i proširili teritoriju pod svojom kontrolom, posebno u zapadnim predgrađima.

Komandanti ARBiH su se na razne načine snalazili ne bi li prevazišli nedostatak oružja i municije. Na početku rata su iz stalne zbirke Muzeja revolucije posudili četiri topa koji su korišteni u Drugom svjetskom ratu. Topovi koje su Titovi partizani donirali muzeju nakon Drugog svjetskog rata, vraćeni su po završetku rata uz izvještaj da su dobro funkcionirali tokom cijelog rata.⁹⁰ Mjesecima su operativci ARBiH krili barut u kontejnerima za oksigen koje je UN prevezio, a koji su zvanično trebali ići gradskim bolnicama.⁹¹ Ova operacija, koja ne bi uspjela bez prešutne podrške UNPROFOR-ovog osoblja nižeg ranga, okončana je kada su sumnjičavi vojnici VRS zaustavili i izvagali jednu pošiljku, otkrivši da su kontejne-

ri preteški da bi sadržavali samo kompresovani oksigen. UNPROFOR je takođe prijavio tajno bacanje oružja iz aviona Irana i drugih islamskih zemalja. Opseg tih operacija je teško procijeniti, mada one vjerovatno nisu značajno ojačale arsenale ARBiH.

Za razliku od Romanijskog korpusa VRS, Prvi korpus ARBiH je doživio rapidno povećanje ljudstva tokom 1992. godine, sa oko 17.300 na početku rata na oko 33.200 u decembru 1992. godine, prema Ajnadžićevoj studiji. Nakon toga je brojnost sporije rasla, i 1995. korpus je imao u prosjeku 38.840 vojnika. Velika većina branitelja Sarajeva bili su Bošnjaci. Procenat njihovog učesća u ukupnom broju ljudstva je malo varirao od godine do godine, krećući se od 89 posto do 92 posto u četiri godine opsade. Broj Srba u redovima branitelja je opao sa 700 na 233 između 1992. i 1995. godine, dok je broj Hrvata postepeno rastao sa 1.010 na 1.822 tokom istog perioda. Većina vojnika Prvog korpusa je branila svoj grad. Osamdeset posto ih je bilo stalno nastanjeno u Sarajevu, dok su oko 20 posto bile izbjeglice, uglavnom iz istočne Bosne. Socijalni sastav odbrambenih snaga, koji je za većinu svojih pripadnika imao radničku klasu, bi bio predmet zavisti svakog marksističkog revolucionarnog vođe. Oko 70 posto vojnika je imalo završeno srednje obrazovanje tehničkog smjera, a 80 posto ih je spadalo u kategoriju "radnika". Dvanaest posto su bili "funkcioneri" a sedam posto je bilo seljaka. Borbene jedinice su imale veoma malo intelektualaca, iako su mnogi intelektualci odgovarajuće starosne dobi služili u borbenim jedinicama tokom kraćih perioda.

Odbrambene snage Prvog korpusa su tokom rata zabilježile ukupno 436 borbenih operacija.⁹² Ofanzivnih operacija (napada) je bilo više nego defanzivnih (reakcija), 279 naprema 157. Većina borbenih operacija je poduzeta tokom 1992. i početkom 1993. godine. Iako je broj operacija drastično opao 1994. i 1995. godine, odnos ofanzivnih naspram defanzivnih operacija je ostao relativno stabilan tokom sve četiri godine rata. Ova statistika potvrđuje tvrdnje iz različitih memoara i izvještaja da je ARBiH poduzimala više inicijativa za probijanje obruča nego što je VRS pokušavala pomjeriti svoje linije.

Napredovanje Armije Republike BiH u zapadnom dijelu Sarajeva

Mnoge ofanzive ARBiH su za cilj imale osvajanje položaja na uzvišenjima. Brda oko Sarajeva su bila ključ za kontrolu grada što su Srbi shvatili još

1991. godine i zbog čega su pokušali zadobiti kontrolu nad općinama koje pokrivaju visinski teren i napali školu MUP-a na Vracama. Na početku rata vidikovci oko Sarajeva bili su ispunjeni artiljerijom i teškim oružjem VRS. Jedino osvajanjem viših položaja je ARBiH mogla efikasno izazvati svog bolje naoružanog neprijatelja. Tokom 1992. godine, zauzimanja teritorije uglavnom su išla na ruku ARBiH, ali su osvojene teritorije bile male, a cijena njihovog osvajanja visoka.⁹³

Osvajanje Pofalića i Huma u maju 1992. godine, o čemu je više govora bilo ranije, bio je prvi skromni uspjeh ARBiH u osvajanju položaja na uzvišenjima. U gotovo neprestanoj borbi za kontrolu nekoliko brda u zapadnom dijelu grada, svaka strana je inicirala napade da bi osvojila Žuč, Mojnilo i Stup. ARBiH je 8. juna 1992. lansirala veliku ofanzivu koja je za cilj imala osvajanje ključnih brda koja je držala VRS.⁹⁴ Neke akcije ARBiH su više ličile na tajne sabotaze. Jedna jedinica je napravila pet uzastopnih napada na oklopne transportere VRS na Mojnilu, a svaki put ih je kroz minsko polje proveo bivši vojnik JNA koji je pred rat postavio te mine.⁹⁵ Nakon početnih uspjeha, ARBiH se morala povući pred kontranapadima VRS, ali su vladine snage uspješno zadržale Mojnilo, lišavajući tako VRS jedna tačke sa koje su mogli izbliza gađati grad artiljerijom i minobacačima.

Svaki napad ARBiH je izazvao artiljerijski i tenkovski odgovor sa okolnih brda, a vatra je bila usmjerena i na vojsku koja je napadala i na civile u gradu. Brzi odgovori artiljerije VRS su napadače tjerovali u povlačenje ili u dovođenje vlastitih trupa toliko blizu neprijateljskim linijama da je bombardovanje predstavljalo podjednaku opasnost za obje strane. ARBiH je konačno pobijedila u bici za Žuč u decembru 1992. godine, čime je uklonjena opasnost granatiranja sa tog brda na sjevernoj strani zapadnog dijela Sarajeva.⁹⁶ Čak je i Karadžić kasnije nevoljko odao priznanje primjerno odlučnosti snaga ARBiH da zadrže Žuč, uz zahtjev da se njegovo divljenje ne objavljuje: "Devedeset dana smo mi tukli Žuč, molim novinare da to ne pišu, nismo mogli da Turke istjeramo iz rovova, niti oni nas negdje mogu istjerati."⁹⁷ Nakon rata, Bošnjaci u Sarajevu su slavili bitku za Žuč kao jednu od najvećih pobjeda ARBiH.

Epska borba se vodila u Dobrinji, stambenom naselju koje je izgrađeno kao smještaj za Zimske olimpijske igre 1984. Osim što je bila dom za 40.000 građana Sarajeva (od kojih su mnogi tu i ostali tokom rata), naselje Dobrinja bilo je ključno za kontrolu sjeveroistočne strane sarajevskog

aerodroma a nalazilo se u blizini ceste koja je iz kasarne JNA u Lukavici vodila prema gradu. U početku opsade, VRS je okružila i odsjekla Dobrinju, čiji su se stanovnici suočili sa perspektivom izgladnjivanja ili osvajanja. Bitka za Dobrinju je izbila upravo kada je aerodrom trebao preći u ruke UNPROFOR-a. Jedinice VRS su 16. juna 1992. ušle u dio Dobrinje, ubile neke njene stanovnike a ostale zarobile. U narednim danima, elitne jedinice ARBiH su ušle u Dobrinju i u zasjedu uvukle jedinicu VRS dok je ulazila u jedno od dvorišta među zgradama.⁹⁸ Borbe su se vodile nekoliko narednih dana, tokom kojih je ARBiH osigurala Dobrinju i uspostavila uski koridor putem kojeg je naselje bilo povezano sa ostatkom opkoljenog grada, ali je Dobrinja i dalje ostala pod vatrom tenkova i artiljerije VRS.

Pokušaj uništavanja suživota u Sarajevu

Cilj srpskih nacionalista u Bosni da podijele grad je zahtijevao da se srpske oblasti očiste od Bošnjaka i Hrvata i da se Srbi prebace iz onoga što su oni nazivali "muslimanski dio grada". Kao što je ranije navedeno, njihov pokušaj da namame Srbe iz opkoljenog grada je uspio samo dijelom, ali su zato teritorije pod svojom kontrolom brutalno očistili od ne-Srba, kako tokom svojih vojnih akcija tako i u odvojenim akcijama. Neke lokalne ne-Srbe su poubijali, druge su zatvorili, a ostale su protjerali. Jedan lokalni lider, obraćajući se skupštini bosanskih Srba u julu 1992. godine, otvoreno je govorio o bezočnom etničkom čišćenju sarajevskih predgrađa što je pripisao Karadžićevom vodstvu: "Kad je [Karadžić] sišao među nas na Ilidžu i dao nam određena ohrabrenja Srbi su u Sarajevu na tim prostorima zadržali određenu teritoriju pod kontrolom, a po nekim dijelovima i proširili svoje teritorije i protjerali muslimane sa teritorije gdje su oni praktično u većini."⁹⁹

Zahvaljujući ogromnoj prednosti koju su imali u teškom naoružanju i položajima koji su omogućavali jasan vizuelni kontakt sa većinom zgrada u gradu, vojnici VRS su mogli birati mete. U prvim mjesecima opsade oni su se fokusirali na niz meta koje su predstavljale simbole sekularnog gradskog suživota. Njihove granate i meci su pogodili doslovno svaku džamiju, katoličku crkvu, sinagogu, pa čak i srpske pravoslavne crkve u gradu, ali je većina bila samo oštećena, ne i uništena. Nasuprot tome, uništavanje VRS u ljeto 1992. pokazivalo je znakove sračunatog napora da se s lica zemlje zbrišu ključne institucije zajedničke kulture, vlasti i privrede. Napadi su sasvim jasno bili usmjereni protiv glavnih gradskih institucija koje su ču-

vale sjećanja na zajedničku prošlost, što je neke promatrače nagnalo da ove napade okarakterišu kao “memoricid”, ubijanje pamćenja. Napadači su željeli razoriti građanski ponos uništavanjem dokaza i fizičkih manifestacija šarolike historije grada. Tako su 25. aprila 1992. uništili Olimpijski muzej, vilu iz habsburškog perioda u kojoj su se čuvala sjećanja na zimsku Olimpijadu 1984. Tri sedmice kasnije, artiljerijska vatra je potpuno uništila zgradu i sadržaj Orijentalnog instituta, uključujući neprocjenjivu zbirku rukopisa iz osmanskog perioda koja je svjedočila o srpskim, hrvatskim i jevrejskim, kao i o bošnjačkim postignućima.¹⁰⁰

Uvečer 26. avgusta 1992. godine, artiljerija VRS je intenzivno počela bombardirati *Vijećnicu*, objekat u kojoj se nalazila *Narodna i univerzitetska biblioteka*. Kako zgrada tako i njen sadržaj su za grad imali posebno značenje. Najkitnjastija neoorijentalna građevina u gradu, nekadašnje sjedište gradske vlade je arhitektonski pripadalo eri eklektičnog historicizma s kraja XIX stoljeća. Mnoge knjige koje su se tu nalazile je moguće zamijeniti, ali bogata kolekcija gradskih publikacija i časopisa kao i mnogi drugi jedinstveni predmeti su zauvijek izgubljeni u plamenu.¹⁰¹ Elegantna prostorija u hrastovoj lamperiji u kojoj je nekad zasjedalo Gradsko vijeće, a iza Drugog svjetskog rata je koristila Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, je potpuno uništena. Zgrada biblioteke je gorjela cijelu noć; u nekim dijelovima grada bijeli pepeo je padao s neba i nakupljao se na tlu.

Vođe srpskih nacionalista u Bosni su željele prekinuti rad neovisnih novinskih organizacija u gradu. U nastavku svoje ranije kampanje fragmentiranja i onesposobljavanja glavnih informativnih medija u gradu, bosanski Srbi su gađali sjedišta štampanih i elektronskih medija u gradu. Napadi u avgustu 1992. su uništili kancelarije *Oslobođenja*, koje su bile smještene u izuzetnom neboderu od plavog stakla u zapadnom dijelu grada.¹⁰² Objekat Radio-televizije Sarajevo neprestano je gađan, ali je betonska struktura izgrađena poput tvrđave izdržala mnoge napade i nastavila funkcionirati tokom cijelog rata.

Nekoliko ključnih trgovačkih i centara vlasti je ili potpuno uništeno ili oštećeno do neupotrebljivosti, dok su drugi pretrpjeli samo površinsku štetu od pojedinačnih granata ili snajperskih hitaca. Nekadašnja zgrada Izvršnog vijeća, neboder koji je bio dominantni simbol vladinog autoriteta smješten pored zgrade bosanske Skupštine, sedmicama je bila pod konstantnom vatom srpskog topništva, postavši na kraju tek izgoreni skeleton nekadašnjeg sjedišta Vlade u Bosni i Hercegovini. Dva UNIS-ova nebodera blizanca,

značajni poslovni objekti, takođe su granatirana i zapaljena. Hotel *Evropa*, stari hotel koji su izgradili i dugo u svom vlasništvu imali pripadnici bogate srpske porodice Jeftanović, gotovo je potpuno uništen napadom koji su izdržali samo vanjski zidovi debljine i do tri metra. *Holiday Inn*, s druge strane, nikada nije doveden do neupotrebljivosti usprkos brojnim direktnim pogocima. Nakon što su Karadžićeve paravojne jedinice napustile hotel u aprilu 1992. godine, on je tokom cijelog rata primao goste, uglavnom novinare, diplomate i humanitarne radnike. Od 1993. godine, američka ambasada je bila smještena u jednom njegovom apartmanu, koji nije imao dobru poziciju s obzirom da se nalazio na izloženom jugozapadnom uglu.

Bolnice su često bile predmet napada. Bolnicu *Koševo*, gdje se nalazio glavni traumatološki centar, za metu je odabrao Dragan Kalinić, ministar zdravstva Republike Srpske, na sjednici Skupštine bosanskih Srba 12. maja:

Oni koji budu planirali operaciju Sarajeva, oslobađanja Sarajeva ili uništenja žive neprijateljske sile u Sarajevu moraju da planiraju šta će sa zdravstvenim objektima. I odmah da vam kažem, ako će Vojna bolnica pasti u ruke neprijatelju, onda sam ja za to da se Koševska bolnica uništi i da neprijatelj nema gdje da se liječi.¹⁰³

S obzirom da je bolnica bila izložena nestanku struje tokom rata i očajnički su joj trebale najvažnije zalihe, artiljerijski i minobacački napadi, iako nikada nisu srušili objekte, su pogoršavali ionako tešku situaciju sa pružanjem osnovne medicinske njege rijeci ranjenih koja se svakodnevno slivala u bolnicu.

Pored fizičkog uništenja glavnih institucija, srpski nacionalisti su građane Sarajeva lišili osnovnih namirnica i usluga. Napadači su gađali izvore neophodne za svakodnevno preživljavanje: električnu energiju, vodu, gas, hranu, medicinske zalihe i sva javna prevozna sredstva. Ovakva lišenost je povećavala osjetljivost svakog građanina, a često je završavala smrću. Sarajlije su u dugim redovima stajale ne bi li došle do osnovnih namirnica, posebno do hljeba i vode, i okupljali se na pijacama da bi nabavili hranu po nevjerovatno visokim cijenama. Ova mjesta su bila dobro poznata srpskim strijelcima, i njihovi napadi na ova mjesta su doveli do najvećeg broja žrtava od jedne granate tokom opsade. Oko 10:00 sati 27. maja 1992. godine, VRS je ispalila tri monibacačke granate među stotinu Sarajlija koji su u redu čekali da kupe hljeb na Ulici Vase Miskina, tek nekoliko desetina me-

tara od katoličke katedrale. Granate su tom prilikom ubile šesnaest, a ranile preko stotinu ljudi.¹⁰⁴ Srbi su zatim sa položaja otvorili vatru na kola Hitne pomoći koja su pokušavala doći do ranjenih, koji su ležali na ulici i uzvikivali pozive za pomoć dok su televizijske kamere snimale njihovu agoniju. Prije i poslije masakra u redu za hljeb, kako su ga kasnije prozvali, Srbi su sa položaja cijelu noć bombardirali duž poteza prema jugu grada, ubijajući druge civile i nanoseći štetu džamijama, javnim i stambenim objektima.¹⁰⁵ General Mladić je prijetio da će grad srušiti sa zemljom ako ARBiH ne dozvoli srpskim trupama, koje su se nalazile okružene u nekoliko kasarni u gradu, da napuste grad. Ovi žestoki napadi su se dešavali u vrijeme dok je Vijeće sigurnosti UN-a razmatralo uvođenje sankcija za republike Srbiju i Crnu Goru. Kao što je ranije rečeno, Vijeće je ove sankcije odobrilo 30. maja u neuspjelom pokušaju sprečavanja budućih krvavih napada.

Usprkos očigledno sračunatom naporu da se izvrši uništenje, gotovo svaka građevina je doživjela oštećenja što ukazuje da je dio vatre ispaljen nasumično, bez konkretne mete na umu. Neselektivno gađanje je širilo teror i potsjećalo građane Sarajeva da niko u gradu nije pošteđen opasnosti i da nijedna građevina nije izuzeta od agresivnog uništavanja. Čak i građevine koje su služile srpskom vjerskom i kulturnom životu su oštećene. Kancelarije srpskog kulturnog društva *Prosvjeta* su devastirane napadom na zgradu u kojoj su se nalazile, a Nova srpska pravoslavna crkva je pretrpjela oštećenja prozora i kupole. Snajperska vatra je dolazila sa brda iznad grada i mnogih visokih zgrada u zapadnim dijelovima grada. I VRS i ARBiH su koristile snajpere za precizno ubijanje. Mnoge snajperske žrtve su bili vojnici, ali je bilo i civila koji su stradali samo zato što su predstavljali raspoloživu metu koja se našla na pogrešnom mjestu u pogrešno vrijeme.¹⁰⁶

Snage ARBiH su uspješno protjerale srpske snage s nekoliko položaja u gradu, ali tokom cijelog rata nedostajalo im je tenkovske i artiljerijske podrške koja je bila potrebna njihovoj pješadiji da bi se probila kroz linije VRS. Rezultat je bila dugotrajna vojna pat pozicija. Po riječima jednog komandanta, "srpski generali nisu uspjeli blic-krigom osvojiti Sarajevo, ali ni naše jedinice ... nisu imale dovoljno vatrene moći da razbiju blokadu grada."¹⁰⁷

Svakodnevni život u opkoljenom Sarajevu

Više od asimetričnog vojnog sukoba, opsada Sarajeva je predstavljala epsku borbu ljudske volje. Za one građane Sarajeva koji su ostali u gradu i imali dovoljno sreće da prežive četverogodišnju opsadu, život je bio dragocjen i nesiguran. Oni su se čeličili izlažući se smrtnom riziku i stalnoj neimaštini s nadom da će preživjeti i s odlučnošću da očuvaju elemente normalnog urbanog života.

Boris Nilević je bio jedan od hiljada Srba koji su ostali u opkoljenom Sarajevu. Historičar koji je specijalizirao srednjovjekovnu historiju Srpske pravoslavne crkve u Bosni, bio je na funkciji direktora Instituta za istoriju u Sarajevu tokom rata.¹⁰⁸ Niko nije snažnije od njega osudio napade srpskih nacionalista na grad. "Ovo nije sukob između civilizacija", rekao je pokazujući rukom na brda iznad grada. "Ovo je barbarski napad na civilizaciju".¹⁰⁹ Nilević historičar je odbacio grubu ocjenu Samuela Huntingtona u pogledu rata u Bosni, a Nilević građanin Sarajeva je svojim sugrađanima ponudio razlog za otpor napadima i za očuvanje dragocjenog načina života.

Ideološka inspiracija i svjetovni motivi su često zajednički ojačavali odlučnost Sarajlija da prežive opsadu grada.¹¹⁰ Mnogi su se plašili napuštanja grada i svega što su u njemu izgradili u zamjenu za nesigurnu budućnost u nekom nepoznatom kraju. Većina je imala siguran posao. Iako je normalna aktivnost zaposlenih zaustavljena tokom rata, većina zaposlenih je imala stanarsko pravo na stan koji je postao pravi dom tokom godina pa čak i decenija stanovanja. Mnogi su imali porodicu i prijatelje koji nisu željeli otići. Mnogi su cijenili urbanu raznolikost grada i njegove ekonomske prednosti nad selom. Relativno malo njih zaista nije moglo otići ili su od toga odustali zbog straha šta bi im se moglo desiti na putu. I mnogi su svakodnevno živjeli s nadom, ma kako nerealna ona bila, da će ludilo uskoro prestati.

Bez obzira na razloge ostanka, oni koji su ostali su cijenili svaku imitaciju normalnog života. U ratnom Sarajevu, svakodnevni život je i sam postao univerzalni vid otpora. Sarajlije su opsadu preživljavale pridržavajući se svoje uobičajene rutine i ritmova svakodnevnog života u najvećoj mogućoj mjeri. Sociolozi i psiholozi ističu da je očuvanje osjećaja normalnosti uobičajena reakcija na nasilje, i to je bez sumnje bio slučaj i u opkoljenom Sarajevu.¹¹¹ Svakodnevni život je za većinu građana Sarajeva predstavljao potvrdu osnovne ljudskosti i otpora kultu nasilja koji ih je fizički okruživao i držao zarobljenima.

Grad je u ratu bio prepun priča o običnim ljudima koji poduzimaju vanredne mjere da bi održali redovnu rutinu. Hiljade Sarajlija je svakodnevno pješačilo do svojih neosvijetljenih, nezagrijanih radnih mjesta, ispunjavajući tako dnevnu rutinu, često radeći mjesecima bez ikakve nadoknade i bez ikakve nade da će uskoro primiti platu. Tokom svojih posjeta čuo sam brojne priče o pojedinačnim činovima hrabrosti i nesebičnosti. Bivši olimpijski takmičar u bacanju diska koji je stanovao na šesnaestom spratu nebodera dnevno je išao više puta do nekoliko funkcionalnih izvora vode da bi svojim starijim komšijama na višim spratovima osigurao dovoljno vode. Domoupravitelj jedne univerzitetske zgrade je ubijedio vojnike ARBiH da je ne zauzimaju, čime je *de facto* demilitarizirao važnu obrazovnu instituciju i poštedio je od granatiranja koje bi uslijedilo. Hrabrost koja je graničila sa ludošću se mogla vidjeti u svakoj sferi urbanog života. Tom Gjelton je ispričao priču o novinarima i radnicima *Oslobođenja*, koji su ove dnevne novine izdavali i distribuirali tokom cijelog rata. Nastavnici i uprave škola su pribjegavali krajnjim sredstvima da bi nastavili obrazovanje gradske omladine, kao što je pokazao David Berman u studiji jedne “ratne škole” u Sarajevu.¹¹² Hiljade drugih takvih svakodnevnih izraza ljudske hrabrosti su prošli nezapaženo i nezabilježeno usred kolektivnog napora da se preživi.

Neke organizirane aktivnosti su se održale prema planu, često u duhu prkošenja stalnim napadima. U septembru 1992. godine u hotelu *Holiday Inn* je održana dugo pripremana naučna konferencija o Jevrejima Bosne i Hercegovine, dok su artiljerijske i tenkovske granate nemilosrdno tukle grad. Uvodnu riječ je održao predsjednik Predsjedništva BiH Alija Izetbegović, koji je stradanja grada uporedio sa stradanjem Jevreja u Drugom svjetskom ratu i predsjednik jevrejske zajednice u Bosni i Hercegovini Ivan Čerešnješ. Dvadeset šest radova je prezentirano na konferenciji, a oni su kasnije i objavljeni uz pomoć *Fondacije Soros*.¹¹³ Druga konferencija, odgođena na godinu dana zbog početka rata, je održana u martu 1993. godine u spomen 530. godišnjice vakufname Isa-bega Ishakovića, dokumenta koji predstavlja akt osnivanja Sarajeva. Organizatori su težili da se “koliko je god to u datim uvjetima bilo moguće, svestrano prezentira prošlost Sarajeva kao multikulturnog urbanog centra”, i ocijenili da je skup “bio izraz duhovnog otpora barbarskom uništavanju njegovih stanovnika i svih kulturnih vrijednosti stvaranih kroz vijekove”.¹¹⁴ Na konferenciji koju su organizirali Institut za istoriju i Orijentalni institut predstavljeno je više od sedamdeset radova, od kojih je većina objavljena nakon rata.

Zahvaljujući funkcionalnim informativnim medijima, građani Sarajeva su bili u mogućnosti da prate dešavanja u svijetu i gaje nadu da će doći do strane intervencije koja će okončati nasilje. Kao što 1991. godine nisu vjerovali da će doći do rata, jednako tako nisu mogli prihvatiti da zapadne demokratije kojima su se toliko divili nisu spremne upotrijebiti oružje da okončaju opsadu. Često su koristili crni humor koji je većinom isuviše morbidan da bi se citirao u ovoj knjizi. Kontinuirano lišavani hrane, vode, grijanja i električne energije, Sarajlije su primjetile da UNPROFOR nije odgovarajući naziv s obzirom da njegovi vojnici nisu davali zaštitu, da im je upotreba oružja bila zabranjena i da su narodi koji ga čine razjedinjeni, a ne ujedinjeni. Cinizam Sarajlija se protezao i na NATO, čiji naziv su smatrali skraćenicom za “No Action - Talking Only”.*

Suada Kapić, novinarka i glumica, osnovala je “mobilni univerzitet” da bi uz pomoć UN-a u Sarajevo dovodila goste predavače. Ona je sa grupom studenata i mladih dizajnera podigla montažni muzej na trgu pred Narodnim pozorištem, dajući glas agoniji grada i odlučnosti njegovih građana. Napravili su imitaciju izdanja magazina *Life*, što je korporaciju Time Warner navelo da maliciozno zaprijeti tužbom zbog kršenja autorskih prava.¹¹⁵ Oni su takođe pripremili domišljatu šematsku kartu Sarajeva (koja je štampana tek poslije rata) koja je prikazivala brutalnost opsade i apsurdnost života u strahu i izbjegavanju smrti u jednom evropskom gradu na kraju XX. stoljeća. Druga grupa pisaca i fotografa je napravila vodič za preživljavanje u Sarajevu koji je štampan sa poznatom zelenom podlogom i uskim formatom Michelinovog putnog vodiča.¹¹⁶ Ova djela su nudila ohrabrujuću alternativu sažaljenju koje je vladalo u većini opisa života pod opsadom koje su objavljivali stranci.

Potreba za opstankom navela je zanatlije koji su radili sa metalom da osmisle domišljate, ali jednostavne peći za grijanje i kuhanje. Pravljene su male peći koje su mogle raditi na gas (kada ga ima), drva, ugalj i druge raspoložive zapaljive materijale. Ove peći za preživljavanje su često korištene za kuhanje kafe, što je bio luksuz kojeg su se Sarajlije teško odricale. (Cigarete, s druge strane, su smatrane neophodnom potrepsinom). Tehnologija koja je korištena za preživljavanje je posjetiteljima izložena u muzejskom stilu hiljaditog dana opsade u januaru 1995.

* U prijevodu “Bez akcije - samo priča”. prim.prev.

Svijet je 1992. bio na rubu revolucije u komunikacijama koju je izazvala pojava interneta, ali je tek nekoliko ljubitelja u Sarajevu koristilo e-mail na početku rata. Gotovo svi telefonski kapaciteti u Sarajevu su uništeni kada je JNA uništila glavnu poštu 2. maja 1992. godine, i samo je nekoliko linija koje su Sarajevo povezivale sa vanjskim svijetom ostalo u funkciji. Mala grupa odlučnih kompjuterskih gurua pod vodstvom Harisa Alagića je našla domišljato mada komplicirano rješenje. Grupa je zatražila podršku od kolega iz Francuske, Švicarske i SAD i dobila sredstva od Fonda otvoreno društvo da kupi kompjuter. Ministarstvo odbrane je grupi dalo jednu telefonsku liniju za pristup vanjskom svijetu i grupa je postavila server u jednoj zgradi blizu zgrade Predsjedništva.¹¹⁷ Kuriri su u Sarajevu prikupljali poruke od građana, i do pet hiljada dnevno, i donosili ih do servera gdje su dva puta dnevno odlazile u Švicarsku putem jedne telefonske linije. Odatle su dalje distribuirane u jedanaest univerzitetskih centara, uglavnom u Evropi. Studenti su tu primali pojedinačne poruke i poštom ih slali primaocima, zajedno sa uputstvom kako da na njih odgovore. Poruke koje su bile namijenjene Sarajlijama su zatim prikupljane u Švicarskoj odakle su odlazile natrag u grad. Sistem je bio spor i ne sasvim pouzdan, ali je probio komunikacijsku blokadu grada i neke od njegovih građana povezao sa vanjskim svijetom. U jesen 1994. godine broj poruka je nadmašio kapacitet sistema. Alagić je sa kolegama (jednim Srbinom, jednim Hrvatom i jednim Jevrejem) otputovao u Holandiju i apelirao na holandske univerzitete za pomoć. Uz ovu pomoć i dodatnu podršku Soroševe fondacije, uspostavljen je pristup internetu putem satelitskog linka. Njihovi napori su urodili plodom, mada kasno. Sarajevo je steklo direktni pristup internetu u novembru 1995. godine, samo nekoliko dana pred kraj rata.

Sarajlije su bile duboko pogođene nepredvidivošću stradanja u gradu kao i sve većim brojem žrtava.¹¹⁸ Nijedan građanin Sarajeva nije prošao kroz rat bez oplakivanja gubitka jednog ili više članova porodice, bliskih prijatelja ili komšija. Bol je produbljavala krivica koju su osjećali preživjeli, svijest da je snajperist mogao isto tako odabrati nekoga ko je trenutak ranije prošao istim mjestom, ili je granata mogla pasti par metara dalje ili par trenutaka ranije ili kasnije. Televizijske mreže su globalno prenosile ljudsku agoniju masakriranih civila u Ulici Vase Miskina i na pijaci Markale, ali je većina žrtava stradala nezapaženo, osim od strane onih koji su žalili za njima i sahranjivali ih. Posljednji ispraćaji pokazali su se jednako opasnim kao i druge životne aktivnosti u gradu. Na sahrani bi se okupio znatan broj

ljudi, i mnogo puta su sa okolnih brda hici pogodili i ubili one koji su došli na posljednji ispraćaj bliske osobe.

Smrt su pratile stalne nestašice hrane i vode. Građanin Sarajeva je tokom rata u prosjeku izgubio 10 do 15 kilograma. Sedmicama ne bi bilo plina za grijanje zbog čega su Sarajlije trpjele dugotrajnu izloženost hladnoći. Odlaganje smeća je postalo kronični problem. Nije se puštala voda u klozetima, a smeće se gomilalo na trotoarima i na površinama između stambenih zgrada. Pa ipak, tokom godina nestašice i svakodnevnog životne opasnosti, građani Sarajeva su snagu crpili iz spoznaje da su na prvoj liniji borbe protiv divljaštva. Umjesto da ih potpuno ponizi, stanje opsade je jačalo njihovu odlučnost da prežive. Historičar i građanin Sarajeva Dževad Juzbašić je ovaj period svog života okarakterizirao kao “borbu za goli opstanak, ali i za odbranu ljudskog dostojanstva”.¹¹⁹

Nacionalni faktor

Politički rukovodioci srpskih nacionalista koji su Sarajevo držali pod opsadom su se žestoko trudili da stanovništvo opkoljenog Sarajeva prikažu kao bošnjačko i uspjeli su ubijediti određene diplomate i novinare da je u gradu ostalo malo Srba i Hrvata. To nije bilo tačno. Bez obzira na diferencijaciju među najvećim grupama u gradu, veliki broj Srba i Hrvata i manji broj Jevreja je ostao u gradu tokom rata i zajedno sa Bošnjacima podnosio nasumično ubijanje, ranjavanje, nestašicu i strah koji su rezultirali iz srpskog napada na grad. Sarajevo je tokom cijelog trajanja rata uspjelo očuvati suživot.

Glavne vjerske i kulturne institucije su tokom rata nastavile sa radom. Iako ograničeno ratnim okolnostima, Hrvatsko kulturno društvo *Napredak* je održavalo program aktivnosti i 1994. je počelo izdavati mjesečni žurnal *Stećak*. Srpsko kulturno društvo *Prosvjeta* je takođe nastavilo s radom tokom rata, a početkom 1994. počelo je štampati žurnal *Bosanska vila*, (koji su Srbi izdavali u periodu 1885-1914.). Nadbiskup Vinko Puljić je ostao u gradu tokom rata, a u novembru 1994. Vatikan ga je imenovao kardinalom u gesti solidarnosti sa opsjednutim gradom. Građani Sarajeva su koristili humanitarnu pomoć koju su donosile vjerske humanitarne organizacije poput katoličkog *Caritasa*, pravoslavnog *Dobrotvora*, muslimanskog *Merhameta* i jevrejske *La Benevolencije*. Nijedna od ovih organizacija nije imala neograničena sredstva i neki su prednost u pružanju pomoći davali

pripadnicima svoje zajednice, ali njihova pomoć je nesumnjivo bila od ključnog značaja u pružanju podrške izgadnjelom stanovništvu tokom dugih perioda apsolutne nestašice.

Sarajevski Srbi, pored toga što su sa drugima podnosili svakodnevne opasnosti granatiranja i snajpera, takođe su bili izloženi mogućnosti nasilja koje je dolazilo od njihove identifikacije sa sunarodnjacima koji su grad držali pod opsadom. Sudbina tih Srba je postala jednim od najkontroverznijih aspekata opsade. Prema popisu iz 1991. godine, u deset gradskih općina je živjelo 157.193 Srba, od čega je oko polovine bilo nastanjeno u području pod opsadom. U aprilu i maju 1992. rukovodstvo SDS-a je poduzelo sistematske napore da bi Srbe navelo da emigriraju iz grada, uključujući osobne apele upućene istaknutim Srbima da se pridruže egzodusu kao i prijetnje onima koji su odbili da odu.¹²⁰ Prkoseći ovim pozivima, većina Srba je ostala u gradu u prvim mjesecima opsade, mada je kampanja postigla određeni rezultat. Kada su se vratili na svoja radna mjesta 7. aprila (što je bio utorak nakon vikenda kada je objavljeno međunarodno priznanje Bosne i Hercegovine), mnogi građani Sarajeva su otkrili da su neke njihove srpske kolege pobjegle u područja pod kontrolom Srba oko Sarajeva ili u Republiku Srbiju.¹²¹ Ali svojim odbijanjem da odu, oni Srbi koji su ostali su SDS-u uskratili postizanje osnovnog cilja razdvajanja nacionalnih zajednica. Rizo Selmanagić, antifašist iz Drugog svjetskog rata, ovo je smatrao porazom rukovodstva SDS-a: "Prvi početak, pravi početak Karadžićevog političkog poraza je u činjenici da Srbi nisu masovno napustili Sarajevo u momentu napada na grad. Karadžić je računao da će Srbi napustiti Sarajevo."¹²²

U mjesecima nakon početka opsade mnogi Srbi su napustili grad kako su granatiranje i snajperska aktivnost bivali sve jači, a neki od njih su stradali od ruke bošnjačkih ili hrvatskih paravojnika koji su operirali u gradu. U Pofaličkoj bici u maju 1992. godine paravojne jedinice pod komandom ARBiH su ubile, zatvorile i pretukle određeni broj Srba. Preživjeli su kasnije svjedočili za Saveznu Republiku Jugoslaviju u predmetu pred Međunarodnim sudom pravde. Na početku rata, civilna i vojna policija u Sarajevu je sistematski pretraživala srpske domove tražeći oružje, a kako su mnogi Srbi u Sarajevu držali oružje kod kuće, pa čak imali i zbirke oružja, mnogi su pritvoreni. "U provjerama ljudi koji su posjedovali oružje, a nisu imali neke čvrste dokaze o njegovom porijeklu, sumnjičeni su za podršku SDS-u", napisao je Mirko Pejanović, najistaknutiji srpski političar koji je u

Sarajevu ostao tokom čitave opsade.¹²³ On tvrdi da je stotine Srba umrlo u gradovima širom Bosne i Hercegovine u ispitivanjima i zatvaranjima koja bi uslijedila nakon pretresa i da su Srbi u Sarajevu bili u gorem položaju nego u drugim mjestima.¹²⁴ Drugi su pak pisali o tome da je bosanska vojska prisiljavala Srbe da kopaju rovove duž odbrambenih linija grada, mada su na kopanje rovova odvođeni i brojni Bošnjaci i Hrvati.¹²⁵

Situacija se popravljala kako su razne paravojne i dobrovoljačke jedinice sve više dovodene pod jedinstvenu kontrolu u ljeto 1992. Pejanović piše o sastanku krajem proljeća 1992. u kojem su istaknuti Srbi zatražili od predsjednika Izetbegovića da zaustavi masovno pritvaranje Srba na stadionu Koševo.¹²⁶ Nakon što je Izetbegović naredio da se prestane s tim, opasnosti koje su prijetile sarajevskim Srbima od paravojskih i policijskih jedinica u gradu počele su jenjavati. Ipak, mnogi su Srbi stradali od ruke paravojskih jedinica i u njihovim zatvorima. Tačan broj ubijenih srpskih civila u dijelu grada pod kontrolom Vlade možda se nikada neće saznati, ali zvanični izvori Federacije BiH procjenjuju da je taj broj najmanje 150. Iako srpski nacionalisti i zvaničnici Republike Srpske tvrde da su hiljade srpskih civila ubijene od strane snaga bosanske Vlade, njihova nastojanja da te tvrdnje potkrijepe dokazima nisu uvjerljiva. Njihovi spiskovi navodnih žrtava dupliraju imena, navode stotine osoba koje nisu iz Sarajeva, vojnike koji su poginuli u ARBiH braneći grad od napada srpskih nacionalista i neke osobe koje su još žive.¹²⁷ Rukovodstvo SDA i bosanske Vlade nije imalo ideološki inspiriran plan da izbriše srpsko prisustvo u Sarajevu za razliku od namjera srpskih nacionalista da eliminiraju ne-Srbe iz Republike Srpske, ali je djelovanje bošnjačkih i hrvatskih paravojskih snaga navelo hiljade Srba da napuste grad, naročito u ljeto 1992. Krajem rata broj Srba u Sarajevu se procjenjivao na nekoliko desetina hiljada, manje od dvadeset posto onih koji su živjeli u deset gradskih općina 1991.

Srpsko Sarajevo

Tokom rata rukovodstvo SDS-a je promoviralo ideju stvaranja "Srpskog Sarajeva" kao protivtežu onome što su nazivali "muslimanskim" dijelom. Nakon početnih zauzimanja teritorije u periodu između aprila i juna 1992. godine, srpski nacionalisti u Bosni su pod kontrolom imali periferiju grada, uključujući i veći dio teritorije deset općina koje su tvorile grad 1990. godine. Mnogi Srbi koji su izbjegli iz dijela Sarajeva pod kontrolom vlade

stvorili su sebi nove domove na teritoriji koju su držali Srbi. Različiti izvori procjenjuju ukupan broj stanovnika na srpskim teritorijama na 140.000 do 160.000, što je blizu ukupnog broja Srba u predratnom Sarajevu. Srpska teritorija je uključivala najveći dio ranijih industrijskih kapaciteta u gradu i značajan dio stambenog fonda. Karadžić je Srpsko Sarajevo vidio kao strateški ekonomski centar poslijeratne srpske države.

Sarajevo ima više šansi da postane kompletno srpsko nego muslimansko. A najrealnija je šansa da se Sarajevo podijeli i da se stvore dva grada. ... Sve što je srpsko u Sarajevu zadržaćemo. Jer nama Sarajevo integriše istočnu Hercegovinu, Staru Hercegovinu i Romaniju. ... Romanija ima svoju čaršiju u Sarajevu. I tako će i ostati. ... Gradićemo policentrični razvoj i za takav razvoj nama je Srpsko Sarajevo od neprocjenjive važnost i nećemo ga dati."¹²⁸

Međunarodni mirovni pregovori su, međutim, predstavljali ozbiljnu prijetnju srpskim ambicijama u Sarajevu. Kao odraz nespremnosti međunarodnih pregovarača da pristanu na podjelu grada, većina mirovnih planova je predviđala demilitariziranu zonu koja je obuhvatala većinu ili cio grad u svojim predratnim granicama. U strahu da će Srpsko Sarajevo postati periferno predgrađe gradskog centra, lideri bosanskih Srba su 7. oktobra 1993. formalno usvojili dalekosežne planove za srpsko Sarajevo.¹²⁹ Oni su predlagali da se funkcije Vlade smjeste u nekoliko različitih općina i da se osiguraju najvažniji industrijski objekti. Predviđali su uspostavljanje gradskog vijeća sa Trifkom Radićem kao gradonačelnikom. Takođe su napravljeni planovi za osiguranje objekata za Univerzitet u srpskom dijelu grada. Učesnici su takođe razgovarali o osiguravanju stambenog prostora za očekivani masovni egzodus Srba iz dijelova Sarajeva koji nisu pod njihovom kontrolom.

Srpski nacionalisti su izradili detaljne planove za osiguravanje srpske političke kontrole čak i u slučaju ponovnog ujedinjenja grada kao i da bi osigurali da Srbi imaju koristi od proizvodnje u fabrikama u općinama pod njihovom kontrolom. Objasnjavajući plan skupštini bosanskih Srba, Karadžić je predvidio dinamičan srpski centar:

Politika SDS je da Sarajevo zadrži. ... moramo stvoriti kritičku masu inteligencije ovdje, mi ćemo ovdje biti u dodiru sa jednim ogromnim svijetom, agresivnim svijetom islamskim. Naš kapital, naše obrazovanje,

naša kultura, naša privreda bit će tu u dodiru na Miljacki sa čitavim jednim svijetom čiji eksponent će biti bosanski muslimani. Mi tu bitku ne smijemo izgubiti nikada i nipošto. ... Sarajevsko ratište je stvorilo državu. ... ali da je sarajevsko ratište puklo, da su oni izbili na Drinu i presekli koridor, ne bi bilo ni Krajine, ni RSK, ni Hercegovine, ni ničega. ... Ja sam sa Miloševićem već o tome razgovarao, Srpsko Sarajevo će biti poduprto od svakog od 12 miliona Srba.¹³⁰

Karadžićeva grandiozna vizija nije bila ni blizu ostvarenja. Poput onih u dijelu grada pod kontrolom bosanske Vlade, stanovnici srpskog Sarajeva su trpjeli zbog gangstera koji su kontrolirali ekonomiju, periodičnih nestašica mnogih osnovnih potrepština, i neefikasnog sigurnosnog aparata. Opseg privrednog kriminala je bio evidentan još od prvih dana rata. Stotine novoprodučenih vozila je nestalo sa parkinga u krugu fabrike Volkswagen u Vogošći, pokrećući veliki skandal koji je uključivao zvaničnike iz Republike Srbije i lokalne vlasti. Skupština bosanskih Srba, nakon duže istrage je oslobodila sumnje sve optužene i zaključila da je većina vozila završila u Republici Srbiji gdje im se gubi trag.¹³¹

Kriminalne bande su vladale ekonomijom u srpskom Sarajevu tokom rata (kao što je to bio slučaj i na teritoriji pod kontrolom Vlade), kao što je istakao i njegov gradonačelnik Trifko Radić:

[U Ilijašu] ima bar jedno 150 mafijaša koji voze golfove neregistrovane, obučeni u uniformama, nose pištolje i najsavremenije oružje i naočale i hodaju i niko im živ ne smije niti ih ko može da angažuje. Pljačkaju, hodaju, ubijaju, švercuju itd. Ja sam pitao komandante brigade i ovako mi kažu, onaj tamo iz vojnog odsjeka pošalje poziv da se on mobiliše, ali ne smije niko da ga mobiliše. To je povezana mafija od Ilidže, Rajlovca, Vogošće pa do Ilijaša, stvarno kojih se svi živi bojimo.¹³²

Crno tržište goriva, cigareta i osnovnih prehrambenih artikala je cvjetalo duž granice između srpskog Sarajeva i područja pod kontrolom Hrvata na sjeveru i istoku, i u manjoj mjeri sa područjima pod kontrolom ARBiH u Sarajevu.

Kada je Daytonskim mirovnim sporazumom (čiji je formalni naziv Opći okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini) veliki dio Sarajeva, koji je bio pod kontrolom Srba vraćen Federaciji Bosne i Hercegovine, težnje ostvarenju dinamičnog srpskog Sarajeva su izgubile na snazi. Taj san

je preživio još nekoliko godina, ali je Srpsko Sarajevo ostalo mala teritorija nekoliko susjednih općina koje su ovisile od ekonomske vitalnosti centralnog dijela grada koji je pripadao Federaciji BiH.

Pokušaji ublažavanja opsade

Zahvaljujući uspjesima na Dobrinji u junu 1992. godine (opisano u gornjem tekstu), ARBiH je stekla pristup jugoistočnoj strani aerodroma i došla na nekoliko stotina metara od probijanja opsade. Jedino je sarajevski aerodrom ležao između Dobrinje i teritorije Butmira koji je bio pod kontrolom vladinih snaga. Iza Butmira se nalazila opasna, ali jedina kopnena cesta iz područja grada prema planini Igman. No, bilo je nezamislivo da bi ARBiH mogla uputiti izazov UNPROFOR-ovoj kontroli aerodroma. Početkom 1993. godine, suočena sa patnjama civila i nedostatkom naoružanja, ARBiH je napravila hrabar iskorak ka probijanju izolacije kopanjem tunela ispod aerodromske piste. Sa radovima se otpočelo u martu 1993. godine, kada je oko dvije stotine vojnika ARBiH počelo kopati iz pravca Dobrinje prema jugozapadu i iz pravca Butmira prema sjeveroistoku.¹³³

Najveći dio prokopavanja tunela je obavljen iz pravca Butmira (800 metara u odnosu na 120 metara iz pravca Dobrinje). Dvije kopačke opsade su se susrele pod zemljom 30. jula 1993. godine, u trijumfu inženjerske sposobnosti i nepokolebljive odlučnosti. Te iste noći, armija je poslala šest stotina vojnika iz opkoljenog grada na Igman, kao pojačanje kampanji probijanja opsade izvana. Tunel koji je nazvan Objekt D-B (Dobrinja-Butmir), sličio je kilometarskom horizontalnom rudarskom koku. Kroz tunel su provedeni električni kablovi i postavljena improvizirana željeznica sa vagonima. Stalni dotok zemnih voda je kontroliran sistemom pumpi, da bi se spriječilo plavljenje tunela. Prolazak kroz tunel je bio mračan, vlažan i naporan. Visina tunela je u prosjeku bila 1,7 metara, ali jedan dio je bio visok tek metar, što je zahtijevalo brz prolazak u pognutom stavu. Sve do kraja rata, tunel ispod aerodromske piste je služio za protok oružja, municije, zaliha i ljudi.

Prema procjenama ARBiH, kroz tunel je napravljeno preko milion prolazaka ljudi od 30. jula 1993. do kraja rata. Član britanskog parlamenta Paddy Ashdown, koji je kasnije postao Visoki predstavnik međunarodne zajednice u BiH, bio je jedan od rijetkih stranaca koji prošao kroz tunel. Bosanski predsjednik Izetbegović je više puta prošao kroz tunel. Vladini

zvaničnici ministarskog ranga su imali pravo tunelom se provesti u kolicima po šinama, mada su neki odbili i odlučili se da tunel prođu pješice i pognuti, kao i svi drugi. Pored toga što je služio za prolazak ljudi, tunel je omogućio ARBiH da transportuje oružje, municiju, gorivo, namirnice i medicinske zalihe. Prema procjenama armije, gotovo dvadeset miliona tona hrane je kroz tunel prošlo u grad. To je bilo manje od trideset jednog miliona tona koji je stigao pod okriljem UN-a zračnim putem, i znatno manje od 168 miliona tona koji su isporučeni kopnenim putem konvojima pod zaštitom UN-a.

Prolazak kroz tunel je vodio ka sljedećoj prepreci, opasnoj cesti preko Igmana. Primitivna cesta je bila pod kontrolom ARBiH ali je bila izložena stalnom bombardiranju artiljerije VRS. U avgustu 1995. trojica američkih diplomata su poginula kada je njihovo oklopno vozilo skliznulo sa ceste u provaliju. Ambasador SAD u Ujedinjenim narodima Richard Holbrooke bio je duboko pogođen ovim prvim američkim žrtvama rata u Bosni. On je kasnije svoje memoare posvetio "trojici cijenjenih kolega koji nisu stigli do Daytona".¹³⁴

Uspjeh tunela je naveo bosanskohercegovačku vladu da izgradi još jedan, paralelno sa prvim. Prema nekim razmišljanjima ovaj drugi tunel je, olakšavanjem pristupa gradu, a time i ublažavanjem glavnog razloga za zabrinutost Međunarodne zajednice, mogao doprinijeti ustaljivanju opsade kao trajne odlike života u Sarajevu. Viši, širi i bolje opremljen od prvog tunela, drugi je završen 16. novembra 1995. godine, samo pet dana prije formalnog završetka rata.

Vlažni, skućeni tunel je bio daleko od onoga što je bilo potrebno da se probije opsada Sarajeva; nakon tri godine ratovanja, sve strane su shvatile da će jedino strana vojna intervencija spasiti Sarajevo. Bila je potrebna ogromna ljudska tragedija da bi rukovodstva UN-a i zemalja svijeta spoznala tu činjenicu. Počelo je u subotu, 5. februara 1994. godine, neobično toplog zimskog dana sa malo artiljerijske aktivnosti. Lijepo vrijeme je napolje izmamilo stotine Sarajlija koji su se slili na pijacu Markale u centru grada i počeli obilaziti njene tezge koje su bile postavljene pod otvorenim nebom. Iznenada, u 12:37, taj dan je postao najcrnji dan četverogodišnje opsade kada je jedna jedina granata pala usred gomile na pijaci odašiljući smrtonosne gelere u svim pravcima.¹³⁵ Elizabeth Neuffer, dopisnica novinara *Boston Globe* je nekoliko minuta kasnije stigla na lice mjesta. "Ljudska noga, još uvijek u čizmi, ležala je na zemlji. Ogromna bara krvi, tamne i

crvene, se razlila pijacom, tekući pored kupusa, krompira i pijačnih cekera koji su ležali po zemlji. ... Krvave rite su pokrivala neidentificirane dijelove ljudskih tijela, a muškarci su uz plač i povike podizali tijela i utovarali ih u vozila koja su služila kao Hitna pomoć.”¹³⁶ Šezdeset osam osoba je ubijeno i preko dvije stotine ranjeno u ovom masakru, što je bio najveći broj žrtava od jedne granate tokom četverogodišnje opsade grada.

Lideri zemalja svijeta objavili su neuobičajeno oštru osudu masakra na Markalama i zahtijevali hitnu istragu. Istražitelji UN-a su zaključili da je eksploziju izazvala minobacačka granata od 120 mm ispaljena sjeveroistočno od pijace, ali oni nisu bili u stanju ustanoviti tačno mjesto odakle je ispaljena. Komandant UNPROFOR-a general Sir Michael Rose je izjavio da nije bilo moguće utvrditi koja je strana ispalila granatu na osnovu forenzičkog ispitivanja kratera koji je ostavila prilikom udara, ali je sugerirao da je odgovorna VRS izjavljujući da je isti tip minobacačke granate ispaljen dan ranije na Dobrinju, usmrтивši deset osoba. “Svijet će zasigurno izvući vlastite zaključke”, rekao je on.¹³⁷ Kada su srpski nacionalisti u Bosni određeni kao vjerojatni počinitelji, zvaničnici bosanske vlade su zatražili zračne udare na pozicije VRS da bi se okončala opsada. Lideri širom svijeta su zatražili hitan prekid vatre i intenziviranje pregovora da bi se okončao rat.

Srpski nacionalisti u Bosni ne samo da su porekli odgovornost za ispaljivanje granate već su tvrdili da nijedna granata nije mogla izazvati toliki broj žrtava kao na Markalama i da je na pijaci u trenutku eksplozije bilo tek nekoliko ljudi. Tvrdili su da je ARBiH postavila eksploziv punjen gelerima ispod tezgi na Markalama i da je masakr bio insceniran. Karadžić je ponudio svoje objašnjenje: “Eksplozija se dogodila na pijaci, usmrтивši i ranivši nekoliko ljudi. Sve ostalo u vezi ovog incidenta je inscenirano. ... Televizijski snimci jasno pokazuju da je sa tijelima u ovoj tragediji manipulirano. Na snimcima se vide tijela žrtava koje su umrle satima ranije kao i plastični dijelovi tijela”.¹³⁸ Kasnije je dodatno nakitio svoju bajku, rekavši Skupštini bosanskih Srba da su tijela zapravo bile lutke i stari leševi “iz razmjene muslimanske vojske sa hrvatskom vojskom koja se desila nekoliko dana prije toga”.¹³⁹

Užasni masakr na Markalama je nagnao SAD da direktno intervenira da bi se obustavili napadi na Sarajevo. U februaru 1994. godine Sjedinjene Države su izdale ultimatum Srbima da povuku teško oružje iz “zone isključenja” od dvadeset kilometara oko Sarajeva, a ruske diplomate su do-

govorile kompromis u kojem su srpski nacionalisti pristali povući teško naoružanje u zamjenu za razmještanje ruske jedinice u sastavu UNPROFOR-a. Iako su srpski nacionalisti uslove ispunjavali nevoljko i sporo, na kraju su ipak povukli svoje teško oružje van dometa grada, i tokom naredne godine Sarajevo je bilo uglavnom oslobođeno napada teškim oružjem, iako je vatreno djelovanje lakim oružjem nastavljeno.

Diplomate SAD-a su takođe uspjele za isti sto dovesti suprotstavljene predsjednike republika Hrvatske i Bosne i Hercegovine, Tuđmana i Izetbegovića, da bi se okončale borbe između bošnjačkih i hrvatskih snaga u srednjoj Bosni koje su počele u aprilu 1993. Okvirni sporazum za Federaciju, poznatiji pod nazivom Washingtonski sporazum, uspostavio je Federaciju Bosne i Hercegovine koja se sastojala od teritorija na kojima su Bošnjaci i Hrvati bili u većini,¹⁴⁰ što je zapravo značilo teritorije koje su držale bosanske odnosno hrvatske vojne snage. Sarajevo je označeno glavnim gradom Federacije iako je veći dio šireg prostora Sarajeva bio pod kontrolom VRS. Sporazumom je predviđeno da zakonodavni organi Federacije osnuju kantone kao unutrašnje administrativne jedinice u Federaciji, a svaki kanton se sastojao od više općina. (Federalno zakonodavno tijelo je 1996. godine formiralo deset kantona, uključujući i kanton Sarajevo, te odredilo njihove granice.) Tokom rata Federacija i njeni kantoni su bili tek konceptualni okvir za buduću upravu, ali su poslije rata preuzeli mnoge funkcije države i Federacija je uz Republiku Srpsku postala jedan od dva entiteta u Bosni i Hercegovini.

U decembru 1994. godine bivši predsjednik Sjedinjenih Država Jimmy Carter je posjetio Sarajevo u nadi da će osigurati napredak mirovnih pregovora. Njegova posjeta je poremetila napredovanje plana petočlane "kontaktne grupe" da se bosanskim Srbima oduzmu značajne teritorije koje su zauzeli, ali je uspješno ispregovarao prekid vatre koji je trebao trajati od 1. januara do 1. aprila 1995. Carterovo primirje je na određeno vrijeme prekinulo vatreno djelovanje u Sarajevu i mnogim drugim mjestima u Bosni i Hercegovini, ali su sve oružane snage iskoristile ovaj prekid da se pregrupišu i obnove zalihe municije i drugih potrepština. Primirje je počelo da se narušava krajem drugog mjeseca, a sa njegovom propašću srpski nacionalisti su počeli teško oružje vraćati u zonu isključenja od dvadeset kilometara koju su pristali napustiti u februaru 1994. Nakon kolapsa Carterovog primirja uslijedili su najžešći napadi na sarajevske civile u periodu od aprila do avgusta 1995. Obnavljanje teškog granatiranja je označilo uzaludnost

napora da se okonča opsada Sarajeva diplomatskim sredstvima i ultimatumima koji su brzo zaboravljani.

Kraj opsade

Opsada Sarajeva je završila slično kao što je i počela, veoma sporom smje-
nom diplomatskih i vojnih napora. Motiv za okončanje opsade i rata je
potekao iz događaja van Sarajeva: promjena vlade u Francuskoj, predstojeći
izbori u Washingtonu, globalno užasavanje zbog zločina koje su bosanski
Srbi počinili u Srebrenici u julu 1995. i uspjeh hrvatskih i bošnjačkih ofan-
ziva protiv srpskih snaga u zapadnoj Bosni. Na kraju se o sudbini grada i
Bosne i Hercegovine odlučivalo hiljadama kilometara daleko, u bazi zrako-
plovnih snaga SAD u Daytonu, u saveznoj državi Ohio.

Dok je ARBiH inicirala nekoliko operacija širom Bosne i Hercego-
vine u februaru i martu, snage VRS oko Sarajeva su koristile instrumente
opsade i napadale slabe tačke svojih protivnika. Ponašanje VRS u proljeće
i ljeto 1995. godine otkriva njihovu uvjerenost da će im zločini protiv civil-
nog stanovništva i ponižavanje međunarodnih aktera donijeti prednost za
pregovaračkim stolom. Kršeći zonu isključenja koja je dogovorena godinu
dana ranije, VRS je pomakla svoju artiljeriju u domet grada. Minobacački,
snajperski i artiljerijski napadi na građane Sarajeva su eskalirali u aprilu
i maju i doveli do povremenih sukoba između UNPROFOR-a i vojske
bosanskih Srba.¹⁴¹ General Rupert Smith, britanski oficir koji je u januaru
1995. na mjestu komandanta UNPROFOR-a zamijenio generala Michaela
Rosea, pokazao se spremnijim od svog prethodnika da na provokacije
bosanskih Srba odgovori silom.

Početak aprila bosanski Srbi su uputili direktan izazov UNPRO-
FOR-ovoj kontroli puta koji je iz dijela grada pod kontrolom vlade vodio
do aerodroma. Oni su 3. aprila izveli dvojicu Švicaraca koji su bili na misiji
za UNESCO iz UN-ovog vozila i zatvorili ih na mjesec dana.¹⁴² Takođe
su postavili mine uz cestu pored kontrolnog punkta na prilazu aerodromu.
Kada je francuski vod UNPROFOR-a razmješten da bi ponovo usposta-
vio kontrolu UN-a, trupe VRS su ih opkolile i postavile mine oko njihovih
pozicija. Ova pat pozicija je okončana tako što su zvaničnici UN-a pristali
da daju Srbima pravo da pregledaju sva vozila u zamjenu za garanciju si-
gurnosti, što je bilo identično pravilima od prije incidenta. UNPROFOR i
snage VRS s razmijenile artiljerijsku vatru 7. aprila nakon što je VRS gra-

natirala prelaz preko planine Igman koji je bio pod kontrolom Vlade. Dvije sedmice kasnije bosanski Srbi nisu dozvolili Victoru Jakovichu, američkom ambasadoru u Bosni, koji je odlazio sa dužnosti, da pristupi aerodromu, prisiljavajući ga da putuje opasnom cestom preko Igmana.¹⁴³ Ponašanje bosanskih Srba u Sarajevu bilo je manje nasilno od hrvatskog i bošnjačkog kršenja primirja na drugim mjestima u republici, ali je njihovo arogantno prkošenje UN-u koje se dešavalo naočigled predstavnika međunarodnih medija, izazivalo sve glasnije zahtjeve za odlučniju reakciju UN-a.

Obnavljanje neprijateljstava u proljeće 1995. je nanovo među Britancima, Francuzima i Amerikancima potaknulo veću spremnost da se suprotstave VRS. Jacques Chirac, koji je na izborima za predsjednika Francuske u maju 1995. pobijedio socijalistu Lionela Jospina, tražio je razmještanje dodatnih kopnenih trupa da bi se okončali sukobi, dok je Clintonova administracija prednost davala zračnim udarima na VRS.¹⁴⁴ Kao odgovor na stalna srpska kršenja zone isključenja teškog oružja, Predsjednik Clinton je zadobio podršku Britanaca i Francuza za zračne udare NATO-a na skladišta municije VRS 25. i 26. maja 1995.¹⁴⁵ Srpski nacionalisti su zauzvrat pojačali svoje napade i izvršili silovitiju odmazdu protiv UNPROFOR-a. Jedna granata ispaljena sa srpskih položaja na Tuzlu 25. maja je usmrtila sedamdeset jednu osobu, od kojih su većina bili tinejdžeri i djeca, što je najveći broj žrtava od jedne granate tokom cijelog rata u Bosni i Hercegovini. VRS je takođe uzela stotine vojnika UNPROFOR-a kao taoce, od kojih je neke privezala za potencijalne mete NATO bombardovanja kao živi štit. Vijeće sigurnosti UN-a je 9. juna odobrilo upotrebu interventnih britansko-francuskih snaga* koje su bile naoružane teškom artiljerijom.¹⁴⁶ Iako su Clintonova administracija i javno mnijenje u SAD bili protiv upotrebe kopnenih snaga američke vojske u borbenim misijama, predsjednik Clinton je obećao slanje velikog kontingenta trupa koje bi pomogle u evakuaciji osoblja UNPROFOR-a ukoliko to postane neizbježno. U isto vrijeme, Clintonov posebni izaslanik Richard Holbrooke je pojačao napore američke diplomatije da se okonča bosanski rat.

Dok su UNPROFOR i VRS klizile ka otvorenom sukobu u Sarajevu, razvoj situacije na vojnom planu u drugim dijelovima BiH nije išao Srbima na ruku. U proljeće 1995. rastuća vojna snaga Bošnjaka i Hrvata, postignuta djelimično zahvaljujući tajnoj pomoći i savjetovanju iz Sjedinjenih

* Na engleskom "rapid reaction force", doslovce snage za brzu reakciju. prim. prev.

Država, konačno je sustigla i prestigla sve slabije kapacitete VRS. Sve veća slabost VRS prvo je došla do izražaja u zapadnoj Bosni i Hrvatskoj. Snage bosanskih Hrvata i Vojska Republike Hrvatske su 8. aprila 1995. lansirale ofanzivu da bi osigurale dio Livanjskog polja u pripremi odsijecanja srpskih snaga u Hrvatskoj od srpskih snaga u BiH. Zatim su 1. maja hrvatske snage izvršile upad u dio zapadne Slavonije pod kontrolom Srba i za dva dana savladale simbolični srpski otpor.¹⁴⁷ Hrvatske snage u Bosni i Hercegovini su 4. juna nastavile sa prodorom iz pravca Livanjskog polja i stigle nadomak Bosanskog Grahova i Glamoča, dva grada Bosanske Krajine koji su kontrolirali pristup Kninu, glavnom gradu srpske teritorije u Hrvatskoj.

Kako se ratna sreća prestajala smiješiti VRS, snage bosanske Vlade su napravile hrabar pokušaj probijanja opsade Sarajeva, napadajući i s unutrašnje i s vanjske strane grada.¹⁴⁸ U ranim jutarnjim satima 15. juna, ARBiH je otpočela napad iz tri pravca s unutrašnje strane grada da bi VRS natjerala na povlačenje. Napadom na cestu koja spaja Pale i Lukavicu, snage ARBiH su pokušale svana presjeći vitalnu liniju snabdijevanja VRS. Njihovo napredovanje je trajalo dva dana, uz međunarodna upozorenja bosanskoj strani zbog eskalacije nasilja. No, trećeg dana kontranapad VRS je zaustavio napredovanje ARBiH na većini mjesta i Mladićeve snage su postepeno vratile veći dio teritorije koju su izgubili u prethodna dva dana. Vladine snage su još jedan dan nastavile sa napredovanjem u sjevernim predgrađima, ali su i oni odbijeni u roku od nekoliko dana. Ofanziva ARBiH je okončana 28. juna, a rezultat je bio da je VRS vratila većinu teritorije.

Usprkos velikoj i neuspješnoj ofanzivi ARBiH, snage bosanskih Srba su završile sa oslobađanjem UNPROFOR-ovih talaca 18. juna, u zamjenu za srpske vojnike koje je ranije uhapsio UNPROFOR. Nakon razmjene i propalog pokušaja ARBiH da probije opsadu, napadi VRS na civile su ponovo otpočeli sa nezapamćenim intenzitetom. Građani Sarajeva kao i novinari pamte granatiranje krajem juna i u julu 1995. kao najgore tokom rata, popraćeno, kao što je bio slučaj i ranije, nestašicom osnovnih životnih potrepština. Teror je pojačavala nova užasavajuća taktika VRS. Artiljerijska granata zakačena za padobran izazivala je daleko veću štetu od konvencionalnog načina ispaljivanja. Jedna takva bomba, koja je pala u blizini zgrade Predsjedništva u junu 1995. godine, uništila je cijelu zgradu i elektronsku infrastrukturu koja se u gradu koristila za sistem slanja poruka preko Interneta.

U julu 1995. godine je VRS, u skladu sa Karadžićevim narednjima, zauzela Srebrenicu, grad u istočnoj Bosni koji je UN proglasio "zaštićenom zonom". Tokom nekoliko dana sistematskog klanja, VRS je ubila preko sedam hiljada bošnjačkih civila, od kojih su mnogi izbjegli iz grada nakon njegovog pada. Globalno zgražanje izazvao je broj žrtava i snimak generala Mladića kako lično uvjerava žrtve da su bezbjedne prije nego što ih odvedu na pogubljenje. Srebrenica se pridružila Sarajevu kao ime koje u svijest odmah priziva slike ratnih zločina, koje su u Bosni počinili srpski nacionalisti. Nakon što su sa lica zemlje zbrisali značajan dio stanovništva Srebrenice i ušli u susjednu enklavu Žepu, trupe VRS su poslone u zapadnu Bosnu kao pojačanje okruženom 2. krajiškom korpusu. No, privremene vojne prednosti koje je VRS ostvarila u zapadnoj Bosni nisu bile od značaja u poređenju sa trajnom sramotom koju su njihovim ciljevima nanijeli zločini protiv civila. Pojačane jedinice VRS ipak nisu uspjele zaustaviti stalno napredovanje hrvatskih i snaga Armije Bosne i Hercegovine. Hrvati su zauzeli Bosansko Grahovo i Glamoč 28. jula, pripremajući time teren za "Operaciju Oluja", koja je slomila preostale srpske snage u Hrvatskoj za samo tri dana početkom avgusta 1995.¹⁴⁹

Masakr u Srebrenici je osnažio odlučnost zapadnih sila da okončaju rat. U avgustu je Holbrooke izdao ultimatum, zahtijevajući da se zaustavi nasilje u Sarajevu. Kao što je to bio slučaj i u februaru 1994. godine, krvavi napad na sarajevsku pijacu je izazvao naglu intervenciju Sjedinjenih Država u Bosni i Hercegovini. Avioni NATO-a su 30. avgusta počeli sa sistematskim udarima u operaciji pod nazivom "Deliberate Force"*, kontinuirano gađajući ciljeve na teritoriji pod kontrolom bosanskih Srba tokom dvije sedmice, sa jednom pauzom od četiri dana. Avioni NATO-a su napali vojne ciljeve širom Republike Srpske, a artiljerija interventnih snaga je sistematski gađala teško naoružanje bosanskih Srba unutar zone isključenja. Bombardiranje je počelo istog dana kada su srpski nacionalisti u Bosni pristali da ih Milošević zastupa na mirovnim pregovorima. Njihov pristanak je bio ključni korak na putu uspješnog zaključenja pregovora o završetku rata i opsade.

Dogovor o principima mirovnih pregovora postignut je u Ženevi 8. septembra 1995. godine, pod prijetnjom nastavka bombardiranja NATO-a

* U prijevodu operacija "odlučna sila", mada se u tadašnjem *Oslobođenju* pominje kao "NATO-va operacija 'Noćni let'". prim. prev.

i velikim međunarodnim pritiskom.¹⁵⁰ Iako je ženevski sporazum trebao služiti kao osnova za sve kasnije razgovore, sporazum se nije dotakao pitanja teritorije kao ni sudbine Sarajeva, a nije uključivao čak ni obavezu prekida vatre. Dok su nadležni u NATO-u brinuli kako da nađu odgovarajuće ciljeve za dužu kampanju bombardiranja, bosanski Srbi su 13. septembra kapitulirali i pristali na zahtjeve koji su uključivali povlačenje oružja iz zone isključenja oko Sarajeva. Kampanja bombardiranja prekinuta je istog dana. VRS je postepeno i nevoljko pristala ispuniti sporazum, dozvoljavajući da se nastave letovi sa sarajevskog aerodroma i dopuštajući konvojima da neometano prolaze plavim putem.

Tokom operacije "Deliberate Force", hrvatske vojne jedinice i snage Armije Bosne i Hercegovine u zapadnoj Bosni iskoristile su slabljenje VRS zbog bombardiranja i osvojile dodatnu teritoriju. ARBiH je 13. septembra zauzela srednjobosanski grad Donji Vakuf, dok su hrvatske snage istog dana ušle u Jajce, da bi odmah sutradan zauzele i Drvar.¹⁵¹ U trenutku kada je izgledalo da je pad Prijedora i Banja Luke neminovan, VRS i Arkanove paravojne jedinice otpočele su četverodnevnu kontraofanzivu 18. septembra. Ova kontraofanziva je vjerovatno spriječila pad Prijedora, a možda je za srpske nacionaliste sačuvala i čitavu zapadnu Republiku Srpsku. Hrvatsko-bošnjačke ofanzive su se ubrzo nakon toga nastavile, ali su izgubile na poletu i zamijenili su ih diplomatski naponi. Tokom jednomjesečnih borbi u zapadnoj Bosni, granice kontrole u Sarajevu ostale su u suštini neizmijenjene.

Pod velikim pritiskom SAD i UN-a, strane u Bosni i Hercegovini postigle su sporazum o primirju u cijeloj republici koje je stupilo na snagu 12. oktobra, mjesec dana nakon prekida NATO bombardiranja. Borbe u zapadnoj Bosni prestale su u narednih nekoliko dana. Nakon okončanja borbi, teritorija koju su kontrolirali bosanski Srbi svedena je na malo manje od 49 posto ukupne bosanskohercegovačke teritorije, što je upravo onoliko koliko su im NATO saveznici bili spremni dati u finalnom mirovnom sporazumu. Primirje je polako postajalo stvarnost kada su pregovori zakazani za početak novembra u Daytonu, država Ohio. Rat u Bosni i Hercegovini i opsada Sarajeva konačno su se kretali ka diplomatskom razrješenju.

Hiljade Sarajlija su poginuli, a desetine hiljada ranjeni tokom opsade. Ministarstvo zdravlja Bosne i Hercegovine, koje je dnevno izvještavalo o žrtvama, raspolaže podatkom o 10.615 smrtnih slučajeva i 61.136 ranjenih tokom opsade, od čega je više od 75 posto ubijenih i ranjenih stradalo

1992. godine.¹⁵² Demografi u Tužiteljstvu Haškog tribunala procjenjuju da su namjanje 4.352 osobe (vojnici i civili) umrle nasilnom smrću koja je povezana sa ratom u opkoljenom Sarajevu u periodu između 10. septembra 1992. i 10. avgusta 1994. godine, što je period u koji nije uključeno najteže granatiranje tokom 1992. i 1995.¹⁵³ Oni su ustanovili da je broj ranjenih bio tri puta veći od broja poginulih, i da je udio civila u ukupnom broju žrtava oko 37 posto. Od civilnih žrtava, 66 posto je poginulo od granatiranja, a 18 posto je stradalo od snajpera. Ove nepotvrđene brojke u svakom slučaju ne prikazuju na odgovarajući način strah, agoniju i gubitak koji je iskusio svaki građanin Sarajeva koji je ostao u gradu.

Rat i opsada okončani su bez pobjednika. Ljudi na svim stranama nisu mogli vjerovati da su borbe trajale toliko dugo i bile tako destruktivne. Srpski nacionalisti u Bosni došli su nadomak svog cilja, razdvajanja naroda koji su živjeli u Sarajevu, ali nisu uspjeli grad baciti na koljena. Snage nacionalizma su osnažene ratom, a sveprisutno osjećanje otpora i želje za osvetom dovodilo je u pitanje perspektivu sveobuhvatne rekonstrukcije i istinskog pomirenja. Opsada Sarajeva gradu nanijela je ogromnu i dugotrajnu štetu koja se osjeti i danas.

10.

SARAJEVO U MRAČNOJ SJENCI RATA

Duga opsada i rat završili su početkom 1996. godine, ali su posljedice oružanog sukoba godinama kasnije nad gradom visile kao Damaklov mač. Pored ratnih gubitaka i štete, grad se morao nositi i sa zaostacima socijalističke prošlosti, uključujući društveno vlasništvo, moćne sindikalne organizacije i kompleksan pravni sistem koji je favorizirao ušančenu birokratiju. Izuzev značajnog i brzog napretka u sferi građevinske obnove, napredak ka novom poslijeratnom životu u gradu uzeo je maha tek s dolaskom XXI stoljeća. Izranjanje grada iz sjenke rata išlo je usporeno, postepeno i često je unazađivano opstrukcijom nacionalista kako iz Republike Srpske tako i iz Federacije BiH (u daljem tekstu "Federacija"). Rat je suživotu u gradu zadao težak udarac, usprkos naporima mnogih hrabrih Sarajlija da ga očuvaju tokom opsade.

Razlika u odnosu na oporavak poslije Drugog svjetskog rata nije mogla biti veća. Trijumfalni partizani su Sarajlijama dali jasnu, iako idealiziranu, viziju novog društva i transformisanog grada, koji je trebao biti izgrađen nakon rata i oslobođenja. Godine 1996. međutim, nije bilo osjećaja pobjede, ni inspirirajuće vizije koja bi potakla narodno učešće u obnovi grada. Rat je bio završen, ali se borba nastavila.¹ Sa međunarodnim blagoslovom Daytonski sporazum je institucionalizirao nacionalnu podjelu koja je dominirala društvom od 1990. Većina Sarajlija je osjetila olakšanje kada je rat završio, ali je rasprostranjeni osjećaj nesigurne budućnosti pothranjivao sveprisutnu letargiju i oćajanje usprkos postepenom vraćanju intenzivnih aktivnosti u centralni dio grada.

Daytonski okvir

Daytonski sporazum je za Sarajevo imao dalekosežne posljedice. Najveća promjena bila je teritorijalna, jer je Daytonskim sporazumom veliki dio teritorije Sarajeva koji je pred kraj rata bio pod kontrolom VRS predat Federaciji. Ipak, značajan dio Sarajeva je ostao u Republici Srpskoj; teritorija u Federaciji je predstavljala oko 61 % predratne teritorije deset općina.² Ponovno ujedinjavanje urbanih područja je omogućilo gradu da ponovo uspostavi gradske službe i predratne komunikacijske i transportne veze sa vanjskim svijetom. Novi Ustav, aneks IV Daytonskog sporazuma, definira Sarajevo kao glavni grad Bosne i Hercegovine,³ proširujući njegovu ulogu glavnog grada Federacije, što je definirano Washingtonskim sporazumom. Ove odredbe su osigurale primat Sarajeva među gradovima u Bosni i Hercegovini, ali njegov značaj kao glavnog grada je umanjen veoma slabom centralnom vladom koja je takođe definirana u Daytonu.

Sarajlije su zajedno sa drugima u Bosni i Hercegovini patile zbog loših strana Daytonskog sporazuma. Aneks IV je entitetima, Republici Srpskoj i Federaciji, dao veliku autonomiju i ustanovio kompleksne mehanizme odlučivanja koji su bili prepuni mogućnosti za opstrukciju. Sporazum je predviđao da snage za provedbu mira pod vodstvom NATO-a (IFOR) osiguraju ispunjavanje vojnih odredbi sporazuma.⁴ IFOR je imao samo nekoliko nejasno definiranih obaveza ali je dobio gotovo neograničen autoritet u osiguravanju provedbe vojnih odredbi sporazuma. IFOR je bio "ovlašten da osigura uklanjanje, povlačenje ili premještanje konkretnih snaga i oružja sa ... svih lokacija u Bosni i Hercegovini"⁵, ali umjesto potpune demilitarizacije, tri vojske koje su se borile u ratu dobile su ustavnu dozvolu da nastave postojati uz ispunjavanje određenih smjernica u pogledu smanjenja trupa. Aneksom X je uspostavljena funkcija Visokog predstavnika u svrhu nadgledanja poštivanja civilnih odredbi Daytonskog sporazuma. Na Visokom predstavniku je, zajedno sa raznim međunarodnim agencijama i organizacijama, bilo da odredi kako će se provesti garancije date Sporazumom da će sve izbjeglice i raseljene osobe imati pravo da se vrate u svoje predratne domove (Aneks VII). Aneksom XI je predviđeno formiranje Međunarodne policije UN-a (IPTF) sačinjene od nenaoružanih policajaca čiji je zadatak bio da nadziru rad lokalne policije, ali ne i da provode zakon.

Potpisnice su se obavezale da će potpuno saradivati sa Međunarodnim tribunalom za ratne zločine počinjene u bivšoj Jugoslaviji (ICTY), koji je uspostavljen u Hagu. Radovana Karadžića i Ratka Mladića, civilnog i voj-

nog lidera srpskih nacionalista u Bosni, je Haški tribunal u vrijeme potpisivanja Daytonskog sporazuma već bio optužio za ratne zločine i oni su bili isključeni iz pregovora u Daytonu. Republika Srpska se potpisujući Sporazum obavezala da će ih predati Haškom tribunalu, ali ispunjavanje obaveza potpisnica je bilo asimetrično. Federacija koju su predvodili bošnjački zvaničnici je saradivala u predaji optuženih i obično dostavljala tražene dokumente i svjedoke. Saradnja Republike Srpske je bila samo deklarativna i nevoljka. Usprkos tome što je bila dom većini optuženih, Republika Srpska je tek 2005. Haškom tribunalu predala nekoliko optuženih koji su se nalazili na njenoj teritoriji.

Sarajevo je imalo mnogo koristi od prisustva organizacija koje su došle u grad nakon potpisivanja Daytonskog sporazuma. Poslijeratno Sarajevo je postalo štitićenik Međunarodne zajednice i privremeni dom hiljadama njenih radnika i međunarodni zvaničnici su konzistentno davali podršku Sarajevu kao glavnom gradu Bosne i Hercegovine. U prvoj deceniji nakon rata, glavni grad je imao više koristi od priliva međunarodnih državnih službenika i njihovih ureda nego od toga što je bio sjedište centralnih državnih institucija.

Predaja teritorije Federaciji

Srpski nacionalisti u Bosni su, na vijest o predstojećem gubitku teritorije oko Sarajeva, odgovorili agresivnim kritikama na račun onih koji su na to pristali. Poslanici u skupštini bosanskih Srba bili su bijesni zbog toga što je Milošević pristao na teritorijalne koncesije bez njihovog odobrenja.⁶ Tvrdi da u principu jedino njihova Skupština ima pravo odobriti teritorijalne izmjene u Republici Srpskoj, poslanici u Skupštini bosanskih Srba su odbili prihvatiti teritorijalne izmjene predviđene Daytonskim sporazumom kao konačne. Žalili su se da bi tako teritorija koju nastanjuje 142.700 Srba (prema procjeni jednog poslanika) bila predata u nadležnost Federacije, poništavajući razdvajanje naroda zbog kojeg je rat i vođen. Na sjednici 17. decembra 1995. godine, poslanici su žestoko kritikovali Nikolu Koljevića i Branimira Lukića koji su u Daytonu predstavljali Republiku Srpsku, ali koje je Milošević ignorirao tokom pregovora. Koljević je usprkos tim napadima čvrsto zastupao tezu da SAD neće pristati na reviziju Daytonskog sporazuma, a poslanicima je obećao samo da će zamoliti komandanta NATO-a za odgodu predaje teritorija za nekoliko sedmica.⁷

Grujo Lalović, odustajući od insistiranja srpskih lidera na totalnom etničkom razdvajanju, je zagovarao ideju da se Srbima u sarajevskim predgrađima kaže da ostanu. U isto vrijeme je zahtijevao da Međunarodna zajednica očisti grad od mudžahedina i drugih oružanih formacija koje su prijetile Srbima.⁸ Lalovićev prijedlog je predsjednik Skupštine Momčilo Krajišnik odbacio po kratkom postupku, tvrdeći da on krši samu svrhu zbog koje je stvorena Republika Srpska:

Zadatak ove Republike i prvi strateški cilj je da mi se odvojimo od Muslimana i Hrvata i nema niko pravo da zasniva strategiju Srpskog Sarajeva na ostanu u zajedničkoj državi. ... Niko ne može sada novo rješenje praviti da ostanemo skupa niti to ljudi u Sarajevu žele, odnosno narod, niti želi rukovodstvo Sarajeva....⁹

On je zagovarao ideju preseljenja Srba: “Na kraju krajeva najbolje rješenje je da se Sarajevo iseli i da se nađe lokacija da se smjeste ljudi”.¹⁰

Krajišnikova tvrdolinijaška pozicija je prevladala i u Skupštini i na terenu. Skupština je usvojila deklaraciju koja “osporava uvođenje H-M vlasti u Srpskom Sarajevu” i drugim dijelovima zemlje. U dokumentu je stajalo da “RS zadržava pravo da mirnim putem i političkim sredstvima pod svoj suverenitet vrati područja definisana strateškim ciljevima, te područja koja su drugoj strani pripala na osnovu genocida ili brutalnog osvajanja intervencijom stranih sila”.¹¹ No, na terenu su srpske bande koristile sredstva koja nisu bila ni mirna ni politička. U sedmicama pred zakazanu primopredaju teritorije, srpske bande su lutale sarajevskim predgrađima pod srpskom kontrolom, teroristički Srbe i prisiljavajući većinu na odlazak. Srpski ekstremisti su nekoliko kvartova očistili od Srba, palili stanove da bi spriječili njihov ostanak i na silu istjerali one koji su pružili otpor. Pišući o općini Ilijaš, analitičar Radija slobodna Evropa Patrick Moore je zabilježio sljedeće: “Većinu lokalnih Srba su istjerali vlastiti organi vlasti, koji su uskratili osnovne komunalne usluge i doprinijeli razvoju atmosfere straha i panike, mada nisu uvijek osiguravali prevoz. Oružane bande su zatim pljačkale i zastrašivale lokalne stanovnike, tako da su ostali samo stari i nemoćni”.¹² U industrijskoj oblasti Ilidže, izjavio je portparol UN-a Alexander Ivanko, “Sve što je neophodno za život ljudi na Ilidži i okolnim naseljima je nestalo – mašine, lijekovi, kancelarijska oprema i banke.”¹³ Velika većina Srba koja nije bila u stanju oduprijeti se maltretiranju i uništavanju je napustila područja predviđena za predaju Federaciji.

Početak januara IFOR je razmješten na cijelom području Sarajeva koje je trebalo biti predato Federaciji. Njihova naređenja su bila da djeluju samo ukoliko budu direktno napadnuti ili ako životi budu u opasnosti, tako da su lutajuće bande pažljivo izbjegavale sukobe sa IFOR-om dok su pustošile kvartove naseljene Srbima. Trupe IFOR-a su mirno stajale i promatrale dok su srpske bande terorizale druge Srbe i prisiljavale ih da napuste naselje. U napadu na Grbavicu (koja je tek nekoliko stotina metara od zgrade bosanske Skupštine), srpske siledžije su takođe uništile stanove i osobnu imovinu Bošnjaka i Hrvata. Bande su odnijele namještaj i skinule vodovodne i elektroinstalacije, vrata, prozore i parkete.¹⁴ Odjeća, lične stvari i dokumenti bošnjačkih i hrvatskih nosilaca stanarskog prava koje su u nekim slučajevima Srbi koji su u te stanove došli sačuvali tokom četiri godine rata, su razbacane po stanovima. Bande su zapalile pojedine stanove kao i čitave stambene zgrade. Federalni vatrogasci koji su poslani da gase vatru 16. marta su se morali povući pred srpskim napadom ručnim bombama. Trupe IFOR-a su pritvorile dvanaest osumnjičenih za podmetanje požara, dan prije predviđene predaje Grbavice Federaciji, i predali ih policiji bosanskih Srba u skladu sa svojim pravilima postupanja,¹⁵ ali ih je policija oslobodila prije kraja dana. Uništavanje Grbavice, po sistemu spaljene zemlje, je samo pojačalo uvjerenje mnogih Sarajlija da lideri bosanskih Srba žele izbrisati mogućnost suživota u gradu i razotkrilo oštra ograničenja koja je IFOR morao slijediti u svom djelovanju.

Prelazak popaljenih sarajevskih predgrađa pod kontrolu Federacije odvijao se krajem februara i u martu. Federalna policija je 29. marta 1996. ušla u Ilijaš i otvorila cestu Zenica-Sarajevo, posljednji značajni prilaz gradu, za civilni saobraćaj. U ceremoniji koja je održana tog dana, ministar unutrašnjih poslova Federacije Avdo Hebib formalno je objavio kraj opsade Sarajeva.¹⁶ Bivši stanovnici Grbavice su 19. marta stali iza kordona federalne policije u namjeri da ponovo uđu u svoje stanove. Kada im je policija to dozvolila, gomila je pojurila naprijed. Sarajlije su ušle u svoje domove u kojima su zatekli kaos, koji su napravile srpske bande.

Nasilje je uzvraćeno. Iako je relativno malo Srba ostalo u predgrađima nakon njihove predaje, ne-Srbi su napali neke od njih a ARBiH je druge pozvala na vojnu mobilizaciju.¹⁷ Ovakvo ponašanje doprinijelo je daljem egzodusu Srba. Do ljeta 1996. godine, naselja u Federaciji su nastanjivali pretežno Bošnjaci. Čak i nakon završetka rata, došlo je do daljeg razdvajanja po etničkim linijama zbog odsustva ograničenja koja bi nametnule lokalne vlasti ili međunarodna zajednica.

Nastavak ljudskih gubitaka

Oružano nasilje protiv civilnog stanovništva u Sarajevu opadalo je postepeno. Srpski snajperi su nastavili pucati na pješake i tramvaje ispunjene putnicima, nakon potpisivanja Daytonskog sporazuma u decembru 1995. Ovi napadi su prestali tek nakon što su snage IFOR-a vatrom suzbile snajpersko djelovanje koje je dolazilo sa brda na južnoj strani grada.¹⁸ Trupe IFOR-a su svoju misiju razdvajanja zaraćenih strana i demilitarizacije Sarajeva započeli početkom 1996. Hiljadama vojnika ARBiH je naredeno da se povuku iz kasarne "Maršal Tito" na zapadnoj strani grada. Imajući u vidu brojnost tih snaga, ARBiH je od komandanta IFOR-a, američkog admirala Leightona Smitha zatražila izuzeće, ali je on odbio. Portparol je objasnio novi poredak stvari: "Mi posjedujemo sredstva kojima možemo bosansku armiju prisiliti da ispuni svoje obaveze. Mi smo spremni ponuditi i logističku podršku Armiji BiH tokom evakuacije vojnika i naoružanja, a naši vojnici će u potpunosti garantirati sigurnost stanovnika Sarajeva."¹⁹

Provodeći odredbe Daytonskog sporazuma, IFOR je uklonio barikade i kontrolne punktove koje su podigle sve vojne formacije, u nekim slučajevima zamjenjujući ih sa vlastitim privremenim kontrolnim punktovima. Nakon uklanjanja srpskih punktova, ljudi i roba su ponovo mogli ući u grad. Autobuske linije sa drugim gradovima su ponovo proradile. Do juna 1996. godine je ponovo uspostavljen slobodan promet najvažnijim cestama koje vode u grad, ali su manje korištene ceste između dva entiteta i dalje bile opasne. Kako su automobilske tablice otkrивale prebivalište vlasnika vozila, putovanje u drugi entitet je bilo prožeto opasnostima tokom prvih nekoliko poslijeratnih godina. Opasnosti su popustile tek nakon što je Visoki predstavnik u martu 1998. uveo nasumične brojeve i slova koja su ista u latiničnom i ćiriličnom alfabetu kao oznake na tablicama za sva vozila u Bosni i Hercegovini.

Zaostaci rata su nastavili izazivati žrtve među stanovnicima Sarajeva dugo nakon što je ispaljen i posljednji metak. Neeksplodirane mine su ležale duž bivših linija sukoba. Zakopana eksplozivna sredstva su često izbijala na površinu nakon otapanja snijega i djeca koja su se igrala u brdima i poljima u blizini grada su bila u stalnoj opasnosti od njihovog aktiviranja. U gradu su se takođe nalazile stotine zgrada čije su strukture oslabljene ratnim djelovanjem, a sigurnost kompromitirana zbog ratnih oštećenja. U februaru 1999. dva pješaka su poginula a treći je ranjen u odvojenim incidentima obrušavanja leda sa krovova ratom oštećenih zgrada.²⁰ Grad je

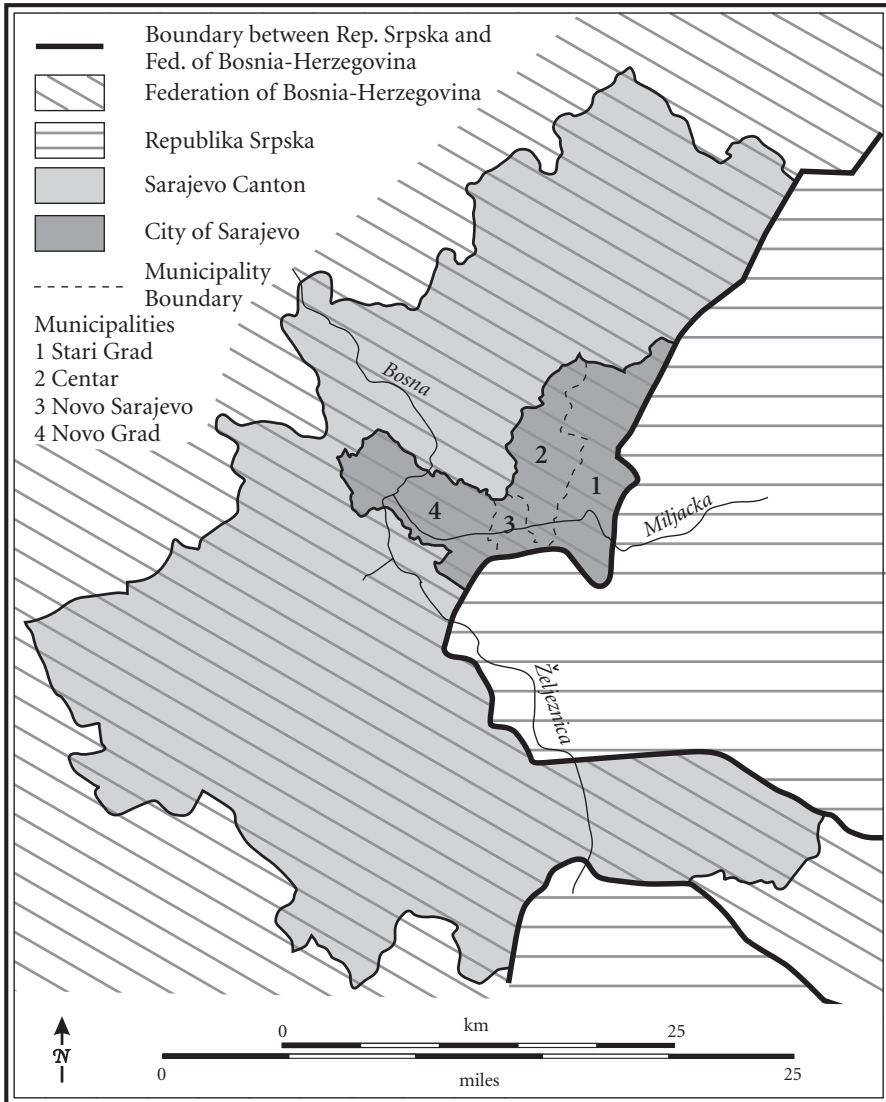
počeo popravljati oko 1.500 građevina koje su trebale hitne intervencije da bi zadovoljile minimalne standarde sigurnosti. Na kraju rata u gradu je radio malo koji lift, a kada su ponovo pušteni u upotrebu nekoliko ljudi je smrtno stradalo zbog oštećenih kablova. Eksplozije su postale uobičajena stvar dok su hiljade ljudi ponovo priključivale svoje štednjake i peći za grijanje na improvizirane dovode gasa.

U deceniji nakon završetka rata građani Sarajeva su doživjeli zastrašujuće povećanje stope oboljelih od raka, alkoholizma, dijabetesa, srčanih bolesti, kao i broja samoubistava. Tačni razlozi za povećanje broja oboljelih možda nikada neće biti poznati, ali većina promatrača navodi porast izloženosti stresu i opće očajanje koje je zavlдалo nakon rata. Oni koji su preživjeli opsadu brzo su idealizirali svoja iskustva promatrajući ih kao romantično vrijeme izbjegavanja smrti za dlaku i velikih ličnih žrtvi, što je bilo zasnovano na njihovim stvarnim iskustvima, ali je kasnije pomračilo njihovu percepciju poslijeratne situacije. Cjenjkanjem postignuti varljivi mir je uništio snove koji su mnoge ljude održali tokom rata. U periodu poslije rata, vjera u svakodnevni život kao oblik otpora se pretvorila u psihološki i fizički teret jer je svakodnevni život donio samo razočarenja.

Politička obnova grada Sarajeva

Ustav Federacije predviđao je osnivanje deset kantona, uključujući i kanton Sarajevo. Ustav je kantonima davao značajne ovlasti na štetu kako općina tako i same Federacije, ali nije predviđao uspostavljanje grada Sarajeva. Tarik Kupusović je nastavio obavljati funkciju gradonačelnika u posljednje dvije godine rata, ali uspostavljanjem Sarajevskog kantona 1996. godine, i on i grad su upali u ustavnu crnu rupu. Kupusović je odustao od obavljanja svoje funkcije, a Sarajevo je postalo grad bez gradonačelnika i bez gradske vlade.

Predsjednici dvije vodeće nacionalne stranke u Federaciji, Alija Izetbegović iz SDA i Krešimir Zubak iz HDZ-a, u oktobru 1996. postigli su sporazum o planu ponovnog uspostavljanja gradske vlade. Pod medijacijom Michaela Steinera, prvog zamjenika Visokog predstavnika u Bosni i Hercegovini, sporazum je odražavao nadu Međunarodne zajednice da će ponovo uspostaviti multietničnost grada.²¹ Da bi se uspostavio grad bila je potrebna promjena ustava koju odobrava slijedeći najviši nivo vlasti. U septembru 1997. godine Skupština kantona Sarajevo je jednoglasno usvojila

10.1 Grad i kanton Sarajevo, 2000.

amandmane na ustav kantona da bi se uspostavio grad Sarajevo od općina Stari Grad, Centar, Novi Grad i Novo Sarajevo.²² Amandmanima je predviđeno Gradsko vijeće od dvadeset osam vijećnika, po sedam iz svake općine i najmanje 20 posto mandata za svaki narod predviđen ustavom – Bošnjake, Hrvate i “Ostale”.

Vijeće je trebalo izabrati gradonačelnika i dogradonačelnika (odnosno predsjednika i potpredsjednika vijeća), koji nisu mogli biti iste nacionalnosti. Nekoliko dana nakon donošenja ustavnih promjena, oni koji su izabrani na općinskim izborima 1997. godine su popunili mandate u Vijeću. Gradsko vijeće je formalno uspostavljeno početkom 1998. Srpski nacionalisti su nastavili promovirati "Srpsko Sarajevo" kao jednonacionalnu alternativu gradu u Federaciji. Ova inicijativa nije urodila plodom usprkos mnogo debatiranja i iluzija o važnosti i veličini. Finansijski očajna Vlada Republike Srpske nikada nije dodijelila sredstva za izgradnju značajnih novih objekata, a glavne vladine institucije su bile smještene u Banjoj Luci, na zapadu entiteta. Centar urbanog života u Sarajevu je ostao u Federaciji.

Koalicija za jedinstvenu i demokratsku Bosnu i Hercegovinu, grupa stranaka pod vodstvom SDA, je pobijedila u Sarajevu na općinskim izborima u septembru 1997. Koalicija je uključivala i novoosnovanu Stranku za Bosnu i Hercegovinu, koju je vodio ratni ministar vanjskih poslova i premijer Haris Silajdžić, koji se odvojio od SDA ali je usvojio veći dio programa SDA. SDS je pobijedio u općini Pale, dok su umjerene nacionalne stranke prošle daleko bolje nego što se očekivalo u nekoliko drugih općina Srpskog Sarajeva. Ipak, glasanje je potvrdilo da je veći dio biračkog tijela u Sarajevu ostao lojalan nacionalnim strankama. S izuzetkom perioda 2000-2002. kada su socijaldemokrati osvojili vlast u većini općina Sarajevskog kantona, nacionalisti su dominirali poslijeratnom politikom u Sarajevu.

Obnova i problem ekonomske stagnacije

Sarajevo je bilo fizički uništeno ratom i suočavalo se sa ogromnim zadatkom čišćenja i rekonstrukcije. Praktično nije bilo neoštećenih građevina, a mnoge su bile značajno oštećene ili potpuno uništene. Dovod gasa je bio neredovan a vodosnabdijevanje je bilo neredovno; struje je bilo tek povremeno; željeznica nije radila a većina cesta je bila u lošem stanju. Trotoari su bili puni rupa i udubljenja od minobacačkih i artiljerijskih eksplozija; nakon rata, neki od ovih kratera su ispunjeni plastičnom smjesom boje krvi kao groteskni spomenik užasnom ubijanju i razaranju tokom četverogodišnje opsade.

Grad je dobio i više od obećanih pet milijardi dolara od Međunarodne zajednice kao pomoć u obnovi poslijeratne Bosne i Hercegovine. Međunarodni državni službenici su nadgledali ponovnu uspostavu telefonskih

linija i snabdijevanja gasom i strujom, dok su najveći dio posla obavljali lokalni radnici i preduzeća. (Korupcija se odmah pojavila i sredstva su nalazila put do džepova lokalnih profitera uz pomoć dobro pozicioniranih političara.) Strane zemlje su obnavljale ili ponovo gradile objekte da bi smjestile svoje ambasade, a međunarodne organizacije su obnavljale objekte da bi smjestile svoje kancelarije. Da bi riješila pitanje sjedišta svoje ambasade, Austrijska vlada je potrošila dva miliona njemačkih maraka na obnovu propale i oštećene građevine iz 1888. godine koja je bila poznata po dizajnu u stilu alpskih koliba.²³ Ambasade drugih zemalja su takođe bile smještene u postojećim objektima, a popravak i obnova ovih objekata su predstavljali značajan doprinos poslijeratnoj obnovi grada. Ambasada SAD, koja je tokom rata zauzimala dvosobni apartman u hotelu Holiday Inn, se preselila u objekat sjeverno od centra grada i postepeno prerasla u utvrđeni kompleks.

Sektor usluga u Sarajevu se oporavio pa čak i proširio krajem 1990-tih, potaknut djelimično značajnim prisustvom međunarodnih državnih službenika i nevladinih organizacija. Različite međunarodne organizacije su zapošljavale lokalno stanovništvo u svojstvu vozača, prevodilaca, savjetnika, a kasnije i nosilaca odgovornih funkcija koji su preuzimali poslove odlazećih međunarodnih službenika. Ove organizacije su isplaćivale plate koje su bile višestruko veće nego kod lokalnih poslodavaca, a njihovi međunarodni uposlenici su imali još bolje naknade. Otvarani su hoteli i restorani da bi se odgovorilo na potrebe stranaca: restoran Big Country, koji je postao popularno okupljalište stranaca, posluživao je pohovanu piletinu i roštilj na teksaški način, u gradu čiji su stanovnici radije jeli janjetinu i sarmu. Nagli uspon sektora usluga je zaustavljen 2000. godine kad je zamor donatora doveo do smanjenja programa pomoći i odlaska mnogih stranaca koji su se bavili dostavom humanitarne pomoći.

Građevinska industrija je doživjela procvat u poslijeratnom Sarajevu. Pored hiljada građevinskih radnika, inženjera i arhitekata koji su zaposleni, posao je takođe cvjetao za preduzeća i pojedince koji su osiguravali nabavku materijala poput stakla, drvene građe, cigli i specijalnih građevinskih materijala. Sektor proizvodnje, međutim, nije uspio oživjeti. Nekadašnji centar teške industrije u središnjem dijelu Jugoslavije, poslijeratno Sarajevo je obilovalo fabrikama koje su bile uništene, oštećene ili propale od neupotrebe. Mnogi proizvodni pogoni su zastarjeli, a pored toga bosanski Srbi su rastavili pojedine pogone u zapadnom dijelu grada i prevezli ih u druge di-

jelove Republike Srpske. Većina preduzeća u društvenom vlasništvu patila je od lošeg upravljanja, korupcije i kolapsa njihovih prijašnjih tržišta.

Privatizacija i uspostava pravnog sistema su bili preduslovi za strana ulaganja, ali su lokalni zvaničnici često nalazili razloge i sredstva za opstrukciju reforme. Prepreke za ekonomski razvoj se mogu ilustrovati neuspjehom Volkswagenove fabrike u Vogošći da pokrene proizvodnju usprkos investicijama koje su se brojale stotinama miliona dolara.²⁴ Opstrukcija lokalnih zvaničnika je spriječila korporaciju McDonald's da otvori restoran u Sarajevu. U novembru 2002. Visoki predstavnik je lansirao "Buldožer inicijativu", pokušaj da se radi sa lokalnim firmama i poslovnim ljudima da bi se "identificirale konkretne zakonske odredbe koje sprečavaju preduzeća da prošire obim posla i otvore nova radna mjesta".²⁵ Cilj ove inicijative, da donese izmjene zakona u roku od 150 dana, je ispunjen nakon 170 dana, što je bio izuzetan uspjeh u poređenju sa puževim napretkom većine reformi u Bosni i Hercegovini. Inicijativa je dovela do privatizacije značajnog broja preduzeća.

Kao što je to bio slučaj širom Bosne i Hercegovine, Sarajevo je obilovalo investicijama u izgradnju novih vjerskih objekata. Džamija kralja Fahda i kulturni centar koje je općini Novi Grad donirala Saudijska Arabija svojom veličinom nadmašuju većinu drugih građevina u gradu. Adil-begova džamija na Kobiljoj Glavi predstavlja ličnu donaciju Adila Zulfikarpašića, bivšeg partizana iz bogate zemljoposjedničke porodice koji je nakon Drugog svjetskog rata otišao u Švicarsku gdje se obogatio zahvaljujući svom uspješnom biznisu u Zürichu.²⁶ Arhitektonski dizajn monumentalne građevine na vrhu brda na sjevernom prilazu gradu odiše bliskoistočnim motivima. Zajedno sa džamijom Kralja Fahda ona odražava pojačano prisustvo islamskih vjerskih institucija u gradu.

Druge nove građevine odražavaju izmijenjeni karakter vladajuće elite grada. Vodeći članovi SDA i članovi uprave najvećih preduzeća su izgradili velike privatne vile koje stoje u oštroj suprotnosti sa skromnim stanovima u kojima su takve istaknute ličnosti živjele tokom socijalističkog perioda. Lokalna štampa je uživala upoređujući cijenu izgradnje vila sa malim zvaničnim platama njihovih vlasnika, insinuirajući da su ovi domovi, kao što je većina ljudi i sumnjala, izgrađeni (ili u nekim slučajevima obnovljeni) neprijavljenim sredstvima. Crno kriminalno tržište je procvjetalo u poslijeratnim godinama, trgujući robom poput seksa, droge, oružja, pasoša, cigareta i benzina. Na zahtjev međunarodne zajednice, policija je izvršila hapšenja,

a sudovi osudili optužene, ali je uloga grada kao tranzitne tačke na krijumčarskoj ruti sa istoka na zapad ostala izvor nelegalne ekonomske aktivnosti pod zaštitom nekih (ali ne svih) zvaničnika nacionalnih stranaka. Policija je postepeno uspjela uspostaviti kontrolu nad nezakonitim pijacama (tako-zvanim buvljacima) koje su nicale kao gljive poslije kiše početkom 1990-tih i nastavile sa radom tokom rata. No, voditelji organiziranih nelegalnih aktivnosti u Sarajevu su ostali najbogatiji i najzaštićeniji pripadnici nove sarajevske elite.

Kombinacija zastarjelosti, opstrukcije nacionalista, korupcije, pravnih nejasnoća i političke nesigurnosti spriječila je oživljavanje sarajevske prirede. Iako je grad imao koristi od međunarodnog prisustva tokom protekle decenije, Sarajlije danas zarađuju tek mali dio onoga što su zarađivali 1970. godine, i značajno su osiromašeni. Usprkos određenom napretku, odsustvo ekonomskih prilika negativno utiče na napredak u drugim sferama gradskog života.

Povratak izbjeglica i raseljenih osoba

Rat je uzrokovao masovna pomjeranja ljudi. Pored hiljada koje su poginule, oko dva miliona ljudi je raseljeno i izbjeglo tokom rata. Kombinacija separatističkih mjera bosanskih Srba i Hrvata, ratnih nedaća i manipulacija u prvim poslijeratnim godinama, od Bosne i Hercegovine napravila je segregiranu zemlju. U historijskoj odluci kojom se daju jednaka prava Bošnjacima, Hrvatima i Srbima u oba entiteta, Ustavni sud Bosne i Hercegovine je kao dokaz naveo da je 1997. godine 94,88 % stanovnika Federacije bilo bošnjačke ili hrvatske nacionalnosti dok je 96,79 % stanovnika Republike Srpske bilo srpske nacionalnosti.²⁷

Nakon što su predgrađa pod kontrolom Srba ujedinjena sa centralnim dijelom grada, federalni dio grada (sarajevski kanton) je ukupno imao oko 349.000 stanovnika.²⁸ Bošnjaci su činili 87 % stanovništva (8 % manje nego ukupno u Federaciji, ali i dalje apsolutna većina), a njihov broj je porastao za oko 89.000 raseljenih osoba, uglavnom iz istočne Bosne. Od 1991. do 1998. godine, bošnjačko stanovništvo je poraslo sa 252.000 na oko 304.000, dok je broj Srba opao sa 157.193 na oko 18.000. Broj Hrvata je opao za oko 40 % sa 35.000 na 21.000, a broj "Ostalih" (koji su se uglavnom sastojali od onih koji su se prije rata izjašnjavali kao Jugoslaveni, te nešto Roma i Jevreja) je pao sa 75.000 na 7.000.

U Sarajevu kao i u drugim većim gradovima, postalo je teško pratiti nacionalni debalans zbog redistribucije stanova tokom rata. Mnogi vladini zvaničnici i armijski oficiri su se uselili u stanove Srba i Hrvata koji su napustili grad. Druge stanove su na korištenje dodijelila preduzeća ili institucije koje su bile njihovi vlasnici, kao i SDA, koja je preuzela kontrolu nad većim dijelom stambenog fonda u gradu. Mnogi dugogodišnji bošnjački stanovnici Sarajeva su preselili u bolje stanove tokom rata istovremeno zadržavajući i stare.²⁹ Ovim je stvorena raširena praksa dvostrukog korištenja stanova koja je značajno smanjila raspoloživi stambeni fond na kraju rata.

Međunarodna zajednica se suočila sa ogromnim izazovima u pokušaju da olakša humani povratak izbjeglih i raseljenih lica. Daytonski sporazum je svima garantirao pravo na povratak u predratne domove. Ali, pošto je većina domova bila ili uništena ili zauzeta, povratak bi značio istjerivanje privremenih korisnika koji su i sami imali pravo na povratak u svoj predratni dom negdje drugo u Bosni i Hercegovini. Podjednako izazovan je bio i zadatak utvrđivanja ko je imao stanarsko pravo na koji stan. Gotovo sve kuće u ruralnim predjelima su bile u privatnom vlasništvu. Većina stanova u urbanim područjima, s druge strane, je bila u društvenom vlasništvu, dok su stanari imali stanarsko pravo koje je većina Bosanaca smatrala jednakim pravu doživotnog vlasništva.

Međunarodna zajednica je željela povezati povratak sa rješavanjem imovinskih zahtjeva i privatizacijom stanova u društvenom vlasništvu. Povratnici su morali podnijeti zahtjev za povrat imovine organima vlasti u mjestu gdje se nalazi imovina, čime je proces izdavanja odobrenja za povrat ostavljen u rukama birokrata koji su bili pod kontrolom nacionalnih stranaka. Nadalje, nosioci stanarskog prava su stanove morali otkupiti, za cijenu koja je reducirana u skladu sa brojem godina radnog staža prije rata. Proces je bio dugotrajan, kompleksan, skup i prepun mogućnosti za opstrukciju i korupciju lokalnih zvaničnika. Otvorio je vrata fiktivnom povratku u kojem bi predratni nosilac stanarskog prava stekao vlasništvo nad stanom da bi ga prodao postojećim stanarima. Ova raširena praksa se ogledala u jazu između procenta stvarnih povratnika (koji se procjenjivao na manje od jedne trećine predratnih stanara) i procenta pozitivno riješenih zahtjeva za povrat imovine (preko 90 % do kraja 2003.).

Tokom prve dvije godine nakon potpisivanja Daytonskog sporazuma mnoge izbjeglice i raseljene osobe su se vratile u područja gdje je vlast bila u rukama njihovog naroda. Rijetki koji su se vratili su pripadali "ma-

njinama”, koje je međunarodna zajednica definirala kao “osobe koje su se vratile u općine prijeratnog prebivališta u kojima trenutno dominira drugi konstitutivni narod (narodi) Bosne i Hercegovine”.³⁰ Da bi prevazišao pat poziciju u Sarajevu, Visoki predstavnik Carlos Westendorp je početkom 1998. lansirao inicijativu za stimuliranje povratka u Sarajevo. On je na sastanku 3. februara 1998. okupio bosanske političke lidere i međunarodne predstavnike koji su usvojili “Sarajevsku deklaraciju”.³¹ On je apelirao na rukovodstvo SDA da sami provedu vlastite retoričke zahtjeve za omogućavanjem povratka, u nadi da će Sarajevo postati uzor povratka za cijelu Bosnu i Hercegovinu.³² “Povratak danas u Sarajevo, znači povratak sutra u Banja Luku, Brčko, Drvar i druge gradove širom zemlje”, objavio je on.³³ Prisutni su se obavezali da će pokrenuti proces povratka tako što će tokom 1998. godine vratiti dvadeset hiljada ne-Bošnjaka u grad.

Velika većina političkog rukovodstva u Sarajevu dala je podršku Sarajevskoj deklaraciji. No, neki su smatrali da je grad nepravično izabran za ovu svrhu. “Sarajevo nije nikoga otjeralo – Sarajevu nisu potrebne nikakve deklaracije”, izjavio je jedan od kritičara.³⁴ Uz samo dva uzdržana glasa, Skupština kantona Sarajevo je usvojila plan za provedbu ciljeva deklaracije, ali tek nakon mnogo pritužbi. “Međunarodna zajednica Sarajlijama stvara kompleks kolektivne krivice”, rekao je jedan poslanik u skupštini.³⁵ Beriz Belkić, koautor plana i član Stranke za Bosnu i Hercegovinu je primijetio da se nigdje u deklaraciji ne spominju Srbi, Hrvati ili Bošnjaci, pa ona prema tome nije namijenjena stimuliranju samo povratka ne-Bošnjaka u Sarajevo. Konačna odluka je odbacila mogućnost deložacije bilo kojeg stanara iz smještaja koji trenutno koristi, izuzev onih koji su počinili krivična djela ili iskoristili priliku da sebi osiguraju dva stana, čime je iskazana implicitna simpatija prema bošnjačkim žrtvama rata. “Plan nije okrenut protiv onih koji su Sarajevo branili od agresije i koji su se u njemu našli zbog nevolje, koji su izgubili domove, imovinu, zdravlje”, stajalo je u odluci Skupštine.

Sarajevska deklaracija je predstavljala najkonkretniji napor u pokretanju procesa povratka nakon potpisivanja Daytonskog sporazuma. Ona nije dala rezultate kojima se Visoki predstavnik nadao 1998. godine, ali je poslala signal o odlučnosti međunarodne zajednice da vrši neprekidni pritisak na lokalne zvaničnike da procesuiraju zahtjeve za povrat imovine i da olakšaju povratak. Rješavanje zahtjeva za povrat imovine, zajedno sa većim stepenom sigurnosti za koji se brinula lokalna policija, pokazali su se kao ključni preduslovi za brojniji povratak. Prema podacima UNHCR-a,

63.063 ne-Bošnjaka se registriralo za povratak u četiri općine grada Sarajeva između 1998. i 2005.³⁶ Broj registriranih povratnika godišnje je 2001. dostigao 20.656, da bi najveći broj od 26.822 povratnika bio zabilježen iduće, 2002. godine, prije naglog pada 2003. i narednih godina, nakon što su sve izbjeglice i raseljena lica koja su imala pravo na povrat imovine to pravo i ostvarila i odlučila se gdje će živjeti. Još 48.563 se vratilo u ostalih pet općina Sarajevskog kantona; povratak ne-Bošnjaka u Sarajevski kanton predstavlja gotovo četvrtinu ukupnog povratka manjina u Federaciju Bosne i Hercegovine. Brojke UNHCR-a su veće od stvarnog broja povratnika jer uključuju mnoge koji su vratili svoju imovinu da bi nakon toga zaključili dogovor sa privremenim korisnicima ili prodali stan na novonastalom tržištu nekretnina. (Statistike takođe ne uključuju spontani i neregistrirani povratak, koji ipak nije bio brojan u gradu Sarajevu.) Oni koji su se željeli vratiti su uglavnom to i uradili do kraja 2002. i proces masovnog povratka je najvećim dijelom završen. Hiljade ne-Bošnjaka koji su se vratili u Sarajevo su doprinijeli ponovnom djelimičnom uspostavljanju raznolikosti stanovništva u gradu. No, njihov broj je bio nedovoljan da bi se ponovo uspostavila predratna demografska slika grada. U trenutku sastavljanja ovog poglavlja, promatrači procjenjuju da je oko 75 % od 400.000 stanovnika Sarajevskog kantona bošnjačke nacionalnosti, u poređenju sa oko 50 % 1990. Ostali su uglavnom bosanski Srbi i Hrvati, sa malim brojem Jevreja, Roma i ostalih.

Institucije i udruženja: Koliko je život zaista zajednički?

Ako je ekonomska stagnacija dovela mnoge stanovnike i prijatelje Sarajeva do očajanja, značajno oživljavanje kulturnog života u gradu doista budi nadu. Suživot je oživljen i redefiniran u kaleidoskopu poslijeratnih institucija. Među onim Srbima i Hrvatima koji su ostali u Sarajevu tokom rata nalazili su se neki od najpoštovanijih intelektualaca, kulturnih radnika i političkih lidera predratnog Sarajeva. Nakon rata, oni su se pridružili mnogima iz većinske bošnjačke populacije da bi nastavili tradiciju zajedničkog života u gradu. Institucionalni nosioci poslijeratnog zajedničkog života uključuju i nekoliko nacionalnih kulturnih društava i političkih interesnih grupa koje su predstavljale najbrojnije narode: Srpsko građansko vijeće, Hrvatsko narodno vijeće i Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca. Sve ove organizacije su u poslijeratnom periodu iskusile unutrašnja neslaganja i sukobe, i sve su

doživjele kritiku od strane ekstremnijih nacionalista iz redova vlastitog naroda kao i pripadnika drugih naroda. Međutim, tri interesne grupe radile su zajedno da bi promovirale ustavne promjene i ohrabrile povratak raseljenih osoba u grad. One su podijeljene duž etnonacionalnih linija i umnogome grad vraćaju u vrijeme Austro-Ugarske i period između dva svjetska rata, kada je saradnja između grupa bila uobičajena ali je članstvo bilo definirano etnoreligijskom pripadnošću.

Neki aspekti zajedničkog života u Sarajevu su u poslijeratnom periodu procvjetali dostižući prijeratni nivo. Festival Sarajevska zima, koji je uspostavljen nakon Olimpijskih igara 1984. godine, ponovo je pokrenut i svake godine nudi koncerte, pozorišne predstave, filmove, izložbe i predavanja. Sarajevski filmski festival koji se održava u ljeto, po prvi puta održan tokom dugog primirja 1994. godine, nakon rata proširio je ponudu filmova, uključujući i ogromno otvoreno kino. Promocije knjiga su svakodnevna stvar. Iako malo ko može priuštiti kupovinu knjige, nova izdanja su preplavila tržište.

Štampa predstavlja još jedan izvor vitalnosti u očuvanju i ponovnom uspostavljanju zajedničkog života u gradu poslije rata. List *Oslobođenje*, koji je izlazio svaki dan tokom cijelog rata, i dalje podržava vrijednosti novinarskog integriteta. Njegova redakcija je multietnička i snažno podržava jedinstvenu Bosnu i Hercegovinu. Dva sedmična magazina, *Dani* i *Slobodna Bosna*, natječu se u privlačenju čitateljstva i objavljivanju senzacionalističkih naslova. Autori i redakcije oba magazina su različitih nacionalnosti i uživaju u razotkrivanju ekscesa i pogrešaka političara bez obzira na to kojoj partiji pripadaju.

Sedmični magazin *Ljiljan* je počeo kao neprikriveni glasnogovornik bošnjačkih nacionalnih interesa ali je krajem 1990-tih postao nezavisni kritički list. Dnevni avaz je počeo kao dnevna novina pro-SDA orijentacije u formatu koji je sličio *USA Today*, ali je krajem 1990-tih postao neovisan. Pred izbore 2000. godine, uređivačka politika novine je ponovo napravila zaokret prema glasnoj podršci SDA i otrovnoj kritici socijaldemokratskih političara. Na stranicama *Dnevnog avaza* mogli su se naći veoma lični napadi na druge predstavnike medija, naročito na urednika *Slobodne Bosne*. Iznenađuje činjenica da je ovaj list dobio (makar i privremenu) pohvalu Visokog predstavnika Paddyja Ashdowna u vrijeme svojih najžešćih napada u jesen 2003. Ashdownov blagoslov je potpirio kontinuirani napad na razne zagovornike zajedničkog života u Sarajevu, posebno na hrvatske intelektualce i one koji su ostali u Sarajevu tokom rata.

Usprkos značajnim kulturnim aktivnostima u gradu, odredbe Daytonskog sporazuma ometaju kontinuiran rad mnogih predratnih institucija zajedničkog života. U Federaciji su obrazovanje i kultura dati u nadležnost kantonima. Ova odredba je do odumiranja dovela široku lepezu obrazovnih, kulturnih i umjetničkih institucija koje su služile kao predratni čuvari zajedničkog života u gradu. S ozirom da je većina predratnih republičkih institucija bila smještena u Sarajevu, većina bivših državnih organizacija se sada morala finansirati iz budžeta Sarajevskog kantona koji su punili poreski obveznici sa teritorije koja nije ni dvije trećine predratne teritorije grada. Daytonskim sporazumom i dokumentima Federacije data je mogućnost da i drugih devet kantona i Republika Srpska osnuju slične institucije. Status Sarajeva kao vodećeg grada je srazmjerno umanjen, a institucije koje su sponzorirale njegov zajednički život su sukladno oslabljene. Najviše su ovim promjenama pogođeni Univerzitet u Sarajevu, Zemaljski muzej, Nacionalna i univerzitetska biblioteka i Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

Sarajevo, koje među deset kantona Federacije ima najveći prihod od poreza, ovim institucijama daje ograničenu budžetsku podršku. Konkurentne institucije u Republici Srpskoj i područjima sa hrvatskom većinom u Federaciji su bez izuzetka jednonacionalne, a neke su se eksplicitno posvetile podrivanju institucija zajedničkog života u Sarajevu. Većina ovih nekadašnjih državnih institucija došla je pod vodstvo članova SDA koji odbacuju ideje etnički čistih organizacija, ali slabo rade na povećanju broja ne-Bošnjaka u svojim organizacijama.

Onim organizacijama koje su preživjele rat pridružile su se nove koje su osnovane ili preseljene u Sarajevo u poslijeratnim godinama. Bošnjački institut je osnovao Adil Zulfikarpašić u Zürichu tokom 1970-tih, a krajem 1990-tih je većinu zbirke preselio u Sarajevo. Sarajevsko sjedište instituta je svečano otvoreno 2001. godine, u novoj građevini koja uključuje i staro osmansko javno kupatilo u neposrednoj blizini katoličke katedrale. Objekt odražava mješavinu sekularnih, vjerskih, zapadnih i istočnih vrijednosti koje karakteriziraju bosansku nacionalnu misao. Unutrašnjost objekta je prožeta osjećajem tradicionalne bliskoistočne islamske arhitekture, mada je njena vanjština modernog dizajna. Institut je upadljiv u kvartu ispunjenom katoličkim institucijama, iako nije viši od tradicionalnijeg zdanja katoličke katedrale preko puta.

Suživot nije umro u gradu tokom opsade, niti je nestao u teškom poslijeratnom periodu. Međutim, Sarajlije se suočavaju sa mnogim teškim odlukama u postsocijalističkom i poslijeratnom periodu, a budućnost zajedničkog života u gradu je jedna od tih odluka. Neke uspješne nove organizacije, poput Bošnjačkog instituta, ne nose teret komunizma ali mnogo duguju bošnjačkim nacionalnim vrijednostima. Međutim, mnoge cijenjene institucije i običaji porijeklo vode iz dinamičnih prvih decenija socijalističkog režima i djelimično su uspostavljene da bi se prevazišle nacionalne podjele. Sarajlije su gotovo jednoglasno odbacile komunizam kao ideologiju, no ipak se rado sjećaju života prije rata, vremena kada su komunisti vladali gradom. Većina njih u principu odbacuje nacionalni ekskluzivitet, ali su ipak više puta glasali za nacionalne stranke. Sa gradom koji još uvijek živi u mračnoj sjenci destruktivnog rata i čiji stanovnici zastupaju suprotstavljene društvene vrijednosti, Sarajlije tek moraju otkriti ili ponovo uspostaviti punu lepezu kulturnih, političkih i obrazovnih institucija koje su oslobođene kako komunističke tako i nacionalističke autoritarnosti. Dok rade na tome, budućnost zajedničkog života u gradu visi o koncu.

ZAKLJUČAK

Bez obzira na prirodne prednosti lokacije i geologije, Sarajevo su uglavnom razvijali pojedinci i grupe odlučne da utječu na budućnost grada. Vlasti tri režima – osmanskog, habsburškog i komunističkog – radile su na razvoju grada. Međutim, sami stanovnici Sarajeva su bez izuzetka bili ti koji su širu viziju prilagođavali konkretnim uvjetima u gradu i predano obezbjeđivali resurse i energiju koja je bila neophodna za oblikovanje urbane sredine. Poticaj za rast grada je došao od tri krajnje različita režima izgradnje, od kojih je svaki na kraju podlegao kombinaciji unutrašnjih kriza i vanjskih pritisaka, ali su u svojim najboljim danima uspješno doprinosili izgradnji velike i raznolike urbane zajednice. U ranom osmanskom periodu, grad je od nekoliko stotina stanovnika u razbacanim selima koliko je imao kad je osnovan 1460-tih godina, narastao na oko 23.500 stanovnika 1600. godine. Broj stanovnika je na tom nivou ostao tokom narednih 280 godina. Pod habsburškom vlašću od 1878. do 1910. godine, grad je udvostručio broj stanovnika na oko 51.000. U trećem periodu ekspanzije pod socijalističkom vlašću, Sarajevo je sa oko 100.000 stanovnika 1945. godine naraslo na preko pola miliona 1991. Taj broj je gotovo prepolovljen tokom rata i opsade u periodu 1992-1995. godine, da bi se broj stanovnika gotovo vratio na predratni nivo u periodu nakon potpisivanja Daytonskog sporazuma. Razvoj grada kroz vijekove ukazuje na to da su dinamični lideri, posvećeni ciljevima i vrijednostima uključenosti, oblikovali razvoj grada. Nažalost, ljudska zloćudnost i zanemarivanje doveli su do perioda stagnacije, propadanja i uništavanja grada.

Od početka razvoja grada, otvorenost za dolazak novih stanovnika nije bila samo apstraktni princip već ključ za rast grada. U svim periodima razvoja Sarajevo je imalo koristi od imigracije u grad. U XV i XVI stoljeću, grad je privlačio imigrante koji su govorili slavenskim jezikom i živjeli u ruralnoj okolini grada. Mnogi koji su izbjegli zbog nasilja i političkog

ugnjetavanja pronašli su utočište u Sarajevu, uključujući sefardske Jevreje koji su pobjegli od progona u Španiji manje od stotinu godina nakon osnivanja grada. U periodu osmanske reforme, srpski i jevrejski trgovci su povećali broj stanovnika i učinili grad još raznolikijim. Tokom habsburške vladavine, imigranti (među njima i najistaknutiji arhitekt tog perioda, Josip Vancaš) su potakli razvoj grada i donijeli zapadne uticaje koji su dopunili osmansko nasljeđe. Više puta tokom XIX i XX stoljeća, izbjeglice iz istočne Bosne su bježeći od nacionalističkog nasilja utočište našli u Sarajevu, obično povećavajući broj bošnjačkih stanovnika. Neke izbjeglice su se vraćale svojim domovima kada bi to postalo moguće zahvaljujući okončanju nasilja. No, drugi bi ostali i postali građani Sarajeva, koristeći značajne prednosti života u urbanoj sredini.

U posljednjih šest decenija XX stoljeća, grad je doživio dva užasavajuća rata (Drugi svjetski rat i rat 1992-1995.), od kojih je svaki donio masovno ubijanje i nanio nemjerljivu štetu gradu. Ne izgleda svrsishodno pokušavati ustanoviti koji je od ova dva rata izazvao veće uništavanje. Zloćudna vizija njemačko-ustaških okupatora o rasno čistom društvu usmjerila ih je ka nezapamćenom uništavanju ljudskih života, a srpski nacionalisti sa sličnom vizijom etnonacionalne separacije grad i njegove stanovnike napali su pet decenija kasnije. Lideri su u oba slučaja pažljivo planirali i sistematski proveli napad, a svoje napade su popratili propagandnom kampanjom da bi zadobili podršku Sarajlija u provođenju ubijanja. Oba napada su za cilj imala uništenje suštinske historijske raznolikosti grada i njegovog kozmopolitskog duha. No, nijedan nije u završnici uspio postići svoju ekskluzivističku viziju, zahvaljujući velikim dijelom otporu koji su organizirale Sarajlije odlučne da očuvaju ono što su vijekovima stvarali. Dobro organizirani otpor u periodu 1941-1945. je nakon rata pretočen u neviđenu kampanju obnove i ekspanzije. To nije bio slučaj sa otporom u periodu 1992-1995. godine, koji se nakon završetka rata počeo raspadati usred frakcionaštva koje se javilo usljed sporenja oko toga ko je zaslužan za spašavanje grada.

Od svog osnutka, Sarajevo je priznavalo razlike među svojim stanovnicima zasnovane na njihovoj vjerskoj, etničkoj i nacionalnoj pripadnosti. Nacionalni ključ je postojao tokom postojanja grada, čak i ako nije bio poznat pod tim nazivom. Iako su socijaldemokrati i komunisti s prezirom odbacili nacionalni ključ kao anahronizam, on je ipak rukovodio većinu imenovanja na ključne položaje i nikada nije posve nestao iz političkog života. Tokom socijalističke vladavine od 1945. do 1992. godine, nacionalne

razlike su izgubile na značaju u javnom životu, a u privatnom su se počele gubiti zbog velikog broja miješanih brakova, mada razlike nikada nisu nestale. Raznolikost a ne asimilacija bila je zaštitni znak Sarajeva u proteklih pet i po stoljeća. Zajednički život je bio proizvod prevazilaženja entonacionalnih linija razdvajanja, a ne njihovog brisanja.

Učestalost i intenzitet nasilja koje su počinitelji iz jedne grupe provodili nad pripadnicima druge grupe su rasli tokom XX stoljeća. Ubistvo nadvojvode i njegove supruge i nasilje protiv Srba koje je zatim uslijedilo odnijelo je četiri života; nasilje tokom Drugog svjetskog rata odnijelo je oko deset hiljada života; sličan broj je stradao i tokom opsade 1992-1995. i popratnog protjerivanja stonovništva. U Sarajevu je moguće vidjeti tužnu progresiju tokom XX stoljeća, od atentatora koji su za cilj imali pojedinačne predstavnike vlasti do rukovodstava koja su koristila ideologiju u cilju mobiliziranja masovnih pokreta koji su istrebljivali i protjerivali čitave grupe ljudskih bića. Nacionalne stranke su prvi put uspostavljene tokom austrougarske vladavine (1906-10.) i od samog početka su donijele podjele političkom životu u gradu i u Bosni i Hercegovini. U svojoj prvoj inkarnaciji, srpske i hrvatske stranke su bile tek labavo povezane sa sličnim organizacijama u susjednim zemljama. Tek deceniju kasnije, kada su se ponovo formirale stranke za višepartijske izbore 1919-20. godine, nacionalne stranke su bile uže povezane sa političarima u susjednim zemljama. Trend ka jačem povezivanju je dostigao svoj vrhunac u trećoj eri formiranja stranaka 1990. godine, kada su srpske i hrvatske stranke u Bosni i Hercegovini postale de facto produžena ruka vanjske politike republika Srbije i Hrvatske.

Zajednički život i tolerancija bili su izloženi najvećem riziku u vrijeme političke nestabilnosti, naročito u prvim sedmicama i mjesecima nakon što bi se promijenila vlast u Bosni i Hercegovini. Holokaust je u Sarajevu izvršen u prvim mjesecima vladavine sila osovine. Najveća protjerivanja Bošnjaka i Hrvata iz područja pod kontrolom Srba izvršena su u prvim ratnim mjesecima 1992. godine, a isti je slučaj bio i sa zastrašivanjem i zločinima protiv Srba koji su ostali u gradu nakon što je granatiranje počelo u aprilu. Politička nestabilnost, međutim, nije uvijek označavala početak raširenog nasilja. Ni u jednom drugom trenutku u historiji nije život bio nesređeniji i vlast više disperzirana nego u ljeto 1878. godine, ali Sarajlije nisu pribjegle nasilju jedni protiv drugih, nalazeći umjesto toga zajednički cilj u otporu zastrašujućim austrougarskim okupacijskim snagama. Nadalje, nasilje nije odvratilo Sarajlije od oporavka i obnove zajedničkog života nakon sukoba.

Ulični sukobi 1914. i austrougarsko djelovanje protiv Srba nije spriječilo obnovu suživota u gradu nakon Prvog svjetskog rata. Nakon zločina u Drugom svjetskom ratu, uslijedili su naponi pod vodstvom KP da se Sarajlije okupe u novim institucijama pod okriljem socijalističke ideologije.

Čak i u sumornom poslijeratnom periodu 1990-tih, kulturna dimenzija zajedničkog života u gradu je napredovala iako su politički život i ekonomski napredak stagnirali. Nažalost, svaka obnova zajedničkog života je uključivala ekscese i slučajeve osvete: protjerivanje austrougarskih i njemačkih državljana (ili stavljanje do znanja da nisu dobrodošli, kao što se dogodilo Josipu Vancašu), žestoke odmazde protiv navodnih ustaških kolaboracionista 1940-tih, nasilje nad Srbima u gradu 1992. godine, i tvrdoglavo birokratsko odugovlačenje povratka izbjeglica krajem 1990-tih. Usprkos ovih ekscesa i gubitaka koje je grad u prethodnom stoljeću pretrpio zbog nasilja, Sarajlije su ipak iskazale sposobnost i volju da revitaliziraju zajednički život u gradu i očuvaju njegovo nasljeđe raznolikosti.

Ovaj historijski pregled pokazuje da je raznolikost grada postojala u različitim oblicima i značajno napredovala tokom njegovog historijskog razvoja. Raznolikost nikada nije bila jednodimenzionalna i nikada ne bi smjela biti svedena na poigravanje demografskim procentima. Sastav stanovništva značajno je varirao tokom stoljeća, i često su pripadnici jedne vjerske zajednice bili u većini. Grad nije naglo mijenjao svoj suštinski karakter zato što je jedna grupa dostigla 50,1 % udjela u ukupnom broju stanovnika. Zajednički život grada bio je važniji, njegova otvorenost, njegova reakcija na kulturne utjecaje i prihvaćanje ljudi koji su se doseljavali u grad. Iako ni u jednom trenutku ove vrijednosti nisu doživjele potpuni trijumf, one su tokom pet stoljeća postojanja krasile grad. Na današnjem je rukovodstvu grada, njegovim stanovnicima i prijateljima da očuvaju i njeguju njegovo historijsko nasljeđe i u dvadeset prvom stoljeću.

BILJEŠKE

Predgovor

1. Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, revidirano izdanje, London: Verso, 1998, str. 5-7.

1 Uvod

1. Rezolucija Vijeća sigurnosti UN-a 824 (1993.) (S/RES/824, 6. maj 1993.), u djelu koje su uredili Daniel Bethlehem i Marc Weller, *The "Yugoslav" Crisis in International Law: General Issues*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997, str. 41.
2. Značenje termina "komšije" se objašnjava u Ivana Maček, *War Within: Everyday Life in Sarajevo under Siege*, Uppsala Studies in Cultural Anthropology 29, Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2000, str. 123-138. Termin *višenacionalni*, pridjevski oblik koji znači "sadrži više od jedne nacije", odnosno "multinacionalni", i *suživot*, se ponekad takođe koriste, mada je u štampanim izvorima daleko najčešće korištena formulacija *zajednički život*. Izrazi koji potiču iz termina "komšije" se i dalje najviše koriste u svakodnevnoj verbalnoj komunikaciji.
3. *Random House Webster's College Dictionary*, New York: Random House, 1997.
4. Mark Mazower, *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews, 1430-1950*, London: HarperCollins, 2004.
5. Martin Gilbert, *Jerusalem in the Twentieth Century*, New York: John Wiley and Sons, 1996; Eric H. Cline, *Jerusalem Besieged: From Ancient Canaan to Modern Israel*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 2004, str. 11-23 i 201-310; i John Freely, *Istanbul: The Imperial City*, New York: Penguin, 1998, str. 281-315.
6. Jay Winter, "Paris, London, Berlin 1914-1919: Capital Cities at War," u djelu koje su uredili Jay Winter i Jean-Louis Robert, *Capital Cities at War: Paris, London, Berlin 1914-1919*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997, str. 3.

Poglavlje 1: Osnivači Sarajeva

- 1 Većina objavljenih historija Sarajeva obrađuje samo jedan historijski period. Kada

- se u jednoj knjizi obrađuje duži vremenski period, na njoj obično radi više autora od kojih svaki obradi po jedan historijski period. Među nekolicinom djela koja obrađuju duže periode vremena u jednoj knjizi, ističu se slijedeća: Alojz Benac i Ljubica Mladenović, *Sarajevo od najstarijih vremena do danas*, Sarajevo: Muzej grada Sarajeva, 1954; Vladislav Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije*, Sarajevo: Opština grada Sarajeva, 1937; Hamdija Kreševljaković, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu*, Sarajevo: Narodna prosvjeta, 1958; i tri ilustrovana djela: Muhamed Ćurovac (urednik), *Sarajevo: Photo-monograph*, Sarajevo: Svjetlost, 1997; Miroslav Prstojević, *Zaboravljeno Sarajevo*, Sarajevo: Ideja, 1992; i Fehim M. Begović, *Staro Sarajevo: Ljudi i događaji*, Sarajevo: Rabic, 1999. Mnogo se može saznati o Sarajevu kroz vijekove iz ključnog djela Mustafe Imamovića, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo: Preporod, 1997; te iz djela na kojem je radilo više autora Ibrahim Karabegović et al., *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja drugog svjetskog rata*, Sarajevo: Press Centar Armije Republike Bosne i Hercegovine, 1994. Što se tiče vremena osnivanja i procvata grada pod osmanskom vlašću, najznačajnija djela su Behija Zlatar, *Zlatno doba Sarajeva*, Sarajevo: Svjetlost, 1996; i Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo: Svjetlost, 1982.
- 2 Behija Zlatar, "Bosna i Hercegovina u okvirima Osmanskog Carstva (1463–1593)" u knjizi autora Karabegović et al., *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena*, str. 82.
 - 3 Zlatar, *Zlatno doba*, str. 26, 93.
 - 4 Hazim Šabanović, "Postanak i razvoj Sarajeva", *Radovi, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka* 5 (1960.), str. 72–6.
 - 5 Zlatar, *Zlatno doba*, str. 26.
 - 6 Ibid., str. 30.
 - 7 Robert J. Donia i John V. A. Fine, Jr., *Bosnia and Herzegovina: A Tradition Betrayed*, London: Hurst, 1994., str. 15. Engleski historičar Noel Malcolm, opisujući obilje srednjovjekovnih država u tom periodu, navodi da je politička historija tog doba "nepotpuna i konfuzna". Noel Malcolm, *Bosnia: A Short History*, ažurirano izdanje, New York: New York University Press, 1996, str. 9.
 - 8 Nikolai Todorov, *The Balkan City, 1400–1900*, Seattle: University of Washington Press, 1983., str. 18.
 - 9 Ibid., str. 20.
 - 10 Zlatar, *Zlatno doba*, str. 179.
 - 11 Evlija Čelebi, *Putopis; odlomci o jugoslavenskim zemljama*, Sarajevo: Sarajevo Publishing, 1996, str. 122–3, prvi put objavljeno na turskom jeziku pod nazivom *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* u Istanbulu, 1896. godine.
 - 12 Zlatar, *Zlatno doba*, str. 77.
 - 13 Ibid., str. 140.
 - 14 Harriet Pass Friedenreich, "Sarajevo: City of Four Faiths," u djelu *The Jews of Yugoslavia: A Quest for Community*, Philadelphia: Jewish Publication Society of America, 1979, str. 11–25; Moritz Levy, *Die Sephardim in Bosnien: Ein Beitrag zur Geschichte*

- der Juden auf der Balkanhalbinsel*, reprodukcija izdanja iz 1911. godine, Klagenfurt: Wieser Verlag, 1996. Levy navodi da tri dvorska dokumenta iz 1565. godine pominju Jevreje u gradu (str. 12–13). Prema novijoj studiji, dokument iz 1557. godine izvještava o imovinskom sporu u kojem je učestvovao jedan Jevrej. Vidi Alija Bejtić, “Jevrejske nastambe u Sarajevu” u djelu koje je uredio Samuel Kamhi, *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo: Oslobođenje, 1966, str. 24.
- 15 Esther Benbassa i Aron Rodrigue, *The Jews of the Balkans: The Judeo-Spanish Community, Fifteenth to Twentieth Centuries*, Cambridge, MA: Blackwell, 1995, str. 8–26.
 - 16 Levy, *Die Sephardim in Bosnien*, str. 16.
 - 17 Čelebi, *Putopis*, str. 118.
 - 18 U vezi Ishakovićeve uloge u osnivanju grada vidi Zlatar, *Zlatno doba*, str. 85–90, i Šabanović, *Bosanski pašaluk*, str. 37.
 - 19 Termin “guverner” ili “upravitelj” se u ovom poglavlju koristi da bi označio najvišeg zvaničnika osmanske vlasti u Bosni. Tokom osmanske vladavine, naziv administrativne jedinice i naziv za upravitelja su se mnogo puta mijenjali. Bosanskim *sandžakom* (što na turskom znači barjak, ali se u ovom kontekstu odnosi na upravnu teritoriju) je od 1453. godine upravljao *sandžakbeg*, da bi 1580. godine postao *ejalet*. Sandžak je 1851. godine pretvoren u *kajmekamluk*.
 - 20 Zlatar, *Zlatno doba*, str. 223.
 - 21 Rani osmanski popisi su brojali domaćinstva i osobe pod feudalnom obavezom ali nisu pokušavali pobrojati svo stanovništvo. Nikolai Todorov, vodeći autoritet za balkanske gradove, konzistentno odbija izvršiti procjenu broja stanovnika na osnovu broja domaćinstava, ali u pozitivnom svjetlu citira studiju koja sugerira prosječno pet osoba po domaćinstvu i dodatnih 10 posto na neproaktivno stanovništvo osmanskih gradova, izuzev Istanbula. Vidi Todorov, *The Balkan City*, str. 27–8, 500 bilješka 43. Sarajevo je krajem XVI stoljeća imalo 4.270 domaćinstava, tako da bi se broj stanovnika mogao procijeniti na oko 23.485, iako je ta brojka u najboljem slučaju samo okvirna. Druge procjene i često pretjerana nagađanja su predmet diskusije u Kreševljaković, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu*, str. 30–2, i Benac i Mladenović, *Sarajevo od najstarijih vremena do danas*, str. 56.
 - 22 Zlatar, *Zlatno doba*, str. 106, 108.
 - 23 Ibid., str. 200.
 - 24 Ibid., str. 85.
 - 25 Noel Malcolm, *Kosovo: A Short History*, New York: New York University Press, 1998, str. 116.
 - 26 Ahmed S. Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*. Sarajevo: Orientalni institut, 1996, str. 42.
 - 27 Fadil Ademović, *Princ Palikuća u Sarajevu*, Sarajevo: Rabic, 1997, str. 11–12, i Skarić, *Sarajevo i njegova okolina*, str. 110–3.
 - 28 Ademović, *Princ Palikuća u Sarajevu*, str. 194.

- 29 Imamović, *Historija Bošnjaka*, str. 256.
- 30 Aličić, *Pokret za autonomiju*, str. 87.
- 31 Skarić, *Sarajevo i njegova okolina*, str. 101–2.
- 32 Michael Robert Hickok, *Ottoman Military Administration in Eighteenth-Century Bosnia*, Leiden: Brill, 1997.
- 33 Enes Pelidija, “Bosanski ejalet od 1593. god. do Svištovskog mira 1791. god.”, u djelu Karabegović et al., *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena*, str. 123.
- 34 “Banjalučka bitka predstavlja jednu od prvih stranica bosanskomuslimanske samosvijesti.” Pelidija, “Bosanski ejalet,” u Karabegović et al., *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena*, str. 125. Vidi takođe Imamović, *Historija Bošnjaka*, str. 301.
- 35 Hickok, *Ottoman Military Administration in Eighteenth-Century Bosnia*, str. 15–39.
- 36 Aličić, *Pokret za autonomiju*, str. 107.
- 37 Ibid., str. 159–63.
- 38 Husnija Kamberović, *Husein-kapetan Gradašćević (1802–1834): Biografija uz dvjestotu godišnjicu rođenja*, Gradačac: Preporod, 2002.
- 39 Aličić, *Pokret za autonomiju*, str. 230.
- 40 Ibrahim Tepić, “Bosna i Hercegovina od kraja XVIII stoljeća do austrougarske okupacije 1878. godine”, u djelu Karabegović et al., *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena*, str. 149.
- 41 Galib Šljivo, *Omer-paša Latas u Bosni i Hercegovini, 1850–1852*, Sarajevo: Svjetlost, 1977, str. 12.
- 42 Tepić, “Bosna i Hercegovina,” u Karabegović et al., *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena*, str. 151.
- 43 Šljivo, *Omer-paša Latas*, str. 12.
- 44 U vezi uloge koju su braća Fadilpašić odigrala pod austrougarskom vlašću vidi Robert Donia, *Islam under the Double Eagle: The Muslims of Bosnia and Hercegovina, 1878–1914*, Boulder, CO: East European Monographs, 1981, str. 44–5, 57–9.
- 45 Pismo Wassitsch -- Andrassy, od 12. jula 1878. godine, u djelu koje je uredio Berislav Gavranović, *Bosna i Hercegovina u doba austrougarske okupacije 1878. godine*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1973, str. 186. Ova knjiga predstavlja zbirku izvještaja austrougarskih diplomata u Bosni Ministarstvu vanjskih poslova u Beču.
- 46 Vasa Čubrilović, *Bosanski ustanak 1875–1878*, drugo izdanje, Beograd: Službeni list SRJ, 1996, str. 23.
- 47 Iljas Hadžibegović, Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine, Sarajevo: Svjetlost, 1980, str. 42–3.
- 48 Mitar Papić, *Istorija srpskih škola u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1978, str. 18–22.
- 49 “Saborna crkva Rođenja Presvete Bogorodice”, letak podijeljen u novoj srpskoj pra-

- voslavnoj crkvi u Sarajevu, bez datuma. Letak sadrži kratku povijest crkvene zgrade koju su sastavili crkveni zvaničnici.
- 50 Hamdija Kreševljaković, "Sarajevo u doba okupacije Bosne 1878", u IV tomu knjige *Izabrana djela*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1991, str. 149–52, prvobitno objavljeno kao odvojena knjiga 1937. godine.
 - 51 "Kako je osveštena nova srpska crkva u Sarajevu. Iz uspomena g. Petra Budimlića", *Jugoslovenska pošta*, Sarajevo, 20. septembar 1930. godine, str. 9, citirano u letku iz nove pravoslavne crkve u Sarajevu.
 - 52 Tepić, "Bosna i Hercegovina," u Karabegović et al., *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena*, str. 158–62, u pogledu Topal Osman-pašinih uspjeha na mjestu upravitelja.
 - 53 Todor Kruševac, *Bosansko-hercegovački listovi u XIX veku*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1978, str. 27–49.
 - 54 Ahmed S. Aličić, *Uređenje bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Sarajevo: Orientalni institut, 1983, str. 82, 103, i 121, opisuju reforme i njihovu primjenu u Sarajevu.

Poglavlje 2: Sarajevski ustanak i dolazak habsburške vlasti

1. Habsburška monarhija je takođe poznata kao Austro-Ugarska, te kao Dvojna monarhija nakon 1867. godine, kada su mađarski posjedi habsburške krune stekli značajnu autonomiju.
2. Događaji u Sarajevu 1878. godine su obrađeni u slijedećim djelima: Kreševljaković, *Sarajevo u doba okupacije*, 73–167; Čubrilović, *Bosanski ustanak*, 280–311; Skarić, *Sarajevo i njegova okolina*, 257–90; Enver Imamović, *Historija bosanske vojske*, Sarajevo: Art 7, 1999, str. 237–45; i Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, str. 351–3. Iskazi očevidaca su zabilježeni u: Grga Martić, *Zapamćenja*, Zagreb: Gjura Trpinac, 1906, str. 87–103; i Josef Koetschet, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, Beč: Georg Grassl, 1905.
3. U vezi istočne krize i onog što joj je prethodilo vidi B. H. Sumner, *Russia and the Balkans 1870–1880*, Hamden, CT: Archon Books, 1962, str. 137–553; William N. Medlicott, *The Congress of Berlin and After*, London: Methuen, 1938, str. 2–136; i Charles i Barbara Jelavich, *The Establishment of the Balkan National States, 1804–1920*, Seattle: University of Washington Press, 1977, str. 141–57.
4. Leopold Neumann i Adolphe Plason (urednici), *Recueil des Traités et Conventions conclus par l'Autriche avec les puissances étrangères*, Beč: Steyerrmühl, 1883, str. 778.
5. Izvještaji Konrada von Wassitscha, austro-ugarskog konzula u Sarajevu, su najinformativniji od konzularnih dokumenata. Njegovi izvještaji, zajedno sa ostalim dokumentima austro-ugarskog Ministarstva vanjskih poslova, tvore knjigu koja je ranije citirana kao Berislav Gavranović (urednik), *Bosna i Hercegovina u doba austrougarske*

- okupacije 1878. godine*, nakon čega se citira kao Gavranović (ur.), zajedno sa imenima onoga koji je poslao i onoga koji je primio pismo, datumom pisma i brojem stranice. Izvještaji britanskog konzula Freemana su rezimirani u članku Hamdije Kapidžića, "Sarajevo u avgustu 1878. godine", *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva*, 1, 1 (1963.), str. 117–31. Italijanski konzularni izvještaji se razmatraju u članku Radeta Petrovića, "Pokret otpora u Bosni i Hercegovini protiv austrougarske okupacije 1878. godine, prema izvještajima Talijanskog konzulata u Sarajevu" u izdanju *Međunarodni naučni skup povodom 100. godišnjice ustanaka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875–1878 godine*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1977, 2: 343–73.
- 6 Gavranović (ur.), Wassitsch -- Andrassy, 25. januar 1878, str. 72.
 - 7 Ibid., Ministarstvo vanjskih poslova Wassitschu, Beč, 20. april 1878, str. 99. Ovaj telegram citira "pismo iz pouzdanog izvora" u Sarajevu.
 - 8 PRO, Foreign Office 195, 1212: pismo koje je Freeman uputio britanskom Ministarstvu vanjskih poslova (Foreign Office), 27. maja 1878.
 - 9 Petrović, "Pokret otpora," str. 365.
 - 10 Gavranović (ur.), Wassitsch -- Andrassy, 12. juni 1878, str. 143.
 - 11 Ibid., Wassitsch -- Andrassy, 28. juni 1878, str. 155.
 - 12 Ibid.
 - 13 Ibid., Wassitsch -- Andrassy, 6. juni 1878, str. 137.
 - 14 Ibid., Wassitsch -- Andrassy, 12. juni 1878, str. 143.
 - 15 Ibid., Wassitsch -- Andrassy, 7. juli 1878, str. 170.
 - 16 Ibid., Orczy -- Andrassy, 7. juli 1878, str. 169.
 - 17 Ibid., Wassitsch -- Andrassy, 18. juli 1878, str. 213.
 - 18 Izvještaj o ovim protestima dolazi iz Italijanskog konzulata. Petrović, "Pokret otpora," str. 362, citira izvještaj italijanskog konzula 137, 26. juli 1878.
 - 19 Wassitsch je od svih konzula pripremio najdetaljniji izvještaj o događajima ovog dana. Gavranović (ur.), Wassitsch -- Andrassy, 29. juli 1878, str. 249–52. Koetschetov izvještaj u značajnoj mjeri podržava ono što je javio austrougarski konzul i izvještava o dodatnim incidentima manjeg značaja za ukupni tok događaja.
 - 20 Ministère des Affaires Étrangères, Paris. Archives Diplomatiques, Correspondence Politique des Consuls: obraćanje Patina francuskom Ministarstvu vanjskih poslova, 5. avgust 1878.
 - 21 Italijanski i francuski izvještaj o ovoj kratkotrajnoj opsadi su izuzetno slični.
 - 22 PRO, Foreign Office 195, 1212: obraćanje Freemana britanskom Ministarstvu vanjskih poslova, 3. avgusta 1878. Zbog presječenih telegrafskih žica, konzuli nisu bili u stanju slati izvještaje od večeri 27. jula do ponovnog uspostavljanja telegrafskih veza 3. avgusta. Tog dana su poslali nekoliko izvještaja koje su ranije napisali ali nisu mogli poslati tokom šest dana bez telegrafske veze.
 - 23 Gavranović (ur.), Wassitsch -- Strautz, 28. juli 1878, str. 252.

- 24 Ibid., Wassitsch -- Andrassy, 29. juli 1878, str. 250.
- 25 Ibid., Wassitsch -- Andrassy, 4. avgust 1878, str. 277.
- 26 PRO, Foreign Office 195, 1212: obraćanje Freemana britanskom Ministarstvu vanjskih poslova, Bosna Serai (Sarajevo), 3. avgust 1878.
- 27 Ideali i ciljevi muslimanskih vođa su najjasnije izneseni tokom Vilajetovićeve posjete konzulu Wassitschu u 6:00 sati 30. jula, i u objavi svim građanima koja je podijeljena 7. avgusta.
- 28 Wassitsch izvještava samo da je Vilajetović citirao Kur'an i ne pominje šerijat, mada izgleda da su Kur'an i šerijat bili sinonimi za muslimane koji su zagovarali povratak na raniji politički sistem. Gavranović (ur.), Wassitsch -- Andrassy, 4. avgust 1878, str. 273–8. Konzul je ovaj izvještaj telegrafski poslao iz Mostara. Apel, koji je potpisao Ismail Haki kao "zapovjednik Bosne," se nalazi u: Kreševljaković, *Sarajevo u doba okupacije*, str. 102–4.
- 29 Gavranović (ur.), Wassitsch -- Andrassy, 15. juli 1878, str. 201.
- 30 PRO, Foreign Office 195, 1212: obraćanje Freemana britanskom Ministarstvu vanjskih poslova, Bosna Serai (Sarajevo), 3. avgust 1878.
- 31 Kreševljaković, *Sarajevo u doba okupacije*, str. 103. Citirajući primjerak iz lične zbirke kolege, Kreševljaković daje puni tekst objave.
- 32 Ibid.
- 33 Milorad Ekmečić, *Ustanak u Bosni, 1875 –1878*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1973, str. 321–5. Ekmečić navodi da zvanično tolerirani naponi da se oformi srpsko-muslimanski savez općenito nisu bili uspješni ali da je savez u Sarajevu bio uspješniji i dugotrajniji nego u drugim krajevima.
- 34 Ministère des Affaires Étrangères, Paris. Archives Diplomatiques, Correspondence Politique des Consuls: obraćanje Patina francuskom Ministarstvu vanjskih poslova, Sarajevo, 17. avgust 1878.
- 35 Martić, *Zapamćenja*, str. 90.
- 36 O bitkama širom Bosne i Hercegovine više se može saznati iz: Robert J. Donia, "The Battle for Bosnia: Habsburg Military Strategy in 1878," u djelu koje je uredio Milorad Ekmečić, *Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1979, str. 109–21, i Mihovil Mandić, *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine, 1878*, Zagreb: Matica hrvatska, 1910, str. 30–90; i Alfons Falkner von Sonnenburg, *Über Operationen im Gebirgsland, illustriert durch die Kämpfe der Österreicher bei der Occupation Bosniens, 1878*, Minhen: F. Straub, 1885, str. 75–104.
- 37 Falkner, *Über Operationen im Gebirgsland*, str. 71.
- 38 Petrović, "Pokret otpora," str. 344.
- 39 Kreševljaković, *Sarajevo u doba okupacije*, str. 133.
- 40 Ibid., str. 156.
- 41 U ovome se slažem sa ocjenom koja je iznesena u Petrović, "Pokret otpora," str. 365.

Poglavlje 3: Sarajevo, Fin de Siècle

1. U odlične opće studije historije grada u ovom periodu spadaju: Hamdija Kreševljaković, *Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave (1878–1918)*, Sarajevo: Arhiv grada Sarajeva, 1969; i Todor Kruševac, *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom, 1878–1918*, Sarajevo: Muzej grada Sarajeva, 1960. Temeljita, posebno dokumentirana i nezamjenjiva studija Kállayevog života i režima je knjiga Tomislava Kraljačića, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882–1903)*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1987.
2. Kreševljaković, *Sarajevo u vrijeme austrougarske uprave*, str.13–14.
3. Ibid., str. 123.
4. Hamdija Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1973, str. 75–118.
5. Komplikovani politički sistem Dvojne Monarhije je nalagao da Bosnom upravlja jedan od trojice zajedničkih ministara koji su imali nadležnost na cijelom teritoriju carstva. Zadatak je povjeren zajedničkom ministru finansija i upravljanje zemljom je od 1878. godine pa sve do raspada imperije 1918. godine bio primarni zadatak ministra.
6. Kraljačić, *Kalajev režim*, str. 45–61.
7. Benjamin von Kállay, *Geschichte der Serben von den ältesten Zeiten bis 1815*, Budapest: Lauffer, 1878.
8. Neoapsolutizam je naziv koji je dobila era konzervativne vladavine u Habsburškoj monarhiji koja je uslijedila nakon gušenja revolucije 1848. godine. Neoapsolutizam je u Austriji prevladao između 1849. i 1860. godine pod princem Felixom Schwarzenbergerom i Alexanderom Bachom. Vidi Robert A. Kann, *A History of the Habsburg Empire 1526–1918*, Berkeley: University of California Press, 1974, str. 318–26.
9. Kraljačić, *Kalajev režim*, str. 61–66.
10. Ilija Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Sarajevo: Oslobođenje, 1991, daje analizu broja stanovnika u ovom periodu.
11. Vidi Dževad Juzbašić, “Nekoliko napomena o Jevrejima u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske uprave” u knjizi *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2002, str. 371–382. Kategorija “Jevreji” je uključivala dvije podgrupe: “sefardi” i “drugi”. *Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien und der Herzegovina vom 10. Oktober 1910* Sarajevo: Landesregierung, 1912, 1: 5.
12. Todor Kruševac, “Društvene promene kod bosanskih jevreja za austrijskog vremena”, u Kamhi (ur.), *Spomenica dolaska Jevreja u BiH*, str. 71–97, opisuje demografski razvoj dviju jevrejskih zajednica.
13. *Ergebnisse der Volkszählung 1910*, 1: 48.
14. Peter Sugar, *The Industrialization of Bosnia-Herzegovina, 1878–1918*, Seattle: University of Washington Press, 1963, str. 89.
15. Dževad Juzbašić, *Izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini u svjetlu austrougarske*

- politike od okupacije do kraja Kállayeve ere*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1974, str. 101.
- 16 Hadžibegović, *Postanak radničke klase*, str. 78–79.
 - 17 Kruševac, *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom*, str. 110–116.
 - 18 U vezi razvoja industrije vidi Kreševljaković, *Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave*, str. 66–71, 78; i Kruševac, *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom*, str. 201–214.
 - 19 Kruševac, *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom*, str. 95–102.
 - 20 Kreševljaković, *Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave*, str. 30–31.
 - 21 Kruševac, *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom*, str. 102–105.
 - 22 Carl E. Schorske, *Fin-de-Siècle Vienna: Politics and Culture*, New York: Knopf, 1980. Schorskeov rad je ustanovio uzajamnu povezanost sveobuhvatnih kulturnih promjena u Beču na prelazu stoljeća i poslužio je kao inspiracija za ovu analizu. Argumentirana diskusija kulturnog i intelektualnog porijekla ulice Ringstrasse se nalazi u prvom poglavlju, “The Ringstrasse, Its Critics, and the Birth of Urban Modernism,” str. 24–115.
 - 23 Ibid., str. 30.
 - 24 U vezi Vancaševe karijere arhitekta vidi Jela Božić, “Arhitekt Josip Pl. Vancaš”, u djelu koje je uredila Vojka Smiljanić-Đikić, *Graditelji Sarajeva*, Sarajevo: Radio Sarajevo, 3, 1988, str. 379–390; i Boris Spasojević, *Arhitektura stambenih palata austrougarskog perioda u Sarajevu*, 2. izdanje, Sarajevo: Rabić, 1999, str. 20.
 - 25 Kreševljaković, *Sarajevo u vrijeme austrougarske uprave*, str. 121, bilješka 157.
 - 26 Ilustracije i arhitektonske bilješke o stotinama sarajevskih objekata se mogu naći u djelu Ibrahima Krzovića, *Arhitektura Bosne i Hercegovine, 1878–1918*, Sarajevo: Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine, 1987.
 - 27 Kasnije je dodat još jedan sprat, čime je zgrada dobila današnji kockasti izgled.
 - 28 Jela Božić, “Izgradnja i arhitektura Zemaljskog muzeja u Sarajevu” u djelu koje je uredio Almaz Dautbegović, *Spomenica stogodišnjice rada Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 1888–1988*, Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1988, str. 419.
 - 29 Više informacija o stavovima vlasti prilikom gradnje zgrade Zemaljske vlade se može naći u članku Bože Madžara, “Sto godina Vladine zgrade u Sarajevu (1885 - 1985)”, *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, 25 (1985.), str. 249–255.
 - 30 Nedžad Kurto, *Arhitektura Bosne i Hercegovine: razvoj bosanskog stila*, Sarajevo: Sarajevo Publishing, 1998, str. 14, 32.
 - 31 Ova građevina, koja je 50-tih godina XX stoljeća pretvorena u Nacionalnu i univerzitetsku biblioteku, je u avgustu 1992. godine zapaljena hicima sa srpskih položaja oko grada. U požaru je stradala gotovo čitava zbirka i zapaljivi dijelovi unutarnje konstrukcije.
 - 32 Spasojević, *Arhitektura stambenih palata*, str. 22.

- 33 Haus, Hof und Staatsarchiv, Politisches Archiv. XL, 210. Pismo Szlávy Dahleny, Beč, 24. avgust 1880.
- 34 Kruševac, *Bosansko-hercegovački listovi*, str. 187–261, raspravlja o novinama koje se ovdje pominju.
- 35 Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini*, str. 189.
- 36 Ibid., str. 385–387.
- 37 “Provisorisches Statut für die Errichtung einer Gemeindevertretung in der Stadt Sarajevo von 22 August 1878,” Landesregierung, *Sammlung der Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen von Bosnien und der Hercegovina*, Sarajevo: Landesdruckerei, 1880, 1: 585–586.
- 38 Kruševac, *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom*, str. 60–61.
- 39 Berislav Gavranović, *Uspostava redovite katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881. godine*, Beograd: Popović, 1935, str. 201–202.
- 40 U vezi promjena u vakufima, šerijatskim sudovima i vjerskoj hijerarhiji vidi Donia, *Islam under the Double Eagle*, str. 20–24.
- 41 Kraljačić, *Kalajev režim*, str. 161, citira Arhiv Bosne i Hercegovine, Zajedničko ministarstvo finansija, 3542/1888.
- 42 Ibid., str 51.
- 43 *Ziviladlatusu* je nadređeni bio *Landeschef*, obično general, koji je odgovarao zajedničkom ministru finansija.
- 44 Kruševac, *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom*, str. 267, citira *Memoare Protopope Nedeljka*, str. 79.
- 45 Ibid., str. 266, citira *Sarajevski list*, 6. septembar 1882.
- 46 Steven Beller, “Kraus’s Firework: State Consciousness Raising in the 1908 Jubilee Parade in Vienna and the Problem of Austrian Identity,” u djelu koje su uredili Wingfield i Bucur, *Staging the Past: The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present*, West Lafayette, IN: Purdue University Press, 2001., str. 51. Beller navodi da je slično “svečano osvjetljavanje grada” izvedeno u Beču 1898. godine povodom obilježavanja četrdesete godišnjice krunidbe Franza Josefa.
- 47 IAS, SGV, 3. april 1879.
- 48 IAS, SGV, 18. decembar 1888.
- 49 Kraljačić, *Kalajev režim*, str. 163–164.
- 50 Ibid, str. 159.
- 51 Ibid, str. 146.
- 52 Avram Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1987, str. 141–143.
- 53 Ibid, str. 166–167.
- 54 Najbolji savremeni pregled obrazovnih promjena u habsburškom periodu se nalazi u *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und die Hercegovina*, Beč: k.k. Hof- und

- Staatsdruckerei, 1906, str. 153–229. Vidi takođe Kruševac, *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom*, str. 393–409, i Mitar Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austro-ugarske okupacije*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1972, str. 7–19, 41–159, i još dvije studije Mitra Papića, *Istorija srpskih škola u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1978, i *Hrvatsko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1982.
- 55 Kruševac, *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom*, str. 404.
- 56 Ibid., str. 406.
- 57 *Bericht über die Verwaltung*, str. 172–173.
- 58 Kruševac, *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom*, str. 402.
- 59 U vezi stopa pismenosti vidi *Ergebnisse der Volkszählung 1910*, 4: 14–43; i Kruševac, *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom*, str. 409.
- 60 Almaz Dautbegović, “Uz stogodišnjicu Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu”, u Dautbegović (ur.), *Spomenica stogodišnjice rada Zemaljskog muzeja*, str. 11–13.
- 61 Risto Besarović, *Iz kulturne prošlosti Bosne i Hercegovine (1878–1918)*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1987, str. 10–11. Da bi nalazi muzejskih istraživača postali poznati i u Evropi, u Beču je od 1893. do 1916. godine štampan časopis *Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegowinischen Landesmuseums*. Sastojao se od odabranih članaka iz Glasnika na njemačkom jeziku. Đorđe Pejanović, *Bibliografija štampe Bosne i Hercegovine 1850–1941*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1961, str. 31–32, 34.
- 62 Kraljačić, *Kalajev režim*, str. 267–268.
- 63 Marian Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima. Oriental Motifs on Tombstones from Medieval Bosnia and Surrounding Regions*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1965, str. 15; i Marian Wenzel, “Bosnian and Herzegovinian Tombstones: Who Made Them and Why,” *Südost Forschungen* (Minhen), 21 (1962), str. 102–143.
- 64 To su najbolje argumentirali John V. A. Fine, Jr., *The Bosnian Church: A New Interpretation*, Boulder, CO: East European Monographs, 1975; Marian Wenzel, “Bosnian History and Austro-Hungarian Policy: Some Medieval Belts, the Bogomil Romance and the King Tvrtko Graves,” u djelu Marian Wenzel (ur.), *Bosanski stil na stećcima i metalu/Bosnian Style on Tombstones and Metal*, Sarajevo: Sarajevo Publishing, 1999, str. 169–205; a rezimirao Malcolm, *Bosnia: A Short History*, str. 27–42.

Poglavlje 4: Novi nacionalizam, atentat i rat

1. Kraljačić, *Kalajev režim*, str. 367.
2. Božo Madžar, *Pokret Srba Bosne i Hercegovine za vjersko-prosvjetnu samoupravu*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1982, str. 171–174.
3. Ibid., str. 343–347.

- 4 Ibid., str. 419; Mustafa Imamović, *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878–1914*, 2. izdanje, Sarajevo: Bosanski kulturni centar, 1997, str. 95; i *Sarajevski list*, 19. avgust 1905, str. 1.
- 5 Donia, *Islam under the Double Eagle*, str. 55–59; i Zoran Grijak, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, Zagreb i Sarajevo: Hrvatski institut za povijest i Vrhbosanska nadbiskupija, 2001, str. 244248.
- 6 Grijak, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, str. 224.
- 7 U vezi historije muslimanskog pokreta za autonomiju, vidi Nusret Šehić, *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Svjetlost, 1980; izuzetni uvod u djelu koje je uredio Ferdo Hauptmann, *Borba Muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku vakufsko-mearijsku autonomiju: Građa*, Sarajevo: Arhiv Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, 1967, str. 21–38; i Donia, *Islam under the Double Eagle*, str. 70–166.
- 8 Božo Madžar, *Prosvjeta: Srpsko prosvjetno i kulturno društvo 1902–1949*, Banja Luka i Srpsko Sarajevo: Akademija nauka Republike Srpske, 2001.
- 9 Ibrahim Kemura, *Uloga "Gajreta" u društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine 1903–1941*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1986.
- 10 Tomislav Išek, *Mjesto i uloga NKD «Napredak» u kulturnom životu Bosne i Hercegovine (1902–1918)*, Sarajevo: Institut za istoriju Sarajevo i Hrvatsko kulturno društvo «Napredak», 2002.
- 11 U vezi formiranja političkih stranaka vidi Mustafa Imamović, *Pravni položaj*, 1997, str. 134–181; ili njegov siže istih događaja u Mustafa Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Magistrat, 2001, str. 237–241.
- 12 Vidi Donia, *Islam under the Double Eagle*, str. 169–171.
- 13 Imamović, *Pravni položaj*, str. 174–181.
- 14 Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*, Sarajevo: Sejtarija, 1998, str. 39.
- 15 U vezi srpskih frakcija i napora da se objedine u jedinstvenu organizaciju vidi Kruševac, *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom*, str. 338–341, i Imamović, *Pravni položaj*, str. 149–166.
- 16 Imamović, *Pravni položaj*, str. 157, citira *Srpsku riječ* od 26. maja 1907.
- 17 *Ibid.*, str. 166–7, Luka Đaković, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, tom 1, *Do otvaranja Sabora 1910*, Zagreb: Globus, 1985; i Kruševac, *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom*, str. 335.
- 18 Grijak, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, str. 454–456.
- 19 Hadžibegović, *Postanak radničke klase*, 135–204, istražuje rast radničke klase primarno putem statističkih indikatora.
- 20 Nedim Šarac (ur.), *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine*, 2 toma, Sarajevo: Institut za istoriju i Oslobođenje, 1990, 1: 29–30, 40–44, opisuje osnivanje Socijaldemokratske partije i sindikata. Ovo djelo se u nastavku citira kao Šarac (ur.), *Istorija SKBiH*.

- 21 Kruševac, *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom*, str. 346, citira *Sarajevski list* od 9. oktobra 1908.
- 22 Ibid.
- 23 Ibid., str. 346–348.
- 24 Bernadotte Schmitt, *The Annexation of Bosnia, 1908–1909*, London: Cambridge University Press, 1937, str. 46–47, 119, 226–229.
- 25 Kruševac, *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom*, str. 349–350.
- 26 Vojislav Bogičević, “Atentat Bogdana Žerajića 1910. godine”, *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine*, 6 (1954.), str. 87–102; i Vladimir Dedijer, *The Road to Sarajevo*, New York: Simon and Schuster, 1966, str. 23–50, 177.
- 27 Odbor za izdavanje Spomenica pok. M. Srškiću, *Milan Srškić*, Sarajevo: Odbor za izdavanje Spomenica pok. M. Srškiću, 1938, str. 110. U daljem tekstu se citira kao *Milan Srškić*.
- 28 Kreševljaković, *Sarajevo u vrijeme austrougarske uprave*, str. 86–87.
- 29 IAS, SGV, 16. i 17. februar; 2, 3, 23. mart; 6, 27. april; 27. maj; 22. juni — svi 1914. godine.
- 30 W. A. Dolph Owings, Elizabeth Pribic, i Nikola Pribic (uredili i preveli), *The Sarajevo Trial*, 2 toma, Chapel Hill, NC: Documentary Publications, 1984. Optuženi atentatori su slobodno govorili tokom dvanaest dana sudskog procesa, i njihovo svjedočenje pruža detaljne informacije o načinu na koji su se okupili, njihovom sastajanju u Sarajevu i strasnim ubjedenjima koja su ih navela da počine atentat. Vidi takođe Martin Pappenheim, *Gavrilo Princip's Bekenntnisse: Ein Geschichtlicher Beitrag zur Vorgeschichte des Attentates von Sarajevo*, Vienna: Rudolf Lechner, 1926, izvještaj psihijatra koji je sa atentatorom razgovarao u njegovoj ćeliji 1916. godine.
- 31 Veselin Masleša, *Mlada Bosna 2*. izdanje, Sarajevo: «Veselin Masleša», 1990., str. 35–37.
- 32 Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austro-ugarske okupacije*, str. 178–179.
- 33 Dedijer, *The Road to Sarajevo*, poglavlje X, “Primitive Rebels of Bosnia.”
- 34 Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austro-ugarske okupacije*, str. 178–179.
- 35 ABiH, 1564/PrBH 1914. “Politička tajna gjačka društva”, direktor Učiteljske škole u Sarajevu Zemaljskoj vladi, 23. novembra 1910. Nakon atentata, vlasti su ponovo pregledale ranije izvještaje koji su im mogli skrenuti pažnju na opasnosti đачkog pokreta. Otkrili su detaljan izvještaj iz 1910. godine, i više zvaničnika ga je prokomentiralo. Zbog toga je izvještaj iz 1910. godine uključen u zbirku dokumenata iz 1914. godine.
- 36 Ibid. Ovdje citirani komentari su dodati 1910. godine; neimenovani zvaničnik u njima objašnjava zašto nisu provedene preporuke direktora škole.
- 37 Jaroslav Šidak (et al.), *Povijest hrvatskog naroda g. 1860–1914*, Zagreb: Školska knjiga, 1968, str. 276.
- 38 Ibid, str. 280.

- 39 Dedijer, *The Road to Sarajevo*, str. 264. Vidi takođe ABiH, 423/PrBH 1912: Zemaljska vlada Zajedničkom ministarstvu finansija (LR - GFM), 7. mart 1912.
- 40 Ove demonstracije su opisane u ABiH, 310/PrBH 1912: LR - GFM (Zemaljska vlada Zajedničkom ministarstvu finansija), 19. februar 1912; i 423/PrBH 1912: LR - GFM, 7. mart 1912.
- 41 ABiH, 314/PrBH 1912: LR - GFM, 20. februar 1912.
- 42 ABiH, 322/PrBH 1912: LR - GFM, 21. februar 1912.
- 43 ABiH, 423/PrBH 1912: LR - GFM, 4. mart 1912.
- 44 ABiH, 325/PrBH 1912: LR - GFM, 21. februar 1912.
- 45 Šidak, (et al.), *Povijest hrvatskog naroda*, str. 283.
- 46 ABiH, 1551/PrBH 1914. "Geheime Schulerorganisation an den b.h. Mittelschulen". Ovaj izvještaj na 25 strana, koji predstavlja preliminarne rezultate vladine istrage učeničkih društava nakon atentata, je Zajedničkom ministarstvu finansija dostavljen 23. septembra 1914. godine. U njemu se nalaze izvještaji o ovdje opisanim događajima.
- 47 Ibid., str. 8.
- 48 Ibid., str. 14–15.
- 49 Ibid., str. 10–11.
- 50 Ibid., str. 19.
- 51 Vojislav Bogićević, "Iznimne mjere' u Bosni i Hercegovini u maju 1913. godine", *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine*, 7, 1955, str. 209–218.
- 52 IAS, SGV, 6. april 1914.
- 53 Devedeset godina nakon atentata, najkompletniji opis posljednjih sati nadvojvodinog života i dalje ostaje članak objavljen u *Sarajevskom listu*, "Atentati na prijestolonasljednika i suprugu mu", 29. juni 1914, str. 3.
- 54 Članak u *Sarajevskom listu* ne pominje zvaničnike srpske pravoslavne zajednice, ali navodi da je Danilo Dimović, srpski potpredsjednik Bosanskog sabora, prisustvovao ispraćaju kovčega na voz.
- 55 Preliminarni izvještaj o ovim događajima, zajedno sa izvještajima osam oficira koji su zapovijedali vladinim jedinicama sigurnosti tokom demonstracija, je podnesen 7. jula 1914. godine, i sadrži najsvеobuhvatniji opis napada. ABiH, 1116/PrBH 1914: "Die Unruhen in Sarajevo am 28 und 29. Juni 1914", 7. juli 1914; i prilozi.
- 56 Drugi prilog ABiH, 1116/PrBH 1914, koji su podnijeli politički savjetnik von Troyer i dr. Keller.
- 57 "Die Unruhen in Sarajevo."
- 58 Siže izvještaja o demonstracijama, uključujući i broj žrtava i procjenu štete, je izdat u januaru 1915. godine kao dio sveobuhvatnijeg izvještaja. Ibid., str. 206–242.
- 59 Vladimir Ćorović, *Crna knjiga: patnje Srba Bosne i Hercegovina za vreme Svetskog rata 1914–1918*, 3. izdanje, Beograd: Udruženje ratnih dobrovoljaca 1912–18. godine,

1996. (prvi put objavljena 1920.), citira se u članku kojeg je priredio Božo Madžar, "Izvještaj vladinog komesara za glavni grad Bosne i Hercegovine Sarajevo o političkoj i privrednoj situaciji u Sarajevu od Sarajevskog atentata do kraja januara 1915. godine", *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, 24, 1986, str. 206, bilješka 2.
- 60 Ibid., str. 214.
- 61 Ibid., str. 211.
- 62 *Sarajevski list*, 1. juli 1914.
- 63 IAS, SGV, 21. januar 1915. Spaho je iskoristio ovu debatu da naglasi zloupotrebu gradskih fondova u ranijim godinama. Nakon mnogo govorancija, porez je usvojen jednoglasno.
- 64 Kreševljaković, *Sarajevo u vrijeme austrougarske uprave*, str. 90.
- 65 Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austro-ugarske okupacije*, str. 17.
- 66 Kreševljaković, *Sarajevo u vrijeme austrougarske uprave*, str. 89.
- 67 U vezi njegovih ratnih iskustava vidi *Milan Sršić*, str. 5–7.
- 68 Ibid., str. 7.

Poglavlje 5: Zaboravljeni grad Kraljevine Jugoslavije

1. "Aleksandar Pavković, *The Fragmentation of Yugoslavia: Nationalism in a Multinational State*, London: Macmillan Press, 1997, str. 22–4, pruža jezgrovit siže ovih razmatranja u formiranju južnoslavenske države.
2. Michael Boro Petrovich, *A History of Modern Serbia, 1804–1918*, New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1976, 2: 611, 681. Za pregled političkih događaja u Jugoslaviji između prvog i drugog svjetskog rata vidi Joseph Rothschild, *East Central Europe between the Two World Wars*, Seattle: University of Washington Press, 1974.
3. Djelo Branislava Gligorijevića u tri toma, *Kralj Aleksandar Karađorđević*, Beograd: Zuns, 1996–2003, predstavlja najpotpuniju biografiju kralja.
4. *Narodno jedinstvo*, 7. novembar 1918, str. 3–4.
5. Andrew Baruch Wachtel, *Making a Nation, Breaking a Nation: Literature and Cultural Politics in Yugoslavia*, Stanford: Stanford University Press, 1998, str. 76. Wachtelova opservacija predstavlja odgovor na izjavu Ive Banca: "Vidovdanski ustav je legitimizirao neodrživo centralističko rješenje jugoslavenskog nacionalnog pitanja. Sastavljen bez učešća—i protiv volje—većine nesrpskih stranaka, on je u sebi nosio sjeme dodatnog ogorčenja." Wachtel za Bančevu knjigu kaže da se "općenito smatra autoritativnom ... ali ne posve neproblematičnom." Wachtel citira Banca, *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 1984, str. 404.

- 6 Za diskusiju ove razlike vidi Bruce Bigelow, "Centralization Versus Decentralization in Interwar Yugoslavia," *Southeast Europe* 1, 2 (1974.), str. 157–172.
- 7 Nusret Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918–1925: privredni i politički razvoj*, Sarajevo: Institut za istoriju, 1991, str. 12–13, i Hamdija Kapidžić (urednik), "Rad Narodnog Vijeća SHS Bosne i Hercegovine u novembru i decembru 1918", *Glasnik arhiva i Društva arhivista Bosne i Hercegovine*, 3 (1963.), str. 148–50. Ja ovdje koristim termin "zemaljska vlada" i za narodno vijeće i za vladu koju je ono izabralo. Vlada se u početku sastojala od predsjednika (Atanasije Šola) i deset ministara.
- 8 *Narodno jedinstvo*, 4. decembar 1918, str. 3; i 6. decembar 1918, str. 3.
- 9 Banac, *The National Question in Yugoslavia*, posebno str. 169–202 i 359–377, nudi jasan pregled formiranja stranke i programa tokom ovog perioda.
- 10 Za više informacija o pokretu ujedinjenja velikih stranaka u jedinstvenu krovnu jugoslavensku organizaciju vidi Branislav Gligorijević, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba Hrvata i Slovenaca*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1970, str. 29–44; Nedim Šarac, *Uspostavljanje šestojanuarskog režima 1929. godine sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo: Svjetlost, 1975, str. 36–7; i Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918–1925*, str. 100–104.
- 11 Gligorijević, *Demokratska stranka*, str. 46–56; i Banac, *The National Question*, str. 169–89.
- 12 Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918–1925*, str. 100–101, citira novinu *Slovenski jug* (Sarajevo), 3. decembar 1918. *Slovenski jug* je bio organ političke grupe zvane Radena (Radikalno-demokratski naprednjaci), koja je u februaru 1919. pristupila Pribičevićevoj Jugoslavenskoj demokratskoj stranci.
- 13 Za više informacija o formiranju JMO i pregovorima njenih lidera sa Pribičevićem, vidi Atif Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Sarajevo: Svjetlost, 1974, str. 75–81; i Banac, *The National Question*, str. 359–377.
- 14 *Milan Srškić*, str. 194.
- 15 *Ibid.*, str. 195.
- 16 Primjeri ovakvih pogrdnih pominjanja se mogu naći u Ivan Ribar, *Politički zapisi*, Beograd: Prosveta, 1948, 2: 28; i Ivan Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Zagreb: Matica Hrvatska, 1969, str. 212.
- 17 Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918–1925*, str. 131, citira novinu *Hrvatska sloga* od 27. oktobra 1919.
- 18 Tomislav Išek, *Djelatnost Hrvatske seljačke stranke u BiH do zavođenja diktature*, Sarajevo: Svjetlost, 1981.
- 19 Historija komunističkog i radničkog pokreta između dva rata je detaljno proučavana tokom socijalističkog perioda. Najinformativnije studije uključuju: Rodoljub Čolaković (urednik), *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd: Institut za izučavanje radničkog pokreta, 1963; Budimir Miličić, *Radnička klasa Sarajeva 1919 – 1941*, Sarajevo: Institut za istoriju, 1985, str. 301–432; Šehić, *Bosna i Hercegovina*

- 1918–1925, str. 73–98; Tomislav Kraljačić, “Razvoj i političke akcije mjesne organizacije KPJ u Sarajevu 1919–1920”, u *Glasniku arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, 6 (1966.), str. 181–94 (u daljem tekstu se citira kao “KPJ u Sarajevu”); i odličan pregled na engleskom jeziku, Ivo Banac, “The Communist Party of Yugoslavia during the Period of Legality, 1919–21,” u Ivo Banac (urednik), *The Effects of World War I: The Class War after the Great War: The Rise of Communist Parties in East Central Europe, 1918–1921*, Boulder, CO: East European Monographs, 1983, str. 188–230.
- 20 Čolaković (ur.), *Pregled istorije SKJ*, str. 38.
- 21 Miličić, *Radnička klasa Sarajeva*, str. 100, 302.
- 22 Vidi statističke podatke koji se navode u Ibid., str. 109–110, 335; i Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945; Žrtve genocida i učesnici NOR*, Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1980, str. 40.
- 23 “Zapisnik XI sjednice Glavnog odbora Narodnog vijeća SHS za BiH, 8. novembar 1918”, u Kapidžić (ur.), “Rad Narodnog vijeća” str. 170–173. Tekst programa Socijaldemokrata se nalazi u *Glasi slobode* od 9. novembra 1918.
- 24 Čolaković (ur.), *Pregled istorije SKJ*, str. 42–45; i Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918–1925*, str. 85.
- 25 Ja stranku zovem KP Jugoslavije za period od aprila 1919. godine, kada se pridjev “komunistička” prvi put pojavio u nazivu, do 1952. godine kada je naziv promijenjen u Savez komunista Jugoslavije (SKJ). U periodu do aprila 1919. godine stranku zovem Socijaldemokratska partija. Članovi koji su bili skloniji evoluciji se nazivaju reformskim socijaldemokratima; oni koji su težili revolucionarnim promjenama se ovdje nazivaju komunistima.
- 26 Ibrahim Karabegović, *Reformistički pravac u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine 1919–1941. godine*, Sarajevo: Svjetlost, 1979, str. 26.
- 27 Kraljačić, “KPJ u Sarajevu,” str. 184; Miličić, *Radnička klasa Sarajeva*, str. 340–341; i Ahmed Hadžirović, *Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1918–1941*, Beograd: Rad, 1978, str. 175–181.
- 28 Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918–1925*, str. 80–82.
- 29 Kraljačić, “KPJ u Sarajevu,” str. 185.
- 30 Ibid.
- 31 IAS, SGV, 5. maj 1919.
- 32 Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918–1925*, str. 92–93, citira pismo Svetozara Pribićevića upućeno Atanasiju Šoli, 12. juni 1919.
- 33 Kraljačić, “KPJ u Sarajevu,” str. 185–186.
- 34 Miličić, *Radnička klasa Sarajeva*, str. 303.
- 35 Čolaković (ur.), *Pregled istorije SKJ*, str. 50.
- 36 Kraljačić, “KPJ u Sarajevu,” str. 187.
- 37 *Narodno jedinstvo*, 4. decembar 1918, str. 3.

- 38 IAS, SGV, 3. februar 1919.
- 39 Ibid., 28. februar i 1. mart 1919.
- 40 Kongres SAD je amandman na zakon odobrio 4. juna 1919. godine, a 1920. godine ga je ratifikovao neophodni broj saveznih država.
- 41 IAS, SGV, 1. mart 1919.
- 42 Ibid., 27. mart 1919.
- 43 Ibid., 13. januar 1919.
- 44 Marković, prilikom davanja donacije proslavi Zrinjski-Frankopan 30. aprila, je istakao da "grad Sarajevo treba da se odazvao velikoj kulturnoj proslavi osobito u današnje doba centralizacije i narodnog jedinstva". IAS, SGV, 7. maj 1919. Vijećnik Stevo Marković.
- 45 Ibid., 14. februar 1919.
- 46 Ibid., 4. januar 1919. Četvorica koja su odbila su Asimaga Hadžišabanović, Mehaga Zildžo, Mujaga Baščaušević i Mujaga Bičakčić.
- 47 *Pravda*, Sarajevo, 4. mart 1919, str. 1–2.
- 48 Pismo JMO je pročitao predsjednik. IAS, SGV, 14. maj 1919.
- 49 Ibid., 14. maj 1919.
- 50 Ibid., 23. septembar 1920. Vijećnik Šahinović.
- 51 Imamović, *Historija Bošnjaka*, str. 500, sadrži opis ovih sukcesivnih koraka.
- 52 Banac, "The Communist Party of Yugoslavia," str. 205, i Šarac (ur.), *Istorija SKBiH*, 1: 105.
- 53 Uroš Nedimović, "Komparacije između akcija Mlade Bosne (1914) i Crvene pravde (1921)", *Pregled* 7–8 (1974.), str. 741–748.
- 54 *Narodno jedinstvo*, 31. decembar 1920, str. 1, 2.
- 55 Miličić, *Radnička klasa Sarajeva*, str. 308.
- 56 Ibid., str. 336.
- 57 Seka Brkljača, "Politika prema bosanskohercegovačkim opštinama i opštine prema politici u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca," *Prilozi Instituta za istoriju*, 33 (2004.), str. 233–251.
- 58 *Pravda*, 9. septembar 1927, str. 1.
- 59 Šarac, *Uspostavljanje šestojanuarskog režima*, str. 76–110.
- 60 Ibid., 243.
- 61 IAS, SGV, 14. februar 1929.
- 62 Šarac, *Uspostavljanje šestojanuarskog režima*, str. 195 bilješka 7, 213.
- 63 IAS, SGV, 21. mart 1929.
- 64 Vidi *Milan Srškić*, str. 129–141, za više informacija o njegovoj ulozi pod diktaturom.
- 65 Barbara Jelavich, *History of the Balkans: Twentieth Century*, Cambridge: Cambridge University Press, 1983, daje koncizan siže izbora i ustava iz 1931. godine.

- 66 Enes Karić (urednik), *Reis Džemaludin Čaušević: prosvjetitelj i reformator*, 2 toma, Sarajevo: Ljiljan, 2002, 1: 316–326.
- 67 O ovim mjerama izvještava *Narodno jedinstvo* od 25. februara 1930, str. 1; i Šarac, *Uspostavljanje šestojanuarskog režima*, str. 218, bilješka 42.
- 68 John Lampe, *Yugoslavia as History: Twice There Was a Country*, New York: Cambridge University Press, 1996, str. 174.
- 69 Miličić, *Radnička klasa Sarajeva*, str. 93.
- 70 IAS, SGV, 8. marta 1939.
- 71 *Narodno jedinstvo*, 6. decembra 1918, str. 3.
- 72 IAS, SGV, 10. januar, 1919.
- 73 Ibid., Vijećnik Niko Krešić.
- 74 Izvještaji o ovoj proslavi se nalaze u *Narodnom jedinstvu* od 19. maja 1919, str. 3; 21. maja 1919, str. 2; i 2. juna 1919, str. 3.
- 75 *Narodno jedinstvo*, 15. decembra 1920, str. 2; 16. decembar 1920, str. 1; i 18. decembar 1920, str. 2.
- 76 Ibid., 21. decembar 1920, str. 1.
- 77 Ibid., 6. novembar 1919, str. 3, i 7. novembar 1921, str. 3.
- 78 IAS, SGV, 25. april 1940.
- 79 Popisi stanovništva su se radili 1921, 1931. i 1939. godine, tako da se broj stanovnika od 1919. do 1941. godine temelji na pretpostavkama. Anкета koju je provelo Gradsko vijeće u martu 1919. godine zaključuje da je grad imao 58.000 stanovnika (IAS, SGV, 20. mart 1919.). Ekstrapolacijom trendova između popisa, različiti naučni radnici su došli do procjene da je broj stanovnika 1941. godine bio između 85.000 i 100.000. Miličić daje procjenu od 90.000, *Radnička klasa Sarajeva*, str. 95
- 80 Kemal Hrelja, “Pregled društveno-ekonomskih prilika u Sarajevu između dva rata” u djelu koje je uredio Nisim Albahari (et al.), *Sarajevo u revoluciji*, 4 toma, Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1976–1981, 1: 63–107. Ova zbirka eseja u četiri toma predstavlja neophodnu studiju perioda tokom i između dva rata. Eseji se ovdje citiraju po imenu autora, naslovu eseja, skraćenici SUR, broju toma i stranice.
- 81 Miličić, *Radnička klasa Sarajeva*, str. 95; i Hrelja, “Pregled društveno-ekonomskih prilika,” *SUR*, 1: 103–104.
- 82 Wilbert E. Moore, *Economic Demography of Eastern and Southern Europe*, Ženeva: Liga naroda, 1945, str. 17–143, predstavlja diskusiju faktora koji su zajednički istočnoj i jugoistočnoj Evropi u odnosu na sjeverne i centralne zemlje kontinenta.
- 83 Kompleksno pitanje agrarne reforme između dva rata izlazi iz okvira ove studije. Za koncizan siže vidi Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918–1925*, str. 45–72.
- 84 “Zahvaljujući agrarnoj prenaseljenosti, jugoslavenska zemljišna reforma je stvorila ozbiljne kontradikcije.” Iván T. Berend i György Ránki, *Economic Development in East-Central Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, New York: Columbia University Press, 1974, str. 187.

- 85 Miličić, *Radnička klasa Sarajeva*, str. 96.
- 86 IAS, SGV, 26. februar 1920, Vijećnik Šahinović.
- 87 Ibid., 17. mart 1919.
- 88 Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918–1925*, str. 294.
- 89 IAS, SGV, 21. januar 1920.
- 90 *Narodno jedinstvo*, 15. maj 1919, str. 3.
- 91 IAS, SGV, 9. i 22. decembar 1919.
- 92 Hrelja, “Pregled društveno-ekonomskih prilika,” *SUR*, 1: 75.
- 93 IAS, SGV, 28. april 1920.
- 94 Miličić, *Radnička klasa Sarajeva*, str. 73.
- 95 Ibid., str. 82.
- 96 Ibid., str. 81–88.
- 97 IAS, SGV, 17. mart 1940. Vijećnik Hivzija Gavran-Kapetanović.
- 98 Hrelja, “Pregled društveno-ekonomskih prilika,” *SUR*, 1: 94.
- 99 *Jugoslavenska pošta*, 1. juli 1939, str. 2.
- 100 I Spahini potomci i sarajevska štampa su često špekulirali sa pretpostavkom da je lider JMO možda bio otrovan.
- 101 *Jugoslavenska pošta*, 29. avgust 1939, str. 3.
- 102 *Pravda*, 26. avgust 1939, str. 1.
- 103 Lampe, *Yugoslavia as History*, str. 191.
- 104 Dušan Bataković, *The Serbs of Bosnia and Hercegovina: History and Politics, Paris: Dialogue*, 1996, str. 98.
- 105 Čolaković (ur.), *Pregled istorije SKJ*, str. 262–263.
- 106 IAS, SGV, 8. mart 1929. Gradonačelnik Muhamed Zlatar.
- 107 Ibid., 15. mart 1940. Vijećnik Nikola Prnjatović.
- 108 Ibid., 17. mart 1940. Vijećnik Hivzija Gavran-Kapetanović.
- 109 Ibid., 23. decembar 1940.

Poglavlje 6: Okupacija i urbani otpor u Drugom svjetskom ratu

1. Svato Batinica, “Komunisti ‘Konstruktive’ u Vogošći i bombardovanje Rajlovca”, *SUR*, 2: 96–97.
2. Božo Madžar, “Ljudske i materijalne žrtve Sarajeva u toku Drugog svjetskog rata”, *SUR*, 4: 649. Autor navodi jednu procjenu da je tri stotine Sarajlija poginulo od bombardovanja tokom rata.

- 3 Vladimir Dedijer, *The War Diaries of Vladimir Dedijer*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 1990, 1: 5–6. Dedijer je zajedno sa malom grupom komunista i simpatizera napustio Beograd u potrazi za snagama otpora i stigao u Sarajevo u noći između 11. i 12. aprila. Tu su ostali do 15. aprila, nakon čega su pobjegli vozom za istočnu Bosnu.
- 4 Aleksandar Stajić i Jakov Papo, "Ubistva i drugi zločini izvršeni nad jevrejima u Bosni i Hercegovini u toku neprijateljske okupacije" u Kamhi (ur.), *Spomenica dolaska Jevreja u BiH*, str. 228.
- 5 Seka Brkljača, "Bosanskohercegovački boksit kao strateška sirovina (1918–1945)", *Časopis za suvremenu povijest* 31, 2 (1999.), str. 341–357.
- 6 Enver Redžić, *Bosnia and Hercegovina in the Second World War*, London: Frank Cass, 2005, str. 9. Redžić ističe da su Nijemci pažljivo identificirali svoje ekonomske i strateške interese u Bosni i Hercegovini znatno prije početka rata.
- 7 Muharem Kreso, "Sarajevo – sjedište okupacionog sistema u Drugom svjetskom ratu", u djelu koje je uredio Dževad Juzbašić, *Prilozi historiji Sarajeva*, Sarajevo: Institut za istoriju i Orijentalni institut, 1997, str. 360.
- 8 Rafael Brčić, "Okupacioni sistem i ustaška Nezavisna Država Hrvatska u Sarajevu (1941 – 1943)", *SUR*, 2: 258.
- 9 Jozo Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia: Occupation and Collaboration*, Stanford: Stanford University Press, 2001, str. 335–40; Redžić, *Bosnia and Hercegovina in the Second World War*, str. 63–68.
- 10 U vezi stvaranja NDH i uloge Ante Pavelića vidi Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska, 1941–1945*, Zagreb: Liber, 1977, str. 71–82.
- 11 Matteo J. Milazzo, *The Chetnik Movement and the Yugoslav Resistance*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1975, str. 6.
- 12 Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia*, str. 336.
- 13 U vezi razgraničenja teritorije NDH vidi Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia*, str. 83–96; Brčić, "Okupacioni sistem," *SUR*, 2: 251 – 254; i Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia*, str. 234–242.
- 14 Brčić, "Okupacioni sistem," *SUR*, 2: 259–62.
- 15 Sajma Sarić, "Arhivski fond velike župe Vrhbosne", *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, 14–15, 1974–1975, str. 37.
- 16 Četverica muslimanskih velikih župana su bili: Derviš Omerović (3. juni–26. septembar 1941), Ismetbeg Gavran Kapetanović (26. septembar 1941–21. januar 1943), Muhamed Kulenović (21. januar 1943 – 5. novembar 1944), i Ragib Čapljić (5. novembar 1944. – 6. april 1945). Ibid., str. 39.
- 17 Građevina, kojoj su porušene munare nakon Drugog svjetskog rata, u Zagrebu se i dan danas pominje kao "džamija".
- 18 Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, str. 165–168.
- 19 Bataković, *Serbs of Bosnia and Herzegovina*, str. 103, i Madžar, "Ljudske i materijalne žrtve Sarajeva," *SUR*, 4: 654.

- 20 Borivoje Knežić, “Neuspjeli pokušaji četnika da formiraju ravnogorsku organizaciju u Sarajevu”, *SUR*, 3:622.
- 21 U vezi ovih uredbi vidi Stajić i Papo, “Ubistva i drugi zločini,” u Kamhi (ur.), *Spomenica dolaska Jevreja u BiH*, str. 218–227.
- 22 Seka Brkljača, “Uništavanje materijalne osnove jevreja u BiH u Drugom svjetskom ratu”, u djelu koje je uredio Muhamed Nezirović, *Sefarad 92: Zbornik radova*, Sarajevo: Institut za istoriju i Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine, 1995, str. 201–12. Ova knjiga predstavlja zbornik radova koji su predstavljeni na konferenciji u septembru 1992. godine dok je Sarajevo bilo pod opsadom.
- 23 Josip Albahari Čučo, “KPJ i pogrom nad Jevrejima”, *SUR*, 2: 677–693.
- 24 Esad Čengić, “Sarajevski jevreji u II svjetskom ratu”, u Nezirović (ur.), *Sefarad 92*, str. 174.
- 25 Knežić, “Neuspjeli pokušaji četnika da formiraju ravnogorsku organizaciju”, *SUR*, 3:622-3.
- 26 Emily Greble Balić, “Posljednji mjeseci ratnog perioda: Sarajevska iskustva”. 60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – kako se sjećati 1945. godine. Zbornik radova. Sarajevo: Institut za istoriju, 2006, str. 131-144.
- 27 Čučo, “KPJ i pogrom nad Jevrejima,” *SUR*, 2: 681–682.
- 28 ABiH, Srećko Bujas, “Zločini nad Jevrejima u gradu Sarajevo”, u fascikli “Gradska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača za grad Sarajevo”.
- 29 Ibid., str. 10.
- 30 Stajić i Papo, “Ubistva i drugi zločini,” u Kamhi (ur.), *Spomenica dolaska Jevreja u BiH*, str. 235–241.
- 31 Ibid., str. 235–236.
- 32 Danilo Štaka, “Igmanci u Kalinovačkom NOP odredu,” *SUR* 3: 259.
- 33 Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije*, str. 218.
- 34 Slavko Goldstein, “Jews in the National Liberation War,” u djelu koje je uredio Slavko Goldstein, *Jews in Yugoslavia*, Zagreb: Muzejski prostor, 1988, str. 122–123.
- 35 Madžar, “Ljudske i materijalne žrtve Sarajeva,” *SUR*, 4: 660.
- 36 Čengić, “Sarajevski jevreji,” u Nezirović (ur.), *Sefarad 92*, str. 181.
- 37 Stajić i Papo, “Ubistva i drugi zločini,” u Kamhi (ur.), *Spomenica dolaska Jevreja u BiH*, str. 240.
- 38 Marko Attila Hoare, *The Chetnik-Partisan Conflict and the Origins of Bosnian Statehood*. Doktorska disertacija, Univerzitet Yale, 2000, str. 246. Pod pritiskom ustanka srpskih seljaka u Hercegovini, tamošnja organizacija KP je proglasila ustanak 24. juna 1941. godine, znatno prije nego što je naređenje za ustanak došlo od nadređenih u partiji.
- 39 Uglješa Danilović, “Sarajevo i sarajevska oblast u ustanku naroda Bosne i Hercegovine (oktobar 1941–maj 1942.)”, *SUR*, 3: 13.

- 40 Zdravko Antičić, "Sprovođenje odluka partije o podizanju ustanka u sarajevskoj oblasti", *SUR*, 2: 301.
- 41 *Ibid.*, 3: 10.
- 42 U vezi porijekla četničkog pokreta vidi Nusret Šehić, *Četništvo u Bosni i Hercegovini (1918–1941): Politička uloga i oblici djelatnosti četničkih udruženja*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1971, str. 9–54; Milazzo, *The Chetnik Movement*, str. 14–17; i Jozo Tomasevich, *The Chetniks: War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945*, Stanford: Stanford University Press, 1975, str. 122–126.
- 43 "Program Četničkog pokreta Draža Mihailović od septembra 1941. za vreme i posle završetka Drugog svetskog rata upućen izbegličkoj vladi Kraljevine Jugoslavije". Vojnoistorijski institut, *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda* (Beograd: Vojnoistorijski institut Jugoslovenske narodne armije, 1949–86.), 14, 1: 28. U daljem tekstu se citira kao *ZNOR*, sa nazivom dokumenta, tomom, knjigom i stranicom.
- 44 Danilo Štaka, "Igmanci u Kalinovačkom NOP odredu", *SUR*, 3: 259–262.
- 45 U vezi četničkih pučeva vidi Redžić, *Bosnia and Hercegovina in the Second World War*, str. 138–40; i Danilović, "Sarajevo i sarajevska oblast", *SUR*, 3: 52.
- 46 Hasan Ljubunčić, "Dani nevolja i previranja", *SUR*, 3: 611.
- 47 *Ibid.*, 3: 617.
- 48 Pismo Todora Perovića Dobroslavu Jevđeviću, 29. septembar 1943. godine, Arhiv Vojnoistorijskog instituta, četnički arhiv, k. 223, 32/5–1, Beograd, citira se u Borivoje Knežić, "Neuspjeli pokušaji četnika da formiraju ravnogorsku organizaciju u Sarajevu", *SUR*, 3: 623. Nakon pročešljavanja četničkih i ustaških dokumenata, Knežić je našao tek nekoliko pominjanja četničke aktivnosti u okupiranom Sarajevu, uključujući i eventualno netačan izvještaj da je dvadeset šest pripadnika četničke grupe zatvoreno zbog manjih prekršaja. On navodi da su ustaše dozvolile Srbima da osnuju "Odbor za pomaganje srpske sirotinje pri Srpskopравoslavnoj crkvenoj opštini".
- 49 Nijemci i četnici su najčešće saradivali na lokalnom nivou, omogućavajući tako svakoj strani da porekne postojanje šire saradnje sa drugom. Za više detalja o kompleksnom procesu šire četničko-njemačke saradnje u ovom periodu vidi Tomasevich, *The Chetniks*, str. 315–388.
- 50 U vezi četničkih napora u Sarajevu 1944–1945. godine vidi Nedim Šarac, "Uslovi i pravci razvoja narodnooslobodilačkog pokreta u Sarajevu od novembra 1943. do aprila 1945. godine", *SUR*, 4: 19, 25–6, 56.
- 51 *Ibid.*, 4: 25.
- 52 *Ibid.*, citira Arhiv Muzeja revolucije Sarajevo (koji je nakon 1992. godine preimenovan u Istorijski muzej Sarajevo), br. 5763.
- 53 Tomasevich, *The Chetniks*, str. 435.
- 54 Filandra, *Bošnjaka politika*, str. 157, 165.
- 55 Enver Redžić, *Muslimansko autonomništvo i 13. SS divizija: autonomija Bosne i Hercegovine i Hitlerov Treći Rajh*, Sarajevo: Svjetlost, 1987, str. 22.

- 56 U vezi autonomije unutar NDH, vidi Filandra, *Bošnjačka politika*, str. 161 – 165.
- 57 Ibid., str. 162.
- 58 Dva značajna sižea o političkoj raznovrsnosti među muslimanima Bosne i Hercegovine tokom rata se mogu naći u Redžić, *Bosnia and Hercegovina in the Second World War*, str. 164–192; i Filandra, *Bošnjačka politika*, str. 157–195.
- 59 Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, str. 200, citira “Glavni stožer domobranstva za drugu polovicu rujna 1941.”
- 60 Filandra, *Bošnjačka politika*, str. 184.
- 61 Olga Marasović, “Narodnooslobodilački pokret u gradu u prvoj godini ustanka”, *SUR*, 2: 488–489.
- 62 Filandra, *Bošnjačka politika*, str. 163, citira Bošnjački institut, “Zbirka dokumenata o genocidu nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu”, str. 160–166.
- 63 Redžić, *Bosnia and Hercegovina in the Second World War*, str. 175; i Filandra, *Bošnjačka politika*, str. 163–172.
- 64 Redžić, *Bosnia and Hercegovina in the Second World War*, str. 178.
- 65 Ibid.; Redžić, *Muslimansko autonomaštvo*, str. 84–153.
- 66 Oni koji su služili u jedinicama izvan grada tokom Drugog svjetskog rata u ovom poglavlju nazivaju se partizanima. Ove jedinice su prvo nazvane Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi Jugoslavije (NOV i POJ), a od 1. marta 1945. Jugoslovenska armija (JA). Vojska je u najvećem dijelu poslijeratnog perioda bila poznata pod nazivom Jugoslovenska narodna armija (JNA). Vidi Šarac, “Uslovi i pravci,” *SUR*, 4: 57. Urbana organizacija, koja je pred kraj rata organizirala udarne grupe ali nikada formalno nije imala vojno krilo, ovdje se naziva sarajevskim ogrankom KP.
- 67 Čolaković (ur.), *Pregled istorije SKJ*, str. 306, 341.
- 68 Ibid., str. 358–359.
- 69 Hoare, *The Chetnik-Partisan Conflict*, str. 300.
- 70 Antičić, “Sprovođenje odluka partije,” *SUR*, 2: 308.
- 71 Drago Borovčanin, “Sarajevo u narodnooslobodilačkom pokretu 1941–1945” u Juzbašić (ur.), *Prilozi historiji Sarajeva*, str. 383; i Danilović, “Sarajevo i sarajevska oblast,” *SUR*, 3: 14.
- 72 Marasović, “Narodnooslobodilački pokret,” *SUR*, 2: 497–503.
- 73 Razgovor autora sa Vladimirom Velebitom, Zagreb, 5. oktobar 2000.
- 74 Marasović, “Narodnooslobodilački pokret,” *SUR*, 2: 476.
- 75 Ibid., 2: 491–492.
- 76 Danilović, “Sarajevo i sarajevska oblast,” *SUR*, 3: 10.
- 77 Antičić, “Sprovođenje odluka partije,” *SUR*, 2: 310.
- 78 Ibid., 2: 313.
- 79 Stajić i Papo, “Ubistva i drugi zločini,” u Kamhi (ur.), *Spomenica dolaska Jevreja u BiH*, str. 233.

- 80 Marasović, "Narodnooslobodilački pokret," *SUR*, 2: 475, citira *Službeni list Povjerenstva za Bosnu i Hercegovinu Nezavisne Države Hrvatske*, br. 29, str. 3.
- 81 Danilović, "Sarajevo i sarajevska oblast," *SUR*, 3: 14; i Antić, "Sprovedenje odluka partije," *SUR*, 2: 321.
- 82 Šarac (ur.), *Istorija SK BiH*, 1: 236–237.
- 83 Marasović, "Narodnooslobodilački pokret," *SUR*, 2: 476.
- 84 *Ibid.*, 4: 484.
- 85 "Izveštaj delegata pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu od novembra 1941. god. o raspoloženju Muslimana, masovnom hapšenju i proslavi oktobarske revolucije u Sarajevu", *ZNOR*, 4, 2: 157–158.
- 86 Ratko Jovičić i Dušan Jovanović, "Borbe obnovljenog romanijskog NOP odreda", *SUR*, 4: 321.
- 87 Nakon uspješnih operacija u istočnoj Bosni, Nijemci su ofanzivu premjestili u sjeverozapadnu Bosnu u nadi da će iskorijeniti partizanski pokret otpora u tom kraju.
- 88 "Perić (Miloša) Vladimir Valter," *SUR*, 4: 799.
- 89 U slijedećim djelima se razmatra sadržaj i značaj ovih sastanaka: Drago Borovčanin, *Izgradnja bosansko-hercegovačke državnosti u uslovima NOR-a*, Sarajevo: Svjetlost, 1979, str. 144–187; i Redžić, *Bosnia and Herzegovina in the Second World War*, str. 216–234.
- 90 Šarac, "Uslovi i pravci," *SUR*, 4: 16–17.
- 91 *Ibid.*, 4: 56–57.
- 92 Razgovor sa Landrum Bollingom, 31. maj 2002.
- 93 Lampe, *Yugoslavia as History*, str. 221.
- 94 Vojne operacije su opisane u Dušan Uzelac i Muharem Kreso, "Sarajevska operacija (1. mart – 12. april 1945. godine)" *SUR*, 4: 671–712.
- 95 Šarac, "Uslovi i pravci," *SUR*, 4: 60.
- 96 Za jezgrovit siže ovih promjena vidi Madžar, "Ljudske i materijalne žrtve Sarajeva," *SUR*, 4: 653–661; Šarac, "Uslovi i pravci," *SUR*, 4: 15–17; Kreso, "Sarajevo – sjedište okupacionog sistema u Drugom svjetskom ratu," u Juzbašić (ur.), *Prilozi historiji Sarajeva*, str. 361–362; i David Davidović i Dragutin Kosovac, "Društveno i političko stanje u Sarajevu neposredno poslije oslobođenja", u Miodrag Čanković (ur.), *Sarajevo u socijalističkoj Jugoslaviji*, 2 toma, Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1988–1990, 1: 11. Ova dvotomna zbirka studija i eseja se u daljem tekstu citira kao *SUSJ*.
- 97 Madžar, "Ljudske i materijalne žrtve Sarajeva," *SUR*, 4: 653, citira sveobuhvatnu studiju komisije gradske boračke organizacije, "Izveštaj o radu na provjeravanju spiskova poginulih boraca i žrtava fašističkog terora", Sarajevo: GOSUBNOR-a, 1981.
- 98 Uzelac i Kreso, "Sarajevska operacija," *SUR*, 4: 700.
- 99 Šarac, "Uslovi i pravci," *SUR*, 4: 15.

Poglavlje 7: Sarajevo u socijalizmu

1. Ahmet Đonlagić, “Kroz drevne vratničke kapije u Sarajevo”, *SUR*, 4: 717–724, opisuje trijumfalno slavlje 5. i 6. aprila 1945.
2. *Ibid.*, 1: 19.
3. Dragutin Kosovac, “Uspostavljanje narodne vlasti u oslobođenom gradu”, *SUR*, 4: 734.
4. *Ibid.*, 4: 736.
5. *Ibid.*, 4: 740.
6. Ilija Čuk, “Prva prvomajska proslava u slobodnom gradu”, *SUSJ*, 1: 342–347.
7. Ilija Čuk, “Obnova rada u Glavnoj željezničkoj radionici”, *SUSJ*, 1: 429.
8. Davidović i Kosovac, “Društveno i političko stanje,” *SUSJ*, 1: 32.
9. Davidović i Kosovac, “Društveno i političko stanje,” *SUSJ*, 1: 21.
10. ABH. Zbirka Narodni oslobodilački rat, Kutija 1, “Zapisnik Okružnog Komiteta KPJ za Sarajevo”, Dokument br. 74: “Stanje na terenu”, 11. april 1945, citira se u Balić, “The Last Months of Wartime: Sarajevo’s Experience,” str. 15-16.
11. Jelena Čišić, “Na prvom kongresu USAOBiH-a”, *SUSJ*, 1: 261–266.
12. Borko Vukobrat, “Prvi Kongres USAOBiH-a i otkrivanje spomen-ploče Gavrilu Principu”, *SUSJ*, 1: 269.
13. *Ibid.*
14. Marija Divčić i Senija Milišić, “Organizacija antifašističkog fronta žena”, *SUSJ*, 1: 295–315.
15. IAS, SGV, 20. april 1945. “Zapisnik 1. sjednice Gradskog Narodnog Oslobodilačkog Odbora za grad Sarajevo sastavljen dana 20. aprila 1945. god.”
16. “Dušan Vasiljević, advokat; Mate Serka, trgovac; Ferid Čengić, tipografski radnik.”
17. Dušan Milidragović, “Organizovanje i izgradnja narodne vlasti u Sarajevu”, *SUSJ*, 1: 75.
18. Dane Olbina, “Povratak u Sarajevo”, *SUSJ*, 1: 40. “Prvi put smo gledali zemlju iz ptičije perspektive i odozgo raspoznavali detalje na zemlji.”
19. IAS, SGV, 29. septembar 1945.
20. *Ibid.*, 20. i 21. april 1945.
21. *Ibid.*, 20. septembar 1945.
22. *Ibid.*, 17. i 18. avgust 1945.
23. Milidragović, “Organizovanje i izgradnja narodne vlasti,” *SUSJ*, 1: 82.
24. IAS, SGV, 4. maj 1945. Uspostavljena je komisija sa zadatkom pružanja pomoći svima koji su spadali u ove kategorije žrtava rata.
25. *Ibid.*, 24. juni 1945.
26. *Ibid.*

- 27 Ibid., 20. septembar 1945. U novembru 1946. godine komisija je reorganizirana da uključi zvaničnike vlade Bosne i Hercegovin i Jugoslavenske armije.
- 28 Ibid., 14. septembar 1948.
- 29 Ibid., 28. april 1945.
- 30 Ibid., 20. septembar 1945.
- 31 Duško Milidragović, "Upravljanje gradom Sarajevom za posljednjih 50 godina" u Juzbašić (urednik), *Prilozi historiji Sarajeva*, str. 488.
- 32 Munevera Hadžišehović, *A Muslim Woman in Tito's Yugoslavia*, College Station: Texas A&M University Press, 2003, str. 151.
- 33 Dane Maljković, "Tramvaj do Ilidže", *SUSJ*, 2: 438–442.
- 34 Filandra, Bošnjačka politika u XX stoljeću, str. 215–216.
- 35 Ibid., str. 212–213.
- 36 Husnija Kamberović, *Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine*. Tešanj: Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj, 2000.
- 37 Milidragović, "Organizovanje i izgradnja narodne vlasti," *SUSJ*, 1: 82–83, citira član 25 Opšteg zakona o narodnim odborima Federativne Narodne Republike Jugoslavije, *Službeni List*, 43/45, 25. maj 1946.
- 38 Bogdan Maksimović, "Stadion 'Koševo'", *SUSJ*, 1: 586.
- 39 Borivoje Ostojić, "Početak izgradnje stambenog naselja Čengić Vila", *SUSJ*, 1: 692.
- 40 Carol S. Lilly, *Power and Persuasion: Ideology and Rhetoric in Communist Yugoslavia, 1944–1953*, Boulder, CO: Westview, 2001, str. 120–4, u vezi problema prisile prilikom regrutovanja omladinskih brigada.
- 41 Hadžišehović, *A Muslim Woman in Tito's Yugoslavia*, str. 146.
- 42 Salko Aljović, "Izgradnja prve faze stadiona 'Koševo'", *SUSJ*, 1: 288.
- 43 Maksimović, "Stadion 'Koševo'", *SUSJ*, 1: 587.
- 44 Ibid., 1: 589.
- 45 Miladin Draškić, "Željezničari grade stadion 'Grbavicu'", *SUSJ*, 1: 591–594.
- 46 Divčić i Milišić, "Organizacija Antifašističkog fronta žena," *SUSJ*, 1: 302–308.
- 47 Ibid., 1: 311.
- 48 Senija Milišić, "Emancipacija muslimanske žene u Bosni i Hercegovini nakon oslobođenja (1947–1952)", neobjavljeni magistarski rad, Univerzitet u Sarajevu, n.d., str. 47–57, sadrži opis kampanje i njenih rezultata.
- 49 Gazi Husrevbegova biblioteka, Arhiv Rijaseta Islamske zajednice Bosne i Hercegovine, Ulema-medžlis: 294/47 (1947.). Ovim se zahvaljujem Emily Greble Balić koja mi je skrenula pažnju na ovaj dokument.
- 50 Ibid.
- 51 Milišić, "Emancipacije muslimanske žene", str. 57.
- 52 Davidović i Kosovac, "Društveno i političko stanje," *SUSJ*, 1: 34.

- 53 Senija Milišić, "Institucionalizacija nauke u Bosni i Hercegovini (1945-1958)". Doktorska disertacija, Filozofski fakultet u sarajevu, 2004.
- 54 ABH, *Arhiv Bosne i Hercegovine 1947-1977. Povodom tridesetogodišnjice osnivanja Arhiva i početka rada arhivske službe u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Svjetlost, 1977, str. 5.
- 55 *Orijentalni institut u Sarajevu 1950-2000 / The Institute for Oriental Studies in Sarajevo 1950-2000*, Sarajevo: Orijentalni institut, 2000, str. 5-7.
- 56 Mustafa Dervišević et al., *Vodič kroz fondove i zbirke Istorijskog arhiva Sarajevo*, Sarajevo: Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 2003., str. 5.
- 57 Džemal Čelić, "Kulturne djelatnosti u našem gradu", *SUSJ*, 1: 446.
- 58 Šarac (ur.), *Istorija SK BiH*, 2: 154.
- 59 Ibid.
- 60 Ahmed Tafro, "Industrija", *SUSJ*, 1: 397.
- 61 Kosovac, "Uspostavljanje narodne vlasti," *SUR*, 4: 743.
- 62 Čuk, "Obnova rada," *SUSJ*, 1: 426, opisuje vodeću ulogu partije u munjevitom oživiljavanju proizvodnje u Željezničkoj radionici.
- 63 Rudolf Bičanić, *Economic Policy in Socialist Yugoslavia*. Cambridge: Cambridge University Press, 1973, str. 22-40; i Susan Woodward, *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia, 1945-1990*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1995, str. 64-97.
- 64 Dennison Rusinow, *The Yugoslav Experiment, 1948-1974*, Berkeley: University of California Press, 1977, str. 20.
- 65 IAS, SGV, 20. septembar 1945.
- 66 Avdo Salčić, "Specifičnosti razvoja privrede u gradu", *SUSJ*, 1: 385.
- 67 Ibid., 1: 394.
- 68 Ibid., 1: 389-393, rezimira ciljeve i postignuća prvog Petogodišnjeg plana u Sarajevu.
- 69 Najautoritativnije djelo o podjelama koje su njihovim razlazom stvorene u Jugoslaviji je Ivo Banac, *With Stalin against Tito: Cominformist Splits in Yugoslav Communism*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 1988.
- 70 Šarac (ur.), *Istorija SK BiH*, 2: 57. Od ukupno 450 osumnjičenih informbiroovaca u Bosni i Hercegovini, oko 205 su bili članovi sarajevskog ogranka KP. Između 1948. i 1950. gotovo dvije hiljade Bosanaca, među kojima mnoge Sarajlije, su u čistkama nastradali zbog simpatiziranja Sovjetskog Saveza.
- 71 IAS, SGV, 29. septembar 1945.
- 72 Ibid., 10. decembar 1945.
- 73 Ostojić, "Početak izgradnje stambenog naselja Čengiće Vila," *SUSJ*, 1: 688.
- 74 Milidragović, "Organizovanje i izgradnja narodne vlasti," *SUSJ*, 1: 74, 87.
- 75 *Oslobođenje*, 7. decembar 1948, str. 1, nudi jedan od mnogih primjera.

- 76 Šarac (ur.), *Istorija SK BiH*, 1: 71, 98.
- 77 Rusinow, *The Yugoslav Experiment*, str. 56. Pilot projekat je najavljen 23. decembra 1949.
- 78 Omer Ibrahimagić i Srebrenka Viđen, "Uvođenje i razvoj radničkog samoupravljanja i društvenog upravljanja u gradu", *SUSJ*, 2: 31–32.
- 79 Rusinow, *Yugoslav Experiment*, str. 58. Savezna skupština je 27. juna 1950. donijela Osnovni zakon o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima radničkih zadruga.
- 80 Ibrahimagić i Viđen, "Uvođenje i razvoj radničkog samoupravljanja," *SUSJ*, 2: 35–36, citira *Oslobođenje*, 5. avgust 1951.
- 81 R. A. French i F. E. Ian Hamilton, "Is There a Socialist City?" u djelu koje su uredili R. A. French i F. E. Ian Hamilton, *The Socialist City: Spatial Structure and Urban Policy*, Chichester i New York: John Wiley, 1979., str. 1–21.
- 82 Šarac (ur.), *Istorija SK BiH*, 2: 129.
- 83 Ibid., 2: 130.
- 84 Ostojić, "Početak izgradnje stambenog naselja Čengić Vila," *SUSJ*, 1: 688. Naziv kvarta Čengić Vila potiče od činjenice da je svojevremeno to bila lokacija na kojoj se nalazila vila osmanskog upravitelja Osman Topal Paše, koja je kasnije postala vlasništvo Dedega Čengića.
- 85 Ivan Štraus, *Arhitektura Bosne i Hercegovine / The Architecture of Bosnia and Herzegovina, 1945–1995*, Sarajevo: Oko, str. 121–122.
- 86 Ibid.
- 87 Među njima je bila i inovativna rezidencijalna struktura od tri povezane trospratne jedinice terasasto spuštene na brdu u Ulici Džidžikovac, koju su projektovali braća Muhamed i Reuf Kadić.
- 88 Lorenc Eichberger, "Izgradnja nove željezničke stanice", *SUSJ*, 1: 684–687.
- 89 Štraus, *Arhitektura Bosne i Hercegovine*, str. 28.
- 90 Mustafa Đumrukčić, "Izrada generalnog urbanističkog plana", *SUSJ*, 2: 387–409, sadrži historiju prostornog planiranja od oslobođenja do kraja 1970-tih.
- 91 Dijana Alić i Maryam Gusheh, "Reconciling National Narratives in Socialist Bosnia and Herzegovina: The Baščaršija Project, 1948–53," *Journal of the Society of Architectural Historians*, 58, 1 (mart 1999.), str. 6–25.
- 92 Citira se u Mustafa Đumrukčić, "Izrada generalnog urbanističkog plana," *SUSJ*, 2: 394.
- 93 IAS, SGV, 17. juli 1948.
- 94 Mustafa Đumrukčić, "Izrada generalnog urbanističkog plana," *SUSJ*, 2: 396.
- 95 Štraus, *Arhitektura Bosne i Hercegovine*, str. 31.
- 96 Kamhi (ur.), *Spomenica dolaska Jevreja u BiH*, str. 5.
- 97 Đumrukčić, "Izrada generalnog urbanističkog plana," *SUSJ*, 2: 405–406.

- 98 Ibid., 2: 406.
- 99 Dušan Milidragović, *Komunalno uređenje grada Sarajeva*, Sarajevo: Službeni list SR-BiH, 1984, str. 34–98, nudi pronicljivu analizu evolucije pravnog statusa grada.
- 100 Ibid., str. 45.
- 101 Milidragović, *Komunalno uređenje grada Sarajeva*, str. 48, citira *Službeni list SFRJ*, 26, 1955.
- 102 Vojislav Koštunica i Kosta Čavoški, *Party Pluralism or Monism: Social Movements and the Political System in Yugoslavia, 1944–49*, Boulder, CO: East European Monographs, 1985, str. 209.
- 103 Bosna i Hercegovina, *Ustav Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine*, usvojen 25. februara 1974, član 281, objavljen u *Službenom listu Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine*, 4, 1974.
- 104 Operacija *Bijela rijeka*, projekat vodosnabdijevanja za svakog stanovnika Sarajeva je pokrenut u novembru 1990. ali nije završen. *Oslobođenje*, 8 novembar 1990, str. 10; 25. juni 1991, str. 10.
- 105 Lične opservacije autora.
- 106 “Ukaz Predsjednika Federativne Narodne Republike Jugoslavije Josipa Broza Tita”, *SUR*, 4: 749.
- 107 Biografije onih koji su proglašeni narodnim herojima iz područja Sarajeva se mogu naći u *SUR*, 4: 752–814.
- 108 *Oslobođenje*, 26. novembar 1981, str. 3, sadrži potpuni izvještaj o ceremoniji i tekstove pojedinih govora.
- 109 Štraus, *Arhitektura Bosne i Hercegovine*, str. 55.
- 110 Francine Friedman opisuje proces koji je doveo do priznavanja bosanskih Muslimana u *The Bosnian Muslims: Denial of a Nation*, Boulder, CO: Westview Press, 1996, str. 155–68. Vidi takođe Filandra, *Bošnjačka politika*, str. 229–239.
- 111 Filandra, *Bošnjačka politika*, str. 267–270.
- 112 Ibid., str. 268 bilješka 92.
- 113 Ibid., str. 284–296, u vezi debata o reformi nastavnog plana i programa u visokom obrazovanju.
- 114 Enver Redžić (ur.), *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine*, 2 toma, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1987. Ovo djelo u dva toma, objavljeno 19 godina nakon početka rada na projektu, sadrži samo odabrane priloge, ukazujući na neuspjeh mnogih autora da završe svoj dio sintetske historije.
- 115 Slijedeća djela sadrže dokumente sa suđenja, optužnicu i razgovore sa optuženima: Sead Trhulj, *Mladi Muslimani*, Sarajevo: Oko, 1994; i Abid Prguda (ur.), *Sarajevski proces: suđenje muslimanskim intelektualcima 1983 g.*, drugo izdanje, Sarajevo: Abid Prguda, 1995.
- 116 Alija Izetbegović, *Islamska deklaracija*, Sarajevo: Bosna, 1990. Djelo se prvi put pojavilo 1970. Izetbegovićevi protivnici, kako komunisti tako i srpski i hrvatski naciona-

- listi uzimali su citate van konteksta da bi ga oslikali kao zagovarača islamske Bosne i Hercegovine kojom vlada šerijatski zakon.
- 118 Milan Andrejević, "Vojislav Šešelj under Attack," Radio Free Europe Situation Report, 4. maj 1987, str. 25–29.
- 119 Štraus, *Arhitektura Bosne i Hercegovine*, str. 102.
- 120 Roger Cohen, *Hearts Grown Brutal: Sagas of Sarajevo*, New York: Random House, 1998, str. 120.
- 121 *Oslobođenje*, 11. februar 1984, str. 1; 12. februar 1984, str. 2.
- 122 *Ibid.*, 19. februara 1984, str. 18.

Poglavlje 8: Propast socijalizma i nacionalna podjela Sarajeva

- 1 U vezi ekonomskih posljedica reformi za Sarajevo vidi *Oslobođenje*, 11. avgust, str. 20; 17. avgust, str. 1; 21. avgust, str. 1; i 28. decembar 1990. godine, str. 3, 5.
- 2 *Ibid.*, 1. avgust 1990. godine, str. 11.
- 3 *Ibid.*
- 4 U vezi erozije autoriteta vlasti u građevinarstvu i trgovini vidi *Ibid.*, 10. juni 1991, str. 6; 27. juli 1990, str. 10; 31. juli 1990, str. 9; 31. avgust 1990, str. 6; 7. novembar 1990, str. 13; 25. novembar 1990, str. 3; 5. decembar 1990, str. 14; i 30. decembar 1990, str. 5.
- 5 *Oslobođenje*, 25. novembar 1991, str. 3.
- 6 Norman Cigar, *Genocide in Bosnia: The Policy of Ethnic Cleansing*, College Station: Texas A&M University Press, 1995, str. 23–37; i David Bruce MacDonald, "Greater Serbia' and 'Greater Croatia': the Moslem Question in Bosnia-Hercegovina," poglavlje 8 u djelu autora David Bruce MacDonald, *Balkan Holocausts?: Serbian and Croatian Victim-centred Propaganda and the War in Yugoslavia*, Manchester: Manchester University Press, 2002.
- 7 "... stvari u Bosni i Hercegovini se nisu razvijale u skladu sa očekivanjima. 'Mitinzi istine' organizirani u srpskim zajednicama nisu polučili željenu destabilizaciju i povlačenje rukovodstva Bosne i Hercegovine. Uglavnom lideri bosanskih Srba još nisu bili spremni narušiti vjekovni mir suživota sa Muslimanima i Hrvatima," Mihailo Crnobrnja, *The Yugoslav Drama*, 2. izdanje, Montreal: McGill-Queens University Press, 1996, str. 142.
- 8 Republika Bosna i Hercegovina, *Službeni list*, 31. juli 1990.
- 9 Neven Anđelić opisuje formiranje glavnih političkih stranaka u *Bosnia-Herzegovina: The End of a Legacy*, London: Frank Cass, 2003, str. 159–171.
- 10 *Oslobođenje*, 1. juli 1990, str. 1, 2.
- 11 *Ibid.*, 24. februar 1991, str. 2.
- 12 Suad Arnautović, *Izbori u Bosni i Hercegovini '90. Analiza izbornog procesa*, Sarajevo: Promocult, 1996, str. 52–65.

- 13 *Oslobođenje*, 26. maj 1990, str. 1 i 4; i *Naši Dani*, 37, br. 995 (8. juni 1990), str. 4-7.
- 14 Lideri dvije stranke, Nijaz Duraković iz SDP-a i Kecmanović iz Reformista su pred same izbore postigli dogovor o saradnji, ali su Reformisti nižeg ranga odbili da ga sprovedu, prema Anđeliću, *Bosnia-Herzegovina*, str. 180.
- 15 *Naši Dani*, Sarajevo, 8. juni 1990, str. 9.
- 16 *Oslobođenje*, 6. juli 1990, str. 9.
- 17 Nenad Kecmanović, "Drama sarajevskih Srba", *NIN (Nedeljne ilustrovane novine)*, Beograd, 18. septembar 1992, str. 56.
- 18 *Oslobođenje*, 6. juli 1990, str. 3, izvještava o konferenciji za novinare koja je održana 5. jula.
- 19 O ovoj skupštini se može pročitati u Arnautović, *Izbori u Bosni i Hercegovini*, str. 41; *Oslobođenje*, 13. juli 1990, str. 3; *Sedam Dana*, Sarajevo, 15. juli 1990, str. 4; i *Naši Dani*, Sarajevo, 20. juli 1990, str. 12.
- 20 *Oslobođenje*, 11. avgust 1990, str. 11.
- 21 Arnautović, *Izbori u Bosni i Hercegovini*, str. 43.
- 22 Intervju autora sa Stjepanom Kljuićem, Sarajevo, 18. aprila, 2000.
- 23 U vezi obećanja o mirnom suživotu i retorike na zajedničkim skupovima širom Bosne i Hercegovine vidi Anđelić, *Bosnia-Herzegovina*, str. 179-80, i Kemal Kurspahić, *As Long as Sarajevo Exists*, prijevod, Colleen London, Stony Creek, CT: Pamphleter's Press, 1997, str. 59-60. Anđelić (str. 180) naziva zajedničke skupove "završetkom veoma mudre kampanje".
- 24 *Oslobođenje*, 14. novembar 1990, str. 13.
- 25 Ibid., 15. novembar 1990, str. 9, i oglas za ovaj događaj, 14. novembar 1990, str. 19.
- 26 Ibid., 15. novembar 1990, str. 9.
- 27 Izborni rezultati se mogu naći u Arnautović, *Izbori u Bosni i Hercegovini*, str. 103-27.
- 28 *Oslobođenje*, 21. decembar 1990, str. 10.
- 29 Ibid.
- 30 Ibid., 21. novembar 1991, str. 7; 24. novembar 1991, str. 5; i 12. januar 1992, str. 5.
- 31 Ibid., 25. oktobar 1991, str. 7.
- 32 Ibid., 5. januar 1992, str. 8.
- 33 Intervju autora sa Mirkom Pejanovićem, Sarajevo, 1. novembar 1999. Za diskusiju ovog fenomena u cijeloj Bosni i Hercegovini vidi Xavier Bougarel, "Bosnia and Herzegovina – State and Communitarianism," u David A. Dyker i Ivan Vejvoda, *Yugoslavia and After: A Study in Fragmentation, Despair and Rebirth*, London: Longman, 1996.
- 34 *Javnost*, Sarajevo, 4. maj 1991, str. 2. *Javnost* je zvanična dvosedmična publikacija SDS-a u Bosni i Hercegovini; Počela je izlaziti u oktobru 1990.
- 35 *Glas*, Banja Luka, 27-28. april 1991, str. 6, daje najpotpuniji izvještaj o ovom događaju.

- 36 U martu 1991. *Glas* je objavio seriju članaka pod nazivom “Regionalizacija i Bosanska krajina: Da li, kako, zašto?”, *Glas*, 6. mart, str. 7; 15. mart, str. 6; 28. mart, str. 5; 29. mart, str. 5; 2. april, str. 8; 8. april, str. 6; i 10. april, str. 7.
- 37 Primjeri takvih izjava za javnost se mogu naći u listu *Glas*, 12. april, str. 7; 18. april, str. 4; 3. maj, str. 5; i 10. maj, str. 8, svi iz 1991.
- 38 *Glas*, 17. april 1995, str. 5.
- 39 Međunarodni sud za ratne zločine počinjene u bivšoj Jugoslaviji (ICTY), “Odluka o imenovanju štaba za regionalizaciju, Srpska demokratska stranka BiH, Gradski odbor, Sarajevo. Broj: 01-37-1/91”, 25. septembar 1991. Tužitelj protiv Stanislava Galića, IT-98-29, dokazni predmet P3683, prihvaćen kao dokaz 22. aprila 2002., str. 7.657, 7.703, kao materijal koji potkrepljuje izvještaj autora Robert J. Donia, “The Siege of Sarajevo: A Background Report,” str. 2, bilješka 9, BCS ERN: SA02-1150. U daljem tekstu svako pominjanje dokumenata koji su podneseni kao dokazni materijal u predmetima koje vodi ICTY će se identificirati po nazivu, predmetu, broju predmeta, broju dokaza, jeziku dokumenta i ERN. (BCS označava Bosanski-Hrvatski-Srpski, što je standardni termin tribunala za jezik koji se ranije nazivao srpskohrvatski-hrvatskosrpski. ERN je skraćenica za “Evidence Registration Number” - registracijski broj dokaza.) Usmena svjedočenja svjedoka pred tribunalom će se citirati po imenu svjedoka, predmetu i broju predmeta, datumu svjedočenja i stranici/stranicama na kojima se javlja u transkriptu koji se nalazi na <http://www.un.org/icty/cases/indictindex-e.htm>.
- 40 Sredinom septembra, proglašene su četiri srpske autonomne oblasti: Hercegovina, Romanija-Birač, Semberija i Sjeverna Bosna. Ta odluka je kasnije objavljena u *Javnosti*, 7. decembra 1991, str. 10, u članku koji je istovremeno najavio preimenovanje “zajednice opština Bosanske Krajine” koja je osnovana u aprilu 1991. u “srpsku autonomnu oblast Bosanska Krajina”.
- 41 Romanija-Birač se sastojala od slijedećih općina: Pale, Han Pijesak, Sokolac, Vlase-nica, Šekovići, Olovo i dio Rogatice. *Službeni glasnik srpskog naroda u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1, 15. januar 1992, str. 8.
- 42 ICTY, “Odluka o imenovanju štaba za regionalizaciju,” 25. septembar 1991, BCS ERN: SA02-1150.
- 43 ICTY, “Skupština srpske autonomne oblasti ‘Romanija,’ Pale, 11.12.1991. godine. Zapisnik.”, Tužilac protiv Galića, IT-98-29, dokazni predmet P3683, citira se u Donia, “The Siege of Sarajevo,” str. 3, bilješka 13. BCS ERN: SA02-3688–SA02-3692. Predstavnici iz Sarajeva su se žalili da je Birač dodat u naziv jer su predstavnici SDS-a iz istočne Bosne odugovlačili sa proglašenjem vlastite autonomne oblasti.
- 44 *The Death of Yugoslavia*, video zapis, e London: BBC, dio 4. Laura Silber i Allan Little su obavili mnogo intervjua za dokumentarni film BBC-a koji su kasnije pretočili i u knjigu, *Yugoslavia: Death of a Nation*, New York: Penguin Books, 1997, str. 216. O ovom događaju su izvijestili svi mediji u Bosni i Hercegovini i pitanje zakonitosti manevra koji su izvele HDZ i SDA je zauvijek ostalo predmet debate.
- 45 *Oslobođenje*, 16. oktobar 1991, str. 3.

- 46 ICTY, “SDS Savjet stranke, 18:00 do 21:30. Srpska demokratska stranka Bosne i Hercegovine. Datum: 15.10.1991.godine”, Tužilac protiv Galića, IT-98-29, dokazni predmet P3683, citira se u Donia, “The Siege of Sarajevo,” str. 3, bilješka 17. Engleski ERN: 0304-4271 – 0304-4274; BCS ERN: SA02-3844 – SA02-3848. “Engleski” označava dokaze koji su originalno na tom jeziku ili su ovjereni prevodi prevoditelja tribunala. Verzija na BCS sadrži rukom napisanu bilješku: “Postoji original u rukopisu”.
- 47 “Odluka o osnivanju skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini”, Republika Srpska, *Službeni Glasnik*, 1, 1, 15. januar 1992, str. 1. Vidi takođe Evropska zajednica, “Report of the European Community Arbitration Committee,” u *Yugoslav Survey*, 32, 1 (1992.), str. 125, i *Oslobođenje*, 10. novembar 1991, str. 5. Ovo tijelo je prvo bilo poznato pod nazivom Skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, da bi 12. avgusta 1992. bilo preimenovano u Skupštinu Republike Srpske.
- 48 ICTY, Skupština srpskog naroda, 2. sjednica, 21. novembar 1991, Tužilac protiv Slobodana Miloševića, IT-02-54, dokazni predmet 538 ID, Engleski ERN: 0093-0303-0093-0311; BCS ERN: SA01-2012-SA01-2016. Dokazni predmet 531 ID se sastoji od zapisnika i transkripta većine sjednica Skupštine srpskog naroda od osnivačke sjednice 24. oktobra 1991. do marta 1996. Tužioci su dokazni predmet podnijeli na CD-u pretresnom vijeću 12. septembra 2003. godine, a sud ga je označio kao dokazni predmet 538 ID, mada do trenutka sastavljanja ove bilješke vijeće nije donijelo odluku o prihvatljivosti tog dokaza.
- 49 U decembru 1991. radna grupa skupštine općine Novi Grad je posjetila Rajlovac da bi se sastala sa lokalnim rukovodstvom i pokušala razriješiti spor. Članovima radne grupe je rečeno da su srpski stanovnici bili podvrgnuti ekonomskoj diskriminaciji i da je oko 1.600 Srba glasalo na plebiscitu u novembru 1991. godine za otcjepljenje od općine Novi Grad i zadržavanje postojećih objekata JNA. *Oslobođenje*, 21. decembar 1991, str. 7.
- 50 “Zakon o obrazovanju opštine Rajlovac sa sjedištem u Rajlovcu. Broj 02-4/92. 11. maja 1992. godine,” Republika Srpska, *Službeni glasnik*, 2, 1, 24. februar 1993.
- 51 *Večernje Novine*, Sarajevo, 19. decembar 1991, str. 12.
- 52 ICTY, Skupština bosanskih Srba, 3. sjednica, 11. decembar 1991, Tužilac protiv Slobodana Miloševića, IT-02-54, dokazni predmet 538 ID. Engleski ERN: 0093-3341. Dokument je objavljen kao “Preporuka o osnivanju Skupština opština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini”, Republika Srpska, *Službeni glasnik*, 1, 1, 15. januar 1992, str. 9.
- 53 ICTY, “Srpska demokratska stranka Bosne i Hercegovine. Glavni odbor. Strogo povjerljivo. Uputstvo o organizovanju i djelovanju organa srpskog naroda u Bosni i Hercegovini u vanrednim okolnostima, Sarajevo, 19. decembra 1991. godine” (U daljem tekstu ICTY, “Organizovanje i djelovanje,” 19. decembar 1991.) Tužilac protiv Radislava Brđanina, IT-99-36 (“Krajina”), dokazni predmet P25a (BCS) i P25b (Engleski). Tužilaštvo je došlo do nekoliko kopija ovog dokumenta od različitih općina, svaki sa različitim brojem na naslovnoj stranici koji je napisan rukom i

- koji najvjerojatnije predstavlja oznaku za općinski odbor SDS-a kojem je upućen taj primjerak. Dokument sa rukom napisanim brojem 096, koji je prihvaćen u ovom predmetu, jeste BCS ERN: 0025-2738-0025-2747; Engleski ERN: 0035-9936-0035-9943.
- 54 Ibid. Formiranje kriznog štaba nije bilo bez presedana. Predsjedništvo Bosne i Hercegovine je formiralo vlastiti krizni štab 21. septembra 1991. godine, koji se sastojao od tri člana Predsjedništva, Ministra unutrašnjih poslova, Ministra narodne odbrane i komandanta snaga teritorijalne odbrane. *Oslobođenje*, 27. decembar 1991, str. 2. Međutim, krizni štabovi SDS-a su se razlikovali po tome što su bili sastavljeni od pripadnika samo jedne političke partije (SDS) i jedne nacionalnosti (Srba).
 - 55 ICTY, "Organizovanje i djelovanje", 19. decembar 1991.
 - 56 ICTY, Skupština bosanskih Srba, 4. sjednica, 21. decembar 1991, Tužilac protiv Slobodana Miloševića, IT-02-54, dokazni predmet 538 ID. Engleski ERN: 0093-9677-0093-9678. BCS ERN: 0089-8209.
 - 57 ICTY, Skupština bosanskih Srba, 3. sjednica, 21. novembar 1991, Tužilac protiv Slobodana Miloševića, IT-02-54, dokazni predmet 538 ID. Engleski ERN: 0093-0319.
 - 58 ICTY, Skupština bosanskih Srba, 91, Tužilac protiv Slobodana Miloševića, IT-02-54, dokazni predmet 538 ID. Engleski ERN: 0093-0319-0093-0320; BCS ERN: SA01-2030.
 - 59 Ibid.
 - 60 *Oslobođenje*, 25. decembar 1991, str. 7.
 - 61 Uputstvo je u cijelosti objavljeno u *Slobodnoj Bosni*, 12. mart 1992, str. 3, zajedno sa zapisnikom sa sastanka lidera sarajevskog SDS-a koji je održan 21. decembra 1991. iz kojeg se vidi da je sarajevski SDS oformio krizni štab u skladu sa instrukcijama.
 - 62 *Oslobođenje*, 11. januar 1992, str. 12; i *Glas*, 12. januar 1992, str. 4. Kao što je već navedeno u gornjem tekstu, Republika srpskog naroda u Bosni i Hercegovini je 12. avgusta 1992. preimenovana u Republiku Srpsku. Ja koristim naziv Republika Srpska.
 - 63 *Oslobođenje*, 23. februar 1992, str. 5.
 - 64 *Oslobođenje*, 15. januar 1992, str. 8, i 20. mart 1992, str. 8.
 - 65 *Oslobođenje*, 24. januar 1992, str. 11. List je izvijestio da će se mjesečni prihodi od oko pedeset hiljada njemačkih maraka u budućnosti zadržavati na Palama.
 - 66 Intervju autora sa Muhamedom Kreševljakovićem i Muhamedom Zlatarom, Sarajevo, 12. oktobar 2000.
 - 67 *Oslobođenje*, 29. januar 1992, str. 4.
 - 68 *Oslobođenje*, 5. mart 1992, str. 4.
 - 69 Novinarka lista *Le Monde* Florence Hartman izvještava kako je u restoran stigla u 22:00 sata 2. marta i kako joj je rečeno da će morati čekati tri sata na poručenu večeru. Dok je čekala, stigla je grupa naoružanih Srba koja je odmah poslužena nakon

- čega su otišli bez plaćanja. *Oslobođenje*, 5. mart 1992, str. 3.
- 70 Viktor Meier ubjedljivo tvrdi da je transformacija JNA završena prvo u Hrvatskoj a tek kasnije u Bosni i Hercegovini u Victor Meier, *Yugoslavia: A History of Its Demise*, prijevod Sabrina P. Ramet, London: Routledge, 1999, str. 213,
- 71 *Oslobođenje*, 8. novembar 1991, str. 7.
- 72 *Oslobođenje*, 9. novembar 1991, str. 8, i 15. novembar 1991, str. 3.
- 73 “Sarajevo na četničkom nišanu”, *Slobodna Bosna*, 21. novembar 1991, str. 3.
- 74 *Oslobođenje*, 3. decembar 1991, str. 7; 5. decembar 1991, str. 8; i 6. decembar 1991, str. 7.
- 75 *Oslobođenje*, 18. decembar 1991, str. 8, i 28. decembar 1991, str. 8.
- 76 ICTY, Skupština bosanskih Srba, 4. sjednica, 21. decembar 1991, Tužilac protiv Miloševića, IT-02-54, dokazni predmet 538 ID, Engleski ERN: 0093-9663.
- 77 *Oslobođenje*, 5. januar 1992, str. 4.
- 78 Međunarodni sud pravde, Bosna i Hercegovina protiv Savezne Republike Jugoslavije, “Odgovor Bosne i Hercegovine”, 23. april 1998. Aneks 138: Intervju sa Milutinom Kukanjcem, “Moj gost—moja istina”, TV Pale, 12. juli 1994.
- 79 Borisav Jović, *Poslednji dani SFRJ*, 2. izdanje, Kragujevac: Prizma, 1996, str. 420. Prema Jovićevim bilješkama, Milošević je predviđao da će nekoliko jugoslavenskih republika uskoro biti priznate kao nezavisne države, ali su njegovi planovi za Makedoniju bili drugačiji od planova za Bosnu i Hercegovinu. Prema Joviću, Milošević je smatrao da ukoliko Makedonija želi nezavisnost treba sa njom postići dogovor oko povlačenja armije i podjele vojne imovine.
- 80 Ibid.
- 81 Ibid., str. 421.
- 82 Silber i Little, *Yugoslavia*, New York: Penguin, 1997, str. 218.
- 83 James Gow, *Legitimacy and the Military: The Yugoslav Crisis*, London: Pinter, 1992, str. 46–47.
- 84 ICTY, “Informacija o akciji sigurnijeg obezbjeđenja naoružanja i municije TO SR-BiH. ... Republički štab teritorijalne odbrane Predsjedništvu SRBiH”, Sarajevo, 13. septembar 1990. Tužilac protiv Galića, IT-98-29, dokazni predmet P3683, citira se u Donia, “The Siege of Sarajevo,” str. 6, bilješka 44. BCS ERN: 0087-0220–0087-0235.
- 85 Branka Magaš i Ivo Žanić, (urednici), *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, 1991–1995*, Zagreb–Sarajevo: Dani, 1999, str. 378.
- 86 Šefko Hodžić opisuje razvoj Patriotske lige u seriji članaka u januaru 1999. na osnovu intervjuja sa Mehom Karišikom, prvim čovjekom vojnog krila organizacije. *Oslobođenje*, 9. januar, str. 19; 10. januar, str. 14; 11. januar, str. 17; 12. januar, str. 13; 13. januar, str. 21; 14. januar, str. 19; 15. januar, str. 17; 16. januar, str. 20; i 17. januar, str. 15.
- 87 *Oslobođenje*, 10. januar 1999, str. 14.

- 88 Central Intelligence Agency (CIA), *Balkan Battlegrounds: A Military History of the Yugoslav Conflict, 1990–1995* (Washington, DC: CIA, 2002.), 1: 112, i *Oslobođenje*, 9. novembar 1991, str. 8.
- 89 *Oslobođenje*, 12. januar 1999, str. 13.
- 90 Victor Meier, u to vrijeme dopisnik *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, je bio u blizini kada su ispaljeni fatalni hici. Meier, *Yugoslavia*, str. 211. Vidi takođe *Oslobođenje*, 3. mart 1992, str. 12.
- 91 Novinski izvještaji su kasnije otkrili da je navodni počinitelj Ramiz Delalić bio umiješan u raniju pucjavu i silovanje i da je liječen na psihijatrijskoj klinici u Sarajevu. *Oslobođenje*, 6. mart 1992, str. 8.
- 92 Delalić je kasnije osuđen zbog prijatnji upućenih dvojici ljudi, ocu i sinu, u jednom sarajevskom restoranu, i zbog mahanja pištoljem pred gostima restorana 1. marta 1997. U junu 1999. je napao policajca tako što ga je udario autom. Visoki predstavnik Carlos Westendorp je tražio od vlasti u Sarajevu da detaljno istraže ranije nedjela gangstera Delalića. Bosna i Hercegovina, Ured visokog predstavnika, saopštenje za javnost, 17. juni 1999. Nakon što je Delalić odslužio zatvorsku kaznu, vlasti u Sarajevu su otvorile istragu njegovog učešća u ubistvu Gardovića 1992. *Dnevni avaz*, Sarajevo, 7. februar 2002, str. 27.
- 93 Intervju Sinana Alića sa Rajkom Dukićem, Milići, Bosna i Hercegovina, 21. mart 2000. Alić je bio izdavač lista *Front slobode* u Tuzli. Rukopis izvještaja o intervjuu, autorova osobna zbirka.
- 94 Sporazum i uklanjanje barikada je general Milutin Kukanjac opisao u “Moja istina,” *NIN*, 6. januar 2000, str. 58, a izvještaji o tome se nalaze i u *Oslobođenju*, 3. mart 1992, str. 1, i 4. mart 1992, str. 2. Kukanjac se prisjeća da je posjetio dvanaest srpskih i dvije muslimanske barikade; *Oslobođenje* navodi da je posjetio četrnaest srpskih i sedam muslimanskih barikada.
- 95 *Oslobođenje*, 4. mart 1992, str. 2.
- 96 BBC, *The Death of Yugoslavia*, video zapis, dio 4.
- 97 *Oslobođenje*, 7. mart 1992, str. 3, i 10. mart 1992, str. 6.
- 98 *Oslobođenje*, 4. mart 1992, str. 1.
- 99 U vezi skupova *Pokreta Valter* u martu 1992. vidi *Oslobođenje*, 4. mart, str. 5; 7. mart, str. 6; i 9. mart, str. 12.
- 100 “Patrole su odložile određene događaje, što je bilo u interesu Srba,” izjavio je Kukanjac. Međunarodni sud pravde, *Bosna i Hercegovina protiv Savezne Republike Jugoslavije*, “Odgovor Bosne i Hercegovine”, 23. april 1998. Aneks 138: Intervju sa Milutinom Kukanjcem, “Moj gost—moja istina”, TV Pale, 12. juli 1994.
- 101 ICTY, “Zaključci iz procene stanja na prostoru BiH u zoni odgovornosti 2. VO. Mart 1992. godine”, potpisao Milutin Kukanjac, pečat nečitak; Tužilac protiv Galića, IT-98-29, dokazni predmet P3683, citira se u Donia, “The Siege of Sarajevo,” str. 8 bilješka 60, Engleski ERN: 0300-5185–0300-5194, BCS ERN: 0106-5518–0106-5530. Bosanske vlasti su ovaj dokument zaplijenile zajedno sa drugima nakon što

- se Kukanjac sa svojim štabom povukao iz Sarajeva 2. maja. Takođe je objavljen u : Hasan Efendić, *Ko je branio Bosnu*, Sarajevo: Oko, 1998, str. 45–54.
- 102 Milutin Kukanjac, “Moja istina,” str. 57.
- 103 ICTY, Skupština bosanskih Srba, 50. sjednica, 16. april 1995, Tužilac protiv Slobodana Miloševića, IT-02-54, dokazni predmet 538 ID, Engleski ERN: 0096-9865; BCS ERN: 0084-6058.
- 104 ICTY, presretnuta komunikacija telefonom, Karadžić i Milošević, 9. septembar 1991, Tužilac protiv Miloševića, IT-02-54, citira se u “Prosecution’s Second Pretrial Brief,” str. 12, 31. maj 2002. BCS ERN: 0206-6173–0206-6176; Engleski ERN: 0092-2914–0092-2917. Obavještajna služba bosanske vlade je snimila ovaj i hiljade drugih poziva i sačuvala njihove transkripte. Nekoliko komentara u razgovoru odaju da je Karadžić znao da se njegovi telefonski razgovori prate.
- 105 *Oslobođenje*, 26. mart 1992, str. 20.
- 106 Ibid.
- 107 O formiranju srpskog MUP-a, vidi *Oslobođenje*, 1. april 1992, str. 1, i 8. april 1992, str. 4.
- 108 *Oslobođenje*, 8. april 1992, str. 4.
- 109 UN, Konačni izvještaj ekspertne komisije Ujedinjenih naroda koja je ustanovljena u skladu sa rezolucijom Vijeća sigurnosti 780 (1992.), Aneks 6, “Study of the Battle and Siege of Sarajevo,” pt. 1, 6. april 1992, 153–154 (u daljem tekstu, *UN-ova ekspertna komisija*). Demonstracije i borbe 5. i 6. aprila su takođe obrađene u *New York Times*, 6. april 1992, str. 5, i 7. april 1992, str. 3; CIA, *Balkan Battlegrounds*, 1: 152; Silber i Little, *Yugoslavia*, str. 226–230; i (iz osobne perspektive) Lewis MacKenzie, *Peacekeeper: The Road to Sarajevo* (Vancouver, BC: Douglas and McIntyre, 1993.), str. 135–140. Više detalja se može naći u brojnim člancima u *Oslobođenju*, 6-8. april 1992.
- 110 *Oslobođenje*, 8. april 1992, str. 4.
- 111 MacKenzie, *Peacekeeper*, str. 137.
- 112 *UN-ova ekspertna komisija*, str. 153. Autoritativni prikaz ubistava se može naći u Silber i Little, *Yugoslavia*, str. 229 i *NIN*, 2. decembar 1999, str. 60.
- 113 “Prva granata koja je pala na Sarajevo, pala je na GRAS - 6. aprila 1992. godine. Od tada pa do kraja rata, GRAS je bio jedna od glavnih meta agresora.” Irfan Mehičić i Muedeta Hadžiabdić (urednici), *Privreda u opkoljenom Sarajevu*, Sarajevo: Privredna komora regije Sarajevo, 1998, str. 110.
- 114 *UN-ova ekspertna komisija*, 6. april 1992, str. 154.
- 115 Siže onoga što je ispričao jedan promatrač se može naći u: Ed Vulliamy, *Seasons in Hell: Understanding Bosnia’s War*, New York: St. Martin’s Press, 1994, str. 73–74.
- 116 *NIN*, 2. decembar 1999, str. 60.

Poglavlje 9: Smrt i život u opkoljenom Sarajevu

1. Mary Kaldor, "Bosnia-Herzegovina: A Case Study of a New War," glava III u djelu Mary Kaldor, *New and Old Wars: Organized Violence in a Global Era*, Stanford: Stanford University Press, 1999.
2. U pogledu ironije korištenja srednjovjekovnih metoda u modernom ratu vidi Cornelia Sorabji, "A Very Modern War: Terror and Territory in Bosnia-Herzegovina," u djelu koje su uredili Robert A. Hinde i Helen E. Watson, *War: A Cruel Necessity? The Bases of Institutionalized Violence*, London: I. B. Tauris, 1995, str. 81–95.
3. Republika Srpska. *Službeni glasnik Republike Srpske*, "Odluka o strateškim ciljevima srpskog naroda u Bosni i Hercegovina, broj 02-130/92, 12. maja 1992. godine.", 26. novembar 1993, br. 22, str. 866. Odluka je donijeta 12. maja 1992. ali je u *Službenom glasniku* objavljena tek 26. novembra 1993.
4. ICTY, Skupština bosanskih Srba, 42. sjednica, 18. juli 1994, Karadžić, Tužilac protiv Miloševića, IT-02-54, dokazni predmet 538 ID, BCS ERN: 0215-2880 – 0215-2881.
5. *Oslobođenje*, 17. april 1992, str. 8, u izvještaju o Dnevniku, RTV Sarajevo.
6. ICTY, Skupština bosanskih Srba, 16. sjednica, 12. maj 1992, Karadžić, Tužilac protiv Miloševića, IT-02-54, dokazni predmet 538 ID, engleski ERN: 0091-3514.
7. "Sarajevo Siege Deepens, Defying Efforts at Peace," *New York Times*, 27. septembar 1992, str. 8.
8. ICTY, presretnuta komunikacija telefonom, Karadžić i Milošević, 9. septembar 1991, Tužilac protiv Miloševića, IT-02-54, dokazni predmet P613, tabulator 48 (BCS) i 48A (engleski prijevod), BCS ERN 0206-6173 – 0206-6176; engleski ERN 0092-2914 – 0092-2917.
9. *Oslobođenje* izvještava o ovom događaju u izvještajima vlastitih dopisnika i beogradske novinske agencije Tanjug, 10. septembar 1991, str. 1, 3.
10. ICTY, presretnuta komunikacija telefonom, 9. septembar 1991. Karadžić i Koljević, Tužilac protiv Miloševića, IT-02-29, dokazni predmet P613/50 (BCS) i P613/50A (engleski prijevod), BCS ERN 0211-6618-0211-6621; engleski ERN 0302-7828 – 0302-7831.
11. ICTY, presretnuta komunikacija telefonom, 9. septembar 1991, dva neidentificirana muška glasa, za koje se po sadržaju može zaključiti da su to bili Karadžić i Milan Babić, Tužilac protiv Miloševića, IT-02-54, dokazni predmeti P613/46 (BCS) i P613/46A (engleski), BCS ERN 0219-4704 – 0219-4707; engleski ERN 0092-3197.
12. ICTY, Skupština bosanskih Srba, 40. sjednica, 1-11. maj 1994, Karadžić, Tužilac protiv Miloševića, IT-02-54, dokazni predmet 538 ID, BCS ERN: 0215-2545.
13. Međunarodni sud pravde, *Bosna i Hercegovina protiv Savezne Republike Jugoslavije*, Zapisnik izjave Đorđa Đukića, Aneks 140 "Odgovori Bosne i Hercegovine", 23. april 1998.
14. ICTY, Skupština bosanskih Srba, 8. sjednica, 25. februar 1992, Milutin Najdanović,

- Tužilac protiv Miloševića, IT-02-54, dokazni predmet 538 ID, engleski ERN: 0084-0454.
- 15 ICTY, Skupština bosanskih Srba, 34. sjednica, 9. septembar 1993, Đorđe Đukić, Tužilac protiv Miloševića, IT-02-54, dokazni predmet 538 ID, BCS ERN: 0215-0636.
 - 16 ICTY, Skupština bosanskih Srba, 39. sjednica, 24-25. mart 1994, Miroslav Toholj, Tužilac protiv Miloševića, IT-02-54, dokazni predmet 538 ID, BCS ERN: 0215-2332.
 - 17 Slijedeća djela se bave vojnom historijom opsade: Zijad Rujanac, *Opsjednuti grad Sarajevo*, Sarajevo: Bosanski kulturni centar, 2003; i Nedžad Ajnadžić, *Obrana Sarajeva*, Sarajevo: Sedam, 2002. Objavljeni dnevni iz prvih dana opsade uključuju Ahmed Džubo, *Zapisi za pamćenje: Ratni dani u Sarajevu i Republici Bosni i Hercegovini, april 1992 – april 1993.*, Sarajevo: Glavni odbor SUBNOR-a BiH, 2002; i Nusret Sehić, *Dnevni zapisi o životu pod četničkom opsadom tokom 1992. i 1993. god.*, 2 toma, Sarajevo: Rabic, 2003; i Zlata Filipović, *Zlata's Diary: A Child's Life in Sarajevo*, (prijevod: Christina Pribichevich-Zorić), New York: Viking, 1994. Miroslav Prstojević, *The Wounded City*, (prijevod: Dževahira Arslanagić i Gordana Kisić), Ljubljana: DAG Grafika, 1994, kombinira fotografije i svjedočenja da bi se prenijela priča o prve tri godine opsade.
 - 18 Snage teritorijalne odbrane su padale pod vodstvo one grupe koja je bila dominantna na datoj teritoriji. Srpska teritorijalna odbrana Ilidža je organizirana 5. aprila 1992. Njeno vodstvo se žalilo da *Zelene beretke* pucaju na srpske civile u Dobrinji i na drugim mjestima. Predstavnici SDA i SDS su se složili da se svakodnevno sastaju da bi posredovali u razrješenju. *Oslobođenje*, 16. april 1992, str. 3.
 - 19 Kerim Lučarević, *The Battle for Sarajevo: Sentenced to Victory*, Sarajevo: FZV, 2000, str. 53.
 - 20 Chuck Sudetic, "Serbian Militias Overrun a Town; New Concern on U. S. Aid Flights," *New York Times*, 18. april 1992, str. A3, citira se u *UN Commission of Experts*, 17. april 1992, str. 161.
 - 21 Lučarević, *The Battle for Sarajevo*, str. 53.
 - 22 "Lokalna baza većine vojnih formacija je značila da iako su vojske primarno organizirale nacionalne stranke, neki vojnici su bili druge nacionalnosti, poput hiljada bosanskih Muslimana koji su se borili u HVO, ili bosanskih Hrvata i Srba koji su se borili u bosanskoj armiji." Susan Woodward, *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War*. Washington: Brookings Institution, 1995, str. 254.
 - 23 Kolektivno Predsjedništvo BiH (u odsustvu dva srpska člana koji su dali ostavke 6. aprila) je naredilo da sve jedinice teritorijalne odbrane stanu pod jedinstvenu komandu 15. aprila. U noći između 14. i 15. aprila na snagu je stupio novi simbol za sve pripadnike teritorijalne odbrane (grb srednjovjekovne bosanske države) i zatraženo je da ga prihvate sve jedinice. *Oslobođenje*, 16. april 1992, str. 1.
 - 24 Od 1993. godine 15. april se slavi kao "dan armije", ali 1992. godine termin "armija" je imao negativnu konotaciju za mnoge Bosance i Hercegovce kao drugi izraz za JNA.

- ARBiH je formalno stvorena tek u avgustu 1992.
- 25 “UN izjavljuje da je na Švedane pucano sve dok šef policije na Ilidži nije izašao i apelovao na strijelce da obustave vatru. ... Dok je padao mrak, srpske snage na brdima su otvorile intenzivnu artiljerijsku, minobacačku i mitraljesku vatru na centralne dijelove grada.” *UN Commission of Experts*, 22. april 1992, str. 165.
 - 26 *UN Commission of Experts*, 25. april 1992, str. 168.
 - 27 Kukanjac, “Moja istina,” *NIN*, 6. januar 2000, str. 58.
 - 28 *Oslobođenje*, 28. april 1992, str. 1.
 - 29 Jović, *Poslednji dani SFRJ*, zapis od 30. aprila 1992, str. 448. Učesnici su bili Branko Kostić (predsjednik saveznog Predsjedništva), Slobodan Milošević, Momir Bulatović (predsjednik Crne Gore), general Milan Panić (načelnik Generalštaba JNA), Radovan Karadžić, Momčilo Krajišnik, Nikola Koljević, i Jović. Zanimljivo je da Kukanjac nije prisustvovao ovom sastanku.
 - 30 Rujanac, *Opsjednuti grad*, str. 239–249.
 - 31 Zagovornici ovog objašnjenja navode da je član Predsjedništva Fikret Abdić, za koga se vjerovalo da je naklonjeniji bosanskim Srbima od Izetbegovića, stigao u Sarajevo 2. maja, nakon što je prošao brojne kontrolne punktove i prepreke na svom putu od Velike Kladaše i da je možda bio spreman preuzeti vlast ukoliko bi pala Izetbegovićeva vlada. Ovo tumačenje se može naći u Silber i Little, *Yugoslavia*, str. 237–238.
 - 32 *Ibid.*, str. 232–233; *Oslobođenje*, 3. maj 1992, str. 3; i CIA, *Balkan Battlegrounds*, 1: 152.
 - 33 Silber i Little, *Yugoslavia*, str. 234. Autori napadače nazivaju “Karadžićevim snagama” navodeći da JNA “još nije djelovala posve na strani Srba”.
 - 34 ICTY, Skupština bosanskih Srba, 52. sjednica, 6. avgust 1995, Karadžić, Tužilac protiv Miloševića, IT-02-54, dokazni predmet 538 ID, BCS ERN: 0215-4230. “Predali smo veliku teritoriju. Jeste pomogla dosta JNA, negdje je i odmogla JNA. U Sarajevu nije htjela da uradi ono što smo mi tražili. Nije htjela da nam daje četu tenkovsku da mi uradimo što smo tražili. Rat bi bio završen da je uradila.”
 - 35 BBC, *The Death of Yugoslavia*.
 - 36 Lučarević, *The Battle for Sarajevo*, str. 77–79.
 - 37 Silber i Little daju najsveobuhvatniji opis Izetbegovićevog kidnapovanja i konačne razmjene, zasnovan na intervjuima sa vodećim učesnicima, u *Yugoslavia*, str. 232–242, i na snimcima i intervjuima na video zapisu BBC-a, Brian Lapping Associates (producenti), *The Death of Yugoslavia*. Zlatko Lagumdžija, koji je sa Izetbegovićem stigao iz Rima je svoje opservacije iznio u *Oslobođenju*, 6. maj 1992, str. 2.
 - 38 Lučarević, *The Battle for Sarajevo*, str. 82.
 - 39 *Oslobođenje*, 9. maj 1992, citira *Tanjug*, 8. maj 1992.
 - 40 Međunarodni sud pravde, Bosna i Hercegovina protiv Savezne Republike Jugoslavije, “Odgovor Bosne i Hercegovine”, 23. april 1998. Aneks 138, intervju “Moj gost—moja istina”, TV Pale, 12. juli 1994.

- 41 “Došli su gospodo oficiri koje smo mi tražili, ja sam tražio Mladića.” Skupština bosanskih Srba, 50. sjednica, 16. april 1995, Karadžić. BCS ERN: 0084-6059.
- 42 James Gow, *The Serbian Project and its Adversaries: A Strategy of War Crimes*, Montreal: McGill-Queen's University Press, 2003, str. 77.
- 43 CIA, *Balkan Battlegrounds*, 1: 153.
- 44 “Dodatni izvještaj generalnog sekretara u skladu sa Rezolucijom Vijeća sigurnosti 749 (1992.) (S/23900, 12. maj 1992.)”, u djelu koje su uredili Bethlehem i Weller, *The “Yugoslav” Crisis*, 1: 509.
- 45 Ibid.
- 46 “Izvještaj generalnog sekretara u skladu sa stavom 4 Rezolucije Vijeća sigurnosti 752 (1992.) (S/24049, 30. maj 1992.)”, u Bethlehem i Weller (ur.), *The “Yugoslav” Crisis*, 1: 517.
- 47 Lučarević, *The Battle for Sarajevo*, str. 130–135; Murat Kahrović, *Kako smo branili Sarajevo: Prva sandžakačka brigada*, Sarajevo: Udruženje građana Bošnjaka porijeklom iz Sandžaka, 2001, str. 93–100; i Rujanac, *Opsjednuti grad Sarajevo*, str. 256–261.
- 48 “Izvještaj generalnog sekretara u skladu sa stavom 4 Rezolucije Vijeća sigurnosti 752 (1992.) (S/24049, 30. maj 1992.)”, u Bethlehem i Weller (ur.), *The “Yugoslav” Crisis*, 1: 517.
- 49 Lučarević, *The Battle for Sarajevo*, str. 128–129.
- 50 *UN Commission of Experts*, 6–9. juni 1992, str. 202–204.
- 51 Stavovi 2–4, “Rezolucija Vijeća sigurnosti 743 (1992.) (S/RES/743, 21. februar 1992.)”, u Bethlehem i Weller (ur.), *The “Yugoslav” Crisis*, 1: 8. Ovlašćujući UNPROFOR, Vijeće sigurnosti je ispunilo preporuke koje sadrži “UN-ov plan očuvanja mira sadržan u izvještaju generalnog sekretara od 11. decembra 1991. (S/23280), aneks III”.
- 52 Oficiri UN-a su se smjestili u novoizgrađeni Dom penzionera, zdanje čiji je arhitektonski dizajn osvojio nagradu, a koje se nalazilo odmah pored zgrade *Oslobođenja*. Penzioneri kojima je objekat bio namijenjen nikada nisu stupili u njega jer je uništen granatiranjem tokom rata.
- 53 Brendan Simms daje argumente za saučesništvo nekih britanskih komandanata i trupa u UNPROFOR-u u knjizi *Unfinest Hour: Britain and the Destruction of Bosnia*, New York: Penguin Books, 2002, str. 173–222. Između ostalog, Simms navodi slučaj “Kapetana po imenu Mike Stanley, ili Miloš Stanković, britanskog oficira za vezu srpskog porijekla ... [koji] je kasnije uhapšen, a zatim i oslobođen, pod optužbom da je špijunirao za bosanske Srbe”, str. 173.
- 54 Stav 5, “Rezolucija Vijeća sigurnosti 749” (1992.) (S/RES/749, 7. april 1992.), u Bethlehem i Weller (ur.), *The “Yugoslav” Crisis*, 1: 6.
- 55 “Dodatni izvještaj generalnog sekretara u skladu sa Rezolucijom Vijeća sigurnosti 749 (1992.) (S/23900, 12. maj 1992.)”, u Bethlehem i Weller (ur.), *The “Yugoslav” Crisis*, 1: 509.

- 56 “Rezolucija Vijeća sigurnosti 752 (1992.) (S/RES/752, 15. maj 1992.)”, u Bethlehem i Weller (ur.), *The “Yugoslav” Crisis*, 1: 7.
- 57 “Izveštaj generalnog sekretara u skladu sa Rezolucijom Vijeća sigurnosti 752 (1992.) (S/24000, 26. maj 1992.)”, u Bethlehem i Weller (ur.), *The “Yugoslav” Crisis*, 1: 516.
- 58 “Rezolucija Vijeća sigurnosti 752 (1992.) (S/RES/752, 15. maj 1992.)”, u Bethlehem i Weller (ur.), *The “Yugoslav” Crisis*, 1: 8.
- 59 “Sporazum od 5. juna 1992. o ponovnom otvaranju sarajevskog aerodroma u humanitarne svrhe”. Aneks “Izveštaja generalnog sekretara u skladu sa Rezolucijom Vijeća sigurnosti 757 (1992.) (S/24075, 6. juni 1992.)”, u Bethlehem i Weller (ur.), *The “Yugoslav” Crisis*, 1: 520.
- 60 *UN Commission of Experts*, str. 222.
- 61 Rezolucije 761 od 29. juna 1992. (1: 13), 764 od 13. jula 1992. (1: 14–15), i Rezolucija 770 od 13. avgusta 1992. (1: 17–18), u *The “Yugoslav” Crisis*.
- 62 “Izjava predsjedavajućeg Vijeća sigurnosti, 24. juli 1992. (S/24346, 24. juli 1992.)”, u *The “Yugoslav” Crisis*, 1: 15.
- 63 “Rezolucija Vijeća sigurnosti 769 (1992.) (S/RES/769, 7. avgust 1992.)”, u *The “Yugoslav” Crisis*, 1: 17.
- 64 “Rezolucija Vijeća sigurnosti 770 (1992.) (S/RES/770, 13. avgust 1992.)”, u *The “Yugoslav Crisis”*, 1: 17–18.
- 65 UN, Komisija za ljudska prava, Ekonomsko-socijalno vijeće. “Izveštaj o stanju ljudskih prava na teritoriji bivše Jugoslavije koji podnosi gosp. Tadeusz Mazowiecki, specijalni izvijestilac Komisije za ljudska prava, u skladu sa stavom 14 Rezolucije Komisije 1922/S 1/1 od 14. avgusta 1992.”, 28. avgust 1992, New York: Ekonomsko-socijalno vijeće UN-a, 1992.
- 66 Scott Anderson, *The Man Who Tried to Save the World: The Dangerous Life and Mysterious Disappearance of Fred Cuny*, New York: Doubleday, 1999., str. 132–145.
- 67 *UN Commission of Experts*, 22. i 24. juli 1992, str. 243, 245.
- 68 *UN Commission of Experts*, 29. avgust 1991, str. 289.
- 69 Tom Gjelton, *Sarajevo Daily: A City and Its Newspaper Under Siege*, New York: Harper Collins, 1995, str. 119.
- 70 Materijal koji je oficir UN-a dao autoru, juli 1994.
- 71 Lična opservacija autora.
- 72 Papa je posjetio Zagreb, ali je otkazao posjetu Sarajevu.
- 73 Lična komunikacija sa nekoliko gradonačelnika koji su prisustvovali, januar 1995.
- 74 “U trenucima pred smrt gradio je protivsnajperski zaklon od praznih kontejnera ispred Holiday Inn-a, na mjestu gdje je ubijanje svakidašnja stvar.” Roger Cohen, “A U.N. Peacekeeper Dies; Bosnia’s Pain Does Not”, *New York Times*, 17. april 1995, str. A3.
- 75 Cohen, *Hearts Grown Brutal*, str. 228–230.

- 76 ICTY, Skupština bosanskih Srba, 16. sjednica, 12. maj 1992, Trifko Radić (Ilijaš), Tužilac protiv Miloševića, IT-02-54, dokazni predmet 538 ID, engleski ERN: 0091-3520-0091-3521; BCS ERN: 0084-7728.
- 77 Ibid., Karadžić, engleski ERN: 0091-3513; BCS ERN: 0084-7722.
- 78 Vodeći srpski nacionalisti u Bosni su nastavljali poricati opsadu još dugo nakon završetka rata. Na suđenju optuženim bosanskim Srbima u Hagu, Nenad Kecmanović, čiji je vlastiti stan u Sarajevu pogođen iz artiljerije u proljeće 1992. je opsadu okarakterizirao kao “obruč, koji su držali Srbi ne dozvoljavajući Muslimanima da preko njihovih kućnih pragova realizuju unitarnu BiH”. On je za odsustvo komunalnih usluga krivio Izetbegovića, izjavivši da je on “civilno stanovništvo držao u Sarajevu bez svjetla i vode, bez grijanja i dovoljno hrane, sa obrazloženjem ‘grad bez civila postao bi svojevrсно vojno utvrđenje i legitimna vojna meta srpskih agresora’”. ICTY, Tužilac protiv Miroslava Kvočke i ostalih, IT-98-30/1, „Nalaz i mišljenje dr. Nenada Kecmanovića”, citira se u “Submission of Expert Statement of Dr. Robert J. Donia,” 30. mart 2001, prihvaćeno kao dokaz optužbe 3/266.
- 79 ICTY, Skupština bosanskih Srba, 16. sjednica, 12. maj 1992, Mladić, Tužilac protiv Miloševića, IT-02-54, dokazni predmet 538 ID, engleski ERN: 00913544; BCS ERN: .
- 80 *UN Commission of Experts*, 26. decembar 1992, str. 406, citira *New York Times*.
- 81 CIA, *Balkan Battlegrounds*, 1: 307.
- 82 *UN Commission of Experts*, 12. oktobar 1992, str. 343.
- 83 CIA, *Balkan Battlegrounds*, 1: 307.
- 84 ICTY, svjedok po imenu Herbert Okun, Tužilac protiv Miloševića, IT-02-54, 26. februar 2003, str. 16,963.
- 85 Ponašanje *Oslobođenja* u vezi dugog intervjua sa Mehom Karišikom, prvim čovjekom vojnog krila Patriotske lige, ilustruje promjene u pristupu. Na osnovu tog intervjua, list je počeo objavljivati seriju članaka u aprilu 1993. godine, otkrivajući kompletnu priču o formiranju muslimanske paravojne grupe (*Oslobođenje*, 11. april, str. 5; 12. april, str. 5; 13. april, str. 5; 14. april, str. 5; i 15. april, str. 5). Nakon objavljivanja nekoliko članaka, kasnije je izjavio Karišik, potpredsjednik bosanske Vlade Rusmir Mahmutćehajić mu je rekao da prestane sa objavljivanjem priče jer “nije pravo vrijeme. Rat još traje, a mnoga imena su pomenuta”. Veća otvorenost u periodu poslije rata se odražava u činjenici da je *Oslobođenje* odlučilo objaviti kompletnu seriju članaka, uključujući i priču o pritisku da se prekine objavljivanje serije 1993. *Oslobođenje*, 9. januar 1999, str. 15.
- 86 Ajnadžić, *Obrana Sarajeva*.
- 87 Lučarević, *The Battle for Sarajevo*, str. 184.
- 88 Promatrač UN-a je o ofanzivi VRS u februaru 1993. zabilježio slijedeće: “Rečeno je da je bosanskohercegovačka odbrana Stupa i Azića komplicirana zbog ogromnog dispariteta u vatrenoj moći između snaga BiH i Srba. Koristeći skladišta bivše JNA Srbi su koristili tenkove i teške mitraljeze u borbi. Iako su srpske linije bile u dometu

- vladine artiljerije na obližnjem Igmanu, snage BiH su imale samo nekoliko tenkova i malo municije. Izvještaji govore da je njihova odbrana ovisila uglavnom od boraca naoružanih lakim oružjem i protivoklopnim bombama domaće izrade.” *UN Commission of Experts*, 17. februar 1993, str. 450.
- 89 Vidi, na primjer, *UN Commission of Experts*, 5. decembar 1992, str. 387.
- 90 Razgovor autora sa Ahmedom Hadžirovićem, oktobar 2001.
- 91 Lučarević, *The Battle for Sarajevo*, str. 201–205.
- 92 Ibid., str. 185–203.
- 93 Govoreći o ofanzivi na Ilidži u avgustu 1992. godine, general ARBiH Jovan Divjak je rekao da su njegove snage “odlučile nastaviti sa ofanzivom koja ih je skupo koštala da bi probili srpske linije oko grada”. *UN Commission of Experts*, str. 288.
- 94 CIA, *Balkan Battlegrounds*, 1: 153–4, i 2: Map H: “Sarajevo: The Bosnian Army Attempts to Capture Four Key Hilltops, 8 juni 1992.”
- 95 Lučarević, *The Battle for Sarajevo*, str. 67–71, 105–107, 117–119, 139–143.
- 96 CIA, *Balkan Battlegrounds*, 1: 154, i UN Commission of Experts, str. 395.
- 97 ICTY, Skupština bosanskih Srba, 54. sjednica, 15–16. oktobar 1995, Karadžić, Tužilac protiv Miloševića, IT-02-54, dokazni predmet 538 ID, BCS ERN: 0215-4562.
- 98 Lučarević, provides a participant’s account of the battle for Dobrinja in *The Battle for Sarajevo*, str. 144–174. Vidi također *UN Commission of Experts*, 17–19. juni 1992, str. 209–211.
- 99 ICTY, Skupština bosanskih Srba, 17. sjednica, 24–26. juli 1992, Nedeljko Prstojević (Ilidža), Tužilac protiv Miloševića, IT-02-54, dokazni predmet 538 ID, BCS ERN: 0214-9561.
- 100 Orijentalni institut je zajedno sa svojom značajnom zbirkom dokumenata o svim bosanskim vjerskim zajednicama i nacionalnostima potpuno uništen 17. maja 1992. *Orijentalni institut u Sarajevu 1950–2000*. Sarajevo: Orijentalni institut, 2000, str. 12, 17.
- 101 Tatjana Praštalo, “Death of a Library,” *Logos*, 8, 2 (1997.), str. 96–9, i *UN Commission of Experts*, str. 282–284.
- 102 *UN Commission of Experts*, str. 282–283.
- 103 ICTY, Skupština bosanskih Srba, 16. sjednica, 12. maj 1992, Dragan Kalinić, Tužilac protiv Miloševića, IT-02-54, dokazni predmet 538 ID, engleski ERN: 0091-3524; BCS ERN: 0084-7731.
- 104 *Oslobođenje*, 28. maj 1992, str. 1; i 29. maj 1992, str. 1; *UN Commission of Experts*, 27. maj 1992, str. 192–193.
- 105 *UN Commission of Experts*, 27–9. maj 1992, str. 192–195.
- 106 Živopisan prikaz utjecaja koji je neselektivna snajperska vatra imala na smrt i život Sarajlija se može naći u: Peter Maass, *Love They Neighbor: A Story of War*, New York: Alfred A. Knopf, 1996, str. 144–148.
- 107 Kahrović, *Kako smo branili Sarajevo*, str. 310.

- 108 Prije rata je objavio knjigu: Boris Nilević, *Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1990.
- 109 Boris Nilević, lična komunikacija sa autorom, Sarajevo, juli 1994.
- 110 David Rieff, *Slaughterhouse: Bosnia and the Failure of the West*, New York: Simon and Schuster, 1995, str. 132–137.
- 111 Ivana Maček prezentira analizu potrebe Sarajlija da očuvaju i redefiniiraju normalan život pod opsadom, na osnovu antropološkog istraživanja koje je provedeno tokom opsade u *War Within Us: Everyday Life in Sarajevo under Siege*, Uppsala Studies in Cultural Anthropology 29, Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2000, str. 22–27.
- 112 David M. Berman, *The Heroes of Treća Gimnazija: A War School in Sarajevo, 1992–1995*, Lanham, MD: Rowman and Littlefield, 2001.
- 113 Nezirović (ur.), *Sefarad* 92.
- 114 “Predgovor” u Juzbašić (ur.), *Prilozi historiji Sarajeva*, str. 9–10
- 115 Suada Kapić (ur.), *Life*, Sarajevo: FAMA, 1995.
- 116 Maja Razović i Aleksandra Wagner (ur.), *Sarajevo Survival Guide*, Sarajevo: FAMA, n.d.
- 117 Razgovor autora sa Harisom Alagićem, 1. novembar 2000.
- 118 Za objašnjenje onoga što on naziva “sarajevski osjećaj – aura sofisticiranog glavnog grada pod opsadom”, vidi Vulliamy, *Seasons in Hell*, str. 76–84.
- 119 Kapić, (ur.), *Life*, Sarajevo, str. 82.
- 120 Razgovor autora sa Rajkom Živkovićem, 9. oktobar 1999.
- 121 Razgovor autora sa Kreševljakovićem i Zlatarom, 12. oktobar 2000.
- 122 Citira se u Mirko Pejanović, *Through Bosnian Eyes: The Political Memoir of a Bosnian Serb*, prijevod: Marina Bowder, West Lafayette, IN: Purdue University Press, 2004, str. 130.
- 123 Pejanović, *Through Bosnian Eyes*, str. 132.
- 124 Ibid., str. 133.
- 125 ICTY, svjedok DP1, Tužilac protiv Stanislava Galića, IT-98-29, “Sarajevo,” 9. oktobar 2002, str. 13,443.
- 126 Pejanović, *Through Bosnian Eyes*, str. 134.
- 127 *Dani*, 5. juni 2005, str. 20–23; *Oslobođenje*, 21. maj 2005, str. 4–5; i “Preliminarni spiskovi imena Srba ubijenih i nestalih u Sarajevu u periodu od 1992. do 1995. godine”, <http://www.mup.vladars.net>, internet stranici pristupljeno 20. juna 2005.
- 128 ICTY, Skupština bosanskih Srba, 34. sjednica, 27. avgust 1993, Karadžić, Tužilac protiv Miloševića, IT-02-54, dokazni predmet 538 ID, BCS ERN: 0215-0570--0215-0571.
- 129 “*Zaključci*. 7. oktobar 1993, Pale, 02-1166/93, Republika Srpska.” Kucano ćirilicom. Kopija dokumenta u posjedu autora.

- 130 ICTY, Skupština bosanskih Srba, 36. sjednica, 30–31. decembar 1993, Karadžić, Tužilac protiv Miloševića, IT-02-54, dokazni predmet 538 ID, BCS ERN: 0215-1327-0215-1328.
- 131 ICTY, Skupština bosanskih Srba, 51. sjednica, 14–15. juni 1995, Zapisnik, Tužilac protiv Miloševića, IT-02-54, dokazni predmet 538 ID, BCS ERN: 0215-3923.
- 132 ICTY, Skupština bosanskih Srba, 32. sjednica, 19–20. maj 1993, Trifko Radić, Tužilac protiv Miloševića, IT-02-54, dokazni predmet 538 ID, BCS ERN: 0215-0295.
- 133 Ajnadžić pruža detalje o izgradnji tunela, njegovim dimenzijama, osobama i robi koja se njime transportirala u *Obrana Sarajeva*, str. 257–263.
- 134 Richard Holbrooke, *To End a War*, New York: Random House, 1998, str. vii.
- 135 *Oslobođenje*, 6. februar 1994, str. 1; i *UN Commission of Experts*, 5. februar 1994, str. 781.
- 136 Elizabeth Neuffer, *The Key to My Neighbor's House: Seeking Justice in Bosnia and Rwanda*, New York: Picador, 2001, str. 62.
- 137 *UN Commission of Experts*, 5. i 6. februar 1994, str. 782–784.
- 138 *UN Commission of Experts*, 8. februar 1994, str. 790, citira “Karadžić Says Sarajevo Massacre Was A Fraud,” *Reuters*, 8. februar 1994.
- 139 ICTY, Skupština bosanskih Srba, 39. sjednica, 24. mart 1994, Karadžić, Tužilac protiv Miloševića, IT-02-54, dokazni predmet 538 ID, BCS ERN: 0215-2273.
- 140 “Okvirni sporazum za Federaciju”, br. I.1–13a, u Snežana Trifunovska (ur.), *Former Yugoslavia through Documents: From its dissolution to the peace settlement*, The Hague: Martinus Nijhoff, 1999., str. 83–89; i Burg i Shoup, *The War in Bosnia-Herzegovina*, str. 294–298.
- 141 Snage UNPROFOR-a i VRS su 7. aprila razmijenile artiljerijsku vatru nakon što je VRS granatirala prelaz preko Igmana koji je pod kontrolom vlade. *Fort Worth Star Telegram*, 8. april 1995, str. A23.
- 142 *New York Times*, 5. april 1995, str. A3.
- 143 *New York Times*, 19. april 1995, str. A9.
- 144 U pogledu rastuće spremnosti Britanaca, Francuza i Amerikanaca da upotrijebe robusnije vojne mjere vidi Burg i Shoup, *The War in Bosnia-Herzegovina*, str. 326, 337–348.
- 145 “Seesaw Week for U.S. Tactics in Balkans as Hostage Crisis Deepens,” *New York Times*, 5. juni 1995, str. A6.
- 146 Burg i Shoup, *The War in Bosnia-Herzegovina*, str. 341.
- 147 CIA, *Balkan Battlegrounds*, 1: 297, i Roger Cohen, “Rebel Serbs Shell Croatian Capital,” *New York Times*, 3. maj 1995, str. A6.
- 148 CIA, *Balkan Battlegrounds*, 1: 309-316.
- 149 *Ibid.*, 1: 374–375.
- 150 Bosna i Hercegovina, Ured visokog predstavnika (OHR), *Bosnia and Herzegovina: Basic Texts*, Sarajevo: n.d., n.str.

- 151 CIA, *Balkan Battlegrounds*, 1: 381–382.
- 152 Mirko Petrinić i Milenko Pajić (ur.), *Raniji gradonačelnici za Sarajevo: 1992–1996*, Sarajevo: Klub ranijih gradonačelnika Sarajeva, 1997, str. 65, citira bilten Ministarstva zdravlja od 1. januara 1996.
- 153 ICTY, svjedok Ewa Tabeau, Tužilac protiv Stanislava Galića, IT-98-29, 22. juli 2002, str. 12.057-12,135.

Poglavlje 10: Sarajevo u mračnoj sjenci rata

1. Obručić poznatu izjavu Karla von Clausewitzja da je “rat nastavak politike drugim sredstvima”, jedan promatrač je primijetio da je u Bosni i Hercegovini “mir nastavak rata bez upotrebe vojnih sredstava”. Major Arjen Zwaanswijk, Kraljevska nizozemska vojska, osobna komunikacija s autorom, juni 2003.
- 2 “Rebuilding a Multi-ethnic Sarajevo: The Need for Minority Returns,” Međunarodna krizna grupa, Izvještaj br. 30, 3. februar 1998, str. 2. <http://crisisweb.org/home/index.cfm?id=1577&d=1>, (pristupljeno 15. marta 2005).
- 3 “Opći okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini”, Aneks IV, član 1, stav 5, u Trifunovska (ur.), *Former Yugoslavia through Documents*, br. II–2, str. 441.
- 4 Ibid., Aneks 1A, članovi 1 i 6, str. 443–446 i 449–451. IFOR je preimenovan u snage za stabilizaciju (SFOR) kada mu je obnovljen mandat u ljeto 1997.
- 5 Ibid., Aneks 1A, član 4, stav 5, podstav (b), str. 449.
- 6 Na primjer, ICTY, Skupština bosanskih Srba, 56. sjednica, 17. decembar 1995, Ljubo Bosiljčić (Iliđa). BCS ERN: 0215-4778; Miroslav Vještica (Bosanska Krupa), BCS ERN: 0215-4781; i Vojislav Maksimović (Sarajevo), BCS ERN: 0215-4784. Tužilac protiv Miloševića, IT-02-54, dokazni predmet 538 ID.
- 7 Ibid., Zapisnik. BCS ERN: 0215-4750.
- 8 Ibid., Grujo Lalović. BCS ERN: 0215-4790.
- 9 Ibid., Krajišnik. BCS ERN: 0215-4843.
- 10 Ibid.
- 11 Ibid., Zapisnik. BCS ERN: 0215-4751.
- 12 *RFE/RL Newsline*, 29. februar 1996, <http://www.rferl.org/newsline/1996/02/4-see/see-290296.asp>
- 13 Novinska agencija TWRA, Sarajevo, 29. februar 1996, citira se u *Open Media Research Institute Daily Digest* (Prag), 2. dio, 29. februar 1996.
- 14 Bosnia Action Coalition, “This Week in Bosnia-Herzegovina,” 29. februar 1996. <http://world.std.com/~slm/twib0229.html>
- 15 *Open Media Research Institute Daily Digest*, 2. dio, 18. mart 1996.
- 16 *RFE/RL Newsline*, 1. mart 1996. <http://www.rferl.org/newsline/1996/03/4-SEE/see-010396.asp>

- 17 Ibid., 22. novembar 1996, citira *Bilten Helsinskog komiteta za ljudska prava u Bosni i Hercegovini*.
- 18 *Open Media Research Institute Daily Digest*, 2. dio, 18. mart 1996, citira Reuters. Takođe novinska agencija TWRA, Sarajevo, 18. mart 1996, e-mail distribucija.
- 19 Novinska agencija TWRA, Sarajevo, 19. mart 1996, e-mail distribucija.
- 20 *Oslobođenje*, 8. mart 1999, str. 8.
- 21 Nevenko Herceg i Zoran Tomić, *Izbori u Bosni i Hercegovini*, Zapadni Mostar: Sveučilište u Mostaru, Centar za studije novinarstva, 1998, str. 173–174.
- 22 *Dnevni avaz*, 5. septembar 1997, str. 6.
- 23 *Oslobođenje*, 24. februar 1998, str. 9.
- 24 *Wall Street Journal*, 16. juni 1999, str. 1
- 25 <http://www.ohr.int/ohr-dept/econ/bulldozer-initiative/index.asp>, (pristupljeno 15. marta 2005).
- 26 Adil Zulfikarpašić, *The Bosniak*, London: Hurst, 1998. Porodična historija i porijeklo Zulfikarpašića se iznose kroz dijalog sa Milovanom Đilasom i Nadeždom Gaće.
- 27 Bosna i Hercegovina, *Službeni glasnik Bosne i Hercegovine*, “Ustavni sud, Djelimična odluka”, 1. juli 2000, u br. 23 (14. septembar 2000.), str. 482, 486. U sudskoj odluci se citiraju procjene Međunarodne krizne grupe.
- 28 “Rebuilding a Multi-ethnic Sarajevo,” str. 3. Ove brojke predstavljaju procjenu. Kako u prvoj deceniji poslije rata nije proveden popis stanovništva, brojke su samo približne. U granicama sarajevskog kantona je 1.277 kvadratnih kilometara manje od površine predratnog grada.
- 29 Razgovor autora sa Alexandrom Stiglmyer, Sarajevo, 19. mart 1999.
- 30 “Minority Returns 2003,” UNHCR. <http://www.unhcr.ba/return/T5-min12.pdf>, (pristupljeno 15. marta 2005).
- 31 “Konferencija o povratku u Sarajevo: Sarajevska deklaracija”, saopštenje za medije, Bosna i Hercegovina, Ured Visokog predstavnika (OHR), Sarajevo, 3. februar 1998.
- 32 U vezi reforme obrazovanja i udžbenika koja je inicirana u sklopu Sarajevske deklaracije vidi Robert J. Donia, “The Quest for Tolerance in Sarajevo’s Textbooks,” *Human Rights Review*, 1, 2 (januar – mart 2000.), str. 38–55.
- 33 *Dnevni avaz*, 4. februar 1998, str. 10.
- 34 *Oslobođenje*, 24. februar 1998, str. 8.
- 35 *Oslobođenje*, 25. februar 1998, str. 14.
- 36 UNHCR, “Minority Returns from January 1, 1996, to March 31, 2005, in Bosnia and Herzegovina”, Sarajevo: UNHCR, 2005.

BIBLIOGRAFIJA

Arhivi

- Arhiv Bosne i Hercegovina (ABH), Sarajevo
Archives de Ministère des Affaires Étrangères, Pariz
Gazi Husrevbegova biblioteka, Arhiv Rijaseta Islamske Zajednice Bosne i Hercegovine, Sarajevo
Haus, Hof und Staatsarchiv (HHSA), Beč
Historijski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo
Istorijski arhiv Sarajevo (IAS)
Public Record Office (PRO), London

Primarni dokumenti i zbirke dokumenata

- Austrougarska, 1906. K. und k. Gemeinsam Finanzministerium, *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und die Hercegovina*. Beč: k.k. Hof- und Staatsdruckerei.
Bethlehem, Daniel, and Marc Weller, (ur.). 1997. *The "Yugoslav" Crisis in International Law: General Issues*, Cambridge: Cambridge University Press.
Bosna i Hercegovina. 1880. Landesregierung für Bosnien und die Hercegovina. "Provisorisches Status für die Errichtung einer Gemeindevertretung in der Stadt Sarajevo von 22 August 1878," u *Sammlung der Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen von Bosnien und der Hercegovina*. Sarajevo: Landesdruckerei.
———. 1912. *Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 10. Oktober 1910*. Sarajevo: Landesdruckerei.
———. 1945–95. *Službeni glasnik Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine*. Prije 1963. pod nazivom *Službeni glasnik Federativne Narodne Republike Bosne i Hercegovine*.
———. 1996–2005. *Službeni glasnik Bosne i Hercegovine*.
———. 1998–9. Ured visokog predstavnika, saopštenja za medije.
———. n.d. Ured visokog predstavnika (OHR). *Bosnia and Herzegovina: Basic Texts*. Sarajevo: Ured visokog predstavnika.
British Broadcasting Corporation. 1995. *The Death of Yugoslavia*. Televizijska serija i videokasete.
Evropska zajednica. 1992. "Report of the European Community Arbitration Committee," *Yugoslav Survey*, 32, 1, str. 121–34.

- Gavranović, Berislav, (ur.). 1973. *Bosna i Hercegovina u doba austrougarske okupacije 1878. god.* Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- International Court of Justice (Međunarodni sud pravde). 1998. *Bosnia and Herzegovina v Federal Republic of Yugoslavia*. "Reply of Bosnia and Herzegovina."
- International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia (ICTY). 2001-4. Dokazi u predmetima Tužilac protiv Stanislava Galića (IT-98-29), Tužilac protiv Slobodana Miloševića (IT-02-54), Tužilac protiv Radislava Brđanina (IT-99-36), i Tužilac protiv Miroslava Kvočke i ostalih (IT-98-30/1).
- Kapić, Suada (ur.). 1995. *Life*. Sarajevo: FAMA.
- Kapidžić, Hamdija, (ur.). 1963. "Rad Narodnog Vijeća SHS Bosne i Hercegovine u novembru i decembru 1918," *Glasnik arhiva i Društva arhivista Bosne i Hercegovine*, 3, str. 147-328.
- Madžar, Božo, (ur.). 1986. "Izvjestaj vladinog komesara za glavni grad Bosne i Hercegovine Sarajevo o političkoj i privrednoj situaciji u Sarajevu od Sarajevskog atentata do kraja januara 1915. godine." *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, 26, str. 205-42.
- Neumann, Leopold, i Adolphe Plason, (ur.). 1883. *Recueil des Traités et Conventions conclus par l'Autriche avec les puissances étrangères*. Beč: Steyermühl.
- Owings, W. A. Dolph, Elizabeth Pribic, i Nikola Pribic, (ur. i prev.). 1984. *The Sarajevo Trial*. 2 toma. Chapel Hill, NC: Documentary Publications.
- Pappenheim, Martin. 1926. *Gavrilo Princip's Bekenntnisse. Ein Geschichtlicher Beitrag zur Vorgeschichte des Attentates von Sarajevo*. Beč: Rudolf Lechner.
- Prguda, Abid, (ur.). 1995. *Sarajevski proces. Suđenje muslimanskim intelektualcima 1983 g.* 2. izdanje. Sarajevo: Abid Prguda.
- Republika Srpska. 1992-3. *Službeni glasnik srpskog naroda u Bosni i Hercegovini*. (Nakon 12. avgusta 1992. list je preimenovan u *Službeni glasnik Republike Srpske*.)
- Trifunovska, Snežana (ur.). 1999. *Former Yugoslavia through Documents: From its dissolution to the peace settlement*. Hag: Martinus Nijhoff.
- UN, Commission on Human Rights, Economic and Social Council. 1992. "Report on the situation of human rights in the territory of the former Yugoslavia submitted by Mr. Tadeusz Mazowiecki, Special Rapporteur of the Commission on Human Rights, pursuant to paragraph 14 of Commission Resolution 1922/S 1/1 of 14 August 1992," New York: UN Economic and Social Council, 1992.
- UN, High Commission for Refugees (UNHCR). 2005. "Minority Returns from January 1, 1996, to March 31, 2005, in Bosnia and Herzegovina." Sarajevo: UNHCR.
- UN, United Nations Commission of Experts. 1992. *Final Report of the United Nations Commission of Experts established pursuant to Security Council Resolution 780*, Annex 6, "Study of the Battle and Siege of Sarajevo," part 1.
- Yugoslavia. 1945-9. *Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije*.
- Yugoslavia. 1949-1986. Vojnoistoriski institut, *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, Beograd: Vojnoistorijski institut Jugoslovenske narodne armije.

Časopisi i novine

- Dani* (Sarajevo)
Dnevni avaz (Sarajevo)
Glas (Banja Luka)
Glas slobode (Sarajevo)
Javnost (Sarajevo)
Jugoslovenska pošta (Sarajevo)
Nada (Sarajevo)
Narodno jedinstvo (Sarajevo)
Naši Dani (Sarajevo)
NIN (Beograd)
Oslobođenje (Sarajevo)
Sarajevski list (Sarajevo)
Sedam dana (Sarajevo)
Slobodna Bosna (Sarajevo)
Srpska riječ (Sarajevo)
Večernje novine (Sarajevo)
Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und Hercegovina (Sarajevo)

Knjige i članci

- Ademović, Fadil. 1997. *Princ Palikuća u Sarajevu*. Sarajevo: Rabic.
- Ajnadžić, Nedžad. 2002. *Obrana Sarajeva*. Sarajevo: Sedam.
- Albahari, Nisam et al., (ur.). 1976–81. *Sarajevo u revoluciji*. 4 toma. Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo.
- Alić, Dijana, i Maryam Gusheh. 1999. "Reconciling National Narratives in Socialist Bosnia and Herzegovina: The Bašćaršija Project, 1948–1953," *Journal of the Society of Architectural Historians*, 58, 1 (mart 1999.), str. 6–25.
- Aličić, Ahmed S. 1983. *Uređenje bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*. Sarajevo: Orientalni institut.
- . 1996. *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*. Sarajevo: Orientalni institut.
- Anderson, Benedict. 1998. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Revidirano izdanje. London: Verso.
- Anderson, Scott. 1999. *The Man Who Tried to Save the World: The Dangerous Life and Mysterious Disappearance of Fred Cuny*. New York: Doubleday.
- Andelić, Neven. 2003. *Bosnia–Herzegovina: The End of a Legacy*. London: Frank Cass.
- Andrejević, Milan. 1987. "Vojislav Šešelj under Attack," *Radio Free Europe Situation Report*, 4. maj, str. 25–9.
- Arhiv Bosne i Hercegovine. 1977. *Arhiv Bosne i Hercegovine 1947–1977. Povodom tridesetogodišnjice osnivanja Arhiva i početka rada arhivske službe u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Svjetlost.
- Arnautović, Suad. 1996. *Izbori u Bosni i Hercegovini '90. Analiza izbornog procesa*. Sarajevo: Promocult.

- Balić, Emily Greble. 2005. "The Last Months of Wartime: Sarajevo's Experience." Rad prezentiran na konferenciji, "60 godina od završetka drugog svjetskog rata - Kako se sjećati 1945. godine?" Sarajevo, 13. maj.
- Banac, Ivo. 1983. "The Communist Party of Yugoslavia during the Period of Legality, 1919–1921," u Ivo Banac, (ur.), *The Effects of World War I: The Class War after the Great War: The Rise of Communist Parties in East Central Europe, 1918–1921*, str. 188–230. Boulder, CO: East European Monographs.
- . 1984. *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- . 1988. *With Stalin against Tito: Cominformist Splits in Yugoslav Communism*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Bataković, Dušan. 1996. *The Serbs of Bosnia and Herzegovina: History and Politics*. Sarajevo: Dialogue.
- Begović, Fehim M. 1999. *Staro Sarajevo. Ljudi i događaji*. Sarajevo: Rabic.
- Beller, Steven. 2001. "Kraus's Firework. State Consciousness Raising in the 1908 Jubilee Parade in Vienna and the Problem of Austrian Identity," u Nancy Wingfield i Maria Bucur, (ur.), *Staging the Past: The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present*. West Lafayette, IN: Purdue University Press.
- Benac, Alojz, i Ljubica Mladenović. 1954. *Sarajevo od najstarijih vremena do danas*. Sarajevo: Muzej grada Sarajeva.
- Benbassa, Esther, and Aron Rodrigue. 1995. *The Jews of the Balkans: The Judeo-Spanish Community, Fifteenth to Twentieth Centuries*. Cambridge, MA: Blackwell.
- Berend, Iván T., and György Ránki. 1974. *Economic Development in East-Central Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries*. New York: Columbia University Press.
- Berman, David M. 2001. *The Heroes of Treća Gimnazija: A War School in Sarajevo, 1992–1995*. Lanham, MD: Rowman and Littlefield.
- Besarović, Risto. 1987. *Iz kulturne prošlosti Bosne i Hercegovine (1878–1918)*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Bićanić, Rudolf. 1973. *Economic Policy in Socialist Yugoslavia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bigelow, Bruce. 1974. "Centralization Versus Decentralization in Interwar Yugoslavia," *Southeast Europe* 1, 2, str. 157–72.
- Bogićević, Vojislav. 1954. "Atentat Bogdana Žerajića 1910 godine," *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine*, 6, str. 87–102.
- . 1955. "Iznimne mjere' u Bosni i Hercegovini u maju 1913. godine," *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine*, 7, str. 209–18.
- Borovčanin, Drago. 1979. *Izgradnja bosansko-hercegovačke državnosti u uslovima NOR-a*. Sarajevo: Svjetlost.
- Bougarel, Xavier. 1996. "Bosnia and Herzegovina—State and Communitarianism," u David A. Dyker i Ivan Vejvoda, *Yugoslavia and After: A Study in Fragmentation, Despair and Rebirth*. London: Longman.
- Božić, Jela. 1988. "Arhitekt Josip Pl. Vancaš," u Vojka Smiljanić-Đukić (ur.), *Graditelji Sarajeva*. Sarajevo: Radio Sarajevo 3.
- Brkljača, Seka. 1999. "Bosanskohercegovački boksit kao strateška sirovina (1918–1945)," *Časopis za suvremenu povijest*, 31, 2, str. 341–57.

- . 2004. "Politika prema bosanskohercegovačkim opštinama i opštine prema politici u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca," *Prilozi instituta za istoriju Sarajevo*, 33, str. 233–51.
- Burg, Steven L., and Paul S. Shoup. 1999. *The War in Bosnia–Herzegovina: Ethnic Conflict and International Intervention*. Armond, NY: M. E. Sharpe.
- Čanković, Miodrag, (ur.). 1988–90. *Sarajevo u socijalističkoj Jugoslaviji*. 2 toma. Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo
- Čelebi, Evlija. 1996. *Putopis; odlomci o jugoslovenskim zemljama*. Sarajevo: Sarajevo Publishing.
- Cigar, Norman. 1995. *Genocide in Bosnia: The Policy of Ethnic Cleansing*. College Station: Texas A&M University Press.
- Cline, Eric H. 2004. *Jerusalem Beseiged: From Ancient Canaan to Modern Israel*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Cohen, Roger. 1998. *Hearts Grown Brutal: Sagas of Sarajevo*. New York: Random House.
- Čolaković, Rodoljub, (ur.). 1963. *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*. 2 toma. Beograd: Institut za izučavanje radničkog pokreta.
- Čorović, Vladimir. 1996. *Crna knjiga: patnje Srba Bosne i Hercegovina za vreme Svetskog rata 1914–1918*. 3. izdanje. Beograd: Udruženje ratnih dobrovoljaca 1912–1918.
- Crnobrnja, Mihailo. 1996. *The Yugoslav Drama*. 2. izdanje. Montreal: McGill–Queens University Press.
- Čubrilović, Vasa. 1996. *Bosanski ustanak 1875–1878*. 2. izdanje. Beograd: Službeni list SRJ.
- Čurovac, Muhamed, (ur.). 1997. *Sarajevo. Photo-monograph*. Sarajevo: Svjetlost.
- Dautbegović, Almaz, (ur.). 1988. *Spomenica stogodišnjice rada Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 1888–1988*. Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine.
- Dedijer, Vladimir. 1966. *The Road to Sarajevo*. New York: Simon and Schuster.
- . 1990. *The War Diaries of Vladimir Dedijer*. 3 toma. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Dervišević, Mustafa, et al. 2003. *Vodić kroz fondove i zbirke istorijskog arhiva Sarajevo*. Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo.
- Đaković, Luka. 1985. *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*. Part 1: *Do otvaranja Sabora 1910*. Zagreb: Globus.
- Donia, Robert. 1979. "The Battle for Bosnia: Habsburg Military Strategy in 1878," u Milorad Ekmecić, (ur.), *Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, str. 109–21.
- . 1981. *Islam under the Double Eagle: The Muslims of Bosnia and Herzegovina, 1878–1914*. Boulder, CO: East European Monographs.
- . 2000. "The Quest for Tolerance in Sarajevo's Textbooks," *Human Rights Review*, 1, 2 (januar–mart), str. 38–55.
- . 2002. "Fin-de-Siècle Sarajevo: The Habsburg Transformation of an Ottoman Town," *Austrian History Yearbook*, 32, 43–76.
- Donia, Robert, i John V. A. Fine, Jr. 1994. *Bosnia and Herzegovina: A Tradition Betrayed*. London: Hurst.
- Džubo, Ahmed. 2002. *Zapisi za pamćenje. Ratni danu u Sarajevu i Republici Bosni i Hercegovini, april 1992 –april 1993*. Sarajevo: Glavni odbor SUBNOR-a BiH.

- Efendić, Hasan. 1998. *Ko je branio Bosnu*. Sarajevo: Oko.
- Ekmečić, Milorad. 1973. *Ustanak u Bosni, 1875–1878*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Falkner, Alfons von Sonnenburg. 1885. *Über Operationen im Gebirgsland, illustriert durch die Kämpfe der Österreicher bei der Occupation Bosniens, 1878*. Munich: F. Straub.
- Filandra, Šaćir. 1998. *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*. Sarajevo: Sejtarija.
- Filipović, Zlata. 1994. *Zlata's Diary: A Child's Life in Sarajevo*. Prijevod Christina Pribicevich-Zorić. New York: Viking.
- Fine, John V. A., Jr. 1975. *The Bosnian Church: A New Interpretation*. Boulder, CO: East European Monographs.
- Freely, John. 1998. *Istanbul: The Imperial City*. New York: Penguin.
- French, R. A., i F. E. Ian Hamilton. 1979. "Is there a Socialist City?" u R. A. French i F. E. Ian Hamilton, (ur.), *The Socialist City: Spatial Structure and Urban Policy*. Chichester i New York: John Wiley.
- Friedenreich, Harriet Pass. 1979. "Sarajevo: City of Four Faiths," glava I djela *The Jews of Yugoslavia: A Quest for Community*. Philadelphia, PA: Jewish Publication Society of America.
- Friedman, Francine. 1996. *The Bosnian Muslims: Denial of a Nation*. Boulder, CO: Westview Press.
- Gavranović, Berislav. 1935. *Uspostava redovite katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881. godine*. Beograd: Popović.
- Gilbert, Martin. 1996. *Jerusalem in the Twentieth Century*. New York: John Wiley and Sons.
- Gjelton, Tom. 1995. *Sarajevo Daily: A City and Its Newspaper under Siege*. New York: Harper Collins.
- Gligorijević, Branislav. 1970. *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba Hrvata i Slovenaca*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- . 1996–2003. *Kralj Aleksandar Karađorđević*. 3 toma. Beograd: Zuns.
- Goldstein, Slavko, (ur.). 1988. *Jews in Yugoslavia*. Zagreb: Muzejski prostor
- Gow, James. 1992. *Legitimacy and the Military: The Yugoslav Crisis*. London: Pinter.
- . 2003. *The Serbian Project and Its Adversaries: A Strategy of War Crimes*. Montreal: McGill-Queen's University Press.
- Grijak, Zoran. 2001. *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*. Zagreb i Sarajevo: Hrvatski institut za povijest i Vrhbosanska nadbiskupija.
- Hadžibegović, Iljas. 1980. *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine*. Sarajevo: Svjetlost.
- . 1991. *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*. Sarajevo: Oslobođenje.
- Hadžirović, Ahmed. 1978. *Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1918–1941*. Beograd: Rad.
- Hadžišehović, Nunevera. 2003. *A Muslim Woman in Tito's Yugoslavia*. College Station: Texas A&M University Press.
- Hauptmann, Ferdo, (ur.). 1967. *Borba Muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku vakufsko-mearifsku autonomiju: građa*. Sarajevo: Arhiv Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine.

- Herceg, Nevenko, i Zoran Tomić. 1998. *Izbori u Bosni i Hercegovini*. Zapadni Mostar: Sveučilište u Mostaru, Centar za studije novinarstva.
- Hickok, Michael Robert. 1997. *Ottoman Military Administration in Eighteenth-Century Bosnia*. Leiden: Brill.
- Hoare, Marko Attila. 2000. *The Chetnik-Partisan Conflict and the Origins of Bosnian Statehood*. Doktorska disertacija, Yale University.
- Holbrooke, Richard. 1998. *To End a War*. New York: Random House.
- Imamović, Enver. 1999. *Historija bosanske vojske*. Sarajevo: Art 7.
- Imamović, Mustafa. 1997. *Historija Bošnjaka*. Sarajevo: Preporod.
- . 1997. *Pravni položaj i unutrašnja-politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878–1914*. 2. izdanje. Sarajevo: Bosanski kulturni centar.
- . 2001. *Historija države i prava Bosne i Hercegovina*. Sarajevo: Magistrat.
- International Crisis Group. 1998. "Rebuilding a Multi-ethnic Sarajevo: The Need for Minority Returns," Report 30, 3. februar, str. 2.
- Išek, Tomislav. 1981. *Djelatnost Hrvatske seljačke stranke u BiH do zavođenja diktature*. Sarajevo: Svjetlost.
- . 2002. *Mjesto i uloga NKD Napredak u kulturnom životu Bosne i Hercegovine (1902–1918)*. Sarajevo: Institut za istoriju Sarajevo i Hrvatsko kulturno društvo Napredak.
- Jelavich, Barbara. 1983. *History of the Balkans: Twentieth Century*. Cambridge: Cambridge University Press
- Jelavich, Charles i Barbara. 1977. *The Establishment of the Balkan National States, 1804–1920*. Seattle: University of Washington Press.
- Jelić-Butić, Fikreta. 1977. *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska, 1941–1945*. Zagreb: Liber.
- Jović, Borisav. 1996. *Posljedni dani SFRJ*. 2. izdanje. Kragujevac: Prizma.
- Juzbašić, Dževad. 1974. *Izgradnje željeznica u Bosni i Hercegovini u svjetlu austrougarske politike od okupacije do kraja Kállayeve ere*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- , (ur.). 1997. *Prilozi historiji Sarajeva*. Sarajevo: Institut za istoriju i Orijentalni institut.
- . 2002. "Nekoliko napomena o Jevrejima u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske uprave," u Dževad Juzbašić, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Kahrović, Murat. 2001. *Kako smo branili Sarajevo: Prva sandžačka brigada*. Sarajevo: Udruženje građana Bošnjaka porijeklom iz Sandžaka.
- Kaldor, Mary. 1999. "Bosnia-Herzegovina. A Case Study of a New War," glava III djela Mary Kaldor, *New and Old Wars: Organized Violence in a Global Era*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Kállay, Benjamin von. 1878. *Geschichte der Serben von den ältesten Zeiten bis 1815*. Budapest: Lauffer.
- Kamberović, Husnija. 2000. *Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine*. Tešanj: Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj.
- . 2002. *Husein-kapetan Gradašćević (1802–1834). Biografija uz dvjestototu godišnjicu rođenja*. Gradačac: Preporod.

- Kamhi, Samuel, (ur.). 1966. *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*. Sarajevo: Oslobođenje.
- Kann, Robert A. 1974. *A History of the Habsburg Empire 1526–1918*. Berkeley: University of California Press.
- Kapidžić, Hamdija. 1963. "Sarajevo u avgustu 1878. godine," *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva* 1, 1, str. 117–31.
- . 1973. *Hercegovački ustanak 1882. godine*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Karabegović, Ibrahim. 1979. *Reformistički pravac u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine 1919–1941. godine*. Sarajevo: Svjetlost.
- Karabegović, Ibrahim, et al. 1994. *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja drugog svjetskog rata*. Sarajevo: Press Centar Armije Republike Bosne i Hercegovine.
- Karić, Enes, (ur.). 2002. *Reis Džemaludin Čaušević. prosvjetitelj i reformator*. 2 vols. Sarajevo: Ljiljan.
- Kecmanović, Nenad. 1992. "Drama sarajevskih Srba," *NIN*, 18. septembar, str. 55–8.
- Kemura, Ibrahim. 1986. *Uloga "Gajreta" u društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine 1903–1941*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Koetschet, Josef. 1905. *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*. Beč: Georg Grassl.
- Koštunica, Vojislav, i Kosta Čavoški. 1985. *Party Pluralism or Monism. Social Movements and the Political System in Yugoslavia, 1944–1949*. Boulder, CO: East European Monographs.
- Kraljačić, Tomislav. 1966. "Razvoj i političke akcije mjesne organizacije KPJ u Sarajevu 1919–1920," *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, 6, str. 181–94.
- . 1987. *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882–1903)*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Kreševljaković, Hamdija. 1958. *Esnafi i obrti u starom Sarajevu*. Sarajevo: Narodna prosvjeta.
- . 1969. *Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave (1878–1918)*. Sarajevo: Arhiv grada Sarajeva.
- . 1991. *Sarajevo u doba okupacije Bosne 1878*, u Hamdija Kreševljaković, *Izabrana Djela*, tom 4. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Kruševac, Todor. 1960. *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom, 1878–1918*. Sarajevo: Muzej grada Sarajeva.
- . 1978. *Bosansko-hercegovački listovi u XIX veku*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Krzović, Ibrahim. 1987. *Arhitektura Bosne i Hercegovine, 1878–1918*. Sarajevo: Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine.
- Kukanjac, Milutin. 2000. "Moja istina," *NIN*, 6. januar, str. 56–9.
- Kurspahić, Kemal. 1997. *As Long As Sarajevo Exists*. Prijevod Colleen London. Stony Creek, CT: Pamphleteer's Press.
- Kurto, Nedžad. 1998. *Arhitektura Bosne i Hercegovine: razvoj bosanskog stila*. Sarajevo: Sarajevo Publishing.
- Lampe, John. 1996. *Yugoslavia As History: Twice There Was a Country*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Levy, Moritz. 1996. *Die Sephardim in Bosnien: Ein Beitrag zur Geschichte der Juden auf der Balkanhalbinsel*. Reprodukcijska izdanja iz 1911. Klagensfurt: Wieser Verlag.
- Lilly, Carol S. 2001. *Power and Persuasion: Ideology and Rhetoric in Communist Yugoslavia, 1944–1953*. Boulder, CO: Westview.
- Lučarević, Kerim. 2000. *The Battle for Sarajevo: Sentenced to Victory*. Sarajevo: FZV.
- Maass, Peter. 1996. *Love Thy Neighbor: A Story of War*. New York: Alfred A. Knopf.
- MacDonald, David Bruce. 2002. "‘Greater Serbia’ and ‘Greater Croatia:’ the Moslem question in Bosnia-Herzegovina," glava VIII djela David Bruce MacDonald, *Balkan holocausts? Serbian and Croatian victim-centred propaganda and the war in Yugoslavia*. Manchester: Manchester University Press.
- Maček, Ivana. 2000. *War Within: Everyday Life in Sarajevo under Siege*. Uppsala Studies in Cultural Anthropology 29. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- MacKenzie, Lewis. 1993. *Peacekeeper: The Road to Sarajevo*. Vancouver: Douglas and McIntyre.
- Madžar, Božo. 1982. *Pokret Srba Bosne i Hercegovine za vjersko-prosvjetnu samoupravu*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- . 2001. *Prosvjeta. Srpsko prosvjetno i kulturno društvo 1902–1949*. Banja Luka i Srpsko Sarajevo: Akademija nauka Republike Srpske.
- . 1985. "Sto godina Vladine zgrade u Sarajevu (1885–1985)," *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, 25, str. 249–255.
- Magaš, Branka, i Ivo Žanić, (ur.). 1999. *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, 1991–1995*. Zagreb-Sarajevo: Dani.
- Malcolm, Noel. 1996. *Bosnia: A Short History*. Ažurirano izdanje. New York: New York University Press.
- Mandić, Mihovil. 1910. *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine, 1878*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Martić, Grga. 1906. *Zapamćenja*, Zagreb: Gjura Trpinac.
- Masleša, Veselin. 1990. *Mlada Bosna*. 2. izdanje. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Mazower, Mark. 2005. *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews, 1430–1950*. New York: Knopf.
- Medlicott, William N. 1938. *The Congress of Berlin and After*. London: Methuen.
- Mehićić, Irfan, i Muedeta Hadžiabdić, (ur.). 1998. *Privreda u opkoljenom Sarajevu*, Sarajevo: Privredna komora regije Sarajevo
- Meier, Viktor. 1999. *Yugoslavia: A History of Its Demise*. Prijevod Sabrina P. Ramet. London: Routledge.
- Meštrović, Ivan. 1969. *Uspomene na političke ljude i događaje*. Zagreb: Matica Hrvatska.
- Milazzo, Matteo J. 1975. *The Chetnik Movement and the Yugoslav Resistance*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
- Miličić, Budimir. 1985. *Radnička klasa Sarajeva 1919–1941. godine*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Milidragović, Dušan. 1984. *Komunalno uređenje grada Sarajeva*. Sarajevo: Službeni list SR-BiH.
- Milišić, Senija. 1987. "Emancipacija Muslimanske žene u Bosni i Hercegovini nakon oslobođenja (1947–52)." Magistarski rad, Univerzitet u Sarajevu.

- . 2004. "Institucionalizacija nauke u Bosni i Hercegovini (1945–1958)." Doktorska disertacija, Univerzitet u Sarajevu, 2004.
- Moore, Wilbert E. 1945. *Economic Demography of Eastern and Southern Europe*. Ženeva: Liga naroda.
- Nedimović, Uroš. 1974. "Komparacije između akcije Mlade Bosne (1914) i Crvene pravde (1921)," *Pregled*, 7–8, str. 741–8.
- Neuffer, Elizabeth. 2001. *The Key to My Neighbor's House: Seeking Justice in Bosnia and Rwanda*. New York: Picador.
- Nezirović, Muhamed, (ur.). 1995. *Sefarad 92. Zbornik radova*. Sarajevo: Institut za istoriju i Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine.
- Nilević, Boris. 1990. *Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Odbor za izdavanje Spomenica pok. M. Srškiću. 1938. *Milan Srškić*. Sarajevo: Odbor za izdavanje Spomenica pok. M. Srškiću.
- Orijentalni institut. 2000. *Orijentalni institut u Sarajevu 1950–2000./The Institute for Oriental Studies in Sarajevo 1950–2000*. Sarajevo: Orijentalni institut.
- Papić, Mitar. 1972. *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austro-ugarske okupacije*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- . 1978. *Istorija srpskih škola u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- . 1982. *Hrvatsko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Pavković, Aleksandar. 1997. *The Fragmentation of Yugoslavia: Nationalism in a Multinational State*. London: Macmillan Press.
- Pejanović, Đorđe. 1961. *Bibliografije štampe Bosne i Hercegovine 1850–1941*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Pejanović, Mirko. 2004. *Through Bosnian Eyes: The Political Memoir of a Bosnian Serb*. Prijevod Marina Bowder. West Lafayette, IN: Purdue University Press.
- Petrinić, Mirko, i Milenko Pajić, (ur.). 1997. *Raniji gradonačelnici za Sarajevo, 1992–1996*. Sarajevo: Klub ranijih gradonačelnika Sarajeva.
- Petrović, Rade. 1977. "Pokret otpora u Bosni i Hercegovini protiv austrougarske okupacije 1878. godine, prema izvještajima Talijanskog konzulata u Sarajevu," tom 3 djela *Međunarodni naučni skup povodom 100. godišnjice ustanaka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875–1878 godine*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, str. 343–73.
- Petrovich, Michael Boro. 1976. *A History of Modern Serbia, 1804–1918*. 2 toma. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- Pinto, Avram. 1987. *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Praštalo, Tatjana. 1997. "Death of a Library," *Logos* 8, 2, str. 96–9.
- Prstojević, Miroslav. 1992. *Zaboravljeno Sarajevo*. Sarajevo: Ideja.
- . 1994. *The Wounded City*. Prijevod Dževahira Arslanagić i Gordana Kisić. Ljubljana: DAG Grafika.
- Purivatra, Atif. 1974. *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca*. Sarajevo: Svjetlost.

- Redžić, Enver. 1987. *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija: autonomija Bosne i Hercegovine i Hitlerov Treći Rajh*. Sarajevo: Svjetlost.
- , (ur.). 1987. *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine*. 2 toma. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- . 2005. *Bosnia and Hercegovina in the Second World War*. London: Frank Cass.
- Ribar, Ivan. 1948. *Politički zapisi*. 2 toma. Beograd: Prosveta.
- Rieff, David. 1995. *Slaughterhouse: Bosnia and the Failure of the West*. New York: Siimon and Schuster.
- Rogel, Carole. 1998. *The Breakup of Yugoslavia and the War in Bosnia*. Westport, CT: Greenwood Press.
- Romano, Jaša. 1980. *Jevreji Jugoslavije 1941–1945; Žrtve genocida i učesnici NOR*. Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije.
- Rothschild, Joseph. 1974. *East Central Europe between the Two World Wars*. Seattle: University of Washington Press.
- Razović, Maja, i Aleksandra Wagner (ur.). n.d. *Sarajevo Survival Guide*. Sarajevo: FAMA.
- Rujanac, Zijad. 2003. *Opsjednuti grad Sarajevo*. Sarajevo: Bosanski kulturni centar.
- Rusinow, Dennison. 1977. *The Yugoslav Experiment, 1948–1974*. Berkeley: University of California Press.
- Šabanović, Hazim. 1960. "Postanak i razvoj Sarajeva," *Radovi, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka*, 5, str. 72–6.
- . 1982. *Bosanski pašaluk*. Sarajevo: Svjetlost.
- Šarac, Nedim. 1975. *Uspostavljanje šestojanuarskog režima 1929. godine sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*. Sarajevo: Svjetlost.
- Šarac, Nedim, (ur.). 1990. *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine*. 2 toma. Sarajevo: Institut za istoriju i Oslobođenje.
- Sarić, Sajma. 1974–5. "Arhivski fond velika župe Vrhbosne," *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, 14–15, str. 37–43.
- Schmitt, Bernadotte. 1937. *The Annexation of Bosnia, 1908–1909*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schorske, Carl E. 1980. *Fin-de-Siècle Vienna: Politics and Culture*. New York: Knopf.
- Schwartz, Stephen. 2000. *The Two Faces of Islam: The House of Sa'ud from Tradition to Terror*. New York: Doubleday.
- Šehić, Nusret. 1971. *Četništvo u Bosni i Hercegovini (1918–1941). Politička uloga i oblici djelatnosti četničkih udruženja*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- . 1980. *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Svjetlost.
- . 1991. *Bosna i Hercegovina 1918–1925. privredni i politički razvoj*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- . 2003. *Dnevni zapisi o životu pod četničkom opsadom tokom 1992. i 1993. god.* 2 toma. Sarajevo: Rabic.
- Šidak, Jaroslav, et al. 1968. *Povijest hrvatskog naroda g. 1860–1914*. Zagreb: Školska knjiga.
- Silber, Laura, i Allan Little. 1997. *Yugoslavia: Death of a Nation*. New York: Penguin Books.

- Simms, Brendan. 2002. *Unfinest Hour: Britain and the Destruction of Bosnia*, New York: Penguin Books.
- Skarić, Vladislav. 1937. *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije*. Sarajevo: Opština grada Sarajeva.
- Šljivo, Galib. 1977. *Omer-paša Latas u Bosni i Hercegovini, 1850–1852*. Sarajevo: Svjetlost.
- Smiljanić-Đikić, Vojka, (ur.). 1988. *Graditelji Sarajeva*. Sarajevo: Radio Sarajevo 3.
- Sorabji, Cornelia. 1995. "A Very Modern War. Terror and Territory in Bosnia-Herzegovina," u Robert A. Hinde i Helen E. Watson, (ur.), *War: A Cruel Necessity? The Bases of Institutionalized Violence*, str. 81–95. London: I. B. Tauris.
- Spasojević, Boris. 1999. *Arhitektura stambenih palata austrougarskog perioda u Sarajevu*. 2. izdanje. Sarajevo: Rabic.
- Štraus, Ivan. 1998. *Arhitektura Bosne i Hercegovine/The Architecture of Bosnia and Herzegovina, 1945–1995*. Sarajevo: Oko.
- Sugar, Peter. 1963. *The Industrialization of Bosnia-Herzegovina, 1878–1918*. Seattle: University of Washington Press.
- Sumner, B. H. 1962. *Russia and the Balkans 1870–1880*. Hamden, CT: Archon Books.
- Trhulj, Sead. 1994. *Mladi Muslimani*. Sarajevo: Oko.
- Todorov, Nikolai. 1983. *The Balkan City, 1400–1900*. Seattle: University of Washington Press.
- Tomasevich, Jozo. 1975. *The Chetniks: War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- . 2001. *War and Revolution in Yugoslavia: Occupation and Collaboration*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- SAD, Central Intelligence Agency. 2002. *Balkan Battlegrounds: A Military History of the Yugoslav Conflict, 1990–1995*. 2 toma. Washington, DC: Central Intelligence Agency.
- Villiamy, Ed. 1994. *Seasons in Hell: Understanding Bosnia's War*. New York: St. Martin's Press.
- Wachtel, Andrew Baruch. 1998. *Making a Nation, Breaking a Nation: Literature and Cultural Politics in Yugoslavia*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Wenzel, Marian. 1962. "Bosnian and Herzegovinian Tombstones: Who Made Them and Why," *Südost Forschungen*, 21, str. 102–43.
- . 1965. *Ukrasni motivi na stećcima. Oriental Motifs on Tombstones from Medieval Bosnia and Surrounding Regions*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- . 1999. "Bosnian History and Austro-Hungarian Policy: Some Medieval Belts, the Bogomil Romance and the King Tvrtko Graves," in Marian Wenzel, *Bosanski stil na stećcima i metalu/Bosnian Style on Tombstones and Metal*, str. 169–205. Sarajevo: Sarajevo Publishing.
- Winter, Jay. 1997. "Paris, London, Berlin 1914–1919: Capital Cities at War," u Jay Winter i Jean-Louis Robert, (ur.), *Capital Cities at War: Paris, London, Berlin 1914–1919*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Woodward, Susan. 1995. *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War*. Washington, DC: Brookings Institution.

- . 1995. *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia, 1945–1990*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Zlatar, Behija. 1996. *Zlatna doba Sarajeva*. Sarajevo: Svjetlost.
- Zulfikarpašić, Adil. 1998. *The Bosniak*. London: Hurst

INDEKS GEOGRAFSKIH POJMOVA

- Afrika, 117
Alipašin Most, 223
Alipašino Polje, 223
Amsterdam, 27
Austrija, 170, 185, 269, 334
Austro-Ugarska, 61, 63, 68, 70, 74, 143,
154-155, 158, 233, 381
Azići, 432
Azija, 117
- Balkan, 52, 60, 61, 102, 113, 199, 208,
308
Baltimor, 409
Banja Luka, 45, 47, 49, 87, 127, 139,
143, 159, 202, 302, 326, 364, 374,
379
Barcelona, 333
Baščaršija, 44-45, 63, 68, 70, 186, 190,
259-260, 279, 309, 317, 320
Beč, 27, 41, 46, 79, 82-84, 89, 92, 96,
104, 107, 111-113, 116, 121-124,
128, 131-133, 141, 147, 151, 198
Bendbaša, 32, 94, 169, 278
Beograd, 49, 57, 85, 111, 127, 144, 151,
155-156, 164, 170, 172, 177-179,
194-195, 222, 225, 237-38, 241, 249,
272, 283, 286, 305-307, 321, 322
Berlin, 59, 67, 233, 318
- Bihac, 222
Bijeljina, 143, 309, 314
Birač, 295, 298, 421
Bistrik, 147, 225, 302, 324-325
Bjelašnica, 30, 269, 273
Borovo Naselje, 302
Bosanska krajina, 219, 221, 283, 294,
362, 421
Bosanska Krupa, 317-318
Bosanski Novi, 57
Bosansko Grahovo, 235, 362-63
Bosansko kraljevstvo, 33
Bosna i Hercegovina, 12, 19, 59-65, 67,
72, 73, 80, 83-89, 96, 99, 100-102,
106-109, 112-119, 122-123, 125-
126, 128-134, 136, 139, 141, 144,
152, 157-164, 170, 173, 175, 182,
184-185, 192, 195, 197-200, 203,
206, 208, 212, 214, 216, 219, 221-
223, 225, 229, 233, 235, 236, 276,
285, 301-306, 308-311, 313, 315-
320, 328, 378-379, 381, 386
Bosna Serai, 31, 394
Bosna, 32-33, 46-48, 50-52, 54, 57-58,
75, 79, 114-115, 151, 186, 196, 209,
212, 215-216, 221-222, 229, 335,
338, 343-344, 347, 353, 357-358,
361
Bradina, 197

- Brčko, 227, 379
 Brod, 46, 79, 80, 88, 186
 Brodac, 32
 Budim, 37
 Budimpešta, 85, 112, 126, 133, 196
 Bugarska, 131, 143, 158
 Butmir, 313, 356
- Centar, 263, 291-292, 301, 337
 Ciglane, 258, 280
 Crna Gora, 59-63, 86, 152, 155, 195,
 210, 276, 278, 281, 322, 348
- Čehoslovačka, 258-259
 Čelinac, 294
 Čengić Vila, 257
 Češka, 79
- Dalmacija, 59, 75, 124, 142, 155
 Dayton, 355, 357, 360, 364, 366-368,
 371, 378-379, 382
 Dobož, 208
 Dobrinja, 307, 342, 356, 358
 Donji Vakuf, 364
 Drinska banovina, 177, 192
 Drvar, 219, 267, 364, 379
 Dubrovnik, 32, 36, 190, 258, 269, 312
- Đakovo, 106
- Edirne, 42
 Engleska, 269
 Etiopija, 197
 Evropa, 29, 45, 59, 83, 115, 131, 155,
 162, 185, 208, 224-225, 240, 256,
 258, 276-277, 315, 350
- Federacija BiH (FBiH), 355-356, 359,
 366-367, 369-370, 372, 374, 376,
 380, 382
 Federativna Narodna Republika Jugo-
 slavija (FNRJ), 230, 246
 Foča, 209-210, 222
 Francuska, 50, 61, 75, 269, 350, 360-
 361
- Glamoč, 362-363
 Goli otok, 254
 Gorazde, 115
 Gradačac, 51
 Granada, 94
 Graz, 107
 Grbavica, 244, 257, 311, 327, 370
 Grčka, 85, 195, 211, 224
- Habsburška monarhija, 42, 100, 102,
 119, 132, 134, 148, 158, 169, 393
 Hadžići, 263, 292
 Hag, 367, 432
 Han Pijesak, 421
 Hercegovina, 49, 52, 58-59, 84, 120,
 150, 210, 354-355, 421
 Hodidjed, 31
 Holandija, 350
 Hrvatska banovina, 192
 Hrvatska, 28, 41, 106, 117, 119, 126,
 139, 142, 155, 159, 162, 181, 185,
 197, 204, 241, 272, 276, 278, 281,
 284, 286-287, 294, 296, 301-302,
 304, 312, 317, 322, 326, 328-330,
 339, 359, 362-63, 386
- Hum, 232, 327, 342

- Igman, 30, 209, 273, 256-257, 432, 435
Ilidža, 23, 114, 145, 240, 260, 263, 270,
277, 311, 321, 343, 369
Ilijaš, 219, 263, 299, 337, 355, 370
Innsbruck, 334
Irak, 278
Iran, 341
Istanbul, 27, 47, 50, 52-53, 57, 59, 61,
63, 67, 69, 72, 75, 83, 103, 126, 390-
391
Italija, 61, 153, 179, 191, 197, 219

Jahorina, 269, 301
Jajce, 222, 277, 364
Jasenovac, 204
Jerusalim, 27
Jugoslavija, 19, 137, 155-157, 184, 186,
192, 194, 197, 207, 216, 222, 225,
233, 248, 252-258, 261-262, 265,
268, 270-272, 275, 278, 286-287,
290, 296, 302, 310, 322, 328, 330,
332, 352, 367, 375

Kairo, 195
Kina, Narodna Republika, 265
Knin, 362
Kobilja Glava, 376
Konstantinopolj, 32, 100
Konjic, 277
Kosovo, 51, 58, 107, 322
Koševo, 137
Kozara, 221, 283
Kragujevac, 153, 425
Krajina, 59
Kraljevina Jugoslavija, 27, 28, 156-157,
177, 179-180, 183, 233, 235
Kraljevina SHS, 155-157, 182,
Kraljevina Srbija, 110, 132, 137, 143,
Kreka, 277
Kreševo, 123
Krf, 154
Kruščica, 203-204
Kuvajt, 278

Lepant, 45
Loborgrad, 204
London, 27, 154, 179, 195, 208
Lukavica, 324, 343, 362

Ljubija, 196
Ljubljana, 155, 177, 179, 428

Mađarska, 185, 225, 280
Makedonija, 302, 425
Marindvor, 23, 259-260, 273, 307, 312,
317
Marsej, 179, 197
Meka, 57, 80
Metković, 72, 88
Minesota, 14
Mitrovica, 57
Mojmilo, 273, 342
Morića han, 69, 71
Moskva, 163
Mostar, 71-72, 87, 100, 120-122, 124,
126, 128, 139, 143, 145, 202, 205,
225-226, 277, 301
Mrkonjić Grad, 222

Nevesinje, 59
Nezavisna država Hrvatska (NDH), 16,

- 197-200, 202, 210, 213-215, 223, 225-227
- Nikšić, 61
- Novi Grad, 263, 273, 279, 281, 297, 307, 321, 373, 376
- Novo Sarajevo, 263, 274, 289, 311, 335, 373
- Njemačka, 16, 61, 132, 158, 179, 191, 200, 207-208, 214, 233, 241, 258, 269
- Ohio, 360, 364
- Olomuc, 79
- Olovo, 421
- Osmansko Carstvo, 37, 39, 42, 51, 75, 80, 131, 158, 248
- Pale, 194-195, 220, 263, 287, 289, 292, 294-295, 300-301, 308, 310-312, 362, 374
- Pariz, 27
- Perzijsko carstvo, 49
- Pešta, 85
- Petrograd, 153
- Pljevlja, 69, 74
- Pofalići, 327, 342
- Poljska, 32
- Posavina, 54
- Prag, 107, 111, 186
- Prijedor, 364
- Prijepolje, 222
- Rajlovac, 297
- Ravna Gora, 208
- Republika Srbija, 278, 281
- Republika Srpska, 296, 316, 345, 353, 355, 359, 363-364, 366-369, 376-377, 382
- Rim, 32, 85
- Rogatica, 421
- Romanija, 30, 209, 217, 221, 287, 295, 298-300, 302, 354
- Rumunija, 280
- Rusija, 49-51, 59-61, 132, 162
- Rusko carstvo, 49
- San Stefano, 59, 61-64
- Sandžak, 69, 210, 229
- Saudijska Arabija, 376
- Semberija, 421
- Semizovac-Srednje, 217
- Serai Bosna, 31
- Serez, 40
- Sisak, 45
- Sjedinjene Američke Države, 13, 169, 328, 338-339, 350, 357-361, 363, 375
- Skadar, 143
- Skoplje, 178
- Slavonija, 41, 46, 155, 362
- Slavonski Brod, 126
- Slovenija, 155, 164, 278, 281
- Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija (SFRJ), 276, 296, 306
- Socijalistička Republika BiH, 270, 282
- Sokolac, 220, 310, 421
- Solun, 27, 42
- Sovjetski Savez, 207, 210, 255-256, 258, 276, 416
- Srbija, 28, 51-52, 56, 59, 60, 62-63, 75, 85-86, 97, 117, 119, 137, 150, 152-

- 155, 160-163, 181-182, 189, 200,
206, 208-212, 220, 222, 272, 276,
278, 281, 284, 289, 296, 322, 346,
352, 386
- Srebrenica, 360, 363
- Srpsko Sarajevo, 354-356, 374
- Stari Grad, 263, 289, 291-292, 299, 301,
310-311, 373
- Stolice, 220
- Stup, 280, 342, 432
- Šamac, 258
- Šekovići, 421
- Španija, 37, 385
- Švicarska, 350, 376
- Teheran, 211
- Travnik, 45, 47, 50-52, 87, 139, 143,
203-204, 244
- Trebević, 30, 217, 301
- Trebinje, 41
- Trgovište (Stara Varoš) 32
- Trnovo, 263, 289, 292
- Trst, 80
- Tešanj, 415
- Turska, 215
- Tuzla, 51, 100, 139, 143, 196, 211, 277,
289, 361
- Ugarska, 33, 41, 46, 115, 143, 170
- Ukrajina, 32
- Vareš, 289
- Vatikan, 100, 334, 351
- Velika Britanija, 50, 61
- Veliko polje, 209
- Vis, 318
- Visoko, 32
- Višegrad, 287
- Vogošća, 263, 288, 318, 355, 376
- Vojvodina, 97, 155, 186, 322
- Vraca, 242, 267, 311, 313, 342
- Vratnik, 77, 90, 135
- Vrhbosna, 31-32, 199
- Vukovar, 164, 302
- Washington, 240, 360
- Zagreb, 19, 92, 111, 137, 140, 142, 155,
177, 179, 181, 197-198, 204, 213,
220, 238, 241, 278, 283, 334
- Zenica, 32, 88, 337, 370
- Zürich, 376, 382
- Ženeva, 363, 407
- Žepa, 363
- Žuč, 342

INDEKS LIČNIH IMENA

- Abdić, Fikret, 288, 323
Ajnadžić, Nedžad, 340-341
Alagić, Haris, 350
Aleksandar II (ruski car), 56
Aličić, S. Ahmed, 46
Alispahić, Bakir, 311
Alkalaj, Ašer, 168
Alkalaj, Vito, 167-168
Anderson, Benedict, 11
Appel, Johann, 104
Artuković, Andrija, 213
Ashdown, Paddy, 356, 381
Asta, 204
- Babić, Milan, 318
Bach, Alexander, 106
Badovinac, Ilija, 168-169
Bajezid II, 41
Bajramović, Ismet, 320, 328
Balić, Emily, 410
Balvanović, Aleksandra, 290-291, 301
Bejtić, Alija, 259
Belkić, Beriz, 379
Berman, David, 348
Besarović, Risto, 97, 105
Bičakčić, Edhem, 176
- Bijedić, Džemal, 246
Bismarck, Otto, 59, 61-62
Bogdanović, 172
Bolling, Landrum, 224
Borota, Gojko, 210-211
Braun, August, 90
Brkić, Hasan, 208
Brkić, Husein, 237
Broz, Josip (Tito), 16, 18, 207, 209, 218, 220, 222, 233, 236, 240, 250-256, 264-267, 271-272, 283, 301, 340
Budak, Mile, 16, 213, 215
Bujas, Srećko, 202-205
Bulatović, Radomir, 292, 299
Burián, István, 126
- Carter, Jimmy, 335, 359
Chirac, Jacques, 361
Churchill, Winston, 211
Ciano, Galeazza, 198
Clemenceau, Georges, 181
Clinton, Bill, 361
Cohen, Roger, 273
Cuny, Fred, 333
Cuvaj, Slavko, 139, 140, 142
Cvetković, Dragiša, 191-192

- Ćorović, Vladimir, 150, 402
 Ćurčić, Fehim, 135, 145

 Ćabrinović, Nedeljko, 147-148
 Ćaušević, Džemaludin, 150, 178
 Ćelebi, Evlija, 36, 38
 Ćengiđ, Esad, 202
 Ćengiđ, Ferid, 237, 252-253
 Ćengiđ, Muhamed, 288, 306
 Ćerešnjješ, Ivan, 348
 Ćišić, Jelena, 235
 Ćubrilović, Vaso, 142

 Dedijer, Vladimir, 137-138, 151, 195
 Delalić, Ramiz, 305, 320
 Deliahmetović, Uzeifa, 123
 Dilberović, Suada, 312
 Dimitrijević, Lazo, 127, 132
 Divjak, Jovan, 323, 325
 Drašković, Milorad, 174
 Dukić, Rajko, 306
 Duraković, Nijaz, 283, 308

 Đukić, Đorđe, 318-319

 Džabić, Ali, 124, 126

 Ekmečić, Milorad, 395
 Elizabeta (supruga Franz Josefa), 104
 El-Huseini, 16, 215
 Eugen, Savojski, 46, 55

 Fadilpašić, Mahmudbeg, 53, 66-69, 74
 Fadilpašić, Mustajbeg, 15, 53, 98, 101, 104

 Fejić, Ibrahim, 246
 Ferdinand (kralj Španije), 37
 Ferhad (otac Gazi Husrev-bega), 41
 Filandra, Šaćir, 212, 270,
 Filipović, Josip, 15, 72-73, 79, 82, 84, 97, 104
 Firdus, Alibeg, 126
 Francetić, Jure, 199
 Frankopan, 181
 Franz Ferdinand, 16, 23, 37, 117, 119, 132, 134, 136, 142, 144, 146, 148, 235, 266
 Franz Josef, 59, 104, 119, 122, 144, 181
 Freeman, Edward, 63, 71, 73-75, 82

 Gačinović, Vladimir, 136
 Ganić, Ejup, 288, 324-325
 Gardović, Nikola, 305, 320
 Gjelton, Tom, 348
 Glaise, Horst von Horstenau, 198
 Glodo, Munib Ahmet, 53
 Gološ, Dženana, 280
 Gradašćević, Husein-kapetan, 51-52, 181
 Grđić, Šćepan, 141

 Hadžibajrić, Selim, 291
 Hadžibegović, Iljas, 56
 Hadžiefendić, Muhamed-aga, 215
 Hadžijamaković, Muhamed, 63, 78-79, 84
 Hadžikadić, Atif, 199
 Hafiz-paša, 69-71
 Haki, Ismail, 395
 Halilbašić, Mustaj-beg, 135

- Halilbegović, Nihad, 301
Halilović, Sefer, 304
Handžić, Mehmed, 213
Hardoin, Eric, 335
Hebib, Avdo, 370
Hickok, Robert Michael, 49
Himmler, Heinrich, 215
Hitler, Adolf, 192, 195, 197, 207, 214-215, 224-226
Hoare, Attila Marko, 216
Holbrooke, Richard, 357, 361, 363
Hörman, Kosta, 100
Humo, Avdo, 218, 233
Husrev-beg, Gazi, 39-42, 44, 63

Irby, Elizabeth, 111, 181
Isabela, supruga kralja Ferdinanda (Španija), 37
Ishaković, Isa-beg, 39, 41-42, 44, 94, 279, 348
Isović, Safet, 289
Ivan, Pavle II, 334
Ivanko, Alexander, 369
Izetbegović, Alija, 183, 241, 272, 286, 288, 295, 323-325, 348, 353, 356, 359, 372

Jakovich, Viktor, 361
Jakšić, 168-169
Janković, Živorad, 261
Jeftanović, porodica, 345
Jeftanović, Dimitrije, 66, 104
Jeftanović, Gligorije, 121-122, 128, 133, 148, 150
Jeftanović, Kruna, 128

Jeftanović, Manojlo, 56-57
Jelinović, Ivo, 167
Jospin, Lionel, 361
Jovanović, Stevan, 105
Jović, Borisav, 303, 322
Jukić, Luka, 140, 142
Jurišić, Petar, 199
Juzbašić, Dževad, 351

Kadić, Šemsa, 244
Kadijević, Veljko, 303
Kalinić, Dragan, 345
Kállay, Benjamin, 57, 84-88, 91, 94, 97-98, 100-102, 104, 106-108, 112-115, 121-122, 124-126, 139, 151, 181
Kapetanović, Mehmed-beg, 66-68, 97, 104
Kapić, Suada, 349
Karadžić, Radovan, 194, 286-287, 289, 294-295, 297-300, 305-307, 309-310, 313, 316-318, 323, 326, 337, 342-343, 345, 352, 354-355, 358, 363, 367
Karadorđević, Aleksandar, 153, 155-159, 164, 171, 173, 176-177, 179-180, 182-183, 197
Karadorđević, Pavle, 179, 191
Karadorđević, Petar I, 156, 182, 183
Karadorđević, Petar II, 179, 195, 208
Kardelj, Edvard, 272
Karišik, Milenko, 311
Kathner, Heinz, 225
Kaukčija, Abdulah, 63, 79, 84
Kecmanović, Nenad, 283, 286
Kočić, Petar, 127
Koetschet, Josef, 75

- Koljević, Nikola, 305-307, 316, 318, 368
- Konstan-paša, 64, 72
- Koroman, Malko, 310
- Kosanović, Sava, 84, 100
- Kostić, Branko, 306
- Kovačević, Zdravko, 259
- Krajišnik, Momčilo, 297, 305-307, 319, 369
- Kranjčević, Silvije Strahimir, 182
- Kreševljaković, Muhamed, 289-291
- Krešić, Niko, 181
- Kukanjac, Milutin, 302-303, 306-307, 309, 321, 323-327, 337
- Kulenović, Džafer, 192, 199
- Kulović, Esad, 123, 127, 131, 134-135
- Kupusović, Tarik, 372
- Kurspahić, Kemal, 308
- Kurto, Nedžad, 94, 397
- Kvaternik, Slavko, 197-198
- Lalović, Grujo, 369
- Latas, Omer-paša, 54, 55, 58
- Leighton, Smith, 371
- Leyser, Ernest, 225
- Little, Allen, 303
- Lubinski, Rudolf, 190
- Luburić, Maks Vjekoslav, 224
- Lučarević, Kerim, 320
- Lukić, Branimir, 368
- Ljubunčić, Hasan, 210
- MacKenzie, Lewis, 312, 324, 334
- Maček, Vlatko, 179, 191-192
- Maglajlić, Ibrahim, 160, 178
- Makanec, Julije, 113
- Malcolm, Noel, 45
- Mandić, Momčilo, 310
- Mandić, Nikola, 128, 134
- Marković, Ante, 277-278, 283-284, 289
- Marković, Stevo, 168, 172
- Martić, fra Grga, 66, 84, 113
- Martić, Milan, 317-318
- Martinović, Ante, 233
- Masleša, Veselin, 137
- Mazhar-paša, Ahmed, 64-65, 67-69, 72, 74, 79
- Mazower, Mark, 27
- Mazowiecki, Tadeusz, 332
- Medžid, Abdul, 53
- Mehmedbašić, Muhamed, 138
- Merlin Dino, 308
- Meštrović, Ivan, 161, 199
- Mihailović, Draža, 208-209, 211, 241
- Mikulić, Branko, 274
- Milaković, Branko, 202, 204
- Milanović, Rajka, 292
- Miličić, Budimir, 174, 189
- Milošević, Slobodan, 278, 281, 289, 303, 305, 310, 317, 322, 355, 363, 368
- Miskin, Vaso (Crni), 218, 251
- Mišić, fra Alojzije, 150
- Mladić, Ratko, 326, 337-38, 346, 362-63, 367
- Moore, Patrick, 369
- Motika, Milorad, 319
- Muhasilović, Halid, 261

- Nambiar, Satish, 328
Nametak, Fehim, 286
Nedić, Milan, 200
Neidhardt, Juraj, 259
Neuffer, Elizabeth, 357
Nikolajević, 121
Nikolić, Feodor, 103
Nilević, Boris, 347
Nowadt, Ljudevit, 173
- Okun, Herbert, 339
Olbina, Dane, 237, 243, 253, 259-260,
267-268
Omanović, Fata, 124
Omerović, Hilmi Mustafa, 101
Ostojić, Velibor, 288
- Pařík, Karl, 102, 113
Pašić, Nikola, 134, 160
Patin, Louis, 74-75
Pavelić, Ante, 197, 199, 213, 224
Pavlović, 33
Pejanović, Mirko, 352-353
Pelivan, Jure, 312
Perić, Vladimir (Valter), 201, 211, 222,
226-27, 229, 232-33, 265-266, 313,
323
Perović, Todor, 210
Petranović, Sveto, 75
Petrović, Aristotel, 167, 169, 172, 182
Petrović, Petrakija, 66
Petrović, Petro, 97, 121
Petrović, Rade, 78
Petrović, Sarafin, 121
Pinta, Samuel, 168
- Pius XII, 241
Plakalović, Kosta, 299
Plavšić, Biljana, 306, 316-317
Potiorek, Oskar, 144-145, 147, 152
Pribičević, Svetozar, 159-160, 162
Princip, Gavriilo, 137, 141, 146-147,
195, 235
Princip, Slobodan, 208
Prnjatović, Nikola, 193
Pucar, Đuro, 250
Puljić, Vinko, 351
Radić, Stjepan, 162, 176
Radić, Trifko, 337, 354-355
Rašković, Jovan, 286
Ražnjatović, Željko (Arkan), 309, 364
Redžić, Enver, 212
Ribbentrop, Joachim, 198
Roosevelt, Theodor, 211
Rose, Michael, 358, 360
- Salom, Salomon, 66
Samaranch, Juan Antonio, 274
Sarkotić, Stjepan, 152
Schmidt, Friedrich, 92
Schorske, E. Carl, 92
Selmanagić, Rizo, 352
Silajdžić, Haris, 374
Silber, Laura, 303
Sipčić, Tomislav, 326
Skarić, Vladimir, 15
Skerlić, Jovan, 181-182
Smith, Rupert, 335, 360
Sofija (supruga Franza Ferdinanda), 16,
145-147
Sokolović, Sunulah, 65, 67-68

- Soros, Georg, 333
- Spaho, Mehmed, 135-136, 144-145, 159-160, 170, 175, 191, 199
- Srškić, Milan, 16, 127-128, 133-134, 153-154, 160-161, 171, 178, 182, 191
- Staljin, Visarionovič Josif 210-211, 252-254, 265
- Stanišić, Maksim, 290, 291
- Stanišić-Engel, Mirjana, 239
- Stanivuković, Simo, 169
- Starčević, Ante, 139
- Steiner, Michael, 372
- Stepinac, Alojzije, 241
- Stjepan, Herceg, 115
- Stojadinović, Milan, 179, 191
- Stojkov, Bogdan, 258
- Strossmayer, Juraj Josip, 106
- Sučić, Olga, 312
- Sudetic, Chuck, 320
- Sunarić, Jozo, 161
- Szlávy, József Okany, 97
- Šabanović, Hazim, 31, 32
- Šaćirbegović, Nedžib, 241
- Šahinagić, 140
- Šarac, Nedim, 177
- Šarac, Zaim, 233
- Šarić, Ibrahim, 167
- Šemsekadić, Vehbi Nurudin Mehmed, 69, 74
- Šerifović, Fazli-paša, 53-54, 57, 66
- Šešelj, Vojislav, 271-272
- Šmitran, Jovan, 164, 171
- Šola, Atanasije, 182
- Šola, Vojislav, 121-122, 128, 133
- Špiljak, Mika, 274
- Štadler, Josip, 123, 129, 132, 135, 150, 161
- Štaka, Danilo, 205
- Štraus, Ivan, 257, 273
- Šutej, Juraj, 192
- Thornberry, Cedric, 331
- Tolj, Ivan, 204
- Topal, Šerif Osman-paša, 57-58
- Treu, Rudolf, 211
- Truhelka, Ćiro, 113, 115
- Tuđman, Franjo, 284, 287, 359
- Vancaš, Josip, 15-16, 18, 92-94, 96, 100, 102, 111, 113, 134-135, 140, 144, 147-150, 181, 185, 323, 385, 387
- Vance, Cyrus, 339
- Varešanin, Marjan, 134
- Veseličić, 141
- Vikić, Dragan, 312-313, 320
- Vilajetović, Salih, 57, 68-70, 72, 74-75, 78-79, 80-81, 84
- Vukmanović, Tempo Svetozar, 208
- Vulović, Ljubomir, 173
- Wachtel, Andrew, 157
- Wassitsch, Konrad, 61-62, 64-65, 67-72, 74, 81
- Wedel, Friedrich, 225, 226
- Westendorp, Carlos, 379
- Wilson, Woodrow, 181
- Winter, Jay, 29
- Witteck, Karl, 94

Zec, Nedo, 233

Zimonjić, Petar, 200

Zlatar, Muhamed, 179, 192, 300

Zrinjski, 181

Zubak, Krešimir, 372

Zulfikarpašić, Adil, 376, 382

Žerajić, Bogdan, 134, 136-137

Živković, Petar, 178

Robert J. Donia
Sarajevo: biografija grada

Izdavač:

Institut za istoriju, Sarajevo
Alipašina 9, 71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina
www.iis.unsa.ba

Za izdavača:

Dr. Husnija Kamberović

Glavni i odgovorni urednik

Dr. Husnija Kamberović

Prijevod s engleskog:

Mr. Daniela Valenta

Lektor i korektor:

Mr. Halima Sofradžija

Dizajn i tehničko uređenje:

Tarik Jesenković

Izrada indeksa:

Igor Mišković

Štampa:

BEMUST, Sarajevo

Za štampariju:

Mustafa Bećirović

Sarajevo, 2006. godine